

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Է. Ա. ԶՈՂՐԱԲՅԱՆ

**ՆԱԽԻՋԵՎԱՆՅԱՆ
ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ
1920 Թ. ՄԱՅԻՍ - 1921 Թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ**

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2010

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (22)
Զ 768

**Տպագրված է ԵՊՀ Միջազգային
Հարաբերությունների ֆակուլտետի
խորհրդի երաշխավորությունամբ**

Զոհրաբյան Է. Ա.

Զ 768 Նախիջևանյան Հիմնահարցը 1920-1921թթ./Է. Ա. Զոհրաբյան.
- Եր.: ԵՊՀ Հրատ., 2010, 430 էջ + 1 թ. ներդիր:

Համակողմանի լուսարանվում են Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո Նախիջևանյան Հիմնահարցում տեղի ունեցած զարգացումները, խնդրի լուծման ուղղությամբ ծավալված ռազմական ու դիվանագիտական գործընթացները, ցույց է տրված Հիմնահարցի տեղն ու դերը Հայ-ադրբեջանական, Հայ-ռուսական և Հայ-թուրքական Հարաբերություններում, որոնց արդյունքում Նորհրդային Հայաստանը դուրս մղվեց Հիմնահարցի լուծման դիվանագիտական գործընթացից և այն փոխադրվեց ռուս-թուրքական Հարաբերությունների ոլորտ:

Աշխատության առանցքային Հարցերն են՝ Նախիջևանյան Հիմնախնդրի արծարծումները Մոսկվայի 1920թ. Հայ-ռուսական և ռուս-թուրքական բանակցություններում, ՀՀ մուսուլմանարևակ ապստամբ շրջանների Հնադանդեցումը և Նախիջևանի խնդիրը Թիֆլիսի օգոստոսի 10-ի Հայ-ռուսական Համաձայնագրում, ռազմական գործողությունները Շարուրի ճակատում թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ և Շարուր-Նախիջևանն ըստ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի, թուրք-ադրբեջանյան հակահայկական խժոժությունները Շարուր-Նախիջևանում և Հիմնահարցի ադրբեջանապաստ լուծման պատճառները Մոսկվայի ու Կարսի կոնֆերանսներում և այլն:

Նախատեսված է պատմաբանների, միջազգայնագետների, դիվանագետների, քաղաքագետների և Նախիջևանյան Հիմնահարցով հետաքրքրվողների լայն շրջանի համար:

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (22)

© ԵՊՀ Հրատարակչություն, 2010 թ.

© Է. Ա. Զոհրաբյան, 2010 թ.

ԶՈՂՐԱԲՅԱՆ ԷՊԿ ԱՐՏԵՄԻ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Երևանի պետական համալսարանի Միջազգային հարաբերությունների և
դիվանագիտության ամբիոնի վարիչ

Պրոֆ. Է. Ա. Զոհրաբյանը հայ դիվանագիտության պատմության (նոր և նորագույն շրջան) ճանաչված մասնագետ է և ԵՊՀ Միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետում մասնագիտական դասընթացներ է վարում: Հեղինակ է Հայաստանի 1918-1922թթ. միջազգային դրության և արտաքին քաղաքականության հիմնահարցերին նվիրված հինգ մենագրությունների և շուրջ 60 գիտական հոդվածների: Ընթերցող լայն հասարակությանն առանձնապես հայտնի են նրա «Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները (1920-1922թթ.)» (Եր. 1979թ.), «Սովետական Ռուսաստանը և հայ-իրանական հարաբերությունները (1920-1922թթ.)» (Եր. 1985թ.), «1920թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները» (Եր. 1997թ.), «Ազգամիջյան կոիվները Երևանի նահանգում 1918թ.» (Եր. 2000թ.), «Նախիջևանյան հիմնահարցը և Հայաստանի դաշնակիցները» (1918թ. դեկտեմբեր - 1920թ. ապրիլ)» (Եր. 2002թ.) մեծածավալ մենագրությունները:

Նվիրում եմ որդուս՝
ՎԱՐԴԱՆ ԶՈՆՐԱԲՅԱՆԻ
պայծառ հիշատակին

ՈՍՏՔ ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՆ

Ընթերցող լայն հասարակության ուշադրությունը ներկայացվող այս աշխատությունը Նախիջևանյան հիմնահարցին նվիրված մեր եռամսս ուսումնասիրությունների կրթորդ՝ վերջին գիրքն է, որը նախապես ծրագրել էինք լույս ընծայել 2003թ. և այդ մասին նշել էինք 2002թ. լույս տեսած երկրորդ գրքում (Նախիջևանյան հիմնահարցը և Հայաստանի «ղաշնակիցները» (1918թ. դեկտեմբեր – 1920թ. ապրիլ): Սակայն առողջական վիճակի կտրուկ վատթարացման և մի շարք այլ հանգամանքների պատճառով ստիպված եղանք երկար ժամանակով զաղարեցնել աշխատանքը գրքի վրա: Ահա ինչու այս գիրքը լույս աշխարհ է գալիս բավականին ուշացած. ինչի համար հայցում ենք ընթերցողի ներողամտությունը:

Լինելով երկրորդ գրքի օրգանական շարունակությունը՝ ժամանակագրական առումով այս աշխատությունն ընդգրկում է 1920թ. մայիսից մինչև 1921թ. հոկտեմբերն ընկած ժամանակաշրջանը: Բավականին կարճ մի ժամանակամիջոց (մեկ և կես տարուց էլ պակաս), որի ընթացքում սակայն տեղի ունեցան այնքան բախտորոշ իրադարձություններ՝ ինչպես ողջ հայ ժողովրդի, այնպես էլ Նախիջևանի քաղաքական ճակատագրում, որ կբավականացնեն մի ամբողջ դարաշրջանի համար: Այս գրքում ընթերցողը կգտնի պատասխանը բոլոր այն հարցերի, թե ինչպե՞ս և ինչո՞ւ Ադրբեջանի խորհրդայնացումով Նախիջևանի հիմնահարցը փաստորեն դուրս մղվեց հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների ոլորտից և այնուհետև հաջորդաբար հայտնվեց նախ հայ-ռուսական և ապա հայ-թուրքական ու ռուս-թուրքական բարդ ու հակասական հարաբերությունների հորձանուտում: Կծանոթանա հարցի զրվածքին ինչպես մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը (հատկապես Մոսկվայի, Թիֆլիսի և Երևանի հայ-ռուսական բանակցություններում ու Ալեքսանդրապոլի թուրք-հայկական կոնֆերանսում), այնպես էլ խորհրդայնացումից հետո (Նարիմանովյան դեկլարացիայի լույս աշխարհ գալու իրական շարժառիթներին, Հայհեղկոմի անիրատեսական մոտեցումներին, թուրք-ադրբեջանյան հակահայկական լսարգավանքներին, Մոսկվայի ռուս-թուրքական և Կարսի թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսներում Նախիջևանյան հիմնա-

հարցի շուրջ ծավալված դիվանագիտական պայքարին և այլն):

Գերագանցապես արխիվային վավերագրերի, հրապարակի վրա եղած փաստաթղթերի ժողովածուներից ու նաև ժամանակի մամուլից քաղված նյութերի հիման վրա գրված այս աշխատությունն մեջ ընթերցողը նաև կտեսնի ու կհամոզվի, թե այդ բախտորոշ ժամանակաշրջանում հայություն համար ինչպիսի կործանարար հետևանքներ ունեցավ քեմալ-բուլչեիկյան համագործակցությունը՝ թուրք քեմալականներին ամեն կերպ սիրաշահելու, նրանց բոլոր պահանջները բավարարելու գնով իրրև հակաանտանտայական ուժ իր կողմում պահելու Մոսկվայի ձգտումը: Եվ եթե դրան ավելացնենք նաև այն դժբախտ իրողությունը, որ կովկասյան գործերի տնօրինությունը գտնվում էր Ստալինի ու նրա արբանյակների ձեռքում, որոնց հակահայկական կեցվածքի մասին գիտեին ոչ միայն Մոսկվայում, այլև Անկարայում, ապա պատկերը միանգամայն պարզ կդառնա:

Հանգամանքների պատահակա՞ն դուրագիպություն էր դա թե՞ մեկ այլ բան, թող ընթերցողը դատի: Իսկ մենք կխոսենք փաստերի լեզվով, քանզի համոզված ենք, որ դրանք են ճշմարտության բացահայտման միակ միջոցը: Նաև ավելացնենք, որ ելնելով այն իրողությունից, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Նախիջևանյան հիմնահարցը հաջորդաբար գտնվել է նախ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության ոլորտում և վերջինիս խորհրդայնացումից հետո միայն դարձել թուրքիայի և Սորհրդային Ռուսաստանի հարաբերությունների խնդիր, նպատակահարմար գտանք աշխատությունը բաժանել երկու մասի.

1. Նախիջևանյան հիմնահարցը ՀՀ արտաքին քաղաքականության համատեքստում (1920թ. մայիս - դեկտեմբեր)

2. Շարուր-Նախիջևանի խնդիրը թուրք-խորհրդային հարաբերություններում (1920թ. դեկտեմբեր - 1921թ. հոկտեմբեր)

ՄԱՍ ԱՌԱՋԻՆ

**ՆԱԽԻՋԵՎԱՆՑԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ
ՀՀ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ
(1920 թ. ՄԱՑԻՍ - ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ)**

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Աղբրեջանի խորհրդայնացումը և վիճելի տարածքների հարցը հայ-աղբրեջանական և Մոսկվայի ուսս-հայկական բանակցություններում: Ծարուրի վերամիավորումը Հայաստանին (1920թ. մայիս-հուլիս)

Աղբրեջանի խորհրդայնացումը, ուղմա-քաղաքական նոր իրադրությունը տարածաշրջանում: Բաքվի ղեկավարութան ազրեսիվ նկրտումները, Հայաստանի կառավարութանը ներկայացրած վերջնագրային պահանջները: Տարածքային վեճերը խաղաղորեն լուծելու ՀՀ կառավարության պատրաստակամությունը, հայ-աղբրեջանական կոնֆերանս գումարելու շուրջ դիվանագիտական գրադրությունները: Ձեռքի ուժով Հայաստանը խորհրդայնացնելու Օրջոնիկիձե-նարիմանով խմբի գործունեությունը, Մոսկվայի դիրքորոշումը:

Լ. Ծանթի առաքելությունը և հայ-աղբրեջանական տարածքային վեճերի խնդիրը Մոսկվայի հայ-ոուսական բանակցություններում: Չիչերինի դիրքորոշումը: Բանակցությունները ձախողելու ուղղությամբ Աղբրեջանի ղեկավարության ծավալած գործունեությունը:

ՀՀ ներքին գրության կայունացման խնդիրը, աղբրեջանաբնակ ապստամբ շրջանների հնազանդեցման անհրաժեշտությունը 1920թ. հունիս-հուլիսին: Իրազարծությունները Ջանգիրասարում և Վեղիբասարում: Ծարուրի ազատագրումը թուրք-աղբրեջանական հրոսակախմբերից: Բանակցությունները Նախիջևանի մուսուլմանական խորհրդի հետ, ՀՀ կառավարության առաջարկած հաշտության պայմանները: Մուսուլմանական խորհրդի երկդիմությունը, կարմիր բանակի զորամասերի հրավիրումը Նախիջևան: Հայկական ուժերի առաջխաղացման դադարեցումը:

1920թ. գարնանը արմատապես փոխվեց ուղմաքաղաքական իրադրությունը հարավկովկասյան տարածաշրջանում: Մի կողմից՝ Աղբրեջանի խորհրդայնացումը և ոուսական 11-րդ կարմիր բանակի

Հայտնվելը Հայաստանի և Վրաստանի արևելյան սահմանների վրա, իսկ մյուս կողմից՝ Անատոլիայում քեմալական կառավարության կազմավորումը, խիստ ծանր ու սպառնալից վիճակ ստեղծեցին Հայաստանի և մասամբ էլ Վրաստանի համար: Եթե զրան ավելացնենք և այն իրողությունը, որ այդ շրջանում Անդրկովկասում արդեն բրիտանական ռազմական ուժեր համարյա թե չէին մնացել (1920թ. ամռան սկզբին միայն մի փոքր ջոկատ կար Բաթումում), ապա պատկերը միանգամայն պարզ կդառնա:

Թե՛ քեմալական Թուրքիան և թե՛ Խորհրդային Ադրբեյջանը տարածաշրջանում ագրեսիվ քաղաքականություն վարելու գիծ էին որդեգրել, որի կոնկրետ արտահայտությունը արտաքին քաղաքականությունն ասպարեզում նրանց ձեռնարկած առաջին իսկ քայլերն էին: Ընդամենը երեք օր էր անցել Անկարայում Թուրքիայի ազգային մեծ Ժողովի գումարումից (ապրիլի 23), երբ Մուստաֆա Քեմալը Վ. Ի. Լենինին ուղարկած նամակում առաջարկում էր Անդրկովկասի փաստական բաժանում կատարել (Ադրբեյջանը և Վրաստանը մեծահոգաբար թողնելով Ռուսաստանին, նա իր վրա էր վերցնում ռազմական գործողությունները «իմպերիալիստական Հայաստանի» դեմ)¹: Ինչ վերաբերում էր Ադրբեյջանին, ապա նրա խորհրդայնացումը սկզբում նույնիսկ որոշ լավատեսական տրամադրություններ առաջացրեց Հայաստանի կառավարող շրջաններում: Նման ենթադրությունների համար նյութ են տալիս 29-ին և 30-ին Բաքու ուղարկած երկու փաստաթուղթ, որոնցից առաջինում՝ ուղղված ժողովխորհի նախագահ Ն. Նարիմանովին, խոսելով այն մասին, որ մուսավաթական կառավարությունը բազմիցս փորձել էր զենքի ուժով գավթել Հայկական Ղարաբաղը և Զանգեզուրը և որ մարտի 22-ից սկսած հրի ու սրի է մատնում Ղարաբաղի հայկական գյուղերը, հույս է հայտնվում, որ «Ադրբեյջանի բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը, որը հռչակել էր ժողովրդի ազատ կամա-արտահայտության սկզբունքը, Ղարաբաղի հարցում չի գնա մուսավաթական կառավարության հետքերով, որն իր գործողությունների համար ձեռք բերել էր և Ձեր կողմից գլխավորվող կառավարության կողմից հայտարարված էր Ադրբեյջանական հանրապետության աշխատավոր ժողովրդի շահերի դավաճան և չի հապաղի ամենաշտապ մի-

¹ Այս նամակը Մոսկվա էր հասել միայն հունիսի 1-ին և նրան պատասխանել էր ոչ թե Վ. Ի. Լենինը, այլ արտգործժողկոմ Գ. Ջիլերինը, որը հավանություն չէր տվել Մ. Քեմալի առաջարկին, այլ առաջ էր քաշել իր միջնորդությունը հայ-թուրքական կնճռի լուծման համար:

ջոցներ ձեռնարկել Ղարաբաղում և Զանգեզուրում ռազմական գործողությունները դադարեցնելու ու նշված շրջաններից ադրբեյջանական զորքերը հետ կանչելու համար»¹: Երկրորդը հասցեագրված էր Ադրբեյջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանին: Նրանում ասված էր, որ «Ադրբեյջանական հանրապետությունում Հայաստանի կառավարությունը քաղաքական նկատառումներով ամեն կերպ արգելակում էր նավթամթերքների արտահանումը Հայաստան, որի հետևանքով կանգ էին առնում երկաթուղիները, այլապես, որի հետևանքով կանգ էին առնում երկաթուղիները, փոխարենը, բազմաթիվները և արդյունաբերական ձեռնարկությունները՝ ծանր դրություն ստեղծելով Հայաստանի ղեկավարության համար: Այժմ՝ Ադրբեյջանում իրական ղեկավարության կարգի հաստատումով, Հայաստանի կառավարությունը վստահ է, որ նավթի արտահանման ամեն կարգի խոչընդոտները այսուհետ ամբողջովին կվերացվեն: Այդ համոզումով կառավարությունը լիազորում է Ձեզ անմիջապես բանակցություններ սկսել Ադրբեյջանի նոր կառավարության հետ նշված հարցի շտապ լուծման համար»² (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Ձեռք կարծում, թե Հայաստանի ղեկավարությունը ղենքի ուժով հաստատված խորհրդային իշխանությունը, իսկապես, ղեկավարական էր համարում: Ավելի շուտ դա դիվանագիտական քայլ էր՝ որոշակի նպատակ հետապնդող: Ամեն դեպքում թե՛ Նարիմանովին հասցեագրված ապրիլի 29-ի նոտան և թե՛ Մ. Հարությունյանին ուղղված ապրիլի 30-ի հեռագիրը վկայում են, որ Հայաստանի կառավարությունը փորձում էր Ադրբեյջանի նոր իշխանությունների հետ բարեգրացիական հարաբերություններ հաստատել, վերջ տալ չհայտարարված պատերազմին Ղարաբաղում, առևտրատնտեսական փոխշահավետ կապեր հաստատել: Սակայն սպասելիքները ոչ միայն չարդարացան, Ադրբեյջանի խորհրդային կառավարությունը ոչ միայն չընդառաջեց Հայաստանի խաղաղասիրական առաջարկությանը, այլև հոխորտաց, հանդես եկավ վերջնազրույցի ու սպառնաց պատերազմով. «Ադրբեյջանյան խորհրդային հանրապետության բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը, - ասված էր Հայաստանի կառավարու-

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 278, ց. 1, գ. 38, թ. 1: «Հառաջը» չգիտես ինչու ապրիլի 29-ով թվագրված այս նոտան ներկայացրել է որպես ՀՀ արտգործնախարարի պատասխանը Ն. Նարիմանովին այն դեպքում, երբ նույն համարում տպագրել է ապրիլի 30-ով թվագրված Ադրբեյջանի վերջնագիրը (տես՝ «Հառաջ», 5 մայիսի 1920թ.):

² Նույն տեղում, թ. 85:

Թյանն ուղղած ապրիլի 30-ի նոտայում, – Հանձինս Հեղափոխական կոմիտեի, պահանջում է.

Մաքրել ձեր դորքերից Ղարաբաղի և Զանգեզուրի տերիտորիան, Բաշվեյ դեպի ձեր սահմանները,

Դադարեցնել ազգամիջյան կոտորածը:

Հակառակ դեպքում Ադրբեջանական խորհրդային հանրապետության Հեղափոխական կոմիտեն իրեն կհամարի պատերազմական դրուժյան մեջ Հայաստանի Հանրապետության հետ: Վերջնագրի պատասխանի համար տրվում է 3 օր ժամանակ»¹:

Սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ ժողովուրդների պատմության մեջ հազիվ թե նախադեպը գտնվի, երբ բնդամներ երկու օրվա կյանք ունեցող, դեռևս չկազմավորված և սեփական բանակ չստեղծած կառավարությունը հանդես գա վերջնագրերով ու սպառնա պատերազմով: Ուրեմն, Բաքվի ղեկավարությունը հույսը դրել էր ոչ թե սեփական ուժերի, այլ ուսական 11-րդ կարմիր բանակի վրա, ինչի մասին են վկայում այդ նույն օրը՝ ապրիլի 30-ին, ադրբեջանական դորքերին իջեցված հրամանի հետևյալ տողերը. «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից վերջնագրի չկատարման դեպքում ձեզ օգնության կուղարկվի ղաչնակցային, եղբայրական խորհրդային կարմիր բանակը, որը պատրաստ է ամբողջ աշխարհը ազատագրել բռնությունից և շահագործումից»² (ընդգծումը մերն է – է. Զ.):

Եվ կարծես ի հաստատումն Ադրբեջանի կառավարության այս սպառնալիքի, մայիսի 1-ին 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը ևս վերջնագիր ներկայացրեց Հայաստանի կառավարությանը՝ պահանջելով Հայկական դորքերը դուրս բերել Ադրբեջանի տարածքից, վերջ տալ ազգամիջյան կոտորածներին և բոլոր վիճելի հարցերը լուծել խաղաղ բանակցությունների միջոցով: «Դա պետք է արվի 24 ժամվա ընթացքում ներկա առաջարկությունը ստանալու օրվանից, – ասված է այդ վերջնագրում:– Սույնի չկատարումը կդիտվի որպես Հայկական կառավարության մարտահրավեր Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ խորհրդային հանրապետությանը: Առաջարկությունը կիրառործվի ուսական կարմիր բանակի ուժերով, հետևանքների համար պատասխանատվությունը ամբողջովին կրնկնի Հայկական կառավարության վրա»³ (ընդգծումը մերն է – է. Զ.):

¹ «Հառաջ», 5 մայիսի 1920թ.:

² «К истории образования НКАО Аз. ССР, 1918-1925», документы и материалы, Баку, 1989, с. 42.

³ ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 35, թ. 15:

Դժվար չէ պատկերացնել այն ծանր վիճակը, որ ստեղծվեց Հայկական կողմի համար՝ կապված հատկապես այս վերջին վերջնագրի հետ, քանի որ նրա հեղինակները (Օրջոնիկիձե, Կիրով, Մեխոնիչին, Լևանդովսկի) խոսում էին Ռուսաստանի անունից և սպառնում Կարմիր բանակի ուժով: Ահա թե ինչու՝ ձգտելով խուսափել վտանգավոր հետևանքներից, Հայաստանի կառավարությունն այդ նույն օրը՝ մայիսի 1-ին, շտապեց պատասխանել 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության վերջնագրին, փաստելով այն իրողությունը, որ Ադրբեջանի տարածքում հայկական դորքեր երբեք չեն եղել և ներկայումս էլ չկան, այլ հակառակը՝ ադրբեջանական դորքերն են, որ հայկական Ղարաբաղում պատերազմում են աշխատավոր Հայ գյուղացիության դեմ, ավերում գյուղերն ու ավաններն այն դեպքում, երբ այդ գյուղացիությունը իր մի շարք համագումարներում արտահայտել է իր անհողողող կամքը՝ չճանաչել Ադրբեջանի գերիշխանությունը և չմտնել նրա կազմի մեջ: «Հայաստանի կառավարությունը խնդրում է Ձեզ առաջարկել Ադրբեջանի նոր կառավարությանը դուրս բերել դորքերը հայկական Լեռնային Ղարաբաղից և այնուհետև արդեն 10-րդ անգամ կազմակերպել այդ մարզի բնակչության կամաարտահայտություն և գործել համաձայն բնակչության կամքի, – ասված է այդ նոտայում:– ...Հայաստանի կառավարությունը առաջարկում է Որհրդային Սոցիալիստական Ռուսաստանի ներկայացուցիչներին չեղոք հանձնաժողով ուղարկել Ղարաբաղ գործի իրական դրությունը պարզելու համար»¹: Նոտայի վերջում հույս է հայտնվում, որ Որհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը թույլ չի տա ճնշում գործադրել Հայ աշխատավոր ժողովրդի նկատմամբ և որ սույն դեպքում վերջնագրի համար ոչ մի հիմք չկա:

Ադրբեջանի կառավարության ապրիլի 30-ի վերջնագիրը ևս երևանում մայիսի 1-ին էր ստացվել, սակայն պատասխանը անմիջապես չէր տրվել, ինչպես դա արվեց 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության վերջնագրի դեպքում, այլ հետաձգվեց մինչև մայիսի 3-ը: Դրա փոխարեն վերջնագրի բովանդակությունը շտապ հաղորդվել էր Մոսկվա՝ Վ. Լենինին և Գ. Ջիչերինին՝ տեղեկացնելու նրանց Բաքվի ղեկավարության վարքագծի մասին: Դա նշանակում է, որ Հայաստանի կառավարությունը լուրջ նշանակություն չէր տվել Ադրբեջանի սպառնալիքներին, քաջ գիտակցելով, որ առանց Մոսկվայի հավանության

¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 38, թ. 84:

Բարուն չի կարող տեղից չարժվել: Այնուամենայնիվ վերջնագրի ժամկետի ավարտին՝ մայիսի 3-ին¹, պատասխան նոտա ուղարկվեց Բաքու (պատճենը Լենինին, Ջիչերինին և Օրջոնիկիձևին), որտեղ կետ առ կետ հերքվում էին ներկայացված մեղադրանքները, ցույց տրվում, որ ոչ թե հայկական զորքերն են մտել Ադրբեջանի տարածք, այլ հակառակը՝ ադրբեջանական զորքերն են ներխուժել հայաբնակ շրջաններ, որոնք չեն ուզում լինել Ադրբեջանի կազմում: Բայցևայնպես «կանգնած լինելով բոլոր վիճելի հարցերի խաղաղ լուծման տեսակետի վրա և բացարձակապես դեմ լինելով որևէ ռազմական գործողության, – ասված էր նոտայում, – Հայաստանի կառավարությունը՝ Համաձայնելով ապագայում նոր ընդհարումների ծագման հնարավորությունների վերացման մասին Սորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչի վերոհիշյալ կարծիքի հետ, Ձեր կառավարությանն առաջարկում է. առաջին՝ զաղարկել ամեն կարգի ռազմական գործողությունները, երկրորդ՝ Հայաստանի Հանրապետության հետ բանակցություններ սկսել երկու հարևան Հանրապետությունների միջև սահմանների և նորմալ հարաբերությունների վերջնական հաստատման համար»²:

Հայաստանի խորհրդարանի մայիսի 3-ի նիստում լսվեց արտգործնախարար Համո Օհանջանյանի հաղորդումը Ադրբեջանի նոր իշխանությունների վերջնագրի և կառավարության պատասխանի մասին ու հավանություն տրվեց վերջինիս գործունեությանը՝ հանձնարարելով «բոլոր միջոցները ձեռք առնել ապահովելու հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը և ազատ հայրենիքի անկախությունը»³:

Հայաստանի կառավարության վերոհիշյալ պատասխան նոտաները բավականաչափ հիմնավոր էին կոնֆլիկտը հարթելու և ռազմական առճակատումից խուսափելու համար: Սակայն ձգտելով ամբողջովին ապահովագրվել ամեն մի արկածախնդրությունից՝ հայկական կողմը դիվանագիտական մի հաջողված քայլ էլ է կատարում. մայիսի 4-ին արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանը շտապ հեռագրում է ՌՆՖՍՀ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Ջիչերինին (պատճենը՝ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ Վլ. Լենինին), հայտնում, որ հենվելով Հայաստանի ազատ ինքնորոշման իրավունքի մասին Սորհուրդների համառուսաստանյան երրորդ

համագումարի որոշման և Լենինի համապատասխան ղեկընտրված վրա, Հայաստանի կառավարությունը Սորհրդային Ռուսաստանի կառավարությանն «առաջարկում է բանակցություններ սկսել երկու հանրապետությունների միջև պայմանագրային հարաբերություններ հաստատելու համար՝ Հայաստանի Հանրապետության անկախության և սուվերենությունից ճանաչման հիման վրա»¹: Նաև հայտնվում է, որ հայկական պատվիրակությունն արդեն ուղևորվել է Մոսկվա և գտնվում է Ռուսաստանի տարածքում:

Դժվար չէ գուշակել, որ հայտնելով իր պատվիրակության մեկնելու մասին, դրանով իսկ Հայաստանի կառավարությունը ձգտում էր կանխել բանակցությունները հետաձգելու հնարավորությունը, ինչը քիչ հավանական չէր մայիսի առաջին օրերին Հայաստանի ներքին և արտաքին իրադրության պայմաններում: Ինչևիցե, Հայաստանի կառավարության դիվանագիտական քայլերը անհետևանք չեն մնում: Բացի այդ, Սորհրդային Ադրբեջանի ռազմատենչ վարքագիծը (այդ նույն օրերին վերջնագիր էր ներկայացվել նաև Վրաստանին և 11-րդ կարմիր բանակի գորամասերին ներքաշել արյունոտ կոնֆլիկտների մեջ վրացական բանակի հետ) նաև չէր կարող արժանանալ Մոսկվայի հավանությանը ոչ միայն որովհետև, որ վերջինս չէր ցանկանում միաժամանակյա պատերազմներ մղել թե արևմուտքում (լեհական ճակատ), թե հարավում, այլև որովհետև, որ կպսակաղերծվեր համաշխարհային հանրությանը որպես խաղաղարար ներկայանալու ձգտումը: Ուրեմն, նա պիտի չափավորեր Բաքվի ղեկավարության ախորժակը: Մայիսի 6-ին Ստալինը հեռագրում է Օրջոնիկիձևին՝ «մեր գորամասերի որոշ գործողությունները, ինչպես և Ադրբեջանի գորամասերի... խառնում են քարտերը և... խանգարում մեր քաղաքականության իրագործմանը»²: Իսկ Ջիչերինի տեղեկալ Լևոն Կարախանը, Օրջոնիկիձևին ուղարկած առանձին նամակում հայտնելով Հայաստանին ուղղված Ադրբեջանի նոտայի և վերջնագրի մասին Լենինի կարծիքը, գրում է. «Ինչը հանձնարարել է հաղորդել Ձեզ, որ պետք չէ շտապել մեր հետագա տարածմամբ նախ՝ ամրապնդելու համար Ադրբեջանը, իսկ մյուս կողմից, ընդարձակումը, որը չի հարուցվել անհապաղ անհրաժեշտությանը, ավելի լավ է հետաձգել՝ նկատի առնելով լուրջ խնդիրները արևմտյան ճակատում և զգուշություն ցուցաբերելու անհրաժեշտ

¹ Այդպես է թվագրված արխիվային փաստաթղթում, մինչդեռ «Հառաջ»-ի մայիսի 5-ի համարում հրապարակված տեքստը կրում է մայիսի 4 ամսաթիվը:

² ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 35, թ. 24-25:

³ «Հառաջ», 5 մայիսի 1920թ.:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 556 I մաս, թ. 181:

² Коммунист, 23 дек. 1989г.

տությունը՝ հաշվի առնելով մեր միջազգային դրությունը: Իրականում Հայաստանը մեզ համար առաջնահերթ հետաքրքրություն չի ներկայացնում, մինչդեռ շատ անհանգստություն կպատճառի: Հարկավոր է չանցնել նրա հետ հին Ադրբեջանի հաստատած սահմանները, վիճելի տարածքներն էլ չզրավել վերջնագրի կարգով, այլ վիճելի հարցերը լուծել խաղաղ ճանապարհով, օրինակ, երկու պետությունների խառը հանձնաժողով՝ մեր նախագահությունը: Դուք մոտիկից գիտեք հարաբերությունների բարդությունը՝ նոր փոխադարձ կոտորածի վտանգը, գումարած թուրքական փոխհարաբերությունները: Եթե մեր առաջխաղացման արդյունքում լինեն նոր փոխադարձ ջարդեր, դա լրջորեն կվնասի մեզ Անգլիայում և Ամերիկայում, դա համար էլ առաջարկում ենք սահմանափակվել Ադրբեջանով»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.): Մոսկվայի նման դիրքորոշումը, հասկանալի է, պետք է զգաստացնեն Բաքվի տաքգլուխներին և հարկադրեն առժամանակ դերձ մնալ Հայաստանի դեմ դենք ճոճելուց: Ադրբեջանը պատերազմ չհայտարարեց Հայաստանին, Դրոյի գլխավորած հայկական զորամասերն էլ Ղարաբաղից հեռացան ոչ թե երեքօրյա ժամկետում, այլ միայն մայիսի 25-ին, իսկ Զանգեզուրը մարքելու պահանջը գոնե գարնանային այդ օրերին օրակարգից հանվեց: Ավելին. Բաքվի ղեկավարությունը մայիսի 8-ին Հայաստանի կառավարությունը բանակցություններ սկսելու առաջարկություն արեց՝ չմոռանալով միաժամանակ մեղադրել նրան մուսուլմանական ազգաբնակչության դեմ գործած բռնությունների ու ջարդերի համար: Վերջինս էլ մայիսի 9-ի նիստում լսեց վարչապետ² և արտգործնախարար Համո Օհանջանյանի «զեկուցումը Ադրբեջանի նոթայի մասին, որով կառաջարկվեց մայիսի 15-ին նշանակել բանակցություններ Բաքվում» և որոշեց «ընդունել բանակցելը, ժողովի վայր նշանակել ոչ թե Բաքուն այլ Ղազախը: Մեր կողմն նշանակել ներկայացուցիչներ Մ. Յարութիսևան, Պապովան և Իզրաչևան: Պատասխանելուց առաջ համաձայնության գալ վրաց կառավարության հետ»³: Սակայն պատասխան նոտան ուղարկվեց միայն 3 օր հետո՝ մայիսի 12-ին: Նման ուշացման պատճառը հավանաբար վրացիների

¹ Հայաստանի Հանրապետությունը (այսուհետ՝ ՀՀ) 1918-1920թթ., փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Եր. 2000թ., էջ 190:

² ՀՅԴ բյուրոյի որոշումով 1920թ. մայիսի 5-ին Ալ. Սատիսյանի փոխարեն վարչապետի պաշտոնը ստանձնեց արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանը:

³ ՀԱԱ. ֆ. 199, ց. 1, գ. 133 I մաս, թ. 78:

հետ բանակցելն էր, ինչի մասին խոսվում է կառավարության որոշման մեջ⁴:

Ինչևէ, մայիսի 12-ին ուղարկվեց պատասխան նոտա, որում ասված էր, որ Հայաստանի կառավարության դեմ Ադրբեջանի առաջ քաշած մեղադրանքները հարկադրում են հայտարարելու, որ հեղաշրջման միջոցով խանրեզական, մուսավաթական կառավարությունը փոխարինելու եկած, այսպես կոչված հեղափոխական, սոցիալիստական կառավարությունն ըստ էության ոչ մի փոփոխություն չի մտցրել Ադրբեջանի պետական և քաղաքական կյանքում, որ Հայաստանին ներկայացված վերջնագրային բնույթի նոտաները ոչնչով չեն տարբերվում նախկին կառավարության համանման նոտաներից: Այնուհետև հիմնավորապես հերքվում էին Հայաստանում մահմեդականների նկատմամբ բռնություններ գործադրելու վերաբերյալ Ադրբեջանի մեղադրանքները, ցույց էր տրվում, որ վերջինս է նույնիսկ, Արևելում, Ելիզավետպոլում, Շամախում, Ղարաբաղում և Գողթանում մասսայական գազանություններ կատարել, բայցեայնպես, Հայաստանի կառավարությունը՝ իր մշտական խաղաղասիրությունից ելնելով, բնդունում է բանակցություններ սկսելու և բոլոր վիճելի հարցերը խաղաղորեն լուծելու առաջարկը «որպես լիազոր ներկայացուցիչներ նշանակելով Բաքվում ղեկանազիտական ներկայացուցիչ Մարտիրոս Հարությունյանին, Ղարաբաղ մեկնած Անդրկովկասյան կոնֆերանսի պատվիրակներ Պապովանին ու զոկտոր Յուզրաչյանին...»⁵: Որպես բանակցությունների վայր առաջարկվում էր Ղազախ քաղաքը:

Հետաքրքրությունից զուրկ չէ այն հանգամանքը, որ այս նոտայի պատճենները ևս ուղարկվել էին Մոսկվա՝ Լենինին և Ջիլերինին: Սակայն ժամանակն անցնում էր, իսկ Բաքվից պատասխան չէր ստացվում: Պատճառն այն էր, որ մայիսյան այդ օրերին Բաքվի ղեկավարությունը և 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատարությունը՝ խրախուսվելով Օրջանիկիձեի կողմից, փորձում էին օգտագործել Հայաստանում ծայր առած բուլչեիկյան շարժումները և զենքի ուժով խորհրդային կարգեր հաստատել այնտեղ, առանց նախապես Մոսկվայի համաձայնությունը ստանալու: Նման ինքնազործունեության արդյունք էր մա-

⁴ Հայաստանի և Վրաստանի միջև դաշնակցային որևէ պարտավորություն չկար: Ուղղակի Կարմիր բանակի Ադրբեջան մտնելուց հետո մայիսին որոշ բանակցություններ վարվեցին ռազմական գործողությունների համաձայնեցման հարավորության ուղղությամբ, որոնք ավարտվեցին անարդյունք:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 35, թ. 5-6:

յիսի 20-ին Կարմիր բանակի մի զորաջոկատի մուտքը Քարվանսարա և Դիլիջան: Նպատակը, անշուշտ, միմիայն Հայ կոմունիստներին օգնության հասնելը կամ էլ խորհրդային սահմանների ընդարձակումը չէր, ոչ էլ Հայ ժողովրդի նկատմամբ տածած սերը: Նարիմանովին և նրա շուրջը համախմբված թուրք ազգայնականներին Հայաստանի շուտափույթ խորհրդայնացումը պետք էր նաև նրա համար, որ կանխվի ապրիլին Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում նախագծված և առաջիկայում Աերում կնքվելիք պայմանագրով մեծ Հայաստանի ստեղծումը:

Ջորջեր մտցնելով Հայաստան, Օրջոնիկիձեն միայն երկու օր հետո է հեռագրում Մոսկվա և Հայաստանում ռազմական գործողություններ ծավալելու իրավունք խնդրում: Պատասխանելով Օրջոնիկիձենի (մայիսի 23-ին) Լեոն Կարախանը հայտնում է, թե Ստալինը Հայաստանի մասին տեղեկությունները անբավարար է համարում և համոզված չէ, որ Հայկական զորքերը դիմադրություն ցույց չեն տա, ուստի և այդ ուղղությամբ ձեռնարկվող գործողությունները անժամանակ է համարում, քանի որ ամեն ինչ հատկացվում է լեհական ճակատին: Կարախանը միաժամանակ առաջ է քաշում վիճելի տարածքների գրավման միջոցով Թուրքիայի հետ կապի հաստատման խնդիրը. «Ես անձամբ գտնում եմ, որ մեր զորքերը Թուրքիայի հետ չփման լիակատար հնարավորություն պետք է ստանան, - ասված է հեռագրում: - Այդ խնդիրը պետք է իրականացվի, բայց անհրաժեշտ է ընտրել ռազմական ուժերի ամենաբիչ վատնման ուղին: Ես հայտնել եմ քեզ, որ հարկավոր է Հայաստանի կառավարությունից պահանջել ռուսական զինվորական ուժերով հայ-մուսուլմանական խառը բնակչությանը տարածքները գրավելու համաձայնություն»¹: Այնուհետև ընդգծելով, թե դա նշանակում է, որ ռուսական զորքերին պետք է թույլատրվի դուրս գալու թուրքական սահմանի վրա, Կարախանը ավելացնում է, թե դա պետք է բացահայտ անել. «որպեսզի ողջ Հայաստանը իմանա մեր այդ պահանջի մասին և հասկանա մեր ցանկությունը՝ կանխելու ամեն մի պրովոկացիա և ազգային կոտորած»: Իսկ վերջում, թե «Հայտնեցեք Ձեր նկատառումները, և զլխավորը՝ տվեք Ստալինի համար նկատառումներ հոգուտ այն բանի, որ Հայկական զորքերը և բնակչությունը մեզ կրնդունեն առանց դիմադրության կամ, եթե դիմադրություն լինի, Դուք հարցը կլուծեք առանց ղեկավարության և առանց ռուսական նոր զորամասերով ձեզ ուժեղացնելու անհրաժեշտության»²:

¹ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», N 1-2, 1993, էջ 212:

² Նույն տեղում:

Օրջոնիկիձեն Կարախանին (պատճենը՝ Լենինին և Ստալինին) պատասխանում է Հաջորդ օրը՝ մայիսի 24-ին: «Հայաստանը կարելի է պայթեցնել, - գրում է Օրջոնիկիձեն, - բայց, ինչպես ես նշել եմ, դա առաջ կրելի չափազանց մեծ մթերային ղեկավարություններ: **Ձեռ կարծում, թե դաշնակները համաձայն են թույլ տալ մեր զորքերի և զենքի անցում Թուրքիա:** Ամեն դեպքում այն, ինչ դուք առաջարկում եք՝ Թուրքիա անցնելու բացահայտ պահանջ ներկայացնել Հայաստանին, Հայ զանգվածների մեջ դայրույթ կառաջացնի: **Առայժմ, կգրավեք Նախիջևանի շրջանը, Օրդուբազը, Ջուլֆան, իսկ հետո կտեսնենք**»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.): Ինչպես տեսնում ենք, ղեռևս մայիսին բոլշևիկյան իշխանությունները մտածում էին Թուրքիա ոչ միայն զենք, այլև զորք ուղարկելու մասին՝ հույների դեմ պատերազմում թուրք ազգայնականներին օգնելու համար: Անհետաքրքիր չէ նաև Նախիջևանը, Օրդուբազը, Ջուլֆան գրավելու Օրջոնիկիձեի ինքնավստահ հայտարարությունն այն առումով, որ այդ օրերին Դրոյի կորպուսը ղեռևս Ղարարաղում էր (հեռացել է մայիսի 25-ին), բացի այդ, վերը նշված շրջանները գրավելու համար նախ պետք է գրավվեր Ջանգեզուրը, որն այնքան էլ հեշտ գործ չէր:

Հեռագրում Օրջոնիկիձեն հայտնում է նաև, որ նամակ է ստացել Քեմալ փաշայից, որը օգնություն է խնդրում և առաջարկում դաշինք, որ նամակ կա նաև Ուլիլի համար և ավելացնում. «...մեր ընկերների միջոցով հայերն առաջարկում են մեր նախագահությանը լուծել Թուրքա-Հայաստանի մարզում հայերի և թուրքերի միջև վիճելի հարցերը: Այդ հարցի վերաբերյալ համաձայնության գալու դեպքում Հայաստանը Թուրքիայի հետ ազատորեն հաղորդակցվելու հնարավորություն կտա»²:

Հեռագրից պարզ չէ, թե ո՞ր հայերի մասին է խոսքը, թեև պարզ է, որ չէր կարող իշխող կուսակցությունից լինել: Ուշագրավ է սակայն, որ Օրջոնիկիձեի հաղորդած այդ լուրը Մոսկվայում ուշադրության չի էլ առնվել: Հաջորդ օրը՝ մայիսի 25-ին, ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ Քաղբյուրոն քննարկման հարց դարձրեց Հայաստանի խորհրդայնացման հարցը և որոշեց. «Շարունակել բանակցությունները Հայաստանի կառավարության հետ՝ մեզ վրա ռուսական զորքերի օգնությամբ անհապաղ խորհրդայն-

¹ "Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества". Документы и комментарии. Составитель и редактор Ю. Барсегов, т. 2, в. 1, М. 2003, стр. 60-61.

² Նույն տեղում, էջ 61:

նացման նախաձեռնություն չվերցնելով: Միջոցներ ձեռնարկել նախիջևանը Հին Թուրքական կառավարության և Անտանտի ազդեցությունից ապահովելու համար»¹ (ընդգծումը մերն է – է. Չ.):

Քաղաքապետի այս որոշումը վկայում է, որ Մոսկվան գերադասում էր Անտոյիայի հետ կապը իրականացնել նախիջևանի վրայով և ոչ Հայաստանի, որի խորհրդայնացումը հեշտ խնդիր չէր համարում: Իսկ թե ինչու էր կարծում, որ նախիջևանը Անտանտի ազդեցության տակ կարող է ընկնել, անհասկանալի է, քանի որ վերջինս այդ ժամանակ Անդրկովկասում չնչին ուժեր ուներ: Առավել անհասկանալի է Հին Թուրքական կառավարության մասին ասվածը, որի իշխանությունը փաստորեն Ստամբուլից այն կողմ չէր տարածվում:

Քաղաքապետի այս որոշումը խառնեց Հայաստանը անհապաղ խորհրդայնացնելու ջատագովների հաշիվները, և նրանք հարկադրված եղան առժամանակ տեղի տալ: Մայիսի վերջին օրերին տեղեկանալով, որ հայկական զորքեր են մոտենում Գիլիջանին, Օրջոնիկիձեն հարկադրված եղավ կարմիր բանակի գործադիր հետ կանչել Ադրբեջան, որոնք հեռանալով՝ իրենց հետ բռնություն տարան նաև ՀՀ ներքին գործերի նախարարի օգնական Մանայանին, գեն. Բաղդասարովին և մի շարք այլ պաշտոնատար անձանց: Իսկ Բաքվում էլ ձերբակալվել էր ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը:

Ձախողվելով Հայաստանը անհապաղ խորհրդայնացնելու հարցում՝ Օրջոնիկիձեն, Նարիմանովը և նրանց շրջապատը որոշում են ձեռքերը ծալած չնստել, այլ ձեռնարկել վիճելի հոչակած տարածքների գրավումը, մանավանդ որ նախիջևանի վերաբերյալ ՌԿ(Բ) ԿԿ Քաղաքապետի մայիսի 25-ի որոշումը նման հնարավորություն ընձեռում էր: Մայիսի վերջերին² Մոսկվա՝ Լենինին, Ստալինին, Ջիչերինին ուղարկած հեռագրում՝ խոսելով այն մասին, որ Հայ և մահադական ազգաբնակչությունները ուրախությամբ են ընդունում ռուսական կարմիր բանակին, միաժամանակ ավելացնում է. «...կարծում եմ, որ Շուշու, նախիջևանի, Օրդուբադի, Ջուլֆայի շրջանները կգրավվեն առանց հայերի կողմից դիմադրություն»³: Բաքվի շահագրգռվածությունը՝ ռուսական զորքերով այդ տարածքների գրավման խնդրում, պատճառաբանվում է նաև նրանով, որ դրանով իսկ կկանխվեր վիճելի տարածք-

ների պատկանելիության հարցի քննարկումը Մոսկվայում մայիսի վերջին սկսված ռուս-հայկական բանակցություններում: Իսկ թե ինչպես է վերաբերվել Գ. Ջիչերինը Օրջոնիկիձեի և Բաքվի ղեկավարության կողմից տարվող այդ քաղաքականությանը, պարզ երևում է Լենինին հասցեագրած նրա հունիսի 29-ի նամակից, որտեղ անդրադառնալով մայիսի 25-ին Ադրբեջանում ծագած հակախորհրդային ապստամբությանը և նախիջևանի մոտ Թուրքական ուժերի հայտնվելու վերաբերյալ Մոսկվայում հաղորդմանը, ավելացնում է. «Իրերի նոր դրությունը պետք է անդրադառնա մեր պլանների վրա Անդրկովկասում և հարկադրի մեզ ավելի զգուշորեն վերաբերվել հարձակողական պլաններին. ընկ. Օրջոնիկիձեն, Մոսկվային, Նարիմանովը և մյուս ընկերները սկզբնապես ձգտում էին զենքը ձեռքներին և՛ Վրաստանում, և՛ Հայաստանում խորհրդային կարգեր մտցնելուն, և ծայր աստիճան հիստերիկացին, երբ մեր ԿԿ դա մերժեց: Մինչև այժմ ընկ. Նարիմանովը իր հեռագրերում վերադառնում է անհապաղ ամբողջ Վրաստանը և Հայաստանը խորհրդայնացնելու իրեն թե անհրաժեշտության մտքին: Երբ Բաքվի ընկերները ստիպված եղան հրաժարվել այդ պլանից, նրանց մոտ, այդուհանդերձ, պահպանվեց Վրաստանի և Հայաստանի դեմ հարձակողական գործողությունների մարտավարություն: Մենք հարկադրված էինք շատ էներգիա վատնել համարյա ամենօրյա միջամտությունների վրա՝ մեր ընկերներին հարձակողական գործողություններից ետ պահելու նպատակով»¹ (ընդգծումը մերն է – է. Չ.):

Թե որքանով է Ջիչերինին հաջողվել Նարիմանովի խմբին հետ պահել Հայաստանի նկատմամբ հարձակողական գործողություններից կտեսնենք հետագա շարադրանքում: Իսկ հիմա ուզում ենք ասել, որ Համո Օհանջանյանի կառավարությունը, կողմնակից լինելով վիճելի հարցերը խաղաղ բանակցությունների միջոցով լուծելուն, այնուամենայնիվ չէր կարող Ադրբեջանի կառավարության ազդեցիկ գործողությունները թողնել անպատասխան: Մայիսի 25-ին վարչապետ և արտգործնախարար Համո Օհանջանյանը հեռագրով դիմում է Բաքվում Պարսկաստանի հյուպատոսին, խնդրում իր վրա վերցնել Բաքվում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության շենքի, ծառայողների, Ադրբեջանում ապրող Հայաստանի քաղաքացիների հովանավորությունն ու պաշտպանությունը²: Իսկ մայիսի 31-ին Ադրբեջանի

¹ Նույն տեղում, էջ 212-213:

² Արխիվային այդ փաստաթղթի վրա ամսաթիվ չի նշված, բայց դատելով նրա բովանդակությունից՝ պետք է դրված լինի մայիսի վերջին օրերին:

³ РГАСПИ, ф. 85, оп. 13, д. 41, л. 1.

¹ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», N 1-2, 1993թ., էջ 224:

² Տե՛ս „Геноцид армян...“, т. 2, ч. 1, стр. 62.

արտգործո՞ղկո՞մ Հուսեյնովին ուղարկած նոտայում բողոքելով Իջևանում պաշտոնատար անձանց գերեզմանային և Բաքվում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանին ձերբակալելու համար, Հայաստանի արտգործնախարարը միաժամանակ Հայտնում է, որ ի պատասխան Բաքվի վերոհիշյալ գործողությունների՝ Երևանում տնային կալանքի տակ են վերցված նախկին ադրբեջանական ներկայացուցչության բոլոր անդամները¹:

Հանրապետությունների միջև նման լարված իրադրության պայմաններում բնական է, որ կոնֆերանսի գումարման մասին խոսք լինել չէր կարող: Եվ միայն այն բանից հետո, երբ Բաքուն ազատ արձակեց դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանին, Հայաստանի կառավարությունը նորից բարձրացրեց Հայ-ադրբեջանական կոնֆերանս գումարելու հարցը: Հունիսի 21-ին Մ. Հարությունյանը իր կառավարությունից ստանում է հետևյալ ռադիոհեռագիրը.

«Ձեր հեռագիրը ստանալուն պես կառավարությունը անհապաղ կարգադրություն արեց հանելու տնային կալանքը նախկին ադրբեջանական միսիայից: Խնդրում եմ որպես Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ կապվել ադրբեջանական կառավարության հետ և ստանալ մեր հեռագրերի պատասխանը. առաջին, կոնֆերանսի գումարման վերաբերյալ՝ խաղաղ բանակցություններ վարելու համար, երկրորդ, Մանասյանի, Ջաղեթյանի և մյուսների ազատման հարցի մասին:

Անհրաժեշտ է պարզել նախկին ադրբեջանական ներկայացուցչության իրավական դրությունը, որին մենք առայժմ պաշտոնապես չենք ճանաչում՝ նոր կառավարությունից լիազորությունների բացակայության պատճառով...»²:

Թեև Մ. Հարությունյանը Հուսեյնովին խնդրել էր ռադիոհեռագրում բարձրացված հարցերին պատասխանել հնարավորինս շուտ, բայց ադրբեջանական կողմը բոլորովին չէր շտապում: Հունիսյան այդ օրերին Բաքվի ուշադրությունը ամբողջովին բեռնված էր Մոսկվայի վրա, որտեղ ընթացող Հայ-ռուսական բանակցություններում պետք է լուծում ստանար նաև վիճելի տարածքների հարցը: Խոսքը Լեոն Ծանթի և Գ. Չիչերինի գլխավորած պատվիրակությունների միջև ընթացող բանակցությունների մասին է, որոնք սկսվեցին մայիսի վերջին և շարունակվեցին մինչև հուլիսի սկիզբը:

* * *

Լեոն Ծանթի առաքելության և Մոսկվայի ռուս-հայկական բանակցությունների ընթացքն ու արդյունքները լուսարանված են դեռևս 1997 թ. լույս տեսած մեր «1920թ. Թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները» գրքում¹: Ուստի այստեղ մենք կանգ չենք առնի բոլոր այն հարցերի վրա (Հայաստանի Հանրապետության անկախություն, արևմտահայ նահանգները Հայաստանի Հանրապետությանը միացնելու սկզբունքի ընդունում, ռուսահայերի Հայաստան գաղթելու իրավունքի ճանաչում, Առաջին աշխարհամարտի հետևանքով Հայ ժողովրդին հասցված վնասների հատուցում և այլն), որոնք քննարկման նյութ են դարձել, այլ կանդորադառնանք Հայ-ադրբեջանական տարածքային վեճերի և հատկապես Նախիջևանի հարցում Ռուսաստանի դիրքորոշմանը:

Նախ՝ արձանագրենք, որ Ծանթի պատվիրակությունը կառավարությունից ցուցում էր ստացել Մոսկվայից պահանջել Հայաստանի մաս ճանաչելու Ադրբեջանի կողմից վիճելի Հայտարարված Լեոնային Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը: Դատելով հունիսի 1-ին Լեոն Ծանթի Թիֆլիս՝ Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկկադյանին ուղարկած հեռագրից, բոլշևիկյան կառավարությունը բարյացակամորեն էր տրամադրված և Հայաստանի «պահանջները համարում էր արդարացի», բայց Բաքվի ճնշման տակ տատանվում էր և հապաղում պայմանագրի կնքման հարցում: «Կառավարությունն այստեղ երկար տատանումներից ու խորհրդակցություններից հետո վերջապես երեկ երեկոյան Հայտնեց մեզ իր որոշումը, - ասված է հեռագրում, - որը, ըստ էության, հանդիսանում է Բաքվի պահանջը, այն է վիճելի համարել Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը, Նախիջևանը և Ծարուր-Դարալազյազը, գրավել այդ մարզերը ռուսական զորքերով մինչև վեճի ավարտը, խոսք հանձնաժողովով Կովկասում հաստատել վերջնական սահմանները»²: Այնուհետև շեշտելով, որ պատվիրակությունը վճռականապես մերժել է այդ առաջարկությունը՝ վիճելի համարելով միմիայն Ղարաբաղը, Ծանթը ավելացնում է, թե «այժմ մեր կարծիքով, երեք ելք կա. Առաջին, կնքել պայմանագիր՝ վիճելի Հայտարարելով Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը Ելիզավետպոլի,

¹ Տե՛ս է. Ա. Զոհրաբյան, «1920թ. Թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները», Երևան 1997թ. էջ 47-77:

² ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 218, Թ. 112:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 38, Թ. 100:

² Նույն տեղում, Թ. 29:

Ղազախի և Աղստաֆայի Հետ միասին՝ պայմանով, որ զորքերը մնան իրենց տեղերում և առաջ չանցնեն: Այդ զիջումը, հավանաբար, կրնա զուգանալ: Երկրորդ, պայմանագրում Հայաստանի տարածքը հիշատակելով ընդհանուր բառերով՝ կազմված Կարսի, Երևանի, Ելիզավետպոլի, Թիֆլիսի և Բաթումի մարզերի մասերից, սահմանների որոշման հարցը հանձնելով ռուսների միջնորդությունը խառը հանձնաժողովին մի կողմից Վրաստանի, մյուս կողմից Ադրբեջանի Հետ՝ պայմանով, որ զորքերը մնան այնտեղ, որտեղ ներկայումս են: Այդ ղեկավարտիվ ձևեր իսկույն ևեթ կրնողունվի: Կարող է նույնիսկ հնարավոր լինի մի քիչ ավելի կոնկրետացնել տարածքը: Երրորդ, պնդել միայն Ղարաբաղի վիճելի լինելու վրա, որով, հավանաբար, համաձայնությունը կհետաձգվի, մենք կվերադառնանք, իսկ բանակցությունները կչարունակվեն մեզ մոտ՝ նրանց նշանակված ներկայացուցչի Հետ:

Այդ երեքից չարիքի փոքրագույնն մենք համարում ենք առաջինը՝ եթե պայմանագիրը դուք համարում եք անպայման անհրաժեշտ: Ձեր որոշումը և հրահանգները շտապ հեռագրեցեք հեռագրաթելով և ռադիոյով...»¹:

Մտանալով Ծանթի հեռագիրը՝ Տ. Բեկզադյանը այն հաղորդեց Երևան (Երևանի և Մոսկվայի միջև ուղիղ հեռագրակապ չկար) և այնտեղից ստացած հրահանգների հիման վրա հունիսի 16-ին պատասխան հեռագիր ուղարկեց Ծանթին, որում ասված էր.

«Առաջին, խնդրում եմ անհապաղ պարզաբանել Ուրհրդային կառավարությանը Բաքվի Հայ բոլշևիկների իրական պատկերը, որոնք Հայաստանի մասին ամբաստանագրեր և կեղծ տեղեկություններ են ուղարկում Մոսկվա: Մատնանչեք, որ Հայաստանում երբևէ չաշխատած այդ մարդիկ, անձանոթ նրա իրական կարիքներին և դրությունը, քողարկվում են կոմունիզմի դրոշմով՝ հետապնդելով իրենց շահադիտական նպատակները: Թիֆլիսում կոմունիստական կուսակցության երկրային կենտրոնի Հայ գաղափարական կոմունիստները վճռակապորեն դեմ են արտահայտվել Հայաստանում կոմունիստների ելույթներին և Հայտնել են նրանց իրենց կշտամբանքը: Երկրորդ, հնարավոր բոլոր միջոցներով ձգտեցեք արագացնել մեր անկախության և Հայաստանի սահմանների պաշտոնական ճանաչումը: Պնդեցեք Ղարաբաղից խորհրդային զորքերի անհապաղ դուրս բերման վրա: Հայտնում եմ Ձեզ ի դիտություն, որ նրանց ներկայությունը կազմալուծող ազդեցություն է ունենում մեր գյուղացիության վրա Ղարաբաղում և նույն-

¹ Նույն տեղում, թ. 112-113:

նիսկ կից Ձանգեղություն և այդ հարցում ամեն մի հապաղում կարող է լուրջ բարդություններ առաջացնել Հայաստանի մյուս մասերում ևս: Դրոն իր ջոկատով Ղարաբաղից Հետ է քաշվել Ձանգեղուր:

Երրորդ, Հայաստանի և նրա շրջապատող պետությունների միջև միջնորդությունը համարում ենք ընդունելի:

Չորրորդ, նկատի առնելով ֆինանսական ծանր ճգնաժամը, ձգտեցեք օգտագործել Հայաստանի նկատմամբ Ուրհրդային Ռուսաստանի բարյացակամ վերաբերմունքը ստանալու մեզ համար հնարավոր և ընդունելի օգնություն: Այդ հարցը առաջ քաշեք ծայրահեղ դժուրություններ, առանց մեր կողմից քաղաքական պարտավորություններ՝ նրան հաղորդելով բացառապես ֆինանսական բնույթով»¹:

Տպագիր այս փաստաթղթի վերջում ձևագրով կետեր են ավելացված նավթի, հացի և այլ պահանջների մասին:

Ինչպես տեսնում ենք, Բաքվի բոլշևիկների ակտիվ միջամտությունը Մոսկվայում ընթացող բանակցություններին անհանգստացնում էր նաև Հայաստանի կառավարությանը: Ցավալից այն է, որ դրանց շարքում քիչ չէին նաև Հայ կոմունիստները: Սակայն այդ հարցի մանրամասնումը մեր խնդիրը չէ, առավել ևս, որ բանակցությունների այդ փուլում (մինչև հուլիս), Ուրհրդային կառավարությունը, ինչպես վերը նշվեց, բարյացակամորեն էր տրամադրված և ձգտում էր անպայմանորեն գործն ավարտել պայմանագրի կնքումով:

Ուրհրդային Ռուսաստանի կառավարության բարյացակամություն, Հայաստանի պահանջները ճանաչելու և համապատասխան պայմանագիր ստորագրելու պատրաստակամության մասին վկայում է նաև Ծանթի պատվիրակության անդամ Համբարձում Տերտերյանը 1954թ. «Հայրենիք» ամսագրում տպագրած իր հուշերում:

Նա գրում է, որ երկրորդ տեսակցության ժամանակ², որը տեղի էր ունեցել հավանաբար հունիսի կեսերին, կայացվեց համաձայնություն՝ Ղարաբաղը վիճելի, իսկ Ձանգեղուրը և Նախիջևանը Հայաստանին: Ուրիշ ուղղակի վկայություններ չկան այս մասին, բայց Տերտերյանին էլ չհավատալ՝ չենք կարող: Առավել ևս, որ բանակցությունների հաջող ընթացքի մասին խոսվում է նաև պատվիրակության մեկ այլ անդամի՝ Լևոն Զարաֆյանի հունիսի 10-ի հեռագրում. «Օրերս կձևակերպվի մեր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 218, թ. 88:

² Բանակցությունները կրել են տեսակցությունների բնույթ, հրավիրվել են ռուսական պատվիրակության կողմից և վարվել բանավոր:

միսիայի քաղաքական մասը, - ասված է Հեռագրում, - որի մասին կհայտնենք կիրակի օրը...»¹: Ուստի պետք է ընդունենք, որ Շանթի պատվիրակությունը պնդել է Հունիսի 1-ի Հեռագրում նշված երրորդ տարրերակի վրա (միայն Ղարաբաղը վիճելի, իսկ Ջանգեղուրը և Նախիջևանը Հայաստանին), իսկ ուսական կողմն էլ ընդառաջել է: Ընդհանրապես չէ. Տերտերյանը այս տեսակցությունը համարում է ամենաարդյունավետը, դրականորեն էին լուծվելու մյուս հարցերը ևս (Ջիչերինը ստանձնելու էր միջնորդությունը Հայաստանի և քեմալական Թուրքիայի միջև՝ ապահովելու ելք դեպի Սև ծով և Արևմտյան Հայաստանի որոշ մարզերի միացումը Հայաստանի Հանրապետությանը², դրականորեն պետք է լուծվեին նաև մշակութային և տնտեսական խնդիրները): Պայմանավորվել էին նաև, որ ուսական կողմը կնախապատրաստի պայմանագրի նախագիծը և կներկայացնի ստորագրության երկու օրվա ընթացքում: Սակայն կայացած համաձայնությունը գործի չվերածվեց. օրերն անցնում էին, իսկ ուսական կողմը շարունակում էր խորհրդավոր լուծություն պահպանել: Նա կարծես թե մոռացել էր թե՛ Շանթի պատվիրակության, թե՛ կնքվելիք պայմանագրի մասին: Չէ. Տերտերյանը այս կապակցությամբ գրում է. «Պարզ էր, որ կայացած համաձայնությունը անակնկալ և անսխորժ արգելքների էր հանդիպել թանձր վարագույրի ետևում»:

Իսկապես որ, Հունիսի երկրորդ կեսին Մոսկվան սկսեց հեղեղվել Բաքվից և Կովկասում գործող ղեկավար կոմունիստներից ստացված Հեռագրերով, որոնք՝ խոսքերը մեկ արած, պահանջում էին պայմանագիր չստորագրել Հայաստանի հետ: Ծանոթանանք դրանցից մեկերից: Հունիսի 19-ին Ջիչերինը ստանում է Օրջոնիկիձեի հետևյալ հեռագիրը Վլադիկավկազով.

«Աղբրեջանը հավակնում է Ղարաբաղի, Ջանգեղուրի, Նախիջևանի և Շարուր-Գարալագյազի գավառների վրա: Ղարաբաղում և Ջանգեղուրում հայտարարված է խորհրդային իշխանություն և վերոհիշյալ տարածքները իրենց համարում են Աղբրեջանի Սորհրդային Հանրապետությանը:

¹ Ս. Ալիխանյան, Սովետական Ռուսաստանի դերը Հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921), Եր., 1966, էջ 108:

² Բանակցությունների առաջին իսկ օրը պարզ դարձավ, որ Ջիչերինին ավելի շատ հետաքրքրում էր հայ-թուրքական կնճիոր և առաջարկում էր իր միջնորդությունը նրա լուծման գործում: Մինչդեռ Շանթի պատվիրակությունը այդ հարցը բնաբարկելու լիազորություն չէր ստացել և ամեն ջանք գործադրում էր խուսափելու Ջիչերինի առաջարկությունից (մանրամասն տես է. Ա. Զոհրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 48-60):

պետություն մաս: Նախիջևանը արդեն մի քանի ամիս է ապստամբ մուսուլմանների ձեռքում է: Շարուր-Գարալագյազի վերաբերյալ ևս տեղեկություններ չունեն:

Աղբրեջանը առանց Ղարաբաղի և Ջանգեղուրի ոչ մի կերպ չի կարող մնալ: Ընդհանրապես, իմ կարծիքով հարկավոր էր Մոսկվա հրավիրել Աղբրեջանի ներկայացուցչին և նրա հետ միասին լուծել Աղբրեջանին և Հայաստանին վերաբերող բոլոր հարցերը: Դա պետք է անել մինչև Հայաստանի հետ պայմանագրի ստորագրումը, զաքաթալ-չչինայի՝ կրկնությունը նաև հայերի հետ այստեղ մեզ վերջնականորեն կտապալի»² (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Մեկ այլ գրություն մեջ ուղղված Լենինին, Ստալինին, Ջիչերինին, որտեղ Օրջոնիկիձեին խոսում է այն մասին, որ եթե Նախիջևանը և Շարուր-Գարալագյազը խոստացվի Հայաստանին, ապա վերջինս կհամաձայնի ստորագրել պայմանագիր Ղարաբաղը և Ջանգեղուրը Աղբրեջանին անցնելու մասին, ավելացնում է. «Կարող եմ Ձեզ հաստիացնել, որ մենք բավականին պարզ պատկերացնում ենք մեր խաղաղության քաղաքականությունը և իրագործում ենք այն, բայց ևս վստահ եմ և իմ խորը համոզմունքն է, որ Աղբրեջանում խորհրդային իշխանության ամրապնդման և Բաքուն մեզ պահելու համար անհրաժեշտ է միացնել Լենինային Ղարաբաղը... Այդ հարցի այլ լուծումը մեր դրությունը Աղբրեջանում դարձնում է խախտում և ոչինչ չի շահում Հայաստանում: Ես գերազանց հասկանում եմ, որ Հայտնի քաղաքական իրադրության դեպքում Հայաստանը կարող է մեզ պետք գալ: Որոշեք, ինչպես հարմար եք գտնում: Մենք կիրառործենք ամենը, ինչ մեզ կկարգադրվի, բայց թույլ տվեք տեղեկացնել ձեզ, որ Աղբրեջանի նկատմամբ վերաբերմունքը խիստ վարկաբեկում է մեզ Աղբրեջանի լայն զանգվածների աչքում և ստեղծում վերին աստիճանի նպաստավոր հող մեր՝ հակառակորդների աշխատանքի համար»³ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Օրջոնիկիձեից, Նարիմանովից և Աղբրեջանի մյուս ղեկավարներից բացի Հունիսյան այդ օրերին զգալի ակտիվություն ցուցաբերեցին նաև մայիսյան ապստամբությունից հետո Բաքվում ապաստանած հայ կոմունիստները: Ձայնակցելով Նարիմանովին, Հուսեյնովին և մյուսներին՝

¹ Ռուս-վրացական պայմանագրով (1920թ. մայիս) Աղբրեջանի կողմից վիճելի հայտարարված Զաքաթալայի շրջանը հանձնվել էր Վրաստանին, ինչը և առաջ էր բերել Բաքվի ղեկավարության դժգոհությունը:

² «К истории образования ИКАО Аз. ССР, 1918-1925.» стр. 49-50.

³ Նույն տեղում, էջ 32-33:

նրանք Մոսկվա ուղարկեցին մի շարք նամակներ ու հեռագրեր, որոնցում ամեն կերպ վատարանում էին Հայաստանի կառավարությունը, պահանջում նրա հետ պայմանագիր չկնքել ու ոչ մի դիջում չանել: Ոմանք նույնիսկ իրենց ստորագրությունը դրեցին վիճելի տարածքների վերաբերյալ Ադրբեջանի ղեկավարության Մոսկվա ուղարկած գրությունների տակ: Սակայն այդ ապագայնացած կոմունիստների կարծիքին Չիչերինը ուշադրություն չէր դարձնում: Հունիսի 26-ին Օրջոնիկիձևի հետ հեռախոսային խոսակցության ժամանակ Չիչերինն այդ կապակցությամբ ասել էր. «Նկատի ունեցեք, որ երրորդ ինտերնացիոնալի հայկական խմբի տեսակետը վճռականորեն տարբերվում է Բաքվի ընկերներից: Մենք պետք է բացարձակապես անկողմնակալ դեր խաղանք, ևս Հայկունու հետ երկար խոսակցություններում ինձ համար պարզել եմ այդ տարաձայնությունները, որոնց մասին լավ գիտեմ Նարիմանովից: Վերջինիս հետ ևս չատ ընկերացել էի նրա այստեղ գտնվելու ժամանակ և գիտեմ նրա միակողմանիությունները...»¹:

Փորձելով հակազդել Բաքվի ճնշումներին, Չիչերինը հատուկ գրությամբ դիմում է ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Քաղբյուրո, առաջարկում «սանձահարել Բաքվի ընկերներին», որոնք իրենց անկարգապահությամբ առաջ են բերում խոսքի և գործի հակասություն, խախտում են Կենտկոմի կողմից հաստատված քաղաքական գիծը: «Բաքվի ընկերները իրենց գործողություններով խափանում են կոմպրոմիսները, - ասված է այդ գրությունում, - մերժում են Հայաստանի հետ համաձայնագիր ստորագրելու Կենտկոմի պահանջը, օժանդակում են ապստամբություններին, պնդում են Ադրբեջանին միացնել այն վիճելի տարածքները, որոնք որոշված է գրավել մեր ուժերով և որոնց միացումը Ադրբեջանին, միանգամայն անհնարին են դարձնում Հայաստանի հետ համաձայնությունը»²: Այդ ամենը կանխելու և Բաքվի ղեկավարության գործունեությունը վերահսկելու նպատակով Չիչերինն առաջարկում է հատուկ հեղինակավոր ներկայացուցիչ ունենալ Բաքվում, որն ի վիճակի կլինի տեղական գործիչներին հետ պահել կամայականություններից:

Հունիսի 22-ին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Քաղբյուրոն քննության առավ Չիչերինի առաջարկը և որոշեց հանձնարարել Արտգործոցնախարարին

հատուկ հրահանգներ մշակել Արևելքում գործող աշխատակիցների համար և պատասխանատու ռազմական գործիչներին պարտավորեցնել իրենց գործողությունները համապատասխանեցնելու Քաղբյուրոյի հաստատած որոշումների ու ցուցումների հետ: Հատուկ ընդգծված էր Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի անդամներին և Կիրովին ու Լեզրանին այդպիսի ցուցումներ տալու անհրաժեշտությունը¹:

Ինչ ցուցումների մասին է խոսքը, փաստաթղթում ոչինչ չի ասված: Բայց, որ ռազմական գերատեսչությունը հաճախ էր գործում ինքնազուլս, առանց իր քայլերը Արտգործոցնախարարին հետ համաձայնեցնելու, դա ակնհայտ է: Հենց այդ օրը՝ Հունիսի 22-ին Կարմիր բանակի գլխավոր հրամանատարությունը 11-րդ Կարմիր բանակին Ձանգեզուրը, Նախիջևանը, Օրդուբազը և Ջուլֆան գրավելու հրաման էր տվել: Իսկ վերջինս էլ իր հերթին երեք հոգուց բաղկացած մի պատվիրակություն էր ուղարկել Հայաստանի կառավարությանը համոզելու, որ այդ գրավումների նպատակը Նախիջևանը թուրքական ներխուժումից փրկելն է²:

Ահա թե որքան հակասական է եղել Մոսկվայի քաղաքականությունը: Մինչ արտգործոցնախարարին Չիչերինը Հայ պատվիրակներին խոստանում էր Ձանգեզուրը և Նախիջևանը թողնել Հայաստանին, զինվորականներն այդ նույն գավառները գրավելու հրաման են ստանում:

Անփոփոխ չի մնում նաև Չիչերինի դիրքորոշումը: Հ. Տերտերյանը վկայում է, որ Հունիսի վերջերին Չիչերինը Հայ պատվիրակներին նորից հրավիրեց տեսակցության և Հայ-ադրբեջանական սահմանագծման հարցում ներկայացրեց նոր առաջարկ. «Ղարաբաղը Ադրբեջանին, Ձանգեզուրը վիճելի, Նախիջևանը Հայաստանին»: Հ. Տերտերյանը նաև նշում է, որ ինքը և Ջարաֆյանը համաձայն էին այդ սկզբունքով համաձայնագրի ստորագրմանը. «Լեոն Ջարաֆյանը և տողերիս գրողը այն կարծիքին էինք, որ անմիջապես պետք է ընդունել Չիչերինի առաջարկը և ստորագրել պատրաստված ռուս-հայկական դաշնագրությունը, որով նախ ապահովված կլինենք Հայաստանի անկախության պաշտոնական ճանաչումը Մորհրդային Միության (Ռուսաստանի - է. Ջ.) կողմից, և երկրորդ՝ թաթարարենակ Նախիջևանի շրջանը կդառնար մեր հանրապետության անվիճելի հողամասը: Ինչ վերաբերում է Ձանգեզուրի խնդրին, նրա վիճելիության պարագան համարում էինք զուտ

¹ „Геноцид армян...“, стр. 74.

² ՀՀ-ն 1918-1920թթ., փաստաթղթերի..., էջ 212:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 211:

² Տե՛ս Մ. Ալիխանյան, նշվ. աշխ., էջ 124-126:

Աղբրեջանի ղեկավարութունը ավելի ու ավելի մեծացրել էին ճնշումը Մոսկվայի վրա: Դա աներկբա հաստատում են արխիվային փաստաթղթերը: Միայն Օրջոնիկիձեն հունիսի երկրորդ կեսին վիճելի տարածքների հարցով երեք հեռագիր է ուղարկել Մոսկվա՝ Լենինի, Ստալինի, Ջիչերինի հասցեով, որոնցում պաշտպանում էր Աղբրեջանի իրավունքը Հայաստանի հետ վիճելի տարածքների հարցում: Իսկ 27-ին Լենինը ստանում է Նարիմանովի ընդարձակ հեռագիրը, որում ոչ միայն խոսվում էր վիճելի տարածքների մասին, փաստորեն մերժում Ջիչերինի դիրքորոշումն այդ խնդրում, այլև այդ հարցը կապում Արևելքում հեղափոխական շարժումների հետանկարի հետ: Դա տիպիկ նարիմանովյան փաստաթուղթ է՝ հեղեղված և՛ սպառնալիքներով, և՛ կեղծ բարեպաշտությամբ: Կարծում ենք արժե այդ փաստաթուղթը ներկայացնել ամբողջությամբ, որպեսզի ընթերցողն էլ տեսնի, թե ում հետ գործունե հայ ժողովուրդը. «Թանկագին ընկ. Լենին, - գրում է Նարիմանովը, - ընկ. Ջիչերինի հեռագրերից երևում է, որ Կենտրոնի տեղեկատվությունը միակողմանի է: Կենտրոնն ընկել է նրանց ազդեցության տակ, ովքեր մինչև այժմ դեմոկրատիայաների հետ մեկտեղ գործում են Աղբրեջանի խորհրդային իշխանության դեմ: Եթե Կենտրոնին ցանկալի է Աղբրեջանը զոհաբերել և իրեն պահել միայն Բաքուն, նավթը և ամբողջովին հրաժարվել արևելյան քաղաքականությունից, թող դա անի, բայց զգուշացնում եմ. Բաքուն չի կարելի պահել առանց ամբողջ Աղբրեջանի՝ դավաճան դաշնակների և վրացական մենչեիկներ հարևանությամբ: Մյուս կողմից ևս կուզենայի իմանալ, թե Կենտրոնը ինչպե՞ս է նայում մեզ՝ մուսուլման-կոմունիստներին վրա և ինչպես նա կարող է այդպիսի կարևոր հարցերը լուծել առանց մեզ: Կենտրոնը կարող է մեզ անվստահությամբ վերաբերվել, բայց չէ որ կենտրոնի որոշմանը համաձայն չեն (այնպիսի) պատասխանատու աշխատակիցներ, ինչպես Օրջոնիկիձեն և Մդիվանին: Ես ուղիղ կասեմ. կենտրոնը մեր ձեռքից լսեց զենքը և Ղարաբաղի մասին իր որոշումով ուժեղացրեց, հիմնավորեց Մուսավաթի պրոպոկացիան, որը անընդհատ ասում է, իբր մուսուլման-կոմունիստները Աղբրեջանը ծախել են Ռուսաստանին, այն Ռուսաստանին, որը միաժամանակ ճանաչում է Հայաստանի և Վրաստանի ինքնուրույնությունը և չգիտես ինչու մինչև Աղբրեջանում խորհրդային իշխանության հաստատումը անվիճելի մարզերը, այժմ համարում է վիճելի: Ընկ. Ջիչերինը խոսում է կենտրոնին նեթարկվելու մասին, բայց արդյո՞ք կենտրոնը միաժամանակ հաշվի է առնում այն, որ նա հարկադրում է մեզ վարագույր լինել: Հակահեղափոխությունը ճնշված է, բայց նա չնչում է և պատրաստ է նոր ուժով

բռնկվել, քանի որ կենտրոնը մեզ դրել է այնպիսի պայմաններում, որ չուտով ի վիճակի չենք լինի գործել խոսքի ուժով, այլ միայն զենքի ուժով: Ահա մեր դրություն ողբերգությունը: Այն, ինչ ամիս առաջ մեզ հնարավորություն էր տալիս ջախջախել մուսավաթականների պրոպակադաները, հիմա մենք զրկված ենք այդ հնարավորությունից: Մեզ ասում են, դուք չեք կարողանում Աղբրեջանին ամրակցել միանգամայն անվիճելի տարածքները, իսկ խոսում եք Արևելքի ազատագրության մասին: Մենք անպայման կենթարկվենք ԿԿ-ի որոշմանը, միաժամանակ հայտարարում ենք. մենք, կորցնում ենք ազդեցությունը զանգվածների մեջ, մենք օգտվում էինք հսկայական ազդեցությունից և կարող էինք միանգամայն անցավագին իրականացնել երկու հանրապետությունների միավորման մասին դեկրետները, բայց այժմ դա հնարավոր է միայն զենքի ուժով: Ճանապարհվում է մեր ներկայացուցիչը, ուստի խնդրում և աղաչում եմ ժամանակավորապես կանգնեցնել Աղբրեջանի մասին կենտրոնի որոշումը: Նարիմանովի՝ (ընդգծումները մերն են - է. Զ.):

Նավթ, մուսուլմանական Արևելք, հեղափոխություն, իշխանության կորուստ և այդ ամենը «դավաճան դաշնակների» պատճառով, որոնք դեմոկրատիայի հետ միասին պայքարում են Աղբրեջանի դեմ, և որոնց, ըստ Նարիմանովի, միացել է նաև Ջիչերինը: Ի՞նչ տպավորություն թողեց այս հեռագիրը Լենինի վրա: Պարզվում է, որ երկու օր պահելուց հետո ուղարկել է Ջիչերինին՝ առաջարկելով «երկու խոսքով կարծիք» գրել և հայտնել, թե հնարավոր չէ՞ Նարիմանովի հետ հարցերը լսադադուրությամբ լուծել:

Ջիչերինի պատասխանը բավականին ընդարձակ է ու չափազանց հետաքրքիր: Նրանում ոչ միայն վիճելի տարածքների վերաբերյալ Արտգործժողկոմատի դիրքորոշումն է հիմնավորված, այլև բացահայտված է նարիմանովյան քաղաքականության էությունը, կովկասյան կոմունիստների (Օրջոնիկիձե, Մդիվանի և այլն) գործելակերպը և որ առաձայնապես կարևոր է՝ Գ. Հայկունու գլխավորած Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության դիրքորոշումը վիճելի տարածքների հարցում: Ուստի հարկ է, որ Ջիչերինի կարծիքը ևս ներկայացնենք ամբողջությամբ: Նա գրում է. «Աղբրեջանից ոչ ոք ոչինչ չի խլում: Ղարաբաղը և այդպես կոչված վիճելի տարածքները ժամանակավորապես գրավվում են ռուսական խորհրդային զորքերով, և մենք ժամա-

¹ „Геноцид армян...“, стр. 75.

նակավորապես դրանք չենք տալիս ո՛չ Հայաստանին, ո՛չ Ազրբեջանին: Դա չի կողոպտում ո՛չ մեկին, ո՛չ մյուսին: Ամեն մի այլ լուծում մեզ կդնե՞ր մեկին՝ ի վնաս մյուսի, հովանավորելու կեղծ ուղու վրա: Ես այդ մասին շատ եմ խոսել Երրորդ Ինտերնացիոնալի հայկական խմբի ներկայացուցիչների, այժմ այնտեղից եկած Հայ կոմունիստների ԿԿ-ի ներկայացուցիչների, էլիվայի, Կիրովի և մյուսների հետ: Մեր լուծումը միակ Հնարավորն է: Ղարաբաղը վաղեմի հայկական տարածք է, բայց հայերի ջարդերից հետո հարթավայրերում բնակվեցին թաթարները, իսկ հայերը մնացին լեռներում: Մենք այժմ այդ շրջանը չենք տալիս հայերին, որպեսզի չնեղացնենք թաթարներին: Բայց մենք այն չենք տալիս թաթարներին, ինչը խորապես սխալ քայլ կլինի՝ խաղաղարների մեր անհրաժեշտ քաղաքականությունը հակասող: Բայց Նարիմանովը ուզում է Բաքվի թաթարների գավթողական հավակնություններին գոհացում տալ: Դա անթույլատրելի է: Բայց Նարիմանովը հեռուն է գնում, նա դեմ է բուրժուական Վրաստանի և բուրժուական Հայաստանի հետ կոմպրոմիսի մեր քաղաքականությունը: Բայց Վրաստանի և Հայաստանի խորհրդայնացումը ԿԿ-ի կողմից նրա համար է մերժվել, որ գերազանցում է մեր ներկայիս ուժերը: Մենչեիկները և դաշնակները չեն հանձնվի առանց կատաղի կովի: Մենք ընտրել ենք նրանց աստիճանական քայքայման ուղին, որն արդեն զրսեորվում է: Տրոցկին էլ ինձ հանդիմանեց արևելյան քաղաքականությունը չափից ավելի տարվելու համար: Հայ կոմունիստների ԿԿ-ի անդամները ասում են, որ մայիսի 1-ին Հայաստանում գանգավածների տրամադրությունը ամենախորհրդայինն էր, և այդ օրը ստացվում է Ազրբեջանի վերջնագիրը Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի մասին, իսկույն ամեն ինչ փոխվեց, իսկույն դաշնակները ամբացան: Մուսուլմանական տենդենցների քաջայերման նարիմանովյան քաղաքականությունը, որին միանում է Օրջոնիկիձեի և Մդիվանու հարձակողական քաղաքականությունը, տանում է դեպի դաշնակների ուժեղացում, արյունալի կոնֆլիկտների, ճգնաժամների սրացում: Ուսիլ փաշան այնտեղ մերոնց ասել է, եթե հայերը մեր ճանապարհին են, նրանց կարելի է կոտորել: Այդ արյունալից լարվածություններին է տանում մուսուլմանական բողոքների հովանավորման քաղաքականությունը: Ելքը մեկն է՝ օբյեկտիվ երրորդի մեր դերը: Գալիս է պահը Վրաստանի և Հայաստանի խորհրդայնացման համար, այդ ժամանակ այդ ամենը կվերանա: Ձիչերին»¹ (ընդգծումները Ձիչերինին են):

¹ Նույն տեղում, էջ 75-76:

Ձիչերինյան այս տողերը կարդացողը չի կարող չընդունել, թե որքան ճիշտ էր նա հասկացել նարիմանովյան քաղաքականության էությունը և հեռահար նպատակները: Որհորային պետական բարձրաստիճան գործիչների շարքում փաստորեն նա միակն էր, որ տեսնում էր այն վտանգը, որ կարող է կախվել հայոց գլխին՝ «մուսուլմանական բողոքներին» և թուրք փաշաներին հովանավորելու հետևանքով: Միայն ափսոսալ կարելի է, որ խորհրդային պետական համակարգի պայմաններում հակառակն ազդել արտաքին քաղաքականության ձևավորման վրա նա չէր կարող: Հետագա շարադրանքում դեռ կտեսնենք, որ բոլշևիկների որևէպես քաղաքականությունն ամբողջովին տնօրինում էր Ստալինը և իրականացնում կովկասյան իր արբանյակների միջոցով: Կտեսնենք նաև, թե նա ինչպես էր վերաբերվում Հայկական հարցին և հայերին ընդհանրապես: Իսկ առայժմ, որպես նախնադանք, ծանոթանանք Ձիչերինին ուղարկած նրա նամակին, որ գրել էր Սմոլենսկից դեռևս մեկ տարի առաջ՝ 1919թ. օգոստոսի 16-ին, և որում պահանջում էր Լեոն Կարախանին հեռացնել արտգործողությունից, որովհետև նա ծագումով հայ է: Նամակի սկզբնամասում երկար դատողություններ անելով այն մասին, թե ինքը զարմացած է, որ մուսուլման պատվիրակները՝ չրջանցելով Արտգործողությունատը, գերադասում են իր հետ գործ ունենալ, իր հետևից գնում են Պիտեր, Սմոլենսկ և այլն, հետևություն է անում, թե երկար մտածելով գտավ, որ պատճառը Արտգործողությունատում ազգությունամբ հայ Կարախանի առկայությունն է, ինչը իրեն թե խանգարում է իրենց «մուսուլմանական» քաղաքականությունն արդարացվել է, արդարացվում է և դեռ կարդարացվի (մենք նվաճել ենք պարսիկների, թուրքերի, աֆղանների և մյուսների համակրանքը), - գրում է Ստալինը, - այդքանով Կարախանի ներկայությունը Արտգործողությունատում՝ ազգությունամբ հայ, միակ «արևելյան մարդը», որ կոչված է արտաքին աշխարհի համար ներկայացնել Արևելքի ժողովուրդները՝ ծակում է լսողությունը և խախտում մեր արևելյան քաղաքականության ներդաշնակությունը, թուլացնում Արևելքի ժողովուրդների և առաջին հերթին մուսուլմանների աչքում մեր քաղաքականության ուժն ու էֆեկտը»¹: Ջարգացնելով այն միտքը, որ չկա իրենց արևելյան քաղաքականությունը ձախողելու ավելի հարմար միջոց, քան այդ նպատակի համար հայերի օգտագործումն է, որոնց «մուսուլմաններն ընդհանրապես, իսկ թուրքերը հատ-

¹ Նույն տեղում, էջ 33:

կապես, մաքսիմում անվստահություն են տածում»։ Ստալինը շարունակում է. «Ելնելով այդ նկատառումներից, ես՝ Մոսկվայում գտնվելու ժամանակ, առաջարկել եմ ընկեր Լենինին, Հարց Հարուցել ԿԿ-ում Կարախանին մուսուլմաններից որևէ մեկով՝ թեկուզ միջին կուսակցական նախապատրաստություն, փոխարինելու մասին»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.)։

Նամակի հետագա շարադրանքից պարզվում է, որ Ստալինն արդեն ուներ այդպիսի թեկնածու և այդ մուսուլմանը նարիմանովն է։ «Նարիմանովն ինձ համար այդ բազմաթիվ մուսուլմաններից մեկն է, - կարդում ենք նամակում, - ըստ որում դժբախտություն չէ, եթե նրա մոտ բացակայում է լայն քաղաքական հեռանկարը. քաղաքականությունը նա չի անելու իհարկե, այլ ԿԿ-ն, և Արտգործօրգովմատը, - Նարիմանովը կարևոր է որպես դրոշակ։ Դեկորացիաների այդպիսի փոփոխությունը, կամ ամեն դեպքում Արևելքի Հարցերում Կարախանին ստվերում պահելը և մուսուլմանի առաջաջումը առաջին պլան՝ ես գտնում եմ բացարձակապես անհրաժեշտ։ Եթե դա հետաքրքիր է, կարող եմ հայտնել, որ ընկ. Լենինը այդ առթիվ արտահայտել է իր լիակատար համաձայնությունը։ Այդպիսի փոփոխությունը իսկույն մուսուլմանների կողմից հաշվի կառնվելը, կբարձրացնել մեր քաղաքականության կուրսը վերջիններիս մեջ, կտար մի շարք պլյուսներ։ Առարկությունն այն մասին, որ Նարիմանովը ծանոթ չէ Հեռավոր Արևելքին, որ նա ծեր է և դանդաղ է կողմնորոշվում, ինձ համար վճռական նշանակություն չունի, քանզի ես երբեք չեմ մտածել, որ Նարիմանովը պետք է ղեկավարի արևելյան քաղաքականությունը, նա ինձ համար, կրկնում եմ, միայն դրոշակ է, ղեկորացիա»² (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.)։

Այսպիսին է Ստալինի գործելաոճը։ Նրան անհրաժեշտ են միայն «դրոշակներ», և ոչ մտածող ու բանիմաց գործիչներ։ Մայրահեղ դեպքում կարող է համաձայնել, որ այդ «դրոշակների» կողքին լինեն նաև մեկ կամ երկու ուսանող կամ ընդհանրապես «արևելյան» աշխատակիցներ, բայց ոչ երբևէ հայեր։ «Բոլոր այս նկատառումների վերաբերյալ, - կզբափակում է Ստալինը, - ես ստիպված եմ պնդել իմ հին առաջարկության վրա, որը ես անհրաժեշտ եմ համարում ԿԿ-ի պլենումի քննարկմանը դնել»³։

¹ Նույն տեղում։

² Նույն տեղում։

³ Նույն տեղում, էջ 34։

Չենք կարող ընթերցողի ուշադրությունը չհրավիրել Ստալինի բնավորության մեկ այլ կողմի վրա ևս. դա այն տիրական և առարկություններ չընդունող տոնն է, որով նա խոսում է Ձիչերինի հետ։ Կարծես թե ինքն է կառավարության նախագահը։ Մինչդեռ խորհրդային պետական համակարգում նա այն ժամանակ ընդամենը զբաղեցնում էր Ազգությունների գործերի օրգանի պաշտոնը։ Ճիշտ է, նա նաև ՌԿ(բ)ԿԿ Քաղցյուրոյի անդամ էր, և վայելում էր Լենինի վստահությունը, բայց չունեի այն դիրքը, ինչ ձեռք բերեց հետագայում՝ Լենինի մահվանից հետո։ Պետական համակարգում և Քաղցյուրոյի կազմում կային շատ հայտնի գործիչներ՝ Տրոցկին, Ջինովկեր, Կամենևեր և ուրիշներ։ Հատկապես առաջինը, որը համարյա Լենինին հավասար հեղինակություն ուներ և զբաղեցնում էր ՌՍՖՍՀ ռազմահեղափոխական խորհրդի նախագահի պաշտոնը։ Կարծում ենք Նարիմանովի հունիսի 27-ի գրության վերաբերյալ Լենինին ուղարկած կարծիքով Ձիչերինը պատահական չէր հիշեցնում Տրոցկու կարծիքը՝ արևելյան քաղաքականությամբ չափից ավելի տարվելու մասին։ Ի դեպ, վերադառնալով այդ կարծիքին, ուզում ենք մատնանշել մի հանգամանք ևս։ Բանն այն է, որ մեր պատմաբանները, նաև տողերիս հեղինակը, հայ-աղբերջանական և հայ-թուրքական տարածքային վեճերի կապակցությամբ Ձիչերինի դիրքորոշումներին անդրադառնալիս, որպես կանոն այն կապում ենք Կարախանի անվան հետ՝ կարծելով, որ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը Ձիչերինը նրանից էր ստանում։ Հնարավոր է, որ դրանում որոշ ճշմարտություն կա, թեև կոնկրետ փաստեր չունենք։ Մինչդեռ վերը նշված կարծիքում, ինչպես նաև Օրջոնիկիձեի հետ հունիսի 26-ի հեռախոսազրույցում Ձիչերինը բացահայտել է տեղեկատվության իր աղբյուրը։ Դա Գուրգեն Հայկունին է, և նրա գլխավորած կուսակցության ԿԿ-ի անդամները, որոնց հետ Ձիչերինը երկարատև զրույցներ է ունեցել նշված Հարցերի շուրջ։

Դատելով այն բանից, որ Ձիչերինը չէր բավարարվել Նարիմանովի հեռագրի մասին կարծիք գրելով, այլ նաև մի ընդարձակ նամակ էր ուղարկել (նույն օրը) Լենինին, պետք է ենթադրել, որ նա խիստ ազդվել էր այդ հեռագրի ոճից և վերավորական տոնից։ Նամակում Ձիչերինը կրկին մեկ առ մեկ հերքում է Նարիմանովի տեսակետներն ու առաջարկությունները, ցույց տալիս, որ Աղբերջանը հարևանների նկատմամբ «հարձակողական գործողությունների տակտիկա» է որդևգրել և «հավակնում է Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի և Ծարուր-Դարալապյազի գավառի վրա՝ Նախիջևանի, Օրդուբադի և Ջուլֆայի հետ միասին»։

Ձիչերինը նշում է, որ Աղբրեջանին բավարարելու երկու ուղի կա, որոնցից առաջինն այն է, որ Աղբրեջանը իր թաթարական ուժերը ուղղի Հայերի դեմ, ինչը «բացարձակապես անընդունելի է և մեծագույն հանցագործություն կլինի»¹. մյուս ուղին՝ ուսական գործերով այդ տարածքների գրավումը և նվիրելն է Աղբրեջանին, ինչին ձգտում է Նարիմանովը: «Կատարել այդ կոմերիսացիան ուսական գործասերի ձեռքերով, միանգամայն անթույլատրելի է, - գրում է Ձիչերինը: - Մեր դերը պետք է բացարձակապես օրյեկտիվ և խիստ անաչառ լինի: Արևելքում մեր ամբողջ քաղաքականությունը համար ճակատագրական սխալ կլինի, եթե մենք սկսեինք հենվել մի ազգային տարրի վրա՝ ընդդեմ մյուս ազգային տարրի: Խլել Հայաստանից ինչ-որ մասեր և մեր ձեռքերով տալ դրանք Աղբրեջանին՝ կնշանակեր Արևելքում մեր ամբողջ քաղաքականությունը միանգամայն կեղծ երանգ հաղորդել: Դա կխախտեր մեր քաղաքականության մասին պատկերացումը՝ որպես միանգամայն անաչառ և օրյեկտիվ»¹: Այնուհետև ընդգծելով, որ հենց դրա համար է վիճելի վայրերը ուսական գործասերով գրավելու և դրանք ուսական օկուպացիոն իշխանություններին ենթարկելու որոշում կայացվել, որպեսզի այդ տարածքները չտրվեն ոչ Աղբրեջանին և ոչ էլ Հայաստանին, մինչև որ բարենպաստ քաղաքական իրադրություն կստեղծվի և հնարավորություն կառաջանա խաղաղ ու բոլորին բավարարող կլք գտնել, Ձիչերինն ավելացնում է, թե մինչև հիմա մեր գործերի կողմից գրավված են միայն Շուշին և Ջերբախը, իսկ «այսպես կոչված վիճելի տարածքների մեծագույն մասը գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության ձեռքին: Թուրքերի հարձակումը՝ հարկադրում է մեզ հրաժարվել այդ պլանի հետագա իրագործումից: Հանրապետության Ռազմահեղխորհուրդը վճռականապես հայտարարում է մեր գործերով որևէ նոր տարածքներ գրավելու անհնարինություն մասին: Թուրքական վտանգը հարկադրում է մեզ սահմանափակվել արդեն ունեցածի պաշտպանությունը՝ նկատի ունենալով գլխավորապես Բաքվի պաշտպանությունը: Մերն ուժերն այնտեղ անբավարար են, որպեսզի գրավենք նոր տարածքներ և շարժվենք Հայաստանի խորքը: Այսպիսով պարզ է, որ մենք ստիպված ենք սահմանափակվել մեր կողմից արդեն գրավված տարածքների օկուպացիայով և հրաժարվել Հայաստանի որևէ նոր մասեր գրավելուց՝

¹ Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1993թ., N 1-2, էջ 225:

² Այդ օրերին Մոզվանին հեռագրել էր, թե թուրքական մի զորամաս շարժվում է դեպի Նախիջևան:

թեկուզև որակված որպես վիճելի»¹: Լենինին ուղարկած Ձիչերինի այս նամակը ուշագրավ է նաև այն առումով, որ նրանում հստակ կերպով ներկայացված է նաև Հայաստանի հետ պայմանագիր կնքելու անհրաժեշտությունը՝ առանց սակայն հայ-աղբրեջանական սահմանագծումը նախապես իրականացնելու: «Հայաստանի գերիշխանությունը տակ գտնվող տարածքների հետագա օկուպացումից ձեռնպահ մնալը կհեղտացնի վերջինիս հետ պայմանագրի կնքումը, - ասված է նամակում: - Հայկական պատվիրակությունը ոչ մի կերպ չցանկացավ համաձայնել կամավոր կերպով ուսական օկուպացիայի հանձնելու Հայաստանի տիրապետության տակ գտնվող տարածքները, բացի Ղարաբաղի օկուպից: Միայն ռազմական ստատուս-քվոյի հիման վրա կարելի է Հայաստանի հետ պայմանագրի կնքման հույս ունենալ, որն անհրաժեշտ է հանուն Անդրկովկասում մեր խաղաղարար քաղաքականության իրագործման: Այսպիսով, ամեն ինչ խոսում է այն մասին, որ մենք պետք է հրաժարվենք այնտեղ որևէ այլ տարածքներ գրավելուց, բացի արդեն գրավածից»²:

Ինչպես տեսնում ենք, Ձիչերինը ճիշտ էր հասկացել Աղբրեջանի ղեկավարության իրական նպատակները և փորձում էր դրանում համոզել նաև Լենինին՝ նրա միջոցով ազդելու Ռուսաստանի կովկասյան քաղաքականության վրա: Դժբախտաբար, ո՛չ կառավարության և ո՛չ էլ ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քաղցյուրոյի կազմում Ձիչերինի պես մտածողներ համարյա չկային (Ձիչերինը քաղցյուրոյի անդամ չէր): Ինչ վերաբերում է Կովկասում գործող բոլշևիկ ղեկավարներ Օրջոնիկիձեին և Կիրովին, ապա սրանք թեև հասկանում էին աղբրեջանական ղեկավարության ազգայնական նկրտումների ներքին ծալքը, բայց ղեկավարվելով «ղասակարգային համերաշխության» սկզբունքով, պաշտպանում էին Աղբրեջանին, ինչն ավելի ու ավելի անպատկառ էր դարձնում Նարիմանովի խմբին ու նպաստում Ձիչերինի վրա ճնշում գործադրելուն: Դա այնքան բացահայտ էր արվում, որ զգացել էին նաև հայ պատվիրակները: Հուլիսի 1-ին Երևան ուղարկած հեռագրում Շանթը նշում էր, թե «միակ զժվարությունը Աղբրեջանի սահմանն է. որովհետև Բաքվից ամեն կերպ աշխատում են խանգարել պայմանագրի կնքումը: Խորհրդային կառավարությունը ընդունում է մեր պահանջները իրավացի, չի փափագում գոհացում տալ Խորհրդային Աղբրեջանի և հայ բոլշևիկների բոլոր բաղձանքներին, այնուամենայնիվ, վերջիններիս

¹ Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1993թ., N 1-2, էջ 226:

² Նույն տեղում:

Համառ պնդումների ազդեցություն տակ պայմանագրի կնքումը դանդաղում է»¹:

Հ. Տերտրյանը ևս իր հուշերում նախնական Համաձայնությունից Ձիչերինի աստիճանական նահանջը և ի վերջո բանակցությունների խզումը՝ դրանց Երևան փոխադրելու պատրվակով, բացատրում է Ադրբեջանի ղեկավարության գործունեությունը: Նա գրում է, որ երբ Ձիչերինը տեղեկացավ Ադրբեջանի պահանջների մասին, իրենց ներկայությունը ջղայնացած բացականչեց. «Օհ՛օ, Զուլֆան ու Նախիջևանն էլ են ուղում, շատ են երես առել»²: Երես առնելու և առավելագույն պահանջներ առաջ քաշելու մասին ուշագրավ տեղեկություն կա նաև ՀՀ արտգործնախարարություն N-12 տեղեկագրում.

«Ադրբեջանի ներկա քաղաքականության գլխավոր ուշադրությունը ուղղված է ղեկի ուս-Հայկական բանակցությունները, - ասված է նրանում: - Ամենահեռավոր և թույլ Հավանականությունը, որ Ղարաբաղը և Զանգեզուրը կարող են անցնել Հայաստանին, ոտքի է Հանում ամբողջ Ռեկոմը և թուրքական ակտիվ շրջանակները:

Նրանք ամեն կերպ աշխատեցին և աշխատում են խանգարել ուս-Հայկական դաշնագրի ստորագրումը՝ հատուկ պատվիրակներ ուղարկելով Մոսկվա, շտապեցրին Զանգեզուրի գրավումը՝ նպատակ ունենալով Նախիջևանի, Շարուրի և Սուրմալուի վրայով միանալ տաճկական ուժերի հետ: Իսկ Մոսկվայի կոմունիստները նույն ծրագրի իրագործումը պատճառարանում են «Կարմիր Անատոլիայի» հետ միանալու անհրաժեշտությունը:

Մոսկվայում իրենց տեսակետները պաշտպանելու համար բացի իրեն՝ Հուսեյնովից (որն արդեն վերադարձել է Բաքու) ուղարկել են մի հատուկ պատվիրակություն, որի մեջ մտնում են գլխավորապես ոչ կոմունիստ տարրեր՝ Մամադ Հասան Հաջինսկու նախագահությամբ: Այդ պատվիրակության գլխավոր նպատակն է պահանջել Մոսկվայում իրենց տերիտորիալ ծրագրի իրագործումը՝ պատճառարանելով, որ Ադրբեջանի մուսուլմանության համակրանքը գրավելու միակ միջոցն այն է, որ Ադրբեջանին միացվեն ոչ միայն Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը, այլև Նախիջևանը, Շարուրը և Սուրմալուն»³:

Առանց Օրջոնիկիձևի օգնության Լեզրանը որևէ Հաջողության չէր կարող հասնել: Դա քաջ գիտակցում էր Ձիչերինը: Դրա համար Լեզ-

րանին գործուղելով Հայաստան, նա միաժամանակ մեկը մյուսի հետևից հեռագրեր է ուղարկում Օրջոնիկիձևին, հիմնավորում Հայաստանի հետ պայմանագրի կնքման անհրաժեշտությունը, խնդրում ազդել Բաքվի ղեկավարության վրա, չափավորել նրանց պահանջները: Հուլիսի 2-ին՝ Վլադիկավազում գտնվող Օրջոնիկիձևին հասցեագրած ճեպագրում Ձիչերինը գրում է. «Մեզ անհրաժեշտ է կոմպրոմիսի հասնել Հայկական դաշնակցական կառավարության հետ: Մինչդեռ Ադրբեջանական կառավարությունը վիճելի է Հայտարարում ոչ միայն Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը, այլև Շարուր-Գարաբաղյան գավառը: Վերջինս երբևք ոչ մեկի կողմից վիճելի չի Հայտարարվել և նույնիսկ մուսավաթական կառավարությունը միշտ այն համարել է Հայաստանինը: Առանց նրա Հայաստանից համարյա ոչինչ չի մտում»⁴: Այնուհետև նշելով, որ Շանթի պատվիրակությունը երկար դիմադրությունից հետո համաձայնել է վիճելի Հայտարարել Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը, բայց ոչ երբևք Շարուր-Գարաբաղյանը. Ձիչերինը շարունակում է. «Մյուս կողմից մեզ անհրաժեշտ է համաձայնության զայ ադրբեջանական կառավարության հետ, որպեսզի Հայաստանի հետ մեր պայմանագիրը Ադրբեջանի պահանջների հետ հակասության մեջ չլինի: Նկատի ունենալով Բաքվում Ձեր հսկայական ազդեցությունը, խնդրում ենք Ձեզ օգտագործել այն, որպեսզի ստանանք ադրբեջանական կառավարության համաձայնությունը վիճելի Հայտարարելու Ղարաբաղը և Զանգեզուրը, բայց ոչ Շարուր-Գարաբաղյան գավառը»⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, Ձիչերինը նույնիսկ փորձում է շույլ Օրջոնիկիձևի փառասիրությունը՝ խոսելով Բաքվում նրա «հսկայական ազդեցության» մասին, միայն թե հաջողվի ազդել Ադրբեջանի ղեկավարության վրա՝ հրաժարվելու Հայաստանի նկատմամբ ագրեսիվ նկրտումներից: Ճեպագրի այս մասում Ձիչերինը կարծես թե չըջանում է Նախիջևանի հարցը, Շարուր-Գարաբաղյան հետ մեկտեղ չի հիշատակում Նախիջևանի անունը՝ ստեղծելով տպավորություն, թե նա չի ուզում բացորոշ արտահայտել իր վերաբերմունքը այդ գավառի պատ-

¹ Փաստաթուղթը թվագրված է Հունիսի 2-ով և այդպես էլ այն ներկայացված է փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներում: Մինչդեռ նրա բովանդակությունից դժվար չէ գուշակել, որ պետք է լինի Հուլիսի 2 (թուրքական ջոկատները Նախիջևանի մոտ Հայտնվել են Հունիսի վերջին օրերին, Զանգեզուրը վիճելի ճանաչելու վերաբերյալ Շանթի պատվիրակությունը իր համաձայնությունը տվել է Ս. Տեր-Գաբրիելյանի հետ հանդիպման ժամանակ Հունիսի վերջին օրերին և այլն):

² РГАСПИ, ф. 85, оп. 13, д. 32, л. 1-2.

³ Նույն տեղում:

¹ «Մշակ», 17 Հուլիսի 1920թ.:

² «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն 1954թ., թիվ 2, էջ 15:

³ ՀԱԱ, Ֆ. 200, ց. 1, գ. 607, թ. 31-32:

կաննիություն խնդրում: Սակայն ճակատագրի վերջնամասից դժվար չէ կռահել, որ նա մտադիր չէր հագուրդ տալ Նարիմանովի խմբի նկրտումներին և վիճելի հայտարարել նաև այդ գավառը: «Միաժամանակ մեր ուղղման ուժերի անբավարարությունը և Նախիջևանի մոտ մեզ սպառնացող թուրքական ջոկատների հայտնվելը (հարկադրում են մեզ) հրաժարվել մեր զորամասերով Հայաստանի Հանրապետության զբաղեցրած ինչ-որ նոր տարածքներ գրավելու մտքից, - ասված է ճակագրում: - Մեր գործերը տիրում են Շուշին և Ջերբախը, մենք հարկադրված եղանք հրաժարվել Նախիջևանը և Զուլֆան գրավելուց: Մատնանչև Ադրբեջանի կառավարությունը, որ մենք անհրաժեշտարար հարկադրված ենք սահմանափակվել Շուշու և Ջերբախի գրավումով և փաստորեն հնարավորություն չունենք մեր զորքերն ավելի առաջ շարժելու: Դա անառարկելիորեն հաստատված է Հանրապետության ուղղման հեղափոխական խորհրդի կողմից: Մնդրում եմ Հայտնել Բաքվի կառավարությանը մեզ համար ներկայումս Նախիջևանը և Զուլֆան գրավելու անհնարինություն մասին և մատնանչև օբյեկտիվ պատճառները, որոնք հարկադրում են մեզ սահմանափակվել ուղղման ստատուս-քվոյով»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Չիչերինյան այս տողերում ուշագրավը նախ այն է, որ նա թուրքական ջոկատներին դեռևս չի համարում դաշնակից ուժեր և հետո՝ Նախիջևանի ու Զուլֆայի գրավումը համարում է ուղղման ստատուս-քվոյի խախտում: Այլ կերպ ասած Չիչերինն այդ տարածքները համարում է Հայաստանի Հանրապետության մաս:

Թե որքան մեծ կարևորություն էր տալիս Չիչերինը Հայաստանի հետ փոխգիշումային համաձայնության հասնելուն և այդ խնդրում Օրջոնիկիձեի դիրքորոշմանը, վկայում է թեկուզ այն փաստը, որ հաջորդ օրը՝ հուլիսի 3-ին, դարձյալ դիմում է Օրջոնիկիձեին, խնդրում օգտագործել իր ազդեցությունը՝ համոզելու Ադրբեջանի ղեկավարությանը վիճելի ճանաչել միայն Ղարաբաղը և Զանգեզուրը և «չդիպչել» մյուս տարածքներին՝ Նախիջևանին, Շարուր-Դարալագյազին, Օրդուբադին և Զուլֆային: Իսկ հուլիսի 4-ին գործի մեջ է ներքաշում նաև Վրաստանում ՌՆՖՁՀ իրազոր ներկայացուցիչ Ս. Կիրովին: Վերջինիս տեղեկացնելով այն մասին, որ Հայաստանի հետ պայմանագրում ամենալավ կետերն են լինելու Ադրբեջանի հետ սահմանագծման, թուրքա-Հայաստանի սահմանների և Հայաստանում կոմունիստների դրու-

թյան հարցերը, միաժամանակ ավելացնում է. «Հայկական պատվիրակությունը համաձայն է վիճելի ճանաչելու Ղարաբաղը և Զանգեզուրը, բայց բացարձակապես հրաժարվում է վիճելի համարել Շարուր-Դարալագյազի (գավառը), Նախիջևանը, Օրդուբադը և Զուլֆան: Մեղ անհրաժեշտ է այդ հարցում համաձայնության գալ և՛ Հայաստանի, և՛ Ադրբեջանի հետ: Հայերը հաստատում են, որ նույնիսկ մուսավաթականները երբեք չեն հավակնել այդ մարզերի վրա, ըստ որում նարիմանովյան կառավարության ներկայիս հավակնությունների ծայրակետը գտնվում է հենց էրիվանի մոտ»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Չիչերինը տեղեկացնում է Կիրովին, որ ինքը հետագիր է ուղարկել Օրջոնիկիձեին՝ խնդրելով ազդել Բաքվի կառավարության վրա սահմանափակվելու Ղարաբաղը և Զանգեզուրը վիճելի հայտարարելով, բայց պատասխան դեռ չի ստացել: «Դուք Օրջոնիկիձեի հետ կապի մեջ եք, խնդրում եմ հաղորդել նրան մեր խնդրանքը, - գրում է Չիչերինը և ավելացնում, թե մատնանչև Օրջոնիկիձեին, որ նրա երկարատև լուծումները երբևէ ողբերգական վիճակներ է ստեղծում»²:

Չենք կարող ընթերցողի ուշադրությունը չհրավիրել մի էական տարբերության վրա, որ առկա է Կիրովին ուղարկած ճակագրում: Բանն այն է, որ Օրջոնիկիձեին հղած բոլոր գրություններում Ադրբեջանի ազդեցիկ նկրտումները չբավարարելու երկու հիմնական պատճառ էր նշում. 1. Հայկական պատվիրակությունը վիճելի է համարում միայն Ղարաբաղը և Զանգեզուրը, 2. Նորանոր տարածքների գրավման համար անհրաժեշտ ուժերի բացակայությունը: Մինչդեռ Կիրովին ուղարկած ճակագրում Չիչերինը մի նոր պատճառ էլ էր առաջ քաշում. դա համաշխարհային քաղաքականությունն է: «Բաքվի ընկերները պետք է հաշվի նստեն ներկա պահին ուժերի հարաբերության և համաշխարհային կոնյուկտուրայի հետ, - գրում է Չիչերինը: - Ընդհանրապես կովկասյան ընկերներին պետք է մշտապես մատնանչել համաշխարհային քաղաքականության նկատմամբ առաջնային բնույթը և Ռուսաստանյան Հանրապետության գոյության հիմնական պահանջ-մոտեքները, իսկ առաջնային պահանջների համեմատ մյուս երկրորդայինները կարող են իրականացվել միայն առաջինների բավարարմանը զուգընթաց»³ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Ինչո՞ւ Չիչերինն այս խնդիրների մասին Օրջոնիկիձեին չի գրում,

¹ Նույն տեղում:

¹ „Геноцид армян...“, стр. 86.

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

ինչո՞ւ էր կովկասյան ընկերներին լուսավորելու գործը դնում Կիրովի վրա, որն ընդամենը գեասպանի կարգավիճակ ուներ, և ոչ կովկասյան գործերը տնօրինողի՝ Օրջոնիկիձևի: Մրանք Հարցեր են, որոնց պատասխանը միայն Չիչերինը կարող է տալ: Փաստորեն անհայտ է մնում նաև այն հարցը, թե Հայաստանի Հետ պայմանագրի կնքման կապակցությամբ առաջ քաշելով համաշխարհային քաղաքականության առաջնահերթությունները հաշվի առնելու գաղափարը, նա նկատի ուներ միայն «Ռուսաստանյան հանրապետության գոյության պահանջները»¹ թե՞ նաև Հայկական հարցը, որը վաղուց միջազգային դիվանագիտության հարց էր դարձել: Ինչ վերաբերում է Չիչերինի՝ Կիրովին տված հանձնարարականին, ապա Կիրովը կատարել է իր վերադասի հանձնարարականը, թեև այդ բանը նա արել է որոշ ուշացումով: Յու. Բարսեղովի խմբագրությամբ հրատարակված փաստաթղթերի ժողովածուում տեղ է գտել Կիրովի՝ հուլիսի 17-ով թվագրված մի հեռագիրը Օրջոնիկիձևին, որում բառացիորեն ասված է. «Չիչերինը շատ է խնդրում հակել աղբրեջանական ընկերներին չափավորելու իրենց հավակնությունները Հայկական հարցում: Նա, ըստ երևույթին, հակված է վիճելի ճանաչել Ղարաբաղ-Ջանգեզուրը. նախիջևանի գավառը, Օրդուբազը գիջլի հայերին: Չիչերինը բազմիցս ընդգծում է այդ հարցը շուտով լուծելու անհրաժեշտությունը»²:

Մենք վերը տեսանք, որ Չիչերինն իր կարծիքը շատ հստակ էր արտահայտել՝ վիճելի ճանաչել միայն Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը, մինչդեռ Կիրովը որոշ չափով փոխում է երանգը՝ օգտագործելով «ըստ երևույթին» բառակապակցությունը: Իսկ Օրջոնիկիձևին դուր չէին գալիս Չիչերինի համառ պնդումները. դա երևում է բոլոր այն գրություններից, որ այդ օրերին նա հասցեագրել է Լենինին և Ստալինին: Դրանց մի մասին դեռ կանգրադառնանք, իսկ այստեղ մենք քննենք միայն մեկը, որում բացորոշ արտահայտում էր իր դժգոհությունը Չիչերինի նկատմամբ և խնդրում Ստալինին աջակցել իրեն: Ն. Ալելուևային ուղարկած հեռագրում նա գրում է. «Որտե՞ղ է ներկա պահին Ստալինը: ...Ինձ շատ է հետաքրքրում, և ընդհանրապես մեզ բոլորիս, նրա կարծիքը այդ հարցի վերաբերյալ: Թեև մենք գիտենք, որ այդ ամենը նրան քիչ է հետաքրքրում: Հաղորդեք նրան, որ Չիչերինը և Կարախանը նորից ինձ այստեղ անելանելի դրություն մեջ են դնում: Նրա պատասխանը հաղորդեք մինչև իմ մեկնումը»² (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

¹ Նույն տեղում, էջ 99:

² Նույն տեղում, էջ 90:

Կարծում ենք, Օրջոնիկիձևն պատահական չէ Չիչերինի Հետ մեկտեղ հիշատակել նաև Կարախանի անունը՝ քաջատեղյակ վերջինիս նկատմամբ Ստալինի վերաբերմունքին: Ինչևէ, ահա այն պատասխանը, որ ուղարկել է Ստալինը հուլիսի 8-ին. «Իմ կարծիքն այսպիսին է, որ չի կարելի անվերջ խուսանավել կողմերի միջև, անհրաժեշտ է որոշակիորեն պաշտպանել կողմերից մեկին, տվյալ դեպքում, իհարկե Աղբրեջանին թուրքիայի Հետ: Ես խոսել եմ Լենինի Հետ, նա չի առարկում»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Թե որքան կոզևորեր Ստալինի այս կարծիքը Նարիմանովի խմբին և բոլոր նրանց, ովքեր վիճելի տարածքների հարցում միանշանակ հակահայկական դիրքորոշում ունեին, դժվար չէ հասկանալ: Ամեն դեպքում, ինչպիսի որակում էլ որ չտանք Աղբրեջանի ղեկավարության վարքագծին՝ ռուս-հայկական բանակցությունները ձախողելու գործում, մի բան այնուամենայնիվ պետք է արձանագրենք. նա հասավ իր նպատակին, կանխեց պայմանագրի ստորագրումը, որով կկարգավորվեին հայ-ռուսական հարաբերությունները և գուցե վերջ գտնեին հանրապետության սահմանների վրա տեղի ունեցող բախումները:

Սակայն կար մի ուրիշ պատճառ ևս, որի մասին ո՛չ Շանթը, և ո՛չ էլ Տերտրյանը այդ օրերին իմանալ չէին կարող: Ոոսքը քեմալական թուրքիայի մասին է, որի տարածքային հավակնությունների մասին մինչ այդ Չիչերինը պատկերացում չուներ (դա պարզ երևում է հուլիսի 3-ին Անկարա ուղարկած նրա նամակից) և կարծում էր, թե Արևմտյան Հայաստանի որոշ շրջաններ Հայաստանի Հանրապետությանը հանձնելու միջոցով հնարավոր կլինի լուծել թուրք-հայկական կնճիոր: Հուլիսի 4-ին նրա այդ հույսերը ի դերև ելան. այդ օրը Մոսկվայում ստացվեց Անկարայի կառավարության արտգործկոմիսար Բեքիր Սամի բեյի նամակը, որտեղ առաջին անգամ պաշտոնապես տեղեկացվում էր, որ իր կառավարությունը ընդունում է Ռուսաստանի միջնորդությունը հայ-թուրքական կնճոխի հարցում, բայց միաժամանակ ավելացվում էր, որ սահմանազատման հարցում իրենք կանգնած են Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի պայմանագրերի սկզբունքի վրա²: Իսկ դա նշանակում է, որ Անկարան ոչ միայն չի ցանկանում ոչ մի թիզ դիջել թուրք-հայաստանից, այլև հավակնում է Հայաստանի Հանրապետության տարածքի շուրջ կեսին (Կարսի մարզին): Ուրեմն, Շանթի պատվիրակության Հետ

¹ Նույն տեղում, էջ 92:

² Տե՛ս «Документы внешней политики (ДВП) СССР», т. 2, М., 1958, с. 556:

բանակցութիւնները շարունակու՞մը դառնում էր անհետանկար, հարկավոր էր հետաձգել այն, սպասել Անկարայի պատվիրակութեան Մոսկվա ժամանելուն (այդ մասին ևս հայտնվում էր Քեքի Սամի բեյի նամակում) և նոր որոշել անելիքը: Հենց այդ օրերին էլ (ըստ Տերտերյանի՝ հուլիսի սկզբին) Չիչերինը և Կարախանը նորից հայ պատվիրակներին հրավիրում են տեսակցութեան և կարճատև զրույցից հետո հայտնում, որ որոշվել է վիճելի համարվող տարածքների և հատկապես Ջանգեզուրի աղգարնակչութեան կարծիքի ուսումնասիրման և նրանց ճակատագրի վերջնական լուծման նպատակով Բ. Լեզրանի գլխավորութեամբ հատուկ պատվիրակութիւն գործուղել և ընդհանրապես բանակցութիւնները փոխադրել Երևան: Կարծում ենք, ընթերցողն էլ կընդունի, թե որքան կեղծ է հնչում «վիճելի համարվող տարածքների» կարծիքի ուսումնասիրման վերաբերյալ պատճառաբանութիւնը: Այդ ինչպե՞ս պետք է կարծիք ուսումնասիրվեր, արդյո՞ք հանրաքվեի միջոցով և ո՞վ դա պետք է աներ այնպիսի տարածքներում, որտեղ աղգամիջան կոիվները այդպես էլ չէին դադարում: Որ Չիչերինը անկեղծ չէր, դա հասկացան նաև հայ պատվիրակները, հասկացան ու դժգոհ մնացին, որ դրանով իսկ պայմանագրի ստորագրումը հետաձգվում էր անորոշ ժամանակով: Հետաքրքրութիւնից զուրկ չէ նաև այն փաստը, որ այդ օրերին Կովկաս ուղարկած և ոչ մի հեռագրում Չիչերինը վերը նշված պատճառաբանութիւնը չի հիշատակում: Ի դեպ է նշել, որ հունիսի 29-ին Լենինին ուղարկած նամակում նա արդեն, ըստ կուրսի, ներկայացրել էր բանակցութիւնները հետաձգելու առաջարկ: Սոսկևով այն մասին, որ Հայաստանի հետ իսկապես անհրաժեշտ է հնարավորինս շուտ պայմանագիր կնքել, Չիչերինը միաժամանակ ավելացնում է, թե վիճելի տարածքների հետագա օկուպացումից հրաժարվելը չի վերացնի պայմանագրի կնքման ճանապարհին եղած արգելքները, քանի որ «Հայկական պատվիրակութիւնը ձգտում է նրան, որ մենք որոշենք, թե որտեղով է անցնում սահմանը Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև, ինչը մեզ համար կնշանակէր այնտեղ ամեն մի տարածք անհապաղ Ադրբեջանին կամ Հայաստանին զիջելու անհրաժեշտութիւն: Մենք հիմա դա չենք կարող անել՝ մեկի կամ մյուսի նկատմամբ մեր քաղաքականութեանը մեծագույն վնաս չպատճառելով: Դրա համար էլ մենք ստիպված կլինենք ամեն կերպ խուսափել Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև սահմաններ հաստատելու պարտականութիւնից՝» (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Ասված է պարզ և հասկանալի. Սահմանները ճշտել չենք կարող, հետևապես բանակցութիւնները պետք է հետաձգել, ժամանակ չահել մինչև որ նպաստավոր պայմաններ կստեղծվեն խնդրի լուծման համար»: Եվ քանի որ Շանթի պատվիրակութեանն այդքան երկար Մոսկվայում պահել չեն կարող, ուրեմն բանակցութիւնները պետք էր տեղափոխել Երևան: Այդ գաղափարը նամակում հստակ ձևակերպում չի ստացել, բայց նրա վերջին տողերը հանգեցնում են այդ մտքին: Անդրադառնալով քեմալականների հետ հարաբերութիւնների հարցին և մատնանշելով Անկարայում ներկայացուցիչ ունենալու անհրաժեշտութիւնը, Չիչերինը գրում է. «Ներկայումս անհրաժեշտ է արագացնել նրա (էլիավայի - է. Զ.) մեկնումը: Ճիշտ այդպես էլ չպետք է հետաձգել ընկ. Լեզրանի մեկնումը: Այդ ընկերները կհետևեն իրադրութեանը Անկարայում և Երևանում և այն ժամանակ մենք որոշում կընդունենք՝ իրադրութեան իսկական իմացութեան հիման վրա: Ներկա պահին գլխավորը մեր ներկայացուցիչների շուտափույթ այնտեղ ժամանելն է»¹:

Լեզրանի առաքելութեանը և մեզ հետաքրքրող խնդրում նրա դերքորոշումներին դեռ կանդրադառնանք, իսկ այստեղ ուզում ենք արձանագրել, որ Մոսկովյան բանակցութիւնները թեև չավարտվեցին պայմանագրի ստորագրումով, բայց դա չի նշանակում, թե դրանք բոլորովին անարդյունք էին և անհետևանք, ինչպես հաճախ հանդիպում ենք մեր պատմագիտական գրականութեան մեջ: Ո՛չ, այդ բանակցութիւնները կողմերին հնարավորութիւն տվեցին ծանոթանալու և պարզելու փոխադարձ դիրքորոշումները մի շարք հարցերում, այդ թվում մեզ հետաքրքրող Շարուր-Նախիջևանի պատկանելիութեան խնդրում: Հայկական կողմը համոզվեց, որ Մոսկվան հակված չէ պաշտպանելու իր դաշնակցի՝ Սորհրդային Ադրբեջանի տարածքային բոլոր պահանջները: Եթե վերջինիս ճնշման տակ Գ. Չիչերինի գլխավորած պատվիրակութիւնը նահանջեց իր սկզբնական դիրքորոշումից և Ղարաբաղի հարցում բռնեց Ադրբեջանի կողմը, իսկ Ջանգեզուրը հռչակեց վիճելի, ապա Նախիջևանի և Շարուր-Դարալագյազի խնդրում հաստատապես կանգնած մնաց Հայաստանի կողմում:

¹ Նույն տեղում, էջ 227:

¹ Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1993, N 1-2, էջ 226:

1920թ. ամռան սկզբին Հայաստանի Հանրապետության ռազմա-քաղաքական դրույթունը ղեկավարված էր Բոլշևիկների մայիսյան շարժումները¹ թեև ամբողջովին լիկվիդացվել էին, իսկ Կարմիր բանակի գործառններն էլ հյուսիս-արևելքում հետ էին քաշվել Ադրբեջան (մայիսի վերջերին մտել էին Քարվանսարայի շրջան), սակայն Հարավ-արևելքում նրանց առաջխաղացումը շարունակվում էր: Ռուսական կառավարությունը բանակցություններ վարելով Եանթի պատվիրակության հետ՝ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև վիճելի հոչակված Լեռնային Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի, Նախիջևանի հարցի լուծման շուրջ, միաժամանակ Ադրբեջանում գտնվող 11-րդ կարմիր բանակի միջոցով աստիճանաբար օկուպացնում էր այդ նույն վիճելի տարածքները՝ ազգամիջյան ընդհարումներին վերջ տալու շինծու պատճառաբանությամբ: Ոռսքի և գործի կատարյալ հակասություն. Մոսկվայում ասում էին մի բան, տեղերում կատարում մեկ այլ բան: Բաբվի ղեկավարությունն էլ, օգտվելով առիթից, գրավված տարածքները հոչակում էր Ադրբեջանի մաս:

Հանգիստ չէր նաև Հանրապետության արևմտյան սահմանների վրա: Ճիշտ է, քեմալական Թուրքիան Գ. Չիչերինի միջամտությունից հետո ստիպված եղավ կանգնեցնել հունիսի սկզբի համար ծրագրված հարձակումը Հայաստանի վրա², բայց վտանգը դրանով չէր վերացել: Արևմտյան սահմանների հարևանությամբ տեղաբաշխված Թուրքական շուրջ 22 հազարանոց բանակը կազմ ու պատրաստ սպասում էր հարմար պահի՝ Հանրապետության տարածք ներխուժելու համար: Ճիշտ է նաև, որ Հայաստանի կառավարությունը, ինչպես հետագա ղեկավարները ցույց տվեցին, ճշգրտված տեղեկություններ չունեն Թուրքական ուժերի իրական թվի ու հնարավորությունների մասին (կարծում էին, թե դրանց թիվը 5 հազարից ավելի չէ): Բայցեայնպես, Թուրքքրդական հրոսակախմբերի հաճախակի հարձակումները և սահմանի

¹ Ադրբեջանի խորհրդայնացումով և աշխատավորների մայիսյան ցույցերով ոգևորված՝ հայ բոլշևիկները մայիսին ապստամբություններ էին բարձրացրել Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Սարիղամիչում և մի շարք այլ վայրերում՝ հույս ղենելով ոչ այնքան ապստամբական ուժերի, որքան 11-րդ կարմիր բանակի օգնության վրա:

² Քեմալական Թուրքիայի՝ Հայաստանի վրա հարձակման գարնանային նախապատրաստությունների և Գ. Չիչերինի միջամտության մասին մանրամասն տե՛ս է. Ա. Զոհրաբյան, 1920թ., Թուրք-Հայկական պատերազմը և տեղությունները, Եր. 1997, էջ 18-41:

խախտումները Կարսի և Սուրմալուի հատվածում, առաջ էին բերում մշտական լարվածություն ու ստեղծում պատերազմական վիճակ: Հանրապետության կյանքի կնճռոտ հարցերի թվում էր նաև մուսուլմանաբանակ ապստամբ շրջանների հնազանդեցման խնդիրը, որոնց առկայությունը ոչ միայն ներքին անկայունության պատճառ էր դառնում, այլև արտաքին ուժերի միջամտության առիթ ծառայում: Ադրբեջանն ու Թուրքիան բացահայտորեն օգնում էին դրանց՝ ուղարկելով զենք, զինամթերք, ֆինանսներ, սպաներ ու ասկյարներ, և նաև ամեն առիթ օգտագործում միջազգային հանրության առաջ վարկարկելու Հայաստանի կառավարությանը, որն իր մուսուլմանների նկատմամբ բռնությունները և հայաժանքի քաղաքականությունն է վարում:

Այդպիսի պայմաններում էր հայտնվել Հայաստանի Հանրապետությունը 1920թ. մայիսի վերջին և հունիսի սկզբին: Անհրաժեշտ էր վճռական քայլեր ձեռնարկել ինչպես արտաքին վտանգը չեզոքացնելու, այնպես էլ Հանրապետության ներքին դրույթունը կայունացնելու ուղղությամբ: Եվ Համո Օհանջանյանի կառավարությունը¹, գիտակցելով այդ հարցերի լուծման կարևորությունը Հանրապետության գոյապահպանության հարցում, ինչպիսի վճռականությամբ որ գործել էր մայիսյան օրերին, նույն վճռականությամբ հունիսին ձեռնամուխ եղավ ծառայած խնդիրների լուծմանը:

Երկրի ներքին դրույթան կայունացման համար կառավարությունը անհրաժեշտ էր համարում լուծել հետևյալ խնդիրները. 1. Վճռական գործողություններով հնազանդեցնել ադրբեջանական այն շրջանները (Ջանգիբասար, Վեդիբասար, Ծարուր-Նախիջևան), որոնք 1919թ. հուլիս-օգոստոսին Ադրբեջանի և Թուրքիայի օգնությամբ ապստամբել էին և Հայաստանի իշխանությունը չէին ճանաչում, 2. Գրավել Ալաշկերտի հովիտը, բնակեցնել այն արևմտահայերով և դրանով իսկ հանրապետության մուսուլմանաբանակ շրջաններին զրկել Անատոլիայում բուն դրած քեմալական ուժերի հետ կապվելու և նրանից օգնություն ստանալու հնարավորությունից:

Երկրորդ խնդիրը Հայաստանն ինքնուրույն լուծել չէր կարող անհրաժեշտ չափով զենք, զինամթերք ու գորք չունենալու պատճառով և հույսը դրել էր Անտանտի տերությունների օգնության վրա՝ կարծելով, թե նրանք ևս պետք է չահագրգռված լինեն այդ խնդրում: Արդարաց-

¹ Կազմավորվել է 1920թ. մայիսի 5-ին: Ամբողջովին բաղկացած էր Հ.Յ.Գ. Բյուրոյի անդամներից, որի համար էլ հաճախ անվանվում էր բյուրո-կառավարություն:

վաճ էր այդ հույսը, թե՞ ոչ, կտեսնենք Հետո: Ինչ վերաբերում է առաջին խնդրին, ապա Հայաստանի կառավարությունը այն, հատկապես հունիսյան համընդհանուր գորահավաքից Հետո, սեփական ուժերով կարող էր լուծել: Ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ պարտավոր էր լուծել, քանի որ հանդուրժել այդ վիճակը այլևս չէր կարելի: Դա միմիայն ներքին հարց չէր, երկրում կարգն ու խաղաղությունը վերականգնելու հարց չէր, այլև արտաքին՝ օտարի աչքում թույլ ու անկազմակերպ պետություն համարվ չվաստակելու հարց էր: Մի հանգամանք, որը Սևրի պայմանագրի ստորագրման նախօրեին առանձնակի կարևորություն էր ստանում:

Զանգիրասար (ներկայիս Մասիսի չրջանը) էր անվանվում Զանգու գետի ստորին հոսանքում (Երևանի մոտ գտնվող Զարբախ գյուղից մինչև Արաքս գետը) ընկած հարթավայրային ընդարձակ տարածքը, որը ոռոգվում էր Զանգուի ջրերով: 17-րդ դարի սկզբին Շահ Արբասի կողմից Արարատյան դաշտավայրի հայ բնակչության բռնի գաղթեցումից Հետո ժամանակի ընթացքում Իրանի հյուսիսային չրջաններից (Ատրպատական) այստեղ էին թափանցել մահմեդական տարրեր, որի Հետևանքով կազմավորվել էին շուրջ 15 թաթարաբնակ (աղբրեջանաբնակ) գյուղեր:

Երևանից ընդամենը մի քանի կմ Հեռավորության վրա գտնվող Զանգիրասարը օսմանյան զորքերի Հետ քաշվելուց Հետո դարձել էր թուրք-աղբրեջանական էմիսարների հավաքատեղի, չէր ճանաչում Հայաստանի իշխանությունը, բացահայտ զինվում էր, հաճախ փակում ճանապարհները, վնասում երկաթգիծը և այլն: Հայաստանի Հանրապետության մուսուլմանաբնակ ազգաբնակչության՝ 1919թ. հուլիս-օգոստոսյան համընդհանուր ապստամբությունից Հետո Աղբրեջանի կառավարությունը ոչինչ չլսնայեց Զանգիրասարը վեղիրասարի Հետ մեկտեղ Շարուր-Նախիջևանի թրքությունից առաջապահ ջրկատի վերածելու ուղղությամբ: Զենքը և զինամթերքը Նախիջևանից էին ստանում, իսկ Փինանսները՝ Բաքվից:

Աղբրեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումը բնավ չազդեց զանգիրասարացիների հակահայկական դիրքորոշման վրա: Ավելին, բոլշևիկների մայիսյան ապստամբությունների ժամանակ կրկին Հայտարարեցին Երևանի կառավարությանը չենթարկվելու իրենց որոշման մասին և սկսեցին բացահայտորեն օգնել ապստամբներին (պայթեցրին երկաթգիծը՝ զորքերի տեղաշարժը խոչընդոտելու նպատակով և այլն): «Զանգիրասարացիների հանդգնությունը և թշնամությունը մանավանդ զորեղացավ Հայաստանում մայիս ամսին տեղի ունեցած

ղեկավարի ժամանակաշրջանում, - ասված է Զանգիրասարի մասին հունիսի 23-ի կառավարական հաղորդագրության մեջ, - երբ նրանք բացարձակորեն օգնում էին խոռվարարներին, նյութում էին ամեն տեսակի խոչընդոտներ Ալեքսանդրապոլ ուղարկած կառավարական զորքերի դեմ, վնասելով երկաթուղային գիծը և կամուրջները: Մյուս կողմից՝ նրանք տեղորոն զինվում էին և կազմակերպում էին մարտիկ խմբեր՝ ղեկավարությամբ թուրք-աղբրեջանական սպանների»¹: Մայիսի 13-ին նրանք հանկարծակի հարձակվեցին Վարձաղիար, Զաֆարաբաղ և Փարաքար գյուղերի վրա և Փարաքարից տարան 8 լծկան եղ²: Հանդուրժել նման իրավիճակը, հատկապես բոլշևիկյան շարժումները ճնշելուց Հետո, այլևս չէր կարելի: Հունիսին կառավարությունը որոշեց վերջ տալ այդ անբնական վիճակին և զանգիրասարացիներին առաջարկեց զինաթափվել, վերջ տալ թշնամությանը, ճանաչել Հայաստանի իշխանություններին, վճարել պետական հարկերը և այլն: Սակայն զանգիրասարացիները հարցր խաղաղորեն լուծելու կառավարության առաջարկը թողեցին անհետևանք: Այդ ժամ որոշվեց վճռական միջոցների դիմել, և հունիսի 18-ին վերջնագիր ներկայացվեց՝ պատասխանի համար տալով 6 ժամ: Սակայն բացի Ուլուխանլուից (այժմ՝ Մասիս) մնացած գյուղերից պատասխան չստացվեց: Այլ ելք չէր մնում, քան զենքի դիմել:

Զանգիրասարը ուղղակի տեսակետից բավականին լավ էր ամրացված, թուրք սպանների և ասկարների ղեկավարությամբ փորվել էին խրամատներ, ստեղծվել պաշտպանական ամրություններ: Հայկական բանակի շտաբի տվյալներով Զանգիրասարն ուներ շուրջ 4000 տեղացի մարտիկ, 600-800 ասկար, 3 թնդանոթ և 8 գնդացի³: Ռազմական գործողությունները սկսվեցին հունիսի 19-ին և ավարտվեցին հունիսի 21-ին, ինչը ևս խոսում է թշնամու ցուցաբերած համառ դիմադրության մասին: Իսկ թե ինչպես ընթացան մարտական գործողությունները, վկայարկները Զանգիրասարի օպերացիան իրականացրած Վաղարշապատի գորախմբի հրամանատար գնդ. Ա. Շահմազյանին.

«Հունիսի 19-ին Նորագավթի գորայունը ճեղքեց հակառակորդի դիրքերը Աղջա-Ղչաղ - 425 բարձունք - 411 բարձունք ճակատի վրա և գրավեց Հաջի-Էյլաղ գյուղը: Այսպիսով ողջ զանգիրասարյան

¹ «Մշակ», 4 հուլիսի 1920թ.:

² Տե՛ս «Նոր աշխատավոր», 23 մայիսի 1920թ.:

³ Տե՛ս «Հառաջ», 27 հունիսի 1920թ.:

դիրքերի բանալին խլվեց խոռվարարների ձեռքից, որով և Ջանգիրասարի բախտը նախորոշվեց:

Փարաքարի գորայունը գրավեց Գոյքիվմերթ, Քելայի և Արրաթ գյուղերը: Ղարխունի գորայունը գրավեց Թագա Ղարխուն գյուղը և ակտիվ գործողություններ վարեց Ջորան-Քևարա և Շոռու-Մեխմանդար գյուղերի դեմ:

Հակառակորդը մաքրեց երկաթուղագծից Հյուսիս ընկած բոլոր գյուղերը, բացի Ղարաղչաղ, Շոռու-Մեխմանդար և Ջորան-Քևարա գյուղերից և սկսեց փախչել դեպի Հարավ, երկաթուղագծի այն կողմը:

Ինձ Հանձնված գորայունին հրամայեցի վերջնականապես մաքրել խոռվարարներից երկաթուղագծի Հյուսիսային կողմում ընկած գյուղերը՝ և Հետո հարձակվել Հարավային գյուղերի վրա:

Հունիսի 20-ին մեր գորամասերը շարունակեցին Հետապնդել խոռվարարներին: Հունիսի 21-ի լուսաբացին կարճ և վճռական կովից Հետո գրավեցինք Սարաջալար գյուղը, որով և կատարվեց գորայունին Հանձնարարված խնդիրը»¹:

Ջանգիրասարի Հունիսյան կռիվների մասին մամուլում և արխիվներում այլ նյութեր էլ են պահպանվել, բայց, կարծում ենք, վերը ներկայացվածն էլ բավարար է թշնամական այդ որջի մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու համար: Միայն ավելացնենք, որ որպես ռազմական ավար Հայերի ձեռքն անցան 2 թնդանոթ², 3 զնդացիր, մի քանի հազար փամփուշտ և այլ ռազմամթերք², թեև այս դեպքում կարևորը ոչ թե ռազմավարի քանակն է կամ թշնամու կենդանի ուժին հասցված վնասը, այլ այն բարոյահոգեբանական ու նաև քաղաքական նշանակությունը, որ ստանում է Ջանգիրասարի ենթարկումը Հայաստանի իշխանություններին: Առավել ևս, որ ռազմավարի մասին մամուլում եղած տվյալները միշտ չէ, որ համընկնում են: Օրինակ, եթե «Մշակը» գրում է, թե 3 զնդացիր է անցել Հայերի ձեռքը, ապա «Ռեզոլյուցիոն»⁴, իսկ «Ժողովուրդը»⁵: Այս վերջինը տվյալներ է հաղորդում նաև մեր կորուստների մասին. «մինչև այսօր մեր կորուստներն են, սպանված երկու սպա՝ Ղարիբյան և Քաջազնունի, 20 զինվոր, վիրավորված 7 սպա և 100 զինվոր: Թուրքերի կորուստները դեռ Հայտնի չեն: Ուրեմն մինչև այժմ թուրքերից խլված են ընդամենը երկու թնդանոթ, 150 ռումբ, 5 զնդացիր, մեծաքանակ փամփուշտի պաշար և

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս «Մշակ», 4 Հուլիսի 1920թ.:

պարապ փամփուշտներ, որոնց ժողովելու համար այսօր երկաթուղով Հայ սկաուտներ ճանապարհվեցին Ջանգիրասար»¹: Ավելացնենք նաև, որ կառավարությունն իր խոստման տերը եղավ և ապահովեց այն գյուղերի անվտանգությունը (օր. Ուլուխանլու), որոնք նախապես Հայտնի էին իրենց հպատակությունը: Բարյացակամություն գրսեորվեց նաև ապստամբ գյուղերի խաղաղ բնակչության նկատմամբ՝ ապահովության և անվտանգության երաշխիքներ տալով բոլոր այն մուսուլմանաբնակ գյուղերին, որոնք կհայտարարեին Հայաստանի կառավարությունը ճանաչելու մասին և կանցնեին խաղաղ աշխատանքի:

Ջանգիրասարի և գրեթե նույն օրերին Կարսի գորայունի ուժերով իրականացված Օլթիի գրավումը Հայրենասիրության մեծ վերելք առաջացրեց Հանրապետությունում: Հասարակական-քաղաքական շրջաններում խոսում ու պահանջում էին զորքերն էլ ավելի առաջ շարժել, հպատակեցնել նաև Վեդիրասարը, Շարուր-Նախիջևանը, գրավել Ալաշկերտը և այլն: Սակայն կառավարությունը չէր կարող չզիտակեցել, որ թեև Հունիսյան ընդհանուր գորահավաքը հնարավորություն էր տվել Հանրապետական զորքերի թիվը որոշ չափով մեծացնել, բայց-ևայնպես սեփական ուժերով Թուրքա-Հայաստանի այս կամ այն տարածքի գրավումը առանց եվրոպական տերությունների օգնության ծանր և անկանխատեսելի հատևանքներ կարող էր ունենալ: Դա պարզ երևաց Օլթիի դեպքերից անմիջապես Հետո, որոնց մենք մանրամասն չենք անդրադառնա, բայց մի փոքր անդրադարձ անհրաժեշտ ենք համարում՝ ընթերցողին որոշ պատկերացում տալու նպատակով:

Օլթիի գավառը նախկինում վարչականորեն մտնում էր Կարսի մարզի մեջ: Սակայն անգլիացիները, Կարսը տալով Հայաստանի Հանրապետությանը, Օլթիի գավառը անջատել էին նրանից՝ պատճառաբանելով, թե այն հիմնականում մուսուլմանաբնակ է: Հայաստանը չահագրգոված էր Օլթիի հարցում, քանի որ այնտեղ քարածխի հարուստ պաշարներ կային, որոնք կարող էր ինչ-որ չափով մեղմել վառելիքային սուր ճգնաժամը: Հարկ ենք համարում նաև նշել, որ թեև Օլթիի վրա հարձակման համար առիթ ծառայեց Հունիսի 18-ին թուրք-քրդական հրոսակախմբերի Հայտնիվելը Փանջուրեթ-Դորթ-Քիլիսի հատվածում, բայց ճշմարտությունն այն է, որ մինչ այդ Հայաստանի կառավարությունն արդեն որոշում ուներ Օլթիի քարածխի Հանքերը գրավելու մասին և այդ միջադեպը պարզապես օգտագործեց նախապես ծրագրած

¹ «Ժողովուրդ», 23 Հունիսի 1920թ.:

Հարձակումն իրագործելու համար: Ճիշտ էր վարվել արդյոք կառավարությունն Օլթին գրավելու որոշում կայացնելով՝ թե ոչ, դա ևս այստեղ քննարկելու հարց չէ: Ուղղակի նշենք, որ Հայաստանի կառավարությունը գտնում էր, որ Օլթիի չրջանի գրավումը չպետք է համարվի ագրեսիա, քանի որ մտնում էր Ռուսաստանի՝ 1914թ. սահմանների մեջ: Դրա համար էլ Օլթի մտնելուն պես Կարսի զորախմբի հրամանատարությունը հեռագրով տեղեկացրեց Թուրքիայի արևելյան ճակատի հրամանատար Կարաբեքիր փաշային, թե հայկական զորքերը չեն անցնի 1914թ. սահմանը: Սակայն դա չհանգստացրեց թուրքերին և արդեն հունիսի 21-ին Կարաբեքիր փաշան՝ Հայկական բանակի հրամանատարությունն ուղղած հեռագրով, իսկ 24-ին Անկարայի կառավարության արտաքին գործոց կոմիսար Բեքիր Սամի բեյը՝ ՀՀ արտգործնախարարին հասցեագրած նոտայով, պահանջում են զորքերը դուրս բերել գրաված չրջաններից¹: Կողմերի միջև նոտաների փոխանակություն կատարվեց նաև հետագայում, բայց կոնֆլիկտը չհարթվեց. եթե հայկական կողմը իր գործողություններն արդարացնելու համար վկայակոչում էր 1914թ. սահմանները և Մուղրոսի զինադադարը, որով Թուրքիան պարտավորվել էր իր զորքերը հետ քաշել այդ սահմաններից արևմուտք, ապա թուրքերը վկայակոչում էին Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի պայմանագրերը: Այդ է պատճառը, որ Օլթիի ղեկավարով ծայր առած սահմանային ընդհարումները, մերթ մամակավորապես հանդարտվելով, մերթ մեծապես բորբոքվելով, շարունակվեցին ընդհուպ մինչև թուրքական բանակի սեպտեմբերյան ընդհանուր հարձակումը: Այդ ընդհարումներին այստեղ իհարկե չենք անդրադառնա, բայց հարկ ենք համարում նշել, որ դրանք բավականին դաժան բնույթ են կրել և պետք է որ անհանգստացնենին Հայաստանի կառավարությանը ու բանակի հրամանատարությունը: Առավել ևս, որ Ջանգիրասարի և Օլթիի ղեկավարներից կարճ ժամանակ անց պարզ դարձավ, որ քեմալական ղեկավարությունը, աջ և ձախ ազդեցությունով Հայաստանում մուսուլմանների նկատմամբ բռնությունների և քեմալական շարժման թիկունքին սպառնացող վտանգի մասին, սկսեց ակտիվ քայլեր ձեռնարկել ուստական Կարմիր բանակին ևս Հայաստանի դեմ ուղղված գործողությունների մեջ ներքաշելու, հանրապետությունը բոլոր կողմերից օղակելու ուղղությամբ: Արդեն հունիսի 27-ին Թուրքիայի արևելյան ճակատի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան հա-

տուկ նամակով դիմեց 11-րդ բանակի հրամանատարությունը՝ խնդրելով թուրքական բանակի հետ կապ հաստատելու նպատակով արագացնելու Ջանգիրոսի գրավումը: Թուրք հրամանատարը նման միջոցառման նպատակահարմարությունը պատճառաբանում էր նրանով, որ հայկական զորքերի կողմից Ջանգիրասարի և Օլթիի գրավման հետևանքով երկու բանակների միջև կապը կարող է խզվել: Անշուշտ դա կեղծ պատճառաբանություն էր, որովհետև բավական է նայել քարտեզին՝ համոզվելու համար, որ Արարատյան դաշտում գտնվող Ջանգիրասարը և Կարսից հյուսիս-արևմուտք ընկած Օլթին ուստական և թուրքական բանակների միջև կապի հաստատման գործում որևէ դեր ունենալ չեն կարող: Ուրեմն Կարաբեքիրին տվյալ ղեկավարում անհանգստացնողը ոչ թե կապի խզման վտանգն էր, այլ ուստական զորամասերին հնարավորինս շուտ հայերի հետ պատերազմի մեջ ներքաշելը: Դրա համար էլ Բայազետում կանգնած թուրքական զինվորի հրամանատարին կարգադրեց մի զորամաս մտցնել Նախիջևան: Հուլիսի 2-ին 300 ասկյարներից բաղկացած մի զորամաս մտավ Նախիջևան, որի ներկայացուցիչը շուտով հայտնվեց Եուջիում և դարձյալ առաջ քաշեց Նախիջևանի չրջանում երկու զորքերի միավորման խնդիրը: Սակայն Կարաբեքիրի ջանքերն այս անգամ իզուր անցան. հունիսի 30-ին Ռ-Կ(բ)Կ Կենտկոմի Քաղբյուրոն քննության առնելով այդ հարցը, Հայաստանում ուստական զորքերի առաջխաղացումը կանգնեցնելու որոշում կայացրեց հետևյալ ուղարկված ձևակերպումով. «Առաջարկել ընկ. Չիչերինին հրահանգ տալ այն մասին, որ ուստական զորամիավորները առաջ չչարժվեն դեպի Հայաստան: Այդ կապակցությամբ ներչնչել կովկասյան ընկերներին կրկնապատկել զգուշությունը, խուսափելու համար թուրքական հարձակումը հրահրելուց»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Աղբյուրները ևս անմասն չմնաց հակահայկական հիստորիայից: Հուլիսի 6-ին Աղբ. ՌՍՀ արտգործոցը հուսնյուզը, ՀՀ արտգործնախարար Օհանջանյանին (պատճենը՝ արտգործոցը Չիչերինին և Վրաստանում ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Կիրովին) ուղղած նոտայում մեղադրելով Հայաստանին, որ նրա զորքերը «Ջանգիրասարը ջախջախելուց և այն մուսուլման գյուղացիությունից մաքրելուց հետո հարձակում են գործում Եարուր-Նախիջևանի չրջանի վրա» և որ հուլիսի 5-ին հարձակումներ են իրագործել նաև Ղազախի

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 1:

¹ ՀՀ-ն 1918-1920թթ., փաստաթղթերի..., էջ 216:

գավառում, եզրափակում է. «...իմ կառավարությունը չի կարող այդ ամենը չդիտել որպես Սորհրդային Ազդրբեջանի դեմ ուղղված գործողությունների սկսում և պահանջում է Հայկական դորամիստիկությունների կողմից ամեն մի հարձակման անհապաղ դադարեցում: Հակառակ դեպքում իմ կառավարությունը հարկադրված է արձանագրել, որ հուլիսի 2-ին կայացած համաձայնությունը¹ լուծարված է և իրեն ազատ կհամարի հետագա գործողություններում»² (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Հուլիսի 6-ի դրուժյամբ ոչ Վեդիրասարի և ոչ էլ Շարուր-Նախիջևանի ուղղությունը հայկական զորքերը որևէ շարժում չէին ձեռնարկել: Կեղծ էր նաև Ղազախի շրջանում հարձակման մասին նոտայում նշվածը, ինչը հիմնավոր ցույց է տրվում Հ. Օհանջանյանի հուլիսի 7-ի պատասխան նոտայում³: Մնում է հետևություն անել, որ կա՛մ Ազդրբեջանը Զանգիրասարի նկատմամբ հավակնություն է ներկայացնում, կա՛մ էլ առիթն օգտագործում է խուսափելու հուլիսի 2-ին կայացած համաձայնությունից և հրահրելու ու առաջ բերելու պատերազմ, ինչը հնարավորություն կտար նորանոր տարածքներ նվաճել, անշուշտ, ռուսական կարմիր բանակի օգնությամբ: Բայց ինչպես և մայիսյան օրերին, այս անգամ էլ Մոսկվան հավանություն չտվեց Բաքվի տաք-զուլսների ազդեցիկ նկրտումներին: Հուլիսի 7-ին ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի Քաղբյուրոն, անդրադառնալով Կովկասյան ճակատի ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամների և Վրաստանում, Հայաստանում և Թուրքիայում խորհրդային դիվանագիտական ներկայացուցիչների համար Ձիչերինի մշակած հրահանգների նախագծին, որոշեց հաստատել այն: Նախագիծը բաղկացած էր 9 հոդվածներից, որոնցից 7-ը ուղղակի առնչվում են մեր թեմային: Նրանում ասված է. «Քանի որ մեր ռազմական դրությունը մեզ հնարավորություն չի տալիս ռուսական զորամասերով ամբողջությամբ գրավել Ղարաբաղը, Զանգեզուրի գավառը, Նախիջևանը, Զուլֆան, Շարուր-Դարալագյազի գավառը, ռուսական ռազմական իշխանությունները պետք է սահմանափակվեն զբաղեցնելով Հայաստանի և Ազդրբեջանի միջև այն վիճելի տարածքներ-

ըր, որոնք նրանց կողմից այժմ գրավված են, այսինքն՝ Շուշին և Զերախը՝ բացառելով այս կամ այն հարևան հանրապետության զորքերի միջամտությունը, ինչպես որ ռուսական կառավարությունը արդեն որոշել էր և հայտնել Կովկասի խորհրդային իշխանություններին: Ոչ մի ազդրբեջանական և հայկական իշխանություններ նշված տեղերում չեն կարող թույլատրվել: Այդ տեղերում ռուսական զորամասերի խնդիրների մեջ պետք է մտնեն. ա) ընդհանուր կարգի պահպանումը, բ) թաթարների և հայերի միջև ընդհարումներ չթույլատրելը, ըստ որում հատուկ ուշադրություն պետք է դարձվի խառը բնակչությունը շրջաններին, որտեղ նշված ազգություններից մեկը փոքրամասնություն է կազմում...»¹: Նախագծում խոսվում է նաև այն մասին, որ ռուսական զինվորական հրամանատարությունը չպետք է միջամտի տեղական բնակչության կողմից վարչական մարմինների ստեղծման գործին, պետք է ազգաբնակչության մեջ բացատրական աշխատանք տանի այն մասին, որ ռուսական զորքերի կողմից վիճելի տարածքների գրավման նպատակը ազգամիջյան թշնամանքի վերացումն է, որ այդ տարածքների պատկանելիությունը այս կամ այն հանրապետությանը կորոշվի խառը հանձնաժողովի կողմից՝ Ռուսաստանի ներկայացուցչի մասնակցությամբ և որ «խառը հանձնաժողովը կզեկավարվի բնակչության ազգագրական կազմով ու նրա կամքով»²:

Ձիչերինի կազմած հրահանգների նախագծի տակ իր ստորագրությունը կղենք ամեն մի լրջախոհ մարդ, բայց ոչ երբևէ նարիմանովի խմբի անդամները, որոնց ո՛չ բնակչության ազգագրական կազմն էր հետաքրքրում, ո՛չ էլ նրա կամքը: Միակ չափանիշը, որով նրանք ղեկավարվում էին, զենքի ուժով բոլոր վիճելի տարածքների գրավումը և Թուրքիայի հետ անմիջական կապի հաստատումն էր: Դրա համար էլ խուսափում էին ոչ միայն Եռակողմ, այլև Երկկողմ՝ հայ-ազդրբեջանական կոնֆերանսի գումարումից, թեև հուլիսի 10-ին և 11-ին կողմերի միջև նոտաների փոխանակություն կատարվեց քննարկվելիք հարցերի շուրջը, այն է՝ միմյանց նկատմամբ ազդեցիկ գործողությունների դադարեցում, ձերբակալվածների (Ազդրբեջանում դաշնակցականների և Հայաստանում՝ կոմունիստների) փոխանակում, վիճելի բոլոր հարցերի լուծում կոնֆերանսում և այլն: Բայց եթե Հայաստանը առաջարկում էր կոնֆերանսը գումարել Թիֆլիսում, ապա Ազդրբեջանը պնդում էր

¹ Սուրբ հուլիսի 15-ին հայ-ազդրբեջանական կոնֆերանս գումարելու մասին էր, որտեղ պետք է քննարկվեին բոլոր վիճելի հարցերը: Հուսեյնովի հետ այդ համաձայնությունը կայացվել էր Թիֆլիսում Տ. Բեկզադյանի նախաձեռնությամբ և Ս. Կիրովի միջնորդությամբ:

² ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 35, թ. 32:

³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 38, թ. 117:

¹ ՀՀ-ն 1918-1920թթ. փաստաթղթերի..., էջ 219-220:

² Նույն տեղում, էջ 220:

Ղազախի կամ Վլադիկավկազի վրա¹:

Ներքին և արտաքին ճակատներում պատերազմական դրուժյան առաջացումը, զենքի ու զինամթերքի սուր պակասը Հարկադրեցին Հայաստանի կառավարությունը մի անգամ ևս օգնության խնդրանքով դիմել Անտանտի տերություններին: Հենց այդ նպատակն էին Հետպնդում նախկին վարչապես Ալ. Սատիսյանի բանակցություններն Անդրկովկասում արևմտյան տերությունների ներկայացուցիչների հետ 1920թ. մայիս-հունիսին: Ֆրանսիայի գերագույն կոմիսար, գրաֆ դե Մարտելի հետ մայիսի 20-ին կայացած հանդիպումը առանձնակի Հետաքրքրություն չի առաջացրել, ուստի դրան չենք անդրադառնա: Առավել Հետաքրքիր է Բաթումի մարզի անգլիացի նահանգապետ գեն. Կուկ-Կոլլիսի հետ ունեցած նրա զրույցը, որը տեղի է ունեցել Բաթումում մայիսի 24-ին: Այն նաև սղագրվել է. որից և պարզ է դառնում, որ Սատիսյանը զեներալի առաջ իր կառավարության անունից երկու կարևոր հարց է դրել՝ 1. ռազմական, 2. քաղաքական:

Առաջին հարցի մասին խոսելիս Սատիսյանը ներկայացրել է այն ծանր վիճակը, որ ստեղծվել է Հայկական բանակում զենքի և զինամթերքի պակասի պատճառով, և հայտարարել, որ «Հայկական բանակը դրանց սուր կարիքն է զգում և ամբողջովին կկորցնի մարտունակությունը, եթե ամենակարճ ժամանակամիջոցում դրանք չստանան: Մենք ունենք բավականաչափ երեքգծանի հրացան, բայց չունենք նրանց համար փամփուշտ: Ունենք 40 միլիոն Լերելի փամփուշտ, բայց չունենք հրացան: Մինչդեռ 10 հազար Լերելի հրացանը և ուսական երեքգծանու մի քանի միլիոն փամփուշտը մեզ հնարավորություն կտան ստեղծել նոր բանակ, որի ընդհանուր թիվը, ինչպես Լորդ Քերզոնն է նշել, կարող է հասնել 40 հազար մարդու»²:

Առավել տպավորիչ է Լոյկ Սատիսյանի խոսքը քաղաքական իրադրություն մասին. «Հայ ժողովուրդը անվեհեր ժողովուրդ է և երբեք գլուխը չի կորցնում: Բայց նա ուզում է ճշմարտությունն իմանալ. մտադիր են դաշնակիցները իրական օգնություն ցույց տալ նրան, թե՞ ոչ: Չպետք է մոռանալ, որ մեր նկատմամբ դաշնակիցների ներկա անորոշ վերաբերմունքը Հայաստանում բոլշևիզմի պրոպագանդանը նպաստող գործոններից մեկն է: Այսպես օրինակ, անգլիացիների կողմից Բաթումից մեր երկու ինքնաթիռների դուսերևման վրա դրած արգելքը, բոլշևիկներին հնարավորություն է տալիս հաստատելու, որ

դաշնակիցները ոչ միայն մտադիր չեն մեզ օգնելու, այլև ուղղակի խանգարում են: Եվ այդ կերպ նրանք համոզում են բնակչությանը, որ Հայաստանի ժողովուրդը և կառավարությունը պետք է կողմնորոշվեն բացառապես ղեկի Սորհրդային Ռուսաստանը, որը միակն է, որ կարող է մեզ օգնել»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Ինչպես տեսնում ենք, Անգլիայի ներկայացուցչի առաջ Սատիսյանը հարցը դրել է պարզ ու հստակ, առանց դիվանագիտական սեթեթեմանքների. «Հայկական բանակը կորցնում է մարտունակությունը զենք և զինամթերք չունենալու պատճառով, Անգլիան ոչ միայն չի օգնում, այլև խանգարում է՝ Հայաստանի ինքնաթիռները արգելափակելով Բաթումում»: Սակայն որքան էլ տարօրինակ է, գեն. Կուկ-Կոլլիսը, մի կողմից համաձայնում է Սատիսյանի հարցադրումների հետ, մյուս կողմից դիվանագիտորեն խոսափում պարտավորեցնող պատասխան տալուց՝ մեկ վկայակոչելով այն, որ «զենք մատակարարելը իր ուժերից վեր է և իր իրավասության շրջանակներից դուրս է», մեկ այն, որ «Սան-Ռեմոյում ուղեղները դանդաղ են աշխատում, իսկ իրադարձություններն այստեղ խիստ արագ են ծավալվում», և վերջապես այդ ծանր խոսակցությունից գլուխը պրծեցնելու համար հայտարարում. «Ես գրում և ուղարկում եմ զեկուցագիր զեկուցագրի Հետևից, բայց դրանք բոլորը մնում են անհետևանք: Դրա համար ես գտնում եմ, որ Դուք անձամբ պետք է տեսնվեք և խոսեք Կոնստանտինոպոլում Գերագույն կոմիսար ադմիրալ Դե-Մորեկի հետ»²: Գործին չօգնեց նաև Սատիսյանի ակնարկը բոլշևիկների և թուրք-քեմալականների հնարավոր միավորման հեռանկարի մասին. «Էնգելիից բոլշևիկները կհասնեն Պարսկաստանի խորքերը՝ Թեհրան և Թավրիզ, և կձգտեն ամբողջ Մերձավոր Արևելքը վարակել բոլշևիզմով»³: Այդ նպատակով նրանք մտադիր են և Հայաստանը հատել երկու ուղղությամբ. 1. Ղարաբախի, 2. Ղարաբաղի: Իսկ թուրքերը, որոնց հետ միավորվելու են նրանք զնում, բացի այդ, մեզ սպառնում են ևս երկու կողմից՝ էրզրումի և Բայազետի: Այնպես որ, մենք մեր միլիոն փամփուշտով նստած ենք

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, թ. 74:

³ Մայիսյան այդ օրերին Կասպից ծովի խորհրդային նավատորմը անգլիացիների համար անսպասելի զեսանտ էր ափ հանել Էնգելիում, գրավել քաղաքն ու շրջակայքը և հարկադրել անգլիացիներին հեռանալու Իրանի հյուսիսային այդ շրջանից:

¹ Տե՛ս «Մշակ». 15 հուլիսի 1920թ.:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 516, թ. 73:

մնջտեղում՝ Երևանում, չիմանալով, թե ո՞ր կողմ ստիպված կլինենք դրանք ուղարկել»¹:

Սղագիր այս փաստաթուղթը վկայում է, որ Սատիսյանը բավականաչափ համառություն է ցուցաբերել՝ ձգտելով որևէ խոստում կորզել անզլիացի գեներալից. «Այսպիսով, - եղրափակել է իր խոսքը Սատիսյանը, - ամեն դեպքում, Ձերդ գերազանցություն, հարկավոր է բոլոր ջանքերը գործադրել, որպեսզի ես կարողանամ դրական պատասխան տալ իմ կառավարությանը և ժողովրդին՝ դաշնակիցների կողմից մեզ իրական օգնություն ցույց տրվելու՞ է, թե՞ ոչ: Այնպես որ, Հայաստանում բողոքի գրություններ կլինի թե ոչ, կախված է ձեր պատասխանից»²: Ավելացնենք նաև, որ Սատիսյանը պատրաստակամություն էր հայտնել իսկույն ևեթ մեկնել Ստամբուլ՝ բարձրացված հարցերի շուրջ ազմիրալ Դե-Ռոբեկի հետ բանակցելու, եթե Կուկ-Կոլլիսը հեռագրակապի միջոցով պարզի, որ ազմիրալը դա նպատակահարմար է համարում: Նման մտավայրության առիթ էր տվել այն հանգամանքը, որ հենց Սատիսյանի հանձնարարությունները Ստամբուլում Հայաստանի ներկայացուցիչ թախտաջյանը մայիսի 12-ին և 21-ին ներկայացել էր Դե-Ռոբեկի օգնական, ազմիրալ Վեբբին, հանձնել Սատիսյանի երկու նոտաները, քննարկել Բաթումում գտնվող ինքնաթիռների և գնաքի մատակարարման հարցը, բայց դեռևս կոնկրետ պատասխան չէր ստացել³:

Արխիվային վավերագրերը վկայում են, որ Սատիսյանը դաշնակիցների ներկայացուցիչների հետ գեներալ և զինամթերք ստանալու, ինչպես նաև ռազմաքաղաքական մի շարք կարևոր հարցերի շուրջ առավել ուշագրավ բանակցություններ վարել է Թիֆլիսում: Դրանց մասին Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունից Երևան՝ ՀՀ արտգործնախարարություն, ուղարկված հուլիսի 29-ով թվագրված գեներալգրամով ասված է. «Կառավարության արտակարգ լիազոր պ. Սատիսյանը Թիֆլիսում գտնվելու ժամանակ դաշնակիցների ներկայացուցիչներին արել է հետևյալ հայտարարությունը. Հայաստանի կառավարությունն անհրաժեշտ է համարում մոտ ապագայում, այսինքն մինչև օգոստոս ամիսը, տեղավորել թուրքահայերին, որոնք վեց տարուց ավելի թափառում են տարրեր երկրներում, զլխավորապես Հայաստանում, որտեղ նրանց թիվը հասնում է մոտ

300 հազարի: Բացի նրանցից, Հայաստանի սահմաններից դուրս կան բազմաթիվ գաղթականներ, որոնք սպասում են հարմար պահի (կամ կառավարության կոչին), որպեսզի վերադառնան հայրենիք: Այդ վերադարձը պետք է տեղի ունենա հնարավորին չափ շուտ, որպեսզի նրանք մինչև ձմեռ կարողանան ապահովվել ցանքսով: Այդ նպատակով կառավարությունն անհրաժեշտ է համարում հենց հիմա գրավել Հայաստանի ներկա սահմաններին սահմանակից նախկին Թուրքահայաստանի հողերը և առաջին հերթին Ալաշկերտի հովիտը և Բայազետը՝ պայմանով, որ դաշնակիցները Հայաստանին ցույց կտան որոշակի աջակցություն և ռազմական օգնություն: Վերջինը պետք է արտահայտվի նրանով, որ դաշնակիցները սեփական ուժերով կգրավեն էրզրումի և Տրապիզոնի շրջանները և այդպիսով հայկական գործերին հնարավորություն կտան գրավելու մոտակա շրջանները»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Ինչպես տեսնում ենք, Ալ. Սատիսյանի հայտարարության այս մասում առաջ է քաջված երեք խնդիր. 1. Թուրքահայ գաղթականների տեղավորում, 2. Ալաշկերտի և Բայազետի գրավում հայկական գործերով, 3. էրզրումի և Տրապիզոնի գրավում Անտանտի տերությունների կողմից:

Որքանով իրատեսական և հիմնավորված էր այս խնդիրների կատարումը: Ինչ խոսք, եթե Ալաշկերտի հովիտը գրավվեր ու բնակեցվեր հայերով, ապա դրանով լուրջ նախադրյալ կստեղծվեր ոչ միայն Շարուր-Նախիջևանը զրկելու Անատոլիայի հետ կապի հնարավորությունից, այլև Կարմիր բանակին, որն այդ նույն ժամանակ շարժվում էր դեպի Ձանգեզուր այնտեղից Նախիջևան մտնելու մտադրությամբ: Ճիշտ է, հունիսին հայկական կառավարությունը դեռ չէր կարող կանխատեսել Կարմիր բանակի կողմից Նախիջևանի գրավում, քանի որ Գ. Զիչերինը Լ. Շանթի պատվիրակության հետ բանակցություններում իր կառավարության անունից բազմիցս հավաստիացրել էր, որ Նախիջևանը համարում են Հայաստանի անբաժանելի մասը:

Կարող էին արդյոք հայերը սեփական ուժերով գրավել Ալաշկերտի հովիտը, որտեղ կանգնած էր թուրքական 9-րդ դիվիզիան: Գուցեև կարող էին, եթե Անտանտի տերությունները իրապես օգնեին Հայկական բանակին, բայց պահել այդ տարածքները հեշտ չէր լինի, ինչի մասին են վկայում թեկուզ 1919թ. հուլիս-օգոստոսյան դեպքերը Շարուր-

¹ ՏՆՍՀ ԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 516, թ. 74:

² Նույն տեղում, թ. 75:

³ ՏՆՍՀ ԱԱ, ֆ. 368, ց. 1, գ. 4, թ. 50-51:

¹ Է. Ա. Ջոհրաբյան, 1920թ. Թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Եր., 1977, էջ 95:

Նախիջևանում: Այդ դեպքերը նաև վկայում էին, որ դաշնակից տերու-
թյունների վրա հույս դնել պետք չէ: Մինչդեռ, դատելով Սատիսյանի
հայտարարությունից, Հայաստանի կառավարությունը շարունակում
էր հավատալ դաշնակիցներին. «Կառավարությունը, - ասված է Սա-
տիսյանի հայտարարության մեջ, - դա համարում է դաշնակիցների
ընդհանուր գործը՝ Թուրքիայի հետ կնքված պայմանագրի իրագործ-
ման տեսանկյունից¹ և ցանկանում է իմանալ վերջիններիս կարծիքը
այդ գործողությունների հնարավորության մասին: Դրական կարծիքի
դեպքում՝ գործողությունների կոորդինացման նպատակով, կարող է
ծագել անհրաժեշտություն ստեղծելու կապ մեր և դաշնակիցների
գլխավոր շտաբների միջև»²: Այ. Սատիսյանը, անշուշտ, այնքան միա-
միտ չէր, որ չհասկանար՝ Անտանտի տերություններն առանց քաղա-
քական շահի չեն ներքաշվի նման գործողությունների մեջ: Եվ կարծե-
լով, թե նրանք իսկապես շահագրգռված են քեմալական շարժման դեմ
պայքարի հարցում, ներկայացրեց նաև իր կառավարության հետևյալ
ոպորտունիզմական նկատառումները. «Նախ և առաջ, ստրատեգիա-
կան տեսակետից, գրավելով Ալաշկերտի հովիտը և Բայազեդը, մենք
մեզ համար հնարավորություն կստեղծենք վերջնականապես կտրել
մեր սահմաններում գտնվող մուսուլմանությունը և Թուրք-քրդական
հրոսակախմբերը Թուրքական ազգային ուժերից (Մ. Քեմալի): Երկ-
րորդ, նպատակասլաց կօգտագործենք Թուրքահայերից կազմված զին-
ված ուժերը, որոնք ակնառու դեր խաղացին վերջին բոլշևիկյան շարժ-
ման ճնշման գործում՝ իրենց վրա վերցնելով ապստամբության անմի-
ջական ճնշման ամբողջ ծանրությունը: Այդ ուժերը երկար անգործու-
թյան հետևանքով կարող են չարիք դառնալ երկրի հանգստության
համար՝ վերածվելով ավազակների հրոսակախմբի: Այդ հանգամանքը
ցույց է տալիս, որ անհրաժեշտ է ելք տալ այդ ուժերին՝ օգտագործելով
վերահիշյալ նպատակի համար»³ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Նախ ասենք, որ կառավարության մտահոգությունը Թուրքահայ
զինված ուժերը հրոսակախմբերի վերածելու հնարավորության մասին,
անհիմն չէր: Նման միտումներ նկատվել էին դեռևս 1919-թ., որոնց
վրա, բնականաբար, մենք կանգ չենք առնում: Ինչ վերաբերում է

Թուրքահայ ուժերի միջոցով Ալաշկերտի հովտի գրավմանը, ապա
կառավարությունը անտարակույս գերազնահատել է նրանց ուժը և,
հակառակը, թերագնահատել թշնամու ուժերը, ինչը հետևանք էր Հա-
յաստանի հետախուզական ծառայությունների ոչ բավարար աշխա-
տանքի, որոնք ստուգված և ճշգրիտ տեղեկություններ չունեին սահ-
մանի մյուս կողմում կատարվող իրադարձությունների, Թուրքական
ուժերի իրական թվակազմի ու հնարավորությունների մասին:

Իրատեսական չէին նաև կառավարության հաշվարկները Անտան-
տի տերություններին քեմալականների դեմ ուղղված գործողու-
թյունների մեջ ներքաշելու հարցում: Եվ խնդիրը միայն այն մասին չէ,
որ դաշնակիցները մինչ այդ էլ մտադիր չէին Հայաստանի համար ան-
գամ մեկ զինվոր զոհարելու, ինչի մասին բազմիցս հայտարարել էին
(օր. Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում), այլև այն, որ իրադրությունը տա-
րածաչրջանում կտրուկ փոխվել էր ոչ ի նպաստ Հայաստանի Հանրա-
պետության: Քեմալական շարժման ամրապնդումը Անատոլիայում,
կարմիր բանակի մուտքն Անդրկովկաս և Ադրբեջանի անասելի արագ
ու անսպասելի խորհրդայնացումը ու դրան հոջորդած բոլշևիկյան շար-
ժումները Հայաստանում չէին կարող չազդել Անտանտի տերություն-
ների քաղաքականության վրա: Նրանք չէին կարող չտեսնել ու չհաս-
կանալ, որ Անդրկովկասյան հանրապետությունները ի վիճակի չեն
կանգնեցնելու բոլշևիզմի տարածումը դեպի հարավ, որ այդ դերը
առավել հաջողությամբ կարող է կատարել Ռուսաստանի դարավոր
ախոյանը՝ ազգայնական կերպարանք ընդունած Թուրքիան, որի
դաշինքը բոլշևիկյան իշխանությունների հետ համարում էին ժամա-
նակավոր: «Թողե՛ք գործեն Թուրքերը և ուսները կովկասում, - ասել
է Լյուդ Ջորջը, - և զուք կտեսնեք, որ շուտով նրանց միջև նորից
կգարթին դարավոր թշնամությունը...: Թող հիշեն Թուրքերը, որ Ռու-
սաստանի հաղթանակը Թուրքիայի մահն է, և որ այդ երկու ժողո-
վուրդները երբեք չեն կարող ընթանալ միասին»⁴:

Ճիշտ է, 1920թ. ամռանը Անգլիան դեռ աջակցում էր Հունաստա-
նին քեմալականների դեմ պայքարում, բայց արդեն վերջիններիս հետ
չփման ուղիներ էր փնտրում, ինչը առավել ցայտուն արտահայտվեց
Լոնդոնի կոնֆերանսում (1921թ. փետրվար-մարտ): Հենց այդ փոփոխ-
ված տրամադրությամբ պետք է բացատրել այն փաստը, որ ո՛չ Անգ-
լիան, ո՛չ Ֆրանսիան հետաքրքրություն չցուցաբերեցին Սատիսյանի

¹ Մուդրոսի զինադադարի պայմանագիրը դաշնակից տերություններին իրա-
վունք էր տալիս օկուպացնել Թուրքիայի այս կամ այն մասը՝ դրանցում անկար-
գություններ ծագելու դեպքում:

² Է. Ա. Ջոհրաբյան, նշվ. աշխ. էջ 95:

³ Նույն տեղում, էջ 98:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 4/414, ց. 1, գ. 65, Թ. 93:

ներկայացրած ծրագրի նկատմամբ: Հայաստանի կառավարությունն այդ ծրագրին հավանություն չտվեց նաև քեմալականների դեմ պատերազմի մեջ գտնվող Հունաստանը: Լ. Օհանջանյանին ուղարկած նամակում, խոսելով Հունաստանի վարչապետ Վենիզելոսի հետ այդ ուղղությամբ իր վարած խոսակցության մասին, Ավ. Ահարոնյանը վկայաբերում է նրա հետևյալ խոսքերը. «Դուք մի սպառնալիք եք, որի լրջությունը կարող է անհայտ լինել թշնամուն, բայց եթե դուք առաջացաք և չհաջողեցիք, կարող եք ամեն ինչ կորցնել, որովհետև ո՛չ մենք՝ Հույներս և ո՛չ դաշնակիցները, ձեզ օգնություն չենք գալու»¹: Այսպիսի պայմաններում Հայաստանի կառավարությունը որոշեց հրաժարվել Ալաշկերտը և Բայազեդը գրավելու մտադրությունից և ռազմական գործողությունները շարունակել ներքին ճակատում՝ Վեդիրասարի և Շարուր-Նախիջևանի ուղղությամբ:

Ռազմական տեսակետից Վեդիրասարը (Վեդի գետի ավազանը) շատ ավելի լավ էր ամրացված, քան Զանգիրասարը: Ուներ 5-6 հազար կռվողներ, որոնք թուրք սպանների ղեկավարությամբ մարզվել ու նախապատրաստվել էին երկարատև դիմադրության: Զենքի և զինամթերքի պակաս չկար. սահմանակցելով Շարուր-Նախիջևանին՝ աղբրեջանական այդ գյուղախումբը, որի կենտրոնը Բեյուք-Վեդին էր, բնականաբար ավելի սերտ կապերի մեջ էր և ավելի մեծ օգնություն էր ստանում այնտեղից: Ահա, օրինակ, ինչ էլ ասել այդ մասին Նախիջևանից Մխիթան անցած աղբրեջանցի մի փախստական. «Նախիջևանում զորահրամանատարն է տաճիկ Ուլի բեյը, որի հրամանատարության տակ կան հինգ տաճիկ սպաններ, կան և այլ տաճիկ սպաններ ու ասկյուր Վեդում հացը սակավ է. Նախիջևանի թրքությունից պարբերաբար հարկադրանքի միջոցով հաց են հավաքում և փոխադրում Բեյուք Վեդու զինվորների համար»²:

Ինչպես տեսնում ենք, Նախիջևանի հրամանատարությունը Վեդիրասարին ավելի մեծ նշանակություն էր տալիս, և պաշտպանության համար առկա բնական ամրությունները (լեռներ, բարձունքներ, դարավանդներ) թուրք սպանների ղեկավարությամբ վեր էին ածվել անառիկ ամրոցների: Հայկական բանակի հրամանատարությանը դա քաջ հայտնի էր: Հետևապես, պատրաստվելով հարձակման, հայերը պետք է կուտակեին այնքան ուժ և կիրառեին այնպիսի մարտավարություն,

որ չկրկնվեին 1919թ. Հուլիս-օգոստոսյան անհաջողությունները:

Կառավարությունը, ինչպես և Զանգիրասարի դեպքում, փորձելով հարցը լուծել խաղաղորեն, նախ հնադանդուկյան առաջարկ արեց, բայց ոչ մի պատասխան չստացավ: Դրան հաջորդեց այդ նպատակի համար առանձնացված Հայկական զորամասերի ընդհանուր հարձակումը երկու կողմերից՝ Ղամարուի (Արտաշատ) և Նոր-Բայազեդի (Գավառ): Ռազմական գործողությունները սկսվեցին Հուլիսի 10-ին և ավարտվեցին 12-ին: 11-ին մեր զորքերը գրավեցին մի քանի ամրացված կետեր ու գյուղեր և մոտեցան Բեյուք-Վեդիին, իսկ 12-ին գրոհով վերցվեց նաև Բեյուք-Վեդին: Կռիվները բավական համառ էին, և այստեղ ևս թշնամին մարտի դաշտում թողել էր մեծ թվով սպանվածներ, զենք, զինամթերք և այլն: Ահա ինչ էլ ասված բանակի գլխավոր շտաբի Հուլիսի 12-ի պաշտոնական հաղորդագրության մեջ.

«Հուլիսի 10-ի երեկոյան մեր զորամասերը Ղամարուից և Նոր Բայազեդից հարձակման դիմեցին Բեյուք-Վեդի գյուղը գրավելու նպատակով:

Հուլիսի 11-ին Ղամարուի ուղղությամբ համառ կռիվներից հետո գրավեցին Կարայալ, Ճաթղոան, Ալի-Մամեդ, Ենգիջա, Կոթուգ, Աղասի-Բեկլու և Ներքին Կարաբեկլար գյուղերը: Բեյքուր-Վեդիից հյուսիս մի վերստ հեռավորության վրա՝ Գյավուր-Ղալասի լեռան մոտ մենք հանդիպեցինք թուրքերի կողմից հուսահատ և կատաղի դիմադրության:

Նոր-Բայազեդի ուղղությամբ Հուլիսի 11-ին երեկոյան մենք գրավեցինք Աղքիլիսա, Մազուկ, Գյուլ-Զիզին, Զադին, Զիրմանիս, Դոխնազ, Գերմանիս գյուղերը:

Մութն ընկնելուց հետո, երեկոյան մոտ ժամը 9-ին Գյավուր-Ղալասի լեռան կողմից թուրքերը հակահարձակման դիմեցին, բայց 2-րդ գնդի հանդիպակաց գրոհով հետ շարտվեցին:

Նահանջողներին հետապնդելով՝ 2-րդ գունդը սվինամարտից հետո գրավեց Գյավուր-Ղալասի սարը, ուր թուրքերը թողին բազմաթիվ սպանվածներ և մի գնդացի «Մաքսիմ» սխտեմի:

Հուլիսի 12-ին, առավոտյան ժ. 5 20 րոպեին մեր զորամասերը մտան Բեյուք-Վեդի գյուղը: Թուրքերը փախչում էին Դավալու-Զինջիրուի վրայով»¹:

Հաղորդագրության վերջին նախադասությունից պարզ երևում է, որ այս անգամ հայկական ուժերը չեն փորձել օղակի մեջ առնել Վեդի-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թ. 168:

² «Հառաջ», 12 մայիսի 1920թ.:

¹ «Հառաջ», 13 Հուլիսի 1920թ.:

բասարը, ինչպես դա արել էին 1919թ. Հուլիսյան դեպքերի ժամանակ, այլ, այսպես կոչված, «մարդասիրական միջանցք» են թողել, որպեսզի տեղում մնալ չցանկացող բնակիչները հեռանալու հնարավորություն ունենան: Սակայն առավել մեծ խուճապով փախչում էին կոմոդ ուժերը, այնքան մեծ, որ հրամանատարությունը չի հասցրել տանել շտաբի արխիվը: Ի դեպ, հենց այդ արխիվի նյութերից էլ պարզվել էր, որ Ադրբեջանի ղեկավարության և Նախիջևանում գործող օսմանյան սպայության միջև Ձանգիրասարի և Վեդիբասարի հարցում որոշ տարակարծություն է եղել: «Թե այս դոկումենտները և թե մի շարք կենդանի դոկումենտների վկայություններ, - կարդում ենք «Նոր աշխատավոր»-ի Հուլիսի 29-ի համարում, - գալիս են հաստատելու մի բան. այդ այն է, որ թեև Շարուր-Նախիջևանի ավանտյուրան կազմակերպված է թե թուրքիայի և թե Նախիջևանի կողմից միասին, համերաշխ ուժերով, սակայն թող տարօրինակ չլինի, որ իր ձգտումների և նպատակների մեջ այդ շրջանների վերաբերմամբ թուրքիան և նրա գործակալները եղել են ավելի զիջող, քան նորելուկ սատրապիայի՝ Ադրբեջան «Հանրապետության» դավադիր գործակալները: Թուրքիայի գործակալները՝ տաճիկ սպաները, պնդելիս են եղել, որ գոնե Ձանգիրասարը և Վեդիբասարը ցած դենն զենքերը և ընդունեն Հայաստանի իշխանությունը: Դրան հակառակ՝ ադրբեջանցիները պնդել են մինչև վերջ, որ Ադրբեջանի սահմանները անցնում են Երևանի տակով (Ձանգիրասարը չորս վերստի վրա է Երևանից) և որ թե՛ Ձանգիրասարը, թե՛ Վեդիբասարը պիտի զենքը ձեռքին դիմադրեն Հայաստանի կառավարության ձգտումներին՝ մտցնել այդ շրջաններում հայկական իշխանություն: Եվ ստիպել են, որ թե՛ Ձանգիրասարը և թե՛ Վեդիբասարը կռվեն» (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Կարծում ենք, այստեղ տարօրինակ ոչինչ չկա. թուրքերը իրատեսական չէին համարում այդ շրջանների անջատումը Հայաստանից, ուստի և չէին ուզում ավելորդ ծախսեր անել այդ ուղղությամբ: Իսկ որ Ադրբեջանն ավելի ախորժակով էր, երևաց ղեռ Բաթումի կոնֆերանսի օրերին, որտեղ Երևանի նկատմամբ էլ պահանջ առաջադրվեց:

* * *

Բնյուք Վեդին գրավելուց հետո հայկական ուժերը շարունակեցին առաջխաղացումը, Հուլիսի 14-ին անցան Գայլի Դրունքը (Արարատյան դաշտը Շարուրի դաշտից բաժանող մասը) և 3-4 օրվա ընթացքում գրավեցին մի շարք գյուղեր Շարուրի դաշտում: Հաղթանակը կատարյալ էր, և Շարուրում գտնվող Ադրբեջանից եկած հեծելազորը, թուր-

քական ջոկատը և տեղական ուժերը (ընդհանուր թվով՝ չուրջ 8-10 հազար) խուճապահար նահանջում էին. մի մասը՝ դեպի Նախիջևան, մի մասն էլ՝ Արաքսի մյուս ափը: «Հառաջ»-ի 1920թ. Հուլիսի 29-ի համարում գետեղված Հայաստանի հեռագրական գործակալության հատուկ թղթակցի հաղորդագրության մեջ ասված է. «Ձանգիրասարի, Վեդիբասարի և Գայլի Դրունքի մոտ կրած ջարդերից հետո Նուրի փաշան տաճկական ազանների և ասկյարների հետ քաշվել է Բայազետ, ուր կենտրոնացնում է իր ուժերը: Թուրքական (ադրբեջանական - է. Ջ.) հեծելազույնը, որին մի ժամանակ ղեկավարում էր կնյազ Մադալովը և որի անունից այնքան պարծենում էր Ադրբեջանը, մեր զորքերի հետ ունեցած վերջին ընդհարումների ժամանակ մեծ կորուստներ է կրել և Նախիջևանի վրայով անցել է Մակու»:

Շարուրը (Շարուր-Դարալագյազի գավառի դաշտային մասը) և Նախիջևանի գավառը Հայաստանի Հանրապետության այն շրջաններն են, որոնք 1919թ. Հուլիսյան ապստամբության օրերին տեղի հայ բնակչության նկատմամբ գործադրած բռնություններով ավարտին էին հասցվել Երկրամասի հայաթափության գործը, որի սկիզբը դրվել էր 1918թ. օսմանյան օկուպացիայի ժամանակ: Սակայն Շարուր-Նախիջևանի վերագրավումը հայոց համար կարևորվում էր ոչ միայն քաղաքական, այլև տնտեսական գործոնով: Դա Երևան-Ջուլֆա երկաթուղու գործարկումն էր, առանց որի Իրանի հետ առևտրատնտեսական կապերի զարգացումը դառնում էր անհնար:

Վեդիբասարի գրավումը և հայկական զորքերի մուտքը Շարուր այնպիսի չիֆոթ և սարսափ էին առաջացրել Նախիջևանում, որ այդ դեպքերի ազդեցության տակ լուծարվեցին նաև Ադրբեջանի հաստատած նահանգային իշխանությունները, և կրկին սկսեց գործել Մուսուլմանական ազգային խորհուրդը, այսպես կոչված՝ «միլլի շուրան»: Հենց սա էլ իսկույն երկու պատվիրակ ուղարկեց Երևան՝ զինադադար խնդրելու և հպատակության պայմանների մասին բանակցելու: ՀՀ ռազմական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը կառավարության անունից Նախիջևանի պատվիրակներին հանձնեց վերջնագրի բնույթ կրող 15 կետից բաղկացած «պայմաններ Նախիջևանի գավառի մուսուլմանական ազգաբնակչության կողմից Հայաստանի Հանրապետության կառավարության իշխանությունը ճանաչելու մասին» փաստաթուղթը, որի առաջին կետում ասված էր, որ «Նախիջևանի Ազգային կոմիտեն (խորհուրդը - է. Ջ.) Նախիջևանի և Շարուրի գավառների ողջ ազգաբնակչության անունից Հայտարարում է, որ այդ գավառները հանդիսանում են Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մասը և

որ բոլոր բնակիչները իրենց համարում են Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացի»։ Երկրորդ կետում ասված էր, որ Նախիջևանի ազգային խորհուրդը, ինչպես նաև գավառի բնակիչները պարտավորվում են չընդունել թուրքերին, Ձանգիրասարի, Վեղիրասարի, Ծարուրի փախստականներին և Աղբրեջանի ագիտատորներին։ Գավառի վարչությունը գերազանցապես մուսուլմաններից է նշանակվում, բացառությամբ Գողթանի, որտեղ այն կազմվում է Հայերից (3), ազգաբնակչությունը՝ կրոնական և մշակութային հարցերում լիակատար ինքնավարություն է ստանում (4) և կարող է դատվել ըստ չարիաթի (5)։

Ներկայացված պայմաններում կային նաև տնտեսական ու ռազմական պահանջներ։ Այսպես, երկու շարաթվա ընթացքում Նախիջևանը Հայաստանի կառավարությանը պետք է վաճառեր 300 ձի՝ յուրաքանչյուրի համար ստանալով 50.000 ուրլլի, 200 գլուխ քարչող անասուն՝ 30.000-ական ուրլլով, մեկ ամսվա ընթացքում դարձյալ Հայաստանի կառավարությանը պետք է հանձնվեր 300.000 փուլթ ցորեն, որից 150.000-ը անվճար, իսկ մնացած 150.000-ը՝ վճարով՝ փուլթ 2000 ուրլլով (6)։ Զուլֆայից մինչև Ծաճթախթի ընկած հատվածում երկաթգծի պահպանությունը և քանդված հատվածների նորոգումը իրականացնում է Նախիջևանի ազգային խորհուրդը (7 և 15), վերադարձնում է 1919թ. զավթած պետական գույքը, հանձնում բոլոր թնդանոթները, գնդացիները և ոչ պակաս քան 10.000 հրացան։ Ձենքի հանձնումը պետք է սկսվի այս պայմանների ընդունումից 24 ժամ հետո և ավարտվի 10 օրվա ընթացքում, ըստ որում ռազմական կազմավորումները զենքերը պետք է հանձնեն առաջին իսկ օրը (9)։ Կետեր կային նաև համընդհանուր ներման (11), Հայաստանի կառավարության կողմից Նախիջևանի ազգային խորհրդին ցուցարկերվելիք աջակցության մասին (12)։ 10-րդ կետում էլ ասված էր, որ Նախիջևանի պատվիրակների՝ Ծաճթախթի կայարանից մեկնելուց հետո 24 ժամվա ընթացքում ներկայացված պայմանների ընդունման մասին պատասխան չստացվելու դեպքում Հայաստանի Հանրապետության հրամանատարությունը իրենից վայր է դնում ամեն մի պատասխանավություն¹։

Արևիվային փաստաթղթերից տեղեկանում ենք, որ Նախիջևանի պատվիրակները Երևանից դուրս են եկել Հուլիսի 19-ին և խոստացել

երևք օրվա ընթացքում ներկայացնել պատասխանը (Երևան-Ծաճթախթի երկաթգիծը 1919թ. Հուլիս-օգոստոսյան իրադարձությունների ժամանակ մի քանի տեղերում քանդվել էր ու չէր աշխատում)։ Հուլիսի 20-ին վարչապետ և արտգործնախարար Համո Օհանջանյանը՝ Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանին ուղարկած նամակում գրում է.

«Ձանգիրասարից հետո վերցրինք և Բելյուր-Վեղին, Ծարուրը։ Նախիջևանը Հայտնեց իր հպատակությունը՝ ուղարկելով Երևան իր երկու ներկայացուցիչներին, որոնց հետ մշակվում են պայմաններ, որոնց պատճենը ուղարկում եմ Ձեզ՝ անձնական գիտություն համար։ **Մենք չենք ուզում և գուցե չենք էլ կարող զինվորական ուժով գրավել այդ ամբողջ շրջանը և որ գլխավորն է, պահպանել նրան՝ ունենալով 200 վերստի մի նոր ֆրոնտ։ Վերջնական գրավումը մենք կկատարենք մոտիկ ապագայում, երբ կազատվենք մյուս ֆրոնտներից։** Նախիջևանցիներին տրված պայմանները նպաստավոր են մեզ համար, նամանավանդ տնտեսականի տեսակետից. նոքա ստիպված են տալ մոտավորապես երկու միլիարդ ուրլլու կոնտրիբուցիա՝ Եթե մենք զնահատկու լինենք տրվելիք պարենը և ռազմամթերքը։ Այդ օպերացիան տվեց մեզ ժողովրդի և զորքի տրամադրության բարձրացում, հնարավորություն կազմակերպվել և կովել Ձանգեզուրի և Ղարաբաղի վերագրավելու համար, բարձրացրեց մեր պրեստիժը թե թուրքերի և թե եվրոպացիների առջև և կը բաց անի Զուլֆայի երկաթուղագիծը։

Նախիջևանի այդ օպերացիան ցույց տվեց միաժամանակ, որ այդ շրջանի թուրքերի ուժերը, նրանց կապը տաճիկների հետ և վերջիններիս ուժը, չափազանցրած էին»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.)։

Իհարկե, ճիշտ էր Համո Օհանջանյանը՝ ասելով, որ դժվարը այդ երկրամասը հնազանդ պահելն է, ինչի ապացույցը 1919 թվականն էր տվել, երբ մայիսին այնտեղ մտած հայկական զորամասերը Հուլիսին ստիպված եղան կոփնեքով հետ քաշվել դեպի Դարալազյազ և Արարատյան դաշտ։ Բայց, կարծում ենք, ընթերցողն էլ կընդունի, որ վարչապետի ոգևորությունն ու լավատեսությունը այնքան էլ հիմնավոր չէին։ Ինչ խոսք, որ ապստամբ շրջանների հպատակեցումը մեծ հաջողություն էր և նպաստեց կառավարության դիրքերի ու հեղինակության ամրապնդմանը։ Բայց նաև փաստ է, որ հայկական զորքերը կռվել են ոչ թե կանոնավոր բանակների, այլ անկանոն կազմավորում-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 484, թ. 26։

¹ Նույն տեղում, գ. 440, թ. 31։

ների դեմ, որոնք թեև մարզվել էին թուրք սպանների կողմից, բայց երկար ժամանակ մնացել էին աշխարհազորայինի կարգավիճակում: Ուրեմն ինչպե՞ս կարելի էր այս վերջիններիս և Ղարաբաղ ու Ջանգեղուր մտած ուսական 11-րդ բանակի՝ պատերազմների բովո՞վ անցած զորամասերին նույն հարթություն վրա դնել: Իսկ որ Համո Օհանջանյանը այդպես էր մտածում, երևում է նամակի շարունակությունից, որտեղ ուղղակի ասված է. «Այժմ Հերթական հարցը Ջանգեղուրի հարցն է: Ջնայած Կիրովի խոստումներին, բոլշևիկների առաջխաղացումը շարունակվում է: Մենք, բացի դիպլոմատիկական քայլերից, պատրաստվում ենք մի լավ հարված տալ բոլշևիկներին Ջանգեղուրում»: Եվ ինչպե՞ս պետք է Հայաստանը «մոտիկ ապագայում» ազատվեր «մյուս Փրոնտներից», երբ արևելքում Կարմիր բանակի զորամասերը Ջանգեղուրի վրայով մոտենում էին Նախիջևանին, իսկ արևմուտքում Օլթիի ղեկավարով ծայր առած սահմանային ընդհարումները քեմալական ուժերի հետ ոչ միայն վերջ չէին գտնում, այլև ավելի ու ավելի մեծ չափեր էին ընդունում՝ սպառնալով վերածվել լայնամասշտաբ պատերազմի: Տարօրինակ է, բայց փաստ, որ Հայաստանի կառավարություններ, բանակի հետախուզական ծառայությունը թյուր կարծիք ունեին քեմալական շարժման, թուրքական զինված ուժերի և նրանց կողմից Հայաստանին իրապես սպառնացող վտանգի չափերի մասին:

Վերդառնալով Նախիջևանի ազգային պատվիրակների հետ Հայաստանի կառավարության կայացրած համաձայնությունը, ապա ինչպես և պետք էր սպասել, նրանք դրժեցին խոստումը և պայմանավորված ժամկետին ոչ մի պատասխան չուղարկեցին: Այդժամ գեն. Շելկովնիկովի (Շելկովնիկյան) գլխավորած զորամասերը վերսկսեցին ռազմական գործողությունները: «Մեր կառավարության պահանջները թուրքերի կողմից չիրագործելու պատճառով մեր զորքերին ամսի 23-ին հրաման է տրված շարժվել Շահթախթի վրա, - կարդում ենք «Հառաջ»-ի հուլիսի 27-ի համարում: Երևել, բավականին ուժեղ կուլից հետո, մեր պանծալի զորքերի կողմից գրավված է Շահթախթի գյուղը և կայարանը, նաև Խոկը, Յուրդ Գերդասար և Ղարաբեզլար կայարանները: Թուրքերի կողմից գործում էր բավականին մեծ ուժ՝ 3 թնդանոթներով: Շահթախթի վերցնելիս թուրքերից գրավված է մեկ հատ լեռնային թնդանոթ և շատ ուղեքներ: Թուրքերի մի մասը փախել է դեպի Մակուի խանությունը, մյուս մասը՝ դեպի Նախիջևան: Մնացած

երկու թնդանոթները նրանք փոխադրեցին Մակուի խանությունը: Թուրքերը շատ նշանակալից կորուստներ են ունեցել»: Թերթի այդ նույն համարում գետնից բանակի գլխավոր շտաբի մի հաղորդագրությունից տեղեկանում ենք, որ այդ օրերին մեր զորքերը գրավել են նաև Փուսիան, Թաղաքենդ, Ղուրուլու և Ղյուրազ գյուղերը:

Թվում էր, թե այլևս ոչինչ չի կարող խանգարել Հայաստանի իշխանության վերականգնմանը Նախիջևանի երկրամասում, սակայն շուտով ղեկավարներ այլ ընթացք ստացան: Վարչապետ Համո Օհանջանյանը, Սորհրդարանի օգոստոսի 2-ի նիստում պատգամավորների բուռն ծափահարությունների տակ ունեցած ելույթում անդրադառնալով Հայկական բանակի հուլիսյան հաջողություններին, Նախիջևանի առաջին պատվիրակության հետ վարած բանակցություններին ու ներկայացրած պայմաններին, Մուսուլմանական խորհրդի կողմից դրանց մերժելուն և որպես հետևանք Հայկական բանակի նոր հարձակմանն ու Շահթախթի գրավմանը, ասել է. «Այն ժամանակ թուրքերի կողմից եկավ նոր պատվիրակություն: Մենք չծանրացրինք նախկին մեր պայմանները, ոչ մի պահանջ չավելացրինք, այլ ավելի թեթևացրինք, միայն մի սահմանափակում դնելով, որ գաղթած ազգաբնակչությունը չափի վերադառնա Շարուր և Վեդիբասար՝ մինչև նոր կարգադրություն և նոր պայմաններ ստեղծվելը: Բանակցությունները տևեցին 2-3 օր: Այն ժամանակ, երբ ժողովրդի պատվիրակները համաձայն էին ընդունել պայմանները, ժողովուրդը այս անգամ նոր ազդեցության է ենթարկվում՝ բոլշևիզմի, որի վրա և իրենց հույսն էին դրել: Այժմ մեր դեմ կանգնած են ոչ միայն տեղական կազմակերպված ուժերը, այլև հեռու հյուսիսից եկած կարմիր Ռուսաստանի և հեռու հարավից եկած նույն կարմիր, բայց ոչ խոսքով, այլ արյունով կարմիր Տաճկաստանի թափթփուկները, երեքը իրար միացած, երեքը իրար դաշնակցած»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Քաղաքականության մեջ թուրքերը (թե օսմանյան և թե ազերի) իսկապես որ ճկուն են, պատրաստ են դաշնակցել անգամ սատանայի հետ, եթե ազգային շահը դա է պահանջում: 18-19-րդ դարերում Օսմանյան Թուրքիան իր գոյությունը պահպանում էր՝ խաղալով արևմտյան Եվրոպայի և Ռուսաստանի հակամարտությունների վրա: Իսկ երբ Առաջին աշխարհամարտից հետո նա հայտնվեց Արևմուտքի կրկնի տակ, չվարանեց բռնել իր դարավոր թշնամու՝ Ռուսաստանի

¹ Նույն տեղում:

¹ «Նոր աշխատավոր», 11 օգոստոսի 1920թ.:

փեղը, որը, կարմիր աստառ հագած կովում էր Անտանտի դեմ: Ազրբեյ-ջանը մեկ օրում կարմրեց ու դարձյալ այդ նույն Ռուսաստանի օգնու-թյամբ սկսեց իր օգտին լուծել հարեանների հետ ունեցած վեճերը: Ինչու, ուրեմն, Նախիջևանի թուրքերը պետք է հետ մնային իրենց ավագ եղբայրներից: Իսկ գուցե հենց նրանց խորհրդով են նախի-ջևանցիները այդ քայլին դիմել, ինչի մասին ակնարկ կա Կիրովին ու-ղարկած Ձիչերինի մի նամակում, «Թուրքերը, – ասված է նրանում, – գրավելով Նախիջևանը, այնտեղ խորհրդային իշխանություն են հայ-տարարել և առաջարկում են, որ մեր զորքերը մտնեն այնտեղ»¹:

Բանն այն է, որ Նախիջևանի ղեկավարությունը, կորցնելով զենքի ուժով Հայկական բանակի առաջխաղացումը կանգնեցնելու հույսը ու նաև չցանկանալով ընդունել Հայաստանի կառավարության թեկադ-րած պայմանները, որոշեց շտապեցնել ռուսական զորքերի մուտքը Նախիջևան: Հենց այդ նպատակով էլ Մուսուլմանական խորհուրդը յուծարվեց և նրա փոխարեն ստեղծվեց մի կեղծ հեղկոմ: Որ դա իսկա-պես կեղծ հեղկոմ էր, վկայում է թեկուզ այն փաստը, որ նրա կազմի զգալի մասը նախկին խորհրդի անդամներն էին: Դրա հետ մեկտեղ իսկույն մի պատվիրակություն ուղարկվեց Ջանգեզուր՝ շտապեցնելու այնտեղ գտնվող ռուսական զորամասերի ժամանումը Նախիջևան, իսկ մեկ ուրիշը՝ Հայերի մոտ՝ ոչ այնքան Հայաստանի իշխանությունը ճա-նաչելու ուղղությամբ նոր պայմաններ մշակելու, որքան ժամանակ չա-հելու, մինչև ռուսական զորքերը կհասնեն Նախիջևան: Եվ նախիջևան-ցիների այդ խորամանկ քայլը հաջողություն ունեցավ. մինչ Հայերի հետ բանակցություններ էին ընթանում, Սիսիան հասած ռուսական 11-րդ բանակի հեծյալ գնդերից մեկը անցնում է Բիչանաղի լեռնանցքը և հուլիսի 28-ին մտնում Նախիջևան: Անշուշտ մեկ գունդը չափազանց քիչ էր զենքի ուժով Հայերի առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար: Բայց, ինչպես և հետագա դեպքերը ցույց տվեցին, ռուսական հրամա-նատարությունը հույսը դրել էր ոչ այնքան զենքի, որքան այն բանի վրա, որ Հայերը ռուսների դեմ չեն պատերազմի: Այդպես էլ եղավ. տեղ հասնելուն պես այդ զորամասը քայլեր ձեռնարկեց Հայերի հետ չփման մեջ մտնելու և նրանց հետագա առաջխաղացումը կանգնեցնելու հա-մար: 28-րդ դիվիզիայի շտաբի օգոստոսի 1-ով թվագրված մի գաղտնի հաղորդագրություն մեջ հայտնելով այն մասին, որ Ոսալի փաշան

¹ Գ. Գալոյան, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թթ., Եր. 1999, էջ 248:

բարեհաջող կերպով հասել է Նախիջևան, միաժամանակ ավելացվում է, որ հուլիսի 29-ի առավոտյան ժամը 6-ին հեծյալ գնդի մի վաշտա-պետ՝ Լրեք կարմիր բանակայինների ուղեկցությամբ, սպիտակ դրոշ պարզած, Ջահրի գյուղից ուղարկվել է Պախս գյուղը՝ տեղեկացնելու Հայերին խորհրդային զորքերի՝ Նախիջևան մտնելու մասին, սակայն Հայերը կրակ են բացել և հարկադրել բանագնացներին վերադառնալու Ջահրի: Այնուհետև հայտնվում է, որ նույն օրը՝ ժամը 18-ին, հաղորդա-գրություն է ստացվել, որ գեն. Մելիք-Մուրադովի հայկական զորամա-սը գրավել է Պախսը և շարժվում է Ջահրիի ուղղությամբ, և որ Ջահրին պաշտպանելու համար ուղարկվել է 1-ին հեծյալ գնդի 4 կսկադրոն: Հաղորդագրության մեջ նաև ասվում է, որ «Շահթախթի հատվածում դաշնակները ոչ մեր և ոչ էլ թուրքերի դեմ ակտիվ գործողություններ չեն ձեռնարկում»¹:

Այս հաղորդագրությունից դժվար չէ հետևություն անել, որ թեև բանակցությունների ընթացքում ռազմաճակատի գլխավոր հատվա-ծում (Շահթախթի-Նախիջևան երկաթգծի) հայկական կողմը դադա-րեցրել էր ռազմական գործողությունները, բայց մյուս մասերում (Պախսը և Ջահրին գտնվում են Շահթախթից հյուսիս-արևելք) աշխատում էր ընդլայնել գրավյալ շրջանը և այնպիսի դիրքեր ձևոք-ւերել, որ բանակցությունների ձախտոման դեպքում դյուրին լինի Նախիջևան քաղաքի գրավումը (Ջահրին Նախիջևանից հեռու է չուրջ 20-25 կմ):

Սակայն առավել ուշագրավ է հաղորդագրության այն մասը, որ-տեղ խոսվում է Հայերի հետ բանակցություններ վարած հեղկոմի պատվիրակության մասին: Այնտեղ ասված է, որ Երևան մեկնած Նա-խիջևանի հեղկոմի պատվիրակությունը վերադարձել է հուլիսի 29-ին ժամը 18-ին և բերել է Հայաստանի կառավարության նոր պայմաննե-րը, որոնց գլխավոր կետերն են. Նախիջևանի զավառը անվերապահո-րեն ենթարկվում է Հայաստանի կառավարությանը, հանձնում է 7 հա-զար հրացան և յուրաքանչյուր հրացանի համար 80 փամփուշտ, բոլոր գնդացիները, հրանոթները, 300 հազար փութ հացահատիկ, որից 150 հազարը անվճար, 300 ձի՝ իրենց թամբերով, 200 գլուխ քարչող անա-սուն: Հաղորդագրության վերջում հայտնելով, որ նշված պայմանների կատարման համար Հայաստանի կառավարությունը տվել է 40 ժամ

¹ խորհրդային բանակի կենտրոնական պատմական արխիվ, Ֆ. 195, ց. 3, գ. 456, թ. 136:

ժամանակ, որը լրացել է Հուլիսի 31-ին ժամը 14-ին, միաժամանակ ավելացնում է. որ «Նախիջևանի բնակչությունը՝ վստահ չլինելով, որ իր ուժերով կդիմակայի հայկական հարձակմանը, խուճապի է մատնված: Շատերը անցնում են Պարսկաստան: Նույն պատվիրակությունը հայտնում է, որ Հայաստանի ռազմական նախարարը հայտարարել է, որ նշված ժամկետից շուտ նախիջևանի շրջանում խորհրդային զորքեր հայտնվելու դեպքում հայկական հրամանատարությունը հրաման կտրվի դուրս քշել բուլղերից նախիջևանից»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Նախիջևանի պատվիրակներին Ռուբեն Տեր-Մինասյանի արած այս հայտարարությունից դժվար չէ գուշակել, որ բանակցությունների օրերին Հայաստանի կառավարությունը թեև տեղեկություններ չուներ նախիջևանցիների կողմից ռուսական զորքերի հրավիրման մասին, բայց հայնպես կասկածներ ուներ, ինչը և իրականություն դարձավ: Եվ եթե Հուլիսի 29-ին, ինչպես վերը տեսանք, նրանց չհաջողվեց հայկական հրամանատարության հետ կապի մեջ մտնել, ապա հաջորդ օրերին դա հաջողվեց, բայց ոչ թե Ջահրիի, այլ Շահթախթիի հատվածում: «Շարուրի մեր զորամասերի գլխավորի մոտ եկան պատվիրակության անվան տակ երեք բուլղերի պատգամավորներ, - կարդում ենք «Հառաջ»-ում հրապարակված մի հաղորդագրության մեջ, - մի ռուս սպա՝ որն իր հայտարարությամբ ներկայացուցիչ է իրեն և տաճկական զորարանակի, մի տաճիկ և մի ներկայացուցիչ նախիջևանի ռեկոմի... Հիշյալ անձնավորությունները հատուկ պահակներով ուղարկված են Երևան»²: Հենց այս բանագնացներն էլ Շահթախթիում հայկական հրամանատարությանն էին հանձնել Հուլիսի 30-ով թվագրված մի գրություն, որում ասված էր.

«1920թ. Հուլիսի 28-ին ՌԽՖՍՀ կարմիր զորքերը, ինչպես և մեր դաշնակից կարմիր Թուրքիայի զորքերը, տրված հրամանի համաձայն, մտել են բնակիչների կողմից բուլղերով լքված նախիջևան քաղաքը և նրա շրջանը՝ հայերի դեմ ռազմական գործողությունների նպատակ չունենալով:

Մեր ունեցած տվյալներով, Ջեր ենթակայության տակ գտնվող զորքերը մտադիր են հարձակվել նախիջևան քաղաքի վրա՝ նրան հրի ու սրի մատնելու համար: Թյուրիմացություններից և անտեղի ար-

յունահեղությունից խուսափելու համար, որոնք կարող են պետական կարևորության հետևանքներ ունենալ, Ջեր տեղյակ ենք պահում մեր կողմից նախիջևան քաղաքի և նրա շրջակայքի գրավման մասին:

Նախիջևան քաղաքը և նրա շրջակայքը գրաված ՌԽՖՍՀ և կարմիր Թուրքիայի միավորված զորքերի հրամանատար՝ Վ. Տարխով»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Գուցեև ճիշտ էր ասում հրամանատար Տարխովը, որ հայերի դեմ մարտական գործողություններ սկսելու նպատակ չունեն, բայց ուրիշ ինչպես անվանել, եթե ոչ ռազմական օկուպացիա, մի տարածքի գրավում, որը մինչ այդ ռուսական իշխանությունները՝ ի դեմս Գ. Ջիչերինի, բազմիցս հռչակել էին Հայաստանի անբաժանելի մաս (Լ. Շանթի պատվիրակության հետ Մոսկվայում վարվող բանակցություններում և այլն): Տարօրինակ է նաև, որ Տարխովը ներկայանում է որպես ռուսական և թուրքական միավորված զորքերի հրամանատար: Ճիշտ է, խորամանկ կարարեքիրը, կարմիր բանակին հրապուրելով մտնել նախիջևան, առաջարկել էր այնտեղ գտնվող թուրքական զորամասը դնել ռուսական հրամանատարության տակ, ինչը սակայն մերժվել էր: Այս դեպքերից երկու տարի անց՝ 1922թ. Վ. Տարխովը «Военный вестник»-ի 8-րդ համարում հրատարակված հոդվածում («Նախիջևան քաղաքի գրավումը և կարմիր բանակի առաջին հանդիպումը Քենայ փաշայի զորքերի հետ») գրում է, որ այն բանից հետո, երբ Հուլիսի վերջին կարմիր բանակի հեծյալ գնդերից մեկը մտավ նախիջևան, Հուլիսի 31-ին թուրքական մի ջոկատ մյուս ամից մոտեցավ Արաքսին: Թուրքերը առաջարկեցին այդ ջոկատը դնել խորհրդային հեծելազորային գնդի հրամանատար Վ. Տարխովի հրամանատարության տակ, բայց այդ առաջարկը մերժվեց²:

Եթե Տարխովի գրությունը համեմատելու լինենք նախիջևանի հեղկոմի գրության հետ, որը ևս հանձնվել էր Շահթախթիի հայկական հրամանատարությանը՝ Հայաստանի կառավարությանը փոխանցելու համար, ապա այն կարող ենք համեմատ համարել: Իսկապես որ, նախիջևանի հեղկոմի գրությունը անպատկառության մի դասական օրինակ է, որի տակ զրված է հեղկոմի նախագահ Բեկտաչևի և յոթ այլ անդամ-

¹ Նույն տեղում:

² «Հառաջ», 3 օգոստոսի 1920թ.:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 468, թ. 33:

² Տե՛ս А. Н. Хейфец, Советская Россия и сопредельные страны Востока, 1918-1920, М. 1964, стр. 120-121.

ների ստորագրություն: Հայաստանի կառավարությունը մեղադրելով նախիջևանցիներին ստրկացնելու իմպերիալիստական ձգտման մեջ, ամպագորգոտ Հայտարարություն անելով այն մասին, որ «Նախիջևանի աշխատավոր ժողովուրդը իրեն հռչակել է Ազրբեջանի Սորհրդային հանրապետության անբաժան մասը», հեղկոմ կոչվածք այնուհետև, հաղթական կերպարանք ընդունած Հայտարարում է, թե նախիջևանը իր պայքարում «հենվում է փառապանծ, հզոր և անպարտելի ուսական, թուրքական և ազրբեջանական Կարմիր բանակների վրա», որ «Այսուհետ ձեր բոլոր առաջարկություններով խնդրում ենք անմիջականորեն դիմել Ազրբեջանի կենտրոնական կառավարությանը և ուսական, թուրքական և ազրբեջանական Կարմիր բանակների միացյալ հրամանատարությունը, որոնք իրենց գործառնելով սույն հուլիսի 28-ից գրավել են նախիջևանի շրջանը»¹:

Այսպես ուրիշի ուժով հոխորտալով և նախիջևանի խնդրում Հայաստանի կառավարության համար նոր հասցեատերեր մատնանշելով հանդերձ՝ հեղկոմ կոչվածք հարմար էր գտել ոչ թե իր նոր տերերի, այլ իր անունից վերջնագրային բնույթի մի պահանջ ներկայացնել Հայաստանի կառավարությանը. «Որպեսզի մեզ Հայաստանի աշխատավոր բնակչության հետ խաղաղ ապրելու հնարավորություն տրվի, ասված է գրություն վերջնամասում, - մեր կողմից առաջարկում ենք անհապաղ՝ 3-օրյա ժամկետում, դուրս բերել զորքերը Շարուրի շրջանից և թույլատրել վեդիբասարի և Ջանգիբասարի բնակիչների անհապաղ վերադարձը իրենց գյուղերը: Հակառակ դեպքում պատասխանատվությունը կրվի Հայաստանի կառավարության վրա: Սրա հետ մեկտեղ կյանքի և գույքի լիակատար երաշխիք ենք տալիս իրենց հարազատ գյուղերը վերադարձող հայերին»² (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Ինչո՞վ նախիջևանի հեղկոմը հարազատ գավակը չէ նարիմանովի գլխավորած Ազրբեջանի հեղկոմի. նույն կերպ՝ մեկ օրում ստեղծված, ուսական զենքը սևփական շահերին ծառայեցնելու նույն ուղին բռնած, Հայաստանի գլխին սպառնալիքներ տեղալու նույն ոճը որդեգրած: Ամեն, ամեն ինչում Ազրբեջանի դասերը սերտած, բայց ոչ կրրեք յուրացրած: Այսպես կհիշեր, որ եթե Ազրբեջանի հեղկոմի ապրիլի 30-ի վերջնագիրը այդպես էլ թղթի վրա մնաց, ապա նրա գավա-

կինը՝ նախիջևանի հեղկոմինը, ինչո՞ւ պետք է այլ ճակատագիր ունենար:

Հայաստանի կառավարությունը նախիջևանի հեղկոմի այդ գրությունը ոչ քննարկեց, ոչ կրրեք անդրադարձավ, ոչ էլ հայկական զորքերը Շահթալսթիից ու նրա շրջակայքից հետ քաշվեցին՝ ընդհուպ մինչև Թուրք-հայկական պատերազմի երրորդ փուլը: Բայց նաև առաջ չչարժվեցին, և դա ոչ թե հեղկոմի պահանջով, այլ Սորհրդային Ռուսաստանի կառավարության, որը Թիֆլիսի իր դիվանագիտական ներկայացուցչի միջոցով հեռագրեց Համո Օհանջանյանին, թե խորհրդային զորքերը գրավել են նախիջևանը իր շրջակայքով, հետևապես «ամեն մի պատերազմական գործողություն այդ ուղղությամբ պիտի համարվի հարձակում Սորհրդային Ռուսիայի զորքերի դեմ»³:

Անհետաքրքիր չէ իմանալ, որ այդ օրերին Հայաստանի կառավարության մոտ հատուկ ներկայացուցիչ էր ուղարկել նաև Մակվիխանը՝ խնդրելով մեկ-երկու օրով դադարեցնել հարձակումը, որպեսզի հնարավորություն ունենա իր բարեկամներին դուրս բերելու նախիջևանից⁴:

Այսպիսի վախճան ունեցավ հայկական զորքերի նախիջևանյան օպերացիան, այսպես Անկարան և Բաքուն օգտագործեցին ուսական Կարմիր բանակը՝ փրկելու նախիջևանը Հայոց վրեժխնդրությունից, երկրամասի հայ խաղաղ ու անզեն աղգաբնակչության դեմ 1918-1919թթ. գործած ոճիրների համար, ոճիրներ, որոնք չի կարելի որակել այլ կերպ, քան ցեղասպանություն: Հայաստանի կառավարությունը նոր միայն հասկացավ, որ ինքը խաբված է և խաբված է հենց նախիջևանցիների կողմից, որ բոլոր այդ բանակցությունները միմիայն ժամանակ շահելու նպատակ են հետապնդել: Բայց արդեն ուշ էր, կորցրած ժամանակը ետ բերել անհնար էր: Մնում էր հարցը փոխադրել դիվանագիտության բնագավառ, փորձել Երևան-Ջուլֆա-Թավրիզ երկաթուղու գործարկման խնդիրը լուծել Հայաստանում Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ նշանակված Բ. Լեգրանի հետ բանակցությունների միջոցով: Հաջողվե՞ց դա անել՝ կտեսնենք հաջորդ գլխում:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, թ. 34:

³ «Հայաստանի կոչնակ», 16 մարտի 1921թ., թիվ 13, էջ 446:

⁴ Տե՛ս «Հառաջ», 3 օգոստոսի 1920թ.:

Ավարտելով մեր խոսքը 1920թ. մայիս-Հուլիսյան հայ-աղբերջանական և ուս-հայկական հարաբերությունների հոլովոյթում Նախիջևանյան հիմնախնդրի զրազեցրած տեղի ու նրա շուրջը ծավալված զարգացումների մասին՝ կարող ենք արձանագրել, որ

1. Աղբերջանի խորհրդայնացումը և 11-րդ կարմիր բանակի մուտքն Անդրկովկաս իրապես կտրուկ կերպով փոխեց ու սրեց ռազմաքաղաքական իրադրությունը տարածաշրջանում: Հայաստանի Հանրապետությունը և մասամբ Վրաստանը, հայտնվեցին երկու կրակի արանքում՝ արևելքից ռուսական կարմիր բանակի, արևմուտքից՝ թուրք ազգայնականների (քեմալականների):
2. Խորհրդային Աղբերջանը՝ օգտվելով ռուսական 11-րդ կարմիր բանակի աջակցությունից, Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ խոսում էր վերջնագրերի լեզվով, պահանջում մուսավաթական կառավարության կողմից վիճելի հայտարարված տարածքներից դուրս բերել հայկական ուժերը, ըստ այդմ էլ խուսափում վիճելի խնդիրների լուծման նպատակով հայ-աղբերջանական կոնֆերանսի գումարումից:
3. Հայ-աղբերջանական տարածքային վեճերի հարցը Մոսկվայի ռուս-հայկական բանակցությունների ամենավիճահարույց ու դժվարագույն խնդիրն էր: Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը, հայկական պատվիրակության պահանջները համարելով իրավացի, միաժամանակ ձգտում էր չնեղացնել իր դաշնակից Աղբերջանին և նրա ճնշման տակ նախ Ղարաբաղը, հետո նաև Զանգեզուրը առաջարկեց համարել վիճելի:

Միակ տարածքը, որը՝ չնայած Աղբերջանի թափած ջանքերին, բանակցությունների ընթացքում վիճելի չհայտարարվեց, Շարուր-Նախիջևանն էր: Ռուսաստանի կառավարությունը՝ հանձին Չիչերինի, այդ գավառները հաստատապես համարում էր Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մաս և մինչև վերջ իր այդ դիրքորոշումը չփոխեց: Նարիմանովին ու նրա խմբին ուրիշ ոչինչ չէր մնում անել, եթե ոչ գնալ դարտուղի ճանապարհով և համոզել Մոսկվային գրավելու Նախիջևանը՝ Անատոլիայի հետ անմիջական կապի հաստատման նպատակով:

4. Բանակցելով Լ. Շանթի պատվիրակության հետ և վիճելի հայտարարված տարածքների վերաբերյալ առաջարկություններ ներկայացնելով, Մոսկվան, այնուամենայնիվ, այդ օրերին

ղեռես չէր ուզում հստակ սահմանագիծ հաստատել Հայաստանի և Աղբերջանի միջև՝ ինչին ձգտում էին հայ պատվիրակները: Նա գերադասում էր այդ տարածքները օկուպացնել ռուսական զորքերով և սպասել «հարմար պահի»՝ դրանց ճակատագրի վերջնական լուծման համար: Ղարաբաղը գրավելուց հետո, մոսկովյան բանակցությունների այդ նույն օրերին՝ ազգամիջյան բախումներին վերջ տալու պատրվակով, 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերը շուտով հայտնվեցին նաև Զանգեզուրում:

5. Մուսուլմանարնակ ապստամբ շրջանների հնազանդեցումը Հայաստանի կառավարության համար ոչ միայն հանրապետության ներքին դրություն կայունացման, այլև արտաքին աշխարհում նրա հեղինակության խնդիր էր: Զանգեբասարի և Վեդիբասարի գյուղախմբերի հակահայկական, հակապետական ըմբոստացումները թելադրված էին ոչ թե ազատագրական կամ սոցիալ-տնտեսական նկատառումներով, այլ հայոց պետությունը ներսից թուլացնելու, կաղամալուծելու թուրքաղբերջանյան քաղաքականությունը: Այդ շրջաններում Աղբերջանի կողմից ֆինանսավորվող և թուրք սպաների ու ասկյարների ղեկավարությամբ կազմակերպված մարտական ջոկատների առկայությունը լուրջ սպառնալիք էր դարձել հայոց պետականության համար: Պատժիչ զործողությունները, որ ձեռնարկեց Հայաստանի կառավարությունը կարգն ու օրինականությունը վերականգնելու ուղղությամբ, միանգամայն բնական էին և օրինական:
6. Խորհրդայնացած Աղբերջանը՝ չարունակելով մուսավաթի հակահայկական քաղաքականությունը, թուրք-քեմալականների հետ համախորհուրդ փորձում էր ամրանալ Շարուր-Նախիջևանում ոչ միայն երկու թուրքական պետությունների միջև կապի ստեղծման, այլև Հայաստանի Հանրապետության չրջափակումը կատարյալ դարձնելու նպատակով: Շարուր-Նախիջևանում Հայաստանի գերիշխանության վերականգնումը և՛ քաղաքական, և՛ տնտեսական անհրաժեշտություն էր: Դա բռնազաղթի ենթարկված հայ ազգաբնակչության հայրենի օջախներ վերադարձնելու, Զանգեզուրի ու Պարսկաստանի հետ հաղորդակցության վերականգնման խնդիր էր: Այլ կերպ ասած՝ Հայաստանի կառավարությունը բոլորովին էլ վրեժխնդրությամբ չէր ղեկավարվում, նախիջևանահայության կո-

տորածնների ու բռնագողթի համար հատուցելու նպատակ չէր հետապնդում: Այդ է պատճառը, որ Շարուրը գրավելուց հետո անարգել ղեպի նախիջևան չարժվող հայկական ուժերը խուսելու կանգ առան, հենց որ նախիջևանի մուսուլմանական ազգային խորհուրդը բանակցություններ սկսելու առաջարկ արեց: Սակայն այս անգամ էլ նա խորամանկեց ու խաբեց: Մի քանի օր տևած բանակցությունների ու զինադադարի ժամանակամիջոցը մուսուլմանական խորհուրդն օգտագործեց Ջանգեզուր մտած Կարմիր բանակի զորամասերին նախիջևան հրավիրելու համար: Հայկական ուժերը հարկադրված եղան կանգ առնել:

ԳԼՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Նախիջևանյան հիմնահարցը Թիֆլիսի օգոստոսի 10-ի հայ-ուսական համաձայնագրում և Մոսկվայի ուսա-թուրքական առաջին կոնֆերանսում

Բ. Լեզրանի առաքելությունը, նախիջևանյան հիմնահարցում նրա դիրքորոշումը: Վիճելի տարածքների հարցում Օրջոնիկիձեի և Ադրբեջանի ղեկավարությունից տարբեր մտեցումները:

Համո Օհանջանյանի կառավարության դիրքորոշումը Լեզրանի հետ բանակցությունների հարցում: Պատերազմական դրությունը Հայաստանի սահմանների վրա: Կոիվները Ջանգեզուրում և զինադադարի անհրաժեշտությունը:

Շարուր-Նախիջևանի խնդիրը Լեզրան-Ջամալյան բանակցություններում և ստորագրված համաձայնագրում: Շարուրի ամրակցումը Հայաստանին: Ծառթախթի-Ջուլֆա երկաթուղու շահագործման հանձնումը ՀՀ երկաթուղային վարչությանը:

Օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի դեմ ուղղված շարժումները: Անգլո-ֆրանսիացիների դժգոհությունը և Ռուսաստանի դեմ պատերազմը շարունակելու պահանջը: Շարուր-Նախիջևանը Հայաստանին հանձնելու անթույլատրելիության վերաբերյալ Բ. Ծառթախթինսկու նամակը Լենինին: Կարմիր բանակի հետ կապի հաստատման պատրվակով Ծառթախթին և Սարիղամիշը գրավելու թուրքական պահանջի բավարարումը Մոսկվայի կողմից և օսմանյան պառլամենտի ընդունած «Ազգային ուխտի» ճանաչումը:

Շարուրի տնտեսական նշանակությունը Հայաստանի համար. Իրանի հետ առևտրական կապերի վերականգնման և գաղթականներին վերաբնակեցնելու հնարավորությունը:

1920թ. Հուլիս-օգոստոսին նախիջևանի երկրամասում ծավալված ռազմական գործողություններին զուգընթաց ոչ պակաս համառ ու անդիջում պայքար էր ընթանում դիվանագիտական չըջանակներում: Կարմիր բանակի օգնությամբ կանգնեցնելով հայկական բանակի

Հաղթական առաջխաղացումը Նախիջևանում՝ Բաքուն և Անկարան միաժամանակ դիվանագիտական ակտիվ քայլեր են ձեռնարկում երկրամասը Հայաստանից անջատելու ուղղությամբ: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր ստանալ Սորհրդային Ռուսաստանի համաձայնությունը: Ինչպիսի՞ն էր Կրեմլի դիրքորոշումը Հայաստանի համար կենսական նշանակություն ունեցող այդ խնդրում, ինչպիսի՞ ընթացք ունեցավ այդ հարցը 1920թ. հուլիս-օգոստոսյան հայ-ռուսական և ռուս-թուրքական բանակցություններում: Ահա այն հարցերը, որոնց լուսաբանությունը կանդրադառնանք այս գլխում:

Նախորդ գլխում տեսանք, որ Լ. Ծանթի պատվիրակության հետ բանակցություններում ցանկալի արդյունքի չհասնելով, Գ. Չիչերինը որոշեց ընդհատել դրանք և Բ. Լեզրանի գլխավորությամբ մի պատվիրակություն ուղարկել Երևան՝ բանակցություններն անմիջականորեն Հայաստանի կառավարության հետ վարելու նպատակով: Վերջինս էլ Կովկաս մեկնելուց առաջ՝ հուլիսի սկզբին, իր խորհրդական Ս. Տեր-Գարրիկյանի հետ միասին, հանդիպեց Լ. Ծանթի պատվիրակությանը և հանգամանալից դրույց ունեցավ հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների շուրջ:

Ջրույցի ընթացքում հայ պատվիրակները հնարավորություն ունեցան համոզվելու, որ Լեզրանը չատ ավելի բայրացակամորեն է տրամադրված վիճելի տարածքների հարցում, քան նույնիսկ Չիչերինը. նա խոստացավ Երևանում կնքվելիք պայմանագրով Հայաստանին թողնել ոչ միայն Ծարուր-Նախիջևանը, այլև Ջանգեզուրը: Բայց թե նա ինչպե՞ս պետք է չափավորեր Ադրբեջանի ակտիվությունը, եթե դա չէր կարողացել անել Չիչերինը, մնացել էր անհայտ: Այդ է պատճառը, որ հայ պատվիրակները առանձնապես չէին ոգևորվել Լեզրանի խոստումներով: Ասենք, չուտով ինքը՝ Լեզրանն էլ ղեռ մինչև Կովկաս հասնելը, առիթ ունեցավ համոզվելու, որ հայ-ադրբեջանական տարածքային վեճերը դժվար լուծելի խնդիրներից են, որ Կովկասում գործող կոմունիստներին հետաքրքրում են ոչ թե հարցերի արդարացի լուծումը, այլ դրա քաղաքական հետևանքները և որ այդ արատներից զերծ չէ նաև Կովկասում գործող գլխավոր կոմունիստը՝ Գ. Օրջոնիկիձեն: Վերջինս ի վիճակի էր խնդրաթուրված տեղեկատվությամբ ազդելու Մոսկվայի քաղաքականության վրա: Դրանում համոզվելու առիթ ղեռ կունենանք, իսկ այստեղ վկայարկները մեկը, որն անմիջականորեն առնչվում է մեր թեմային. «Նախիջևանը, Օրդուբադը և այդ շրջանի հյուսիսային մասը գրավված են Բայազետի, թուրքական դիվիզիայի կողմից, որի կազմում 9 հազար սվին է հաշվվում, - ասված է հուլիսի

սկզբներին՝ Լենինին, Ստալինին, Չիչերինին ուղարկած նրա մի հեռագրում, - մեր ճշտած տեղեկություններով այդ դիվիզիայի պատվիրակության հետ մենք արդեն հանդիպել ենք: Լեոնային Ղարաբաղից Դրոյի գլխավորությամբ դաշնակցական զորքերի հեռանալը պատճառաբանվում է բացառապես այդ զորամասերի կողմից Նախիջևանի և նրա շրջանի գրավման վտանգով: Հայաստանի կառավարությունը դիտակցաբար ձեռք սխալ տեղեկատվություն է հաղորդում...»² (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Եթե հիշենք, որ Դրոյի զորամասը Լեոնային Ղարաբաղից հետ է քաշվել մայիսի 25-ին, իսկ Բայազետի թուրքական դիվիզիայի 300 հոգուց բաղկացած ջոկատը Նախիջևան էր մտել հուլիսի 2-ին և հաստատվել Շահթալիում, ապա պարզ կլինի, թե ով է գիտակցաբար սխալ տեղեկատվություն տալիս Մոսկվային: Ոչ բուն Նախիջևանում, ոչ Օրդուբադում և հատկապես հայերի հսկողության տակ գտնվող նրա հյուսիսային մասում թուրքական ուժեր չկային և դա հայտնի էր Օրջոնիկիձենին: Միակողմանիորեն պաշտպանելով Ադրբեջանի շահերը, այդ նույն հեռագրում նա հայտնում է. «Այսօր Գարրիկյանը՝ հայտնեց ինձ, որ Ծարուր-Գարալագյազի գավառից և Նախիջևանի շրջանից Ադրբեջանի հրաժարվելու ղեպքում, հայկական պատվիրակությունը կհամաձայնի Լեոնային Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը անհապաղ Ադրբեջանին միացնելուն: Մենք նրանց հետ պայմանավորվել ենք, որ Բաքու ժամանելուն պես այդ ողով խոսակցություն կվարենք Նարիմանովի հետ...»³: Այնուհետև խտացնելով գույները, նա իր խորին համոզմունքն է հայտնում. «Թե Ադրբեջանում խորհրդային իշխանությունը ամրապնդման և Բաքուն մեզ պահելու համար անհրաժեշտ է միացնել այդ գավառները, որոնց ինքնավարություն կտրվի և այլն, և այլն: Բայց ոչինչ չի ասում, թե Ս. Տեր-Գարրիկյանը ո՞ւմ է ներկայացնում, ո՞ւմ անունից է նման երաշխիք տալիս: Դա չի անում նաև Չիչերինին ուղարկած հաջորդ հեռագրում, որտեղ դարձյալ պնդում է վիճելի տարածքների բաժանման իր տարբերակի վրա՝ վկայակոչելով Ս. Տեր-Գարրիկյանին. «Տեսակցել եմ Լեզրանի և Տեր-Գարրիկյանի հետ: Հարցը դրված է այսպես. Ադրբեջանը պնդում է Ղարաբաղի և Ջանգե-

¹ Հրապարակված փաստաթղթի վրա ամսաթիվը նշված չէ:

² «К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, 1918-1925, документы и материалы», Баку, 1989, с. 32:

³ Սուրբ Սահակ Տեր-Գարրիկյանի մասին է:

⁴ «К истории образования НКАО...», с. 32:

գուրի անհապաղ և անվերապահ միացման վրա: ...Տեր-Գաբրիելյանի խոսքերով հայկական պատվիրակությունը անպայման դրան կգնա: Հարցի նման լուծման ղեկավարում Ադրբեջանին կարելի է հարկադրել հրաժարվելու մնացած մարզերից»¹: Ավելորդ չենք համարում նշել, որ իր տեսակետը հիմնավորելու համար Օրջոնիկիձեն մատնանշում էր և՛ Ղարաբաղի ու Ջանգեղուրի տնտեսական կապը Բաքվի հետ, և՛ Բայազետի թուրքական դիվիզիայի կողմից դրանց գրավման ու, որպես հետևանք, հայ բնակչության ջարդը, և այն որ ինքը կհարկադրի Ադրբեջանին այդ մարզերին ինքնավարություն տալ և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, թեև Օրջոնիկիձեն Ջանգեղուրի հարցում հակադրվում է վիճելի տարածքների բաժանման Ձիչերինի տարրերակին (Ղարաբաղը՝ Ադրբեջանին, Ջանգեղուրը՝ վիճելի, Ծարուր-Նախիջևանը՝ Հայաստանին), բայցևայնպես Ծարուր-Նախիջևանի հարցում այդ օրերին ղեռնա կայուն կերպով կանգնած էր Հայաստանին տալու տեսակետի վրա: Դա ակնհայտ երևում է նաև Նարիմանովի հետ նրա հեռախոսազրույցից, որտեղ ի պատասխան Նարիմանովի դժգոհություն, թե Մոսկվան Հայաստանի հետ պայմանագիր է կնքել և վիճելի տարածքների հարցում մեծ զիջումներ է արել, ասում է. «Հիմա ես խոսել եմ Ձիչերինի հետ Ղարաբաղի և Ջանգեղուրի կապակցություններ: Ես առաջարկում եմ այդ մարզերը անհապաղ և անվերապահորեն միացնել Ադրբեջանին, դուք էլ հրաժարվում եք մյուս մարզերի նկատմամբ հավակնությունից և Լեռնային Ղարաբաղին ու Ջանգեղուրին ինքնավարություն եք տալիս»²: Այնուհետև առաջարկելով հայտնել, թե որքանով նպատակահարմար է համարում հարցի նման լուծումը ու տեղեկացնելով հաջորդ օրը Բաքու գնալու իր մտադրություն մասին, վերջում ամփոփում է. «Առաջին, բացի Ղարաբաղից և Ջանգեղուրից դուք ներկայացրել եք հավակնություններ նաև Նախիջևանի, Ծարուր-Դարալագյազի գավառի և Օրդուբադի նկատմամբ: Երկրորդ, որտեղից է ձեզ հայտնի, որ Հայաստանի հետ արդեն հաշտություն է կնքվել: Երրորդ, ինչպե՞ս է ձեզ մոտ գործը հացի առումով և ընդհանրապես: Չորրորդ, այսօր Տիլսորեցիում տեսել եմ Սալիլ փաշային, որը Լեզգանի հետ միասին գալիս է ձեզ մոտ»³:

Նախորդ գլխում տեսանք, որ մոսկովյան բանակցություններում, առավելագույնը, ինչին համաձայնել էր Ծանթի պատվիրակությունը,

Ղարաբաղը և Ջանգեղուրը վիճելի հայտարարելն էր և ոչ Ադրբեջանին հանձնելը: Ուրեմն ո՞վ է խեղաթյուրված ներկայացնում իրականությունը՝ Տեր-Գաբրիելյանը թե՞ Օրջոնիկիձեն: Այս հարցին միանշանակ պատասխան տալ հնարավոր չէ, թեև Օրջոնիկիձեն ուղարկած Նուլիսի 9-ի հեռագրում Ձիչերինը դա վերագրում է Ս. Տեր-Գաբրիելյանին: «Հայկական պատվիրակությունը մեզ հայտարարել է, որ համաձայն է վիճելի ճանաչել միայն Ղարաբաղը, բայց ոչ Ջանգեղուրը և մնացածը, - ասված է հեռագրում: - Ես տեսել եմ Գաբրիելյանին նրա մեկնելուց անմիջապես առաջ և նա ասաց ինձ, որ Հայկական պատվիրակությունը վերջապես համաձայնել է վիճելի ճանաչել և՛ Ղարաբաղը, և՛ Ջանգեղուրը, բայց խոսքը գնացել է վիճելիության ճանաչման մասին և ոչ անհապաղ ու լիակատար հանձնման: ...Ինձ թվում է, որ Գաբրիելյանի օպտիմիզմը հիմնված է մեծ թյուրիմացություն վրա»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Հեռագրում Ձիչերինը նաև կարծիք է հայտնում, թե Լեթ Լեզգանին հաջողվի հաշտեցնել հայկական և ադրբեջանական կառավարություններին, դա «փայլուն արդյունք կլինի», և բողոքում է այն մեղադրանքի դեմ, որ ինքը «իրրև հաշվի է նստում միայն մի կողմի հետ և ոչ մյուսի»²:

Սակայն Բաքուն մտադիր չէր հրաժարվել Ծարուր-Նախիջևանից: Նարիմանովը և նրա խումբը շատ խորամանկ քաղաքականություն էին վարում. լուծված համարելով Ղարաբաղի և Ջանգեղուրի հարցը (հուլիսի 4-ին կարմիր բանակի զորամասերը մտել էին Գորիս), հիմա նրանք առաջ էին քաշում Նախիջևանը ուսական զորքերով գրավելու տարրերակը, ինչը, իբրև թե կնպաստի Անատոլիայում ազգայնական շարժման ծավալմանն ու զարգացմանը: Հուլիսի 10-ին ՌԿ(Բ)Կ կենտրոնում ուղարկած գրության մեջ Երկար-բարակ դատողություններ անելով այն մասին, թե որքան կարևոր է Ադրբեջանում խորհրդային իշխանությունից հանդիմանող միացումը, նույնպես ամրապնդման համար Ղարաբաղի և Ջանգեղուրի միացումը, Նարիմանովի խմբի անդամները միաժամանակ ավելացնում են. «Ջանգեղուրի ամրակցումը խորհրդային իշխանությունները, բացի նշածից, Նախիջևանի շրջանում և Անատոլիայում թուրքական հեղափոխական շարժման հետ մեր կապը վերականգնելու և ամուր թիկունք ստեղծելու նշանակություն կունենա»: Գրության մեջ ասված է, թե

¹ Նույն տեղում, էջ 34:

² Նույն տեղում, 33:

³ Նույն տեղում, էջ 34:

¹ „Геноцид армян...“, стр. 94.

² Նման մեղադրանք կար հուլիսի սկզբին Լենինին, Ստալինին, Ձիչերինին հասցեագրած Օրջոնիկիձեի հեռագրում:

Հակառակ լուծումը մուսուլմանական մասսան «կհամարի դավաճանություն, հայամետություն կամ խորհրդային իշխանության թուլություն: Ե՛վ դա, և՛ մյուսը կարող է խորհրդային իշխանության դեմ լարված ապստամբության պատճառ դառնալ, Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում դաշնակների հաստատումը կխախտի Հեղափոխության զարգացումը Թուրքիայում՝ զրկելով նրանց մեր օգնությունից և դրանով իսկ ստեղծելով նրանց համար սպառնալից թիկունք»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.): Հետաքրքրությունից գուրկ չէ այն հանգամանքը, որ Բաքվում գործող բոլշևիկյան ղեկավարների հետ մեկտեղ (Նարիմանով, Մոլոտով, Միկոյան, Նանեյշվիլի) փաստաթղթի տակ կան նաև 11-րդ բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամներ Վեսնիկի, Լևանդովսկու և Միխայլովի ստորագրությունները: Իսկ դա նշանակում է, որ Բաքվի ղեկավարությունը հաջողվել էր զինվորական վերնախավին վարակել հակահայկական ախտով և օգտագործել նրանց իր նվաճողական հեռահար ծրագրերի իրագործման համար:

Մեզ հայտնի չէ, թե Բաքու ժամանած Օրջոնիկիձեն ինչ խոսակցություն է ունեցել Նարիմանովի հետ վիճելի տարածքների շուրջը: Բայց արխիվներում պահպանված են երկու փաստաթուղթ թվագրված հուլիսի 14-ով և 15-ով, որոնք վկայում են, որ անգամ և՛ Նարիմանովը համաձայնել է Օրջոնիկիձեի հետ, ապա միայն առերևույթ: Դրանցից առաջինը Օրջոնիկիձեի և Լեզրանի ստորագրությամբ Բաքվից Ջիչերինին ուղարկած հեռագիր է, որում ասված է. «Անհրաժեշտ ենք համարում հարցի այնպիսի լուծում, որը մասամբ կարող է բավարարել Ադրբեջանին, Ղարաբաղը ամբողջովին և անվերապահորեն միացվում է Ադրբեջանին, Ջանգեզուրը հայտարարվում է վիճելի, մնացած մարզերը... մնում են Հայաստանին»² (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Ինչպես տեսնում ենք, Բաքվում լույս տեսած փաստաթղթերի ժողովածուում տեղ գտած այս հեռագրից դիտավորյալ հանված են մնացած մարզերի անունները: Բայց պարզից էլ պարզ է, որ խոսքը Նախիջևանի, Ծարուր-Դարայազյազի և Օրդուբադի մասին է: Դա պարզ երևում է Ջիչերինի պատասխան հեռագրից. «Ստացվել է Ձեր հարցումը Ադրբեջանի և Հայաստանի հետ բանակցությունների մասին: Ջիչերինը կողջունի, և՛ Նայերը բնդունեն այդ որոշումը: Ե՛թև նրանք համաձայնեն իսկույններե՛հ հրաժարվել ամբողջ Ղարաբաղից և Ջանգեզուրը ճանաչել վիճելի՝ պայմանով, որ Նախիջևանը ճանաչվում է նրանցը,

Ջիչերինը ուրախ կլինի այդպիսի ելքից: Ձեր խնդիրն է հասնել դրան էրիվանում»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Ջիչերինը նախկինի պես կանգնած է Ծանթի պատվիրակության հետ առաջ քաշված տարրերակի վրա: Մինչդեռ Ադրբեջանը միանգամայն այլ գիծ էր վարում, ինչի մասին է վկայում մյուս փաստաթուղթը, որը մի պարզ քաղվածք է Ադրբեջանի Կոմկուսի մյուս փաստաթուղթի 15-ի նիստի արձանագրությունից: Պարզ-կենտրոնի բյուրոյի հուլիսի 15-ի նիստի արձանագրությունից: Պարզ-վում է, որ այդ նիստում լավել է նաև «Հայաստանի հետ հաշտության հարցը» և որ նիստին՝ Կենտրոնի անդամներից բացի, մասնակցել են նաև Օրջոնիկիձեն, Լեզրանը և 11-րդ բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի ներկայացուցիչները: Հայաստանի նկատմամբ նվաճողական տրամադրություններով զինվորականներին նիստին հրավիրելու նարիմանովյան մարտավարությունն արդարացվեց, ընդունված որոշումներն ամբողջովին լիսում էին Ադրբեջանի շահերից: Ահա դրանք.

«1. Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը պետք է միացվեն Ադրբեջանին. Նախիջևանից և մյուսներից հրաժարվել, առաջարկել օկուպացնել ռուսական զորքերով.

Ընկ. Լեզրանին առաջարկել ժամանակավորապես՝ մինչև Հայաստանում դրություն մասին լրիվ ինֆորմացիայի ստացումը, հաշտություն չստորագրել:

Հայաստանին առաջարկել բանակցությունների ընթացքում, ժամանակավորապես, ռազմական գործողությունները դադարեցնել»² (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Այսպես է Ադրբեջանը լուծում վեճերը. Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը վերցնում է իրեն, իսկ Նախիջևանից և մյուսներից հրաժարվում է, բայց ոչ հօգուտ Հայաստանի, այլ առաջարկում է օկուպացնել ռուսական ոչ հօգուտ Հայաստանի, այլ առաջարկում է օկուպացնել ռուսական զորքերով, որպեսզի հետո իր հայտնի և գաղտնի գործակալների միջոցով անհրաժեշտ աշխատանք տանի դրանց ևս տիրանալու համար՝ չբացառելով նաև կաշառքը, ինչպես որ դա անում էր Ջանգեզուրում: Չենք կարծում, թե Օրջոնիկիձեն գոհ է մնացել Ադրբեջանի կվ Կենտրոնի բյուրոյի այս որոշումից: Նախ՝ որովհետև այն կատեգորիկ բնույթ է կրում և, ըստ էության, պայմաններ է թելադրում Ռուսաստանին՝ էլ կրում և, ըստ էության, պայմանագրի ստորագրման հարցում: Ե՛վ հետո, ինչ-որ չափով ջրում է նախորդ օրը Ջիչերինին ուղարկած իր հեռագրի

¹ «К истории образования НКАО...», с. 55-56.

² Նույն տեղում, էջ 56:

¹ «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ., փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», Եր., 2000, էջ 257:

² «К истории образования НКАО...», с. 57.

բովանդակութիւնը: Այդ նիստի սղագրական արձանագրութիւնը պահպանուած է Բաքվի արխիւներում, Հետեւապես չենք կարող ասել, թե քննարկումներն ինչպես են ընթացել, բայց Հաջորդ օրը «Լենինին, Ստալինին, Ջիչերինին» Հասցեագրած Օրջոնիկիձեի Հեռագրերից ղժվար չէ գուշակել, որ այն անցել է ազգայնականութեան թունդ մթնոլորտում: Այդ օրը Օրջոնիկիձեն նույն Հասցեով երկու Հեռագիր է ուղարկել, մեկը՝ Հակիրճ, մյուսը՝ ավելի ընդարձակ: Առաջինում ասված է. «Իմ բացակայութեան մեկ ամսվա ընթացքում այստեղ տրամադրութիւնը նկատելիորեն փոխվել է: Միտեմատիկ անտեսումը տվել է իր պտուղները: Բացարձակապես անհրաժեշտ եմ համարում Հայաստանի Հետ Հաշտութեան Հարցում սպասել մինչև Ազդրեջանի ներկայացուցչի ժամանումը, որը ճանապարհվում է այսօր համաձայն ընկ. Ջիչերինի հրավերի»¹: Երկրորդ Հեռագրի առաջին պարբերութիւնը քիչ է տարբերվում առաջինից: Նրանում ասված է. «Բացարձակապես անհրաժեշտ եմ համարում Հայաստանի Հետ Հաշտութեան Հարցում սպասել մինչև Ազդրեջանի ներկայացուցչի գալը, որը ճանապարհվել է ընկ. Ջիչերինի հրավերով, - ասված է այդ Հեռագրում: Առանց Ազդրեջանի մասնակցութեան Հայաստանի Հետ Հաշտութիւնը խիստ նյարդայնացնում է այստեղի ընկերներին: Մեկ ամսվա իմ բացակայութեան ընթացքում մեծ թեքում է կատարվել ղեպի նացիոնալիզմը...»:

Նման նախարանից Հետո տրամաբանական կլիներ, եթե Օրջոնիկիձեն քննադատական խոսք ասեր Ազդրեջանի տարածքային նկրտումների մասին, դատապարտեր այն: Բայց նա ոչ միայն այդպես չի վարվում, այլև, մարդասիրական կեղծ դիմակ հագած, փորձում է հիմնավորել Նախիջևանի երկրամասը ոռոսական զորքերով գրավելու Ազդրեջանի կոմկուսի կենտկոմի հուլիսի 15-ի որոշումը. «Նախիջևանի շրջանում անխուսափելի է կոտորածը հայերի և թաթարների միջև, - ասված է Օրջոնիկիձեի վերոհիշյալ Հեռագրում: Կարելի է խուսափել դրանից միմիայն մեր առաջնադասումով և Նախիջևանի շրջանի օկուպացումով: Մենք փորձեցինք թեկուզ Հետախուզութիւն կատարել այդ ուղղութեամբ, բայց այդ շրջանում մեր ուժերի անբավարարութեան մասին ՀՌԷՆ Հայտարարութիւնը (կանխեսց այն - է. Զ.)

Քաղաքական իրադրութիւնը պահանջում է թույլ չտալ կոտորած Նախիջևանի շրջանում, ինչն անխուսափելի է՝ առանց մեր միջամտութեան: Ես կարծում եմ, որ կարելի է առաջնադասումը շարունակել՝ Հե-

տախուզութեան նպատակով: Ես այսօր կկապվեմ Ջիչերինի Հետ և, եթե նա չհամաձայնի, մենք մեր Հետախուզութիւնը ետ կբերենք: Կրկնում եմ, Հետախուզութիւնն անհրաժեշտ է...»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Օրջոնիկիձեի վարքագիծը քաղաքական արկածախնդրութեան տիպիկ օրինակ է: Առաջնադասման միջոցով Հետախուզութիւնը սովորաբար կատարվում է պատերազմական դրութեան պայմաններում՝ հակառակորդի ուժերի մասին պատկերացում կազմելու նպատակով: Նախիջևանում այդ օրերին Հայկական ուժեր չկային և Ռուսաստանն էլ Հայաստանին պատերազմ չէր հայտարարել: Զորք մտցնել մի տարածք, որը Հայաստանի մաս է ճանաչված Հենց իր կառավարութեան կողմից, նշանակում է հրահրել և առաջ բերել պատերազմական դրութիւն այդ երկրների միջև: Արդյո՞ք դա արկածախնդրութիւնն է: Ինչ վերաբերում է Հայ-ազդրեջանական կոտորածի անխուսափելիութեան խնդրին, ապա հուլիսյան այդ օրերին Հայկական զորքերը Վեդիբասարի գրավումից Հետո ղեռ նոր անցել էին Գայլի Դրունքը և մտել Ծարուրի դաշտ: Ըստ որում, ազգամիջյան կոտորած չէր եղել ոչ միայն այդ օրերին, այլև Հետագայում, երբ Հայկական զորամիավորումները ավելի օրերին, այլև անցել: Նաև չի արձանագրված խաղաղ բնակչութեան առաջ էին անցել: Նաև չի արձանագրված խաղաղ բնակչութեան նկատմամբ զորքերի կողմից բռնութեան որևէ դեպք: Ուրեմն վստահ կարելի է ասել, որ Օրջոնիկիձեին (և նաև Բաքվի ղեկավարութեանը) անհանգստացնողը ոչ թե ազգամիջյան կոտորածի հավանականութիւնն էր, այլ Ծարուրի և Նախիջևանի ընդարձակ շրջանները հայերի կողմից գրավվելու Հնարավորութիւնը: Իհարկէ, մենք այն կարծիքին չենք, թե Օրջոնիկիձեն և Նարիմանովի խումբը Նախիջևանի հարցում նույն մտտիվներով էին ղեկավարվում, ո՛չ: Օրջոնիկիձեին Հետաքրքրողը Նախիջևանի վրայով քեմալականների Հետ կապի հաստատումն էր, իսկ Նարիմանովը և նրա շրջապատը օգտագործում էին բոլշևիկյան ղեկավարութեան այդ ձգտումը ազգային խնդիրներ լուծելու համար: Այլ կերպ ասած, Օրջոնիկիձեին այս խնդրում հակահայկական մոլուցքը չէր ղեկավարում, այլ Անտանտի դեմ պայքարի և համալսարհային հեղափոխութեան: Բայց որ դրանով իսկ նա կամա թե ակամա ջուր էր լցնում Բաքվի ազգայնականների ջրաղացին, դա փաստ է:

Որհնդային Ազդրեջանի ղեկավար շրջաններում ազգայնական-համաթուրքական տրամադրութիւնների առկայութեան մասին

¹ Российский гос. архив социально-политической истории (РГАСПИ), оп. 14, д. 5, н. 12.

¹ Նույն տեղում, թ. 13:

Հայտնվում է նաև Բաքվում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանի Հուլիսի 31-ի նամակ-զեկուցագրում: Հայտնելով այն մասին, որ Զանգեզուրի, Նախիջևանի, Շարուրի վրայով Թուրքիային միանալու ծրագիրը, որը «մուսաֆաթական իշխանության վերջին օրերին կարծես թե բոլորովին լքված էր, այժմ Հարություն է առել հսկայական ծավալով և շատ մեծ թափով» և որ այդ նպատակի համար Մոսկվա են ուղարկվում հատուկ պատվիրակություններ, ավելացնում է, որ նաև «ուղարկել է մի հատուկ պատվիրակություն, որի մեջ մտնում են գլխավորաբար ոչ-կոմունիստ ուժեր Մամեդ Հասան Հաջինսկու նախագահությամբ: Այդ պատվիրակությունը հրահանգ ունի պահանջել իրենց տերիտորյալ ծրագրի իրագործումը այն պատճառաբանությամբ, որ Ադրբեջանի մուսուլմանության համակրանքը զրավելու միակ միջոցն այն է, որ Ադրբեջանին կցվեն որ միայն Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը, այլև Նախիջևանը, Շարուրը և Սուրմալուն: Այդ տեսակի քարտեզներ ներկայումս դարդարում են Հեղկոմի նախագահի և քարտուղարի սենյակների պատերը»¹:

Որոհողային Ադրբեջանի ղեկավար չրջաններում ազգայնական-հակահայկական տրամադրությունների առկայությունը մասին արխիվներում փաստերի պակաս չկա: Բայց, կարծում ենք, վերը բերվածներն էլ բավարար են դրանում համոզվելու համար: Միայն ուզում ենք ավելացնել, որ հենց այդ տրամադրությունների առկայությամբ պետք է բացատրել նաև այն իրողությունը, որ Ադրբեջանը ամեն կերպ խուսափում էր Հայ-ադրբեջանական կոնֆերանս գումարելու հայկական կողմի առաջարկից: Ճիշտ է, Հուլիսի 2-ին Թիֆլիսում Հուսեյնովի և Տ. Բեկզադյանի միջև մի համաձայնություն էր կայացվել, իսկ 10-ին էլ նոտաների փոխանակություն էր կատարվել կողմերին հետաքրքրող այն հարցերի շուրջ, որոնք պետք է լուծում ստանային գումարվելիք կոնֆերանսում, սակայն օրերն անցնում էին, բայց կոնֆերանսը չէր գումարվում: Հուլիսի 12-ին արտգործոժողկոմ Գ. Զիչերինին (պատճեն՝ Լեոն Ծանթին և Թիֆլիսում ՌՆՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ս. Կիրովին) հղած նոտայում վարչապետ և արտգործնախարար Համո Օհանջանյանը՝ բողոքելով Զանգեզուրում ռուսական զորքերի առաջխաղացման դեմ և մատնանշելով, որ դա Հայաստանի մարմնի վրայով Թուրքիային միանալու մուսաֆաթական ծրագրի իրագործման նպատակով է արվում, միաժամանակ չեղտում է, որ Ադրբեջանում

խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Հայաստանի կառավարությունը բոլոր վիճելի հարցերը կոնֆերանսում լուծելու առաջարկ է արել, բայց միայն այժմ՝ կրկնակի առաջարկությունից հետո է Ադրբեջանը համաձայնել: Կարծելով, թե ռուսական զորքերի առաջխաղացումը կատարվում է «Հայաստանի սահմանների և իրերի իսկական դրուժյան մասին ռուսական հրամանատարության անտեղյակությունից հետևանքով», Օհանջանյանը նաև խնդրում է կարգադրություն անել ռուսական զորքերը Լեոնային Ղարաբաղից և Զանգեզուրից դուրս բերելու մասին, որով հնարավորություն կստեղծվի այդ հարցերը խաղաղորեն լուծելու առաջիկայում գումարվելիք Հայ-ադրբեջանական կոնֆերանսում¹:

Ադրբեջանը շահագրգռված չէր կոնֆերանսի հարցում, քանի որ դա կարող էր խանգարել նրա նվաճողական պլաններին: Մինչդեռ կարմիր բանակի զորամասերը Հուլիսին արդեն Զանգեզուրում էին և պատրաստվում էին Նախիջևան մտնել: Այսպիսի պայմաններում Բաքվի մտահոգության գլխավոր խնդիրը գրաված տարածքները Ադրբեջանին ամրագրելն էր և ոչ թե այդ խնդիրների խաղաղ լուծումը: Բողոքելով այդ ամենի դեմ՝ Տ. Բեկզադյանը Հուլիսի 13-ին հատուկ հրահանգներով այդ ամենի դեմ էր կիրովին, տեղեկացնում Ադրբեջանի արդգործությունները դիմում էր կիրովին, տեղեկացնում Ադրբեջանի արդգործությունները դիմում էր կիրովին, ստացած պատասխան նոտայի մասին, որում սաժողկոմ Հուսեյնովից ստացած պատասխան նոտայի մասին, որում սակայն բացակայում էր կոնֆերանսի գումարման կապակցությամբ առաջ քաշված մի շարք պայմանների պատասխանը, հետևություն անում, որ դա հարցի ձգձգում էր նշանակում, և խնդրում՝ ազդել Բաքվի վրա այդ ուղղությամբ, ինչպես նաև կանխել Հայաստանի Հանրապետության տարածք թափանցելու ադրբեջանական զորքերի փորձերը²: Հուլիսի 22-ին պատասխանելով կիրովին՝ Բեկզադյանը կրկին առաջ էր քաշում կոնֆերանսի գումարման վայրի (Հայաստանը առաջարկում էր Թիֆլիսը՝ որպես չեզոք տարածք, Ադրբեջանը՝ Ղազախը) և Ադրբեջանից հայերի անարգել Հայաստան գաղթելու խնդիրը, որը սակայն չէր արժանանում Բաքվի ղեկավարությունից համապատասխան արձագանքին³:

Այսպես խուսափելով վիճելի հարցերի խաղաղ կարգավորումից, Բաքվի ղեկավարությունը միաժամանակ եռանդուն ջանքեր էր գործադրում կարմիր բանակի կողմից գրաված հայկական տարածքները

¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 278, ց. 1, գ. 35, թ. 37:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 38, թ. 123:

³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 35, թ. 27:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 1, թ. 3-4:

Աղբրեջանին միացնելու ուղղութեամբ: Այդ նպատակի համար օգտագործվում էր ոչ միայն տեղական բույսերի օգնութեամբ խորհուրդների (սովետների) ձևով իշխանութեան մարմիններ ստեղծելու հնարավորությունը, այլև քարոզչությունը, կաշառքը, գործակալների միջոցով տարվող քայքայիչ աշխատանքը և այլն: Դա առանձնապես ցայտուն կերպով դրսևորվել է Ջանգեզուրում, որտեղ Հուլիսի երկրորդ կեսին արյունահեղ կոլիվներ էին ընթանում հայկական ուժերի և Ջանգեզուր ներխուժած Կարմիր բանակի զորամասերի միջև, որոնց կազմում կար նաև Ռուսաստանում գերութեան մեջ գտնվող օսմանյան թուրքերից կազմված մեկ գունդ: Արխիվներում բավականաչափ փաստեր են պահպանվել այդ գնդի ասկյարների կողմից հայկական գյուղերում իրագործած բռնությունների, գնդակահարությունների, կանանց և աղջիկների բռնաբարության և այլնի մասին: Այդ ամենին մենք չենք անդրադառնում, քանի որ Ջանգեզուրի խնդիրը զուրա է մեր ուսումնասիրության չրջանակներից: Բայց հենց Ջանգեզուրում և Նախիջևանում տեղի ունեցող իրադարձություններն էլ, որոնք ընթանում էին ոչ հօգուտ հայկական ուժերի, հարկադրեցին Հայաստանի կառավարությանը վերանայել իր որոշումը Լեզրանի հետ բանակցությունների հարցում և հաշտության համաձայնագիր ստորագրել, թեկուզ՝ ժամանակավոր:

* * *

Լեզրանը ձգտում էր օր առաջ Երևան հասնել: Դեռ Հայաստանի կառավարության համաձայնությունը չստացած, նա Բաքվից շարժվել էր Աղստաֆա՝ Երևան անցնելու մտադրությամբ, բայց այստեղ 4 օր մնալուց հետո, անցել էր Թիֆլիս: Հուլիսի 19-ին Թիֆլիս՝ Լեզրանին հասցեագրած հեռագրում Ջիչերինը տեղեկացնում է, որ անհրաժեշտ նյութերը արդեն ուղարկվել են, բայց Երևանից մուտքի վիզաներ դեռ չեն ստացել¹:

Հ. Օհանջանյանի կառավարությունը գտնում էր, որ Լեզրանին չի կարող ընդունել իբրև դեսպան, քանի որ պայմանագիր չի կնքված և չի կարող ընդունել նաև բանակցությունների համար, քանի որ Ծանթի պատվիրակությունը դեռ չի վերադարձել և կառավարությունը լիարժեք ինֆորմացիա չունի նրա վարած բանակցությունների մասին: Այդ կապակցությամբ Հուլիսի 20-ին հեռագրելով Թիֆլիս՝ Տ. Բեկզաղ-

յանին, վարչապետը միաժամանակ հանձնարարում է հաղորդել Կիրովին, որ «Շատ-չատ նրան (Լեզրանին) կարող ենք ընդունել իբրև դելեգացիայի նախագահ՝ չատ փոքրիկ շտատով՝ 4-5 հոգի՝ այդ էլ այն դեպքում, եթե վերջնականապես գլուխ չգան Մոսկվայի բանակցությունները և Ծանթի իր ընկերներով վերադառնա Երևան»¹:

Պատճառաբանությունները կարծես թե հիմնավոր էին, բայց դրանք չէին կարող բավարարել Լեզրանին և նա՝ դժգոհ Հայաստանի կառավարության այդ դիրքորոշումից, Հուլիսի 21-ին դեռևս գտնվելով Աղստաֆայում (Վրաստանի կառավարությունը չէր թույլատրել նրան ժամանել Թիֆլիս՝ պատճառաբանելով, որ Հայաստանը չի ճանաչում նրա լիազորությունները) մի ընդարձակ գրություն է ուղարկում Ջիչերինին, որում արդեն տարածքային վեճերի լուծման գործում ծագած դժվարությունների համար մեղադրում է ոչ թե Աղբրեջանին, այլ Հայաստանին: «Հայաստանի և Աղբրեջանի միջև տարածքային վիճելի հարցերի լուծումը, - ասված է այդ գրությունում, - այլ հանգամանքներից զատ, մեծապես բարդանում է Հայաստանի կառավարության վարքագծով, որը շարունակում է թշնամական գործողությունները Թուրքիայի դեմ՝ հարձակումներ Օլթիի շրջանում, Ջանգիրասար և հայկական գործերի վերջին առաջխաղացումը դեպի Նախիջևան՝ կապված Բայազետի դիվիզիայի կողմից Նախիջևանի շրջանի գրավման հետ»² (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրելով ընդգծված տողերի վրա՝ ցանկացել ենք ցույց տալ, թե ինչպես վիրավորանքն ու չարացածությունը կարող են ազդել նույնիսկ դիվանագետի համոզմունքների վրա: Նախորդ չարադրանքում տեսանք, ու հետո էլ կտեսնենք, որ Լեզրանը հաստատապես և անվերապահորեն Նախիջևանը Հայաստանի մաս էր համարում: Մինչդեռ այստեղ նա որոշ չափով նահանջում է իր դիրքերից, խոսում այն մասին, որ տարածքային հարցերի վերաբերյալ Օրջոնիկիձեի հետ իր կայացրած համաձայնությունը «կարող է Բաքվում առաջ բերել բավականին համառ ընդդիմություն», որ այդ համաձայնությունը կարելի է կյանքի կոչել միայն այն դեպքում, եթե Մոսկվան Հայաստանի կառավարությունից պահանջի «անհապաղ դադարեցնել Աղբրեջանի և Թուրքիայի նկատմամբ ամեն մի թշնամական գործողություն» և Հայաստանի կառավարության վրա ճնշում գործադրելու

¹ ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 1, գ. 1100, փ. 10, թ. 1:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 440, թ. 1:

² «ՀՀ-ն 1918-1920 թթ.», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 225:

Հայտնում. «Շանթի առաքելությունն այստեղից Հեռացնել չենք կարող, դա միանգամայն անհարմար կլինի, բայց կախողենք բանակցությունները էրիվանում վարելու վրա՝ Շանթի Հարցը թողնելով անորոշ: Դրանից, անկասկած, կստացվի այն, որ ինքը Շանթը կցանկանա մեկնել: Այդ մասին նա արդեն սկսել է խոսել: Մենք նրան չենք պահելու և բանակցություններն, այդպիսով, փոխադրվելու են էրիվան»¹: Ճեպագրի վերջում Ջիչերինը կրկին վերադառնում է թուրքական Հարձակմանը և Հայտնում. «...թուրքերը՝ վերցնելով Նախիջևանը, այնտեղ խորհրդային իշխանություն են մտցրել և առաջարկում են, որ մեր զորքերը մտնեն այնտեղ: Նախիջևանը գրավելու մասին Հրամանը մեր զորքերին վաղուց արդեն տրված է, և այդ մասին ես Ձեզ Հաղորդել եմ, բայց ընդհանրապես թուրքերի կամ ուրիշ ժողովրդի գործը չի որոշել ուր և ինչ քանակով մենք պետք է գնանք»²:

Հուլիսի վերջին օրերին իրադրությունը թե՛ Զանգեզուրում, թե՛ Նախիջևանում կտրուկ սրվեց՝ սպառնալով վերածվել լայնամասշտաբ պատերազմի Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև: Եթե մինչև այդ Նախիջևանում Հայկական զորքերը անարգել առաջ էին շարժվում, ապա Հուլիսի 28-ից վիճակը փոխվեց, այդ օրը Կարմիր բանակի զորամասերը մտան Նախիջևան, իսկ 30-ին Հայկական բանակի Հրամանատարությունից պահանջեցին դադարեցնել առաջխաղացումը: Էլ ավելի բարդ իրադրություն ստեղծվեց Զանգեզուրում: Այստեղ Դրոյի գլխավորած զորամասերը նույն օրերին Հակահարձակման անցան և մի քանի օր տևած կատաղի կռիվներից Հետո օգոստոսի 3-ին ազատագրեցին Գորիսը, բայց կարմիրների ճնշման տակ երկու օր Հետո կրկին նահանջեցին դեպի Սիսիան: Հենց այդ դեպքերի ժամանակ էլ՝ օգոստոսի 1-ին, Հայկական զորքերի գլխավոր Հրամանատարը ստացավ մի նոր վերջնագիր, որի տակ զրված էր Կարմիր բանակի Հրամանատար Վասիլենկոյի և ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ Լուկինի ստորագրությունը: Միակողմանիորեն մեղադրելով Հայերին Զանգեզուրում ու Նախիջևանի գավառում ազգամիջյան կոտորածներ կազմակերպելու մեջ, որի Հետևանքով իբր «ոչնչացվում են ամբողջ գյուղեր և տնագուրկ են լինում Հազարավոր գյուղացիներ», իսկ Կարմիր բանակին ներկայացնելով իրեն խաղաղության դրոշակակիրներ, որոնք Նախիջևան են մտցվել կարգ և օրինականություն հաստատելու նպատակով, վերջնագրի Հեղինակները պահանջում են վերջ

տալ Կարմիր բանակի դեմ Հայկական զորքերի ակտիվ գործողությունները՝ սպառնալով պատասխանել «մի շարք ջախջախիչ հարվածներով»: «Պատասխանը սպասվում է ոչ ոչ օգոստոսի 5-ից, - ասված էր վերջնագրում, - մինչ այդ պայմանաժամը պետք է դադարեցված լինեն ակտիվ գործողությունները»³:

Օրջոնիկիձեի և Հրամանատար Վասիլենկոյի միջև օգոստոսի 4-ին տեղի ունեցած Հեռախոսային մի խոսակցությունից տեղեկանում ենք, որ ռուսական Հրամանատարությունը իսկապես պատրաստվում էր ծանր հարված հասցնել Հայկական բանակին: Օրջոնիկիձեի այն հարցին, թե «ինչ նոր բան կա Նախիջևանի շրջանում», Վասիլենկոն պատասխանում է. «Հայերը չեն ուզում հաշտվել Նախիջևանի ուղղությամբ մեր առաջխաղացման Հետ: 11-րդ բանակի կողմից այստեղ ուղարկած ուժերը միանգամայն անբավարար էին՝ երկու Հեծյալ բրիգադի տեսքով, (բայց) իրականում ընդամենը մոտ 300 թուր: Արդյունքում կորավ ոսկին, իսկ գնեց. Դրոյի բանդաները գրավեցին և՛ Ենգելյաուրտը, և՛ Գորիսը: Այդ ամենի մասին Հետաքննություն և քննություն կատարելու հրաման է (տրված), իսկ առայժմ... Նախիջևանի գավառում դաշնակներին լիկվիդացնելու համար 28-րդ դիվիզիան կենտրոնացնելու հրաման եմ արձակել...»²: Օրջոնիկիձեն Հավանություն է տալիս Վասիլենկոյի ծրագրին և ավելացնում, թե «Հարկավոր է արագ և սրբեթաց հարվածով վերջ տալ դաշնակներին Նախիջևանի գավառում: Այսօր ուղևորվում եմ Բաքու և մանրամասն կտեղեկացնեմ Ձեզ ամեն ինչի մասին...: Մի անգամ էլ եմ խնդրում՝ Հնարավորինս արագ լիկվիդացնել Նախիջևանի շրջանը»³:

Օրջոնիկիձեի այս խոսքերը ավելի են ոգևորում Վասիլենկոյին, և վերջինս առաջարկում է Հայաստանին հարվածել ոչ միայն Նախիջևանի, այլև Դիլիջանի կողմից. «Ես կցանկանայի ավելի ճշտված հրահանգներ ստանալ Հայաստանի վերաբերյալ, այսինքն արդյո՞ք սահմանափակվել Նախիջևանի շրջանում պաշտպանություն, այնտեղ Նախիջևանյան բանդաների վերացումով, որը կարող է ձգձգվել, թե՛ կարելի է Երևանի ուղղությամբ Նախիջևանի և Դիլիջանի կողմից միաժամանակյա հարվածով հարկադրել Հայկական կառավարությունը դադարեցնելու թշնամական գործողությունները Կարմիր բա-

¹ Նույն տեղում, էջ 107-108:

² Նույն տեղում, էջ 108:

¹ «Նոր աշխատավոր», 5 օգոստոսի 1920թ.:

² Генерал армян..., стр. 117.

³ Նույն տեղում:

նակի դեմ Նախիջևանի չրջանում: Դա խիստ կթևթևացնել խնդիրը: Ծնորհակալ եմ, կսպասեմ փոքրիկ Հեռագրի»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Ահա այսպես, ինտերնացիոնալիզմի դրոշակ պարզած կարմիր հրամանատարը իրավունք ուներ մտնելու ուրիշի տունը, իսկ տանտերը պաշտպանվելու իրավունք չուներ: Առավել քան զավելաշտական այն է, որ վերջնագրում խոսվում է ոչ միայն Նախիջևանի մասին, ինչը թևրես հասկանալի լինելու, այլև Երևանին կպած Զանգիբասարի: Էյ ինչպե՞ս չմտածես, որ կարմիր Վասիլենկոյի վրա ընկել էր կեղծ կարմիր Նարիմանովի ստվերը: Ինչ էլ որ լինել այնտեղ, մի բան ակնհայտ էր դարձել. հուլիսի վերջին օրերից սկսած հանրապետությունը հայտնվել է կրակե օդակի մեջ, նրա բոլոր սահմաններում՝ բացի հայ-վրացականից, պատերազմական դրություն է: Արևմուտքում (Օլթի-Մերդենների չրջան) թուրք-քեմալականները ավելի ու ավելի հաճախակի էին դարձնել հարձակումները և սահմանի խախտումները, նույնն էին անում ուս-աղբրեջանական դորամիավորումները հյուսիս-արևելքում (Ղազախ-Քանվանսարա-Շամշադինի չրջան), իսկ հարավ-արևելքում ուսական Կարմիր բանակի գործառնները գրավել էին Զանգեզուրը և մտել Նախիջևան: Նախիջևանում էր գտնվում նաև թուրքական մի գորաջոկատ:

Այսպիսի պայմաններում հայտնված հանրապետությունը՝ իր մարդկային և նյութական աղքատիկ ռեսուրսներով, երկար դիմանալ չէր կարող: Անհրաժեշտ էր սահմաններից գոնե մեկում զինադադար հաստատել, անընդհատ կոխվելու հոգնած գործերին հանգստանալու հնարավորություն տալ, կազմակերպել թիկունքը և այլն: Գիտակցելով դա՝ կառավարությունը որոշեց այդ ուղղությամբ բանակցություններ սկսել Թիֆլիսում գտնվող Բ. Լեզրանի հետ և հնարավորինս արագ համաձայնություն կայացնել ռազմական գործողությունների դադարեցման մասին: Դա տեսանելի հնարավորություն էր, քանի որ հուլիսի 29-ին արդեն Լեզրանը հեռագրով դիմել էր Հայաստանի կառավարությանը և առաջարկել չհետաձգել Երևանում հաշտության բանակցությունների վերսկսումը մինչև Շանթի պատվիրակության վերադարձը: «Հայաստանի սահմանների վրա ստեղծված իրադրության պայմաններում, - ասված է հեռագրում, - Ոորհրդային Ռուսաստանի հետ հաշտության բանակցությունների ամեն մի ընդմիջում կա-

րող է առաջ բերել բոլորովին անցանկալի բարդություններ երկու հանրապետությունների ժողովուրդների հարաբերություններում և այդ դեպքում կատարվածի պատասխանատվությունը բնկնում է Հայաստանի կառավարության վրա»²: Այսպես է Լեզրանը մեծապետական տանի կառավարության վրա»¹: Այսպես է Լեզրանը մեծապետական դիրքերից մեղադրում Հայաստանին՝ նրա սահմանների վրա ստեղծված ռազմական դրության համար: Կարծես թե Հայաստանն է մեղավոր, որ ուսական գործերը գրավել են Զանգեզուրը, Նախիջևանը, մտել են Իջևանի չրջան: Օգոստոսի 3-ին Տ. Բեկդադյանի միջոցով պատասխանելով Բ. Լեզրանին՝ Հ. Օհանջանյանը նախ իր դժգոհությունն է հայտնում Հայաստանի նկատմամբ Ռուսաստանի վարած թշնամական քաղաքականության, հայկական անվիճելի տարածքները զենքի ուժով գրավելու և Աղբրեջանին ամրագրելու գործընթացի, այն հավաստիացումների և խորհրդային գործերի գործողությունների միջև: «Ամեն մի սովետական գորավար իր պարտքն է համարում ամեն անգամ մի-մի ուլտիմատում ներկայացնել Հայաստանի կառավարությանը, - ասված է այդ հեռագրում: Այսօր 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Վասիլենկոն վերջնագիր է ներկայացրել իմ կառավարությանը, որ սովետական գործերը Ղարաբաղի և Զանգեզուրի վրայով անարգել անցնեն Նախիջևան: Ուլտիմատումի ժամանակամիջոցը որոշել է օգոստոսի 5-ը, որից հետո նա սպառնում է Հայաստանին խիստ գործողություններով»: Այնուհետև հիշեցնելով, որ նույն բանն էին անում նաև մուսաֆաթական Աղբրեջանը և Օսմանյան Թուրքիան, Օհանջանյանը հավաստիացնում է, որ հայ ժողովուրդը Ռուսաստանի հետ բարի հարևան լինելու ցանկություն ունի, բայց և չի կարող հավատալ տրված խոստումներին, եթե Ռուսաստանը Հայաստանի սահմաններից չհեռացնի իր գործերը: Վերջում տեղեկացնում է, որ «Զեղ հետ նախնական բանակցություն վարելու համար օրերս Թիֆլիս կմեկնեն իմ կառավարության երկու ներկայացուցիչները»²:

Մեր պատմագիտական գրականության մեջ գերակշռում է այն տեսակետը, որ Լեզրանը պատկանում է բոլշևիկյան այն գործիչների թվին (Չիչերին, Կարախան, և այլն), որոնք ճիշտ էին հասկացել ինչպես քեմալականների, այնպես էլ աղբրեջանական կոմունիստների գավթողական նկրտումները Հայաստանի հարցում և ինչ-որ ձևով փորձում

¹ Նույն տեղում, էջ 118:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1105, փ. 10, թ. 1:

² «Նոր աշխատավոր», 5 օգոստոսի 1920թ.:

էին հակազդել դրանց, բայց քանի որ անհրաժեշտ չափով կշիռ և ազդեցութիւն չունեին, ուստի և հաջողութեան չէին հասնում: Դա արդարացի գնահատական է և Հետագա շարադրանքում ղեռ առի՞թ կունենանք դրանում համոզվելու: Իսկ առայժմ ծանոթանանք արխիվային մի փաստաթղթի, որում խոսվում է ինչպես քեմալականների, այնպես էլ հայ-ազրբեջանական վիճելի տարածքների հարցում Լեզրանի կարծիքի մասին: Դա Տ. Բեկզադյանի գրութիւնն է Լեզրանի Հետ ունեցած իր տեսակցութեան մասին: Ստանալով Հ. Օհանջանյանի հեռագիրը՝ Տ. Բեկզադյանը իսկույն այն տարել էր Լեզրանին և օգտվելով առիթից՝ հանգամանալից դրույց ունեցել Ջանգեզուրում և Նախիջևանում ստեղծված իրադրութեան, հայ-ոսուական և ոուս-թուրքական հարաբերութիւնների մասին: Նույն օրը երեկոյան Բեկզադյանը հեռագրով տեղեկացրել է Օհանջանյանին Լեզրանի Հետ կայացած հանդիպման մասին, իսկ հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 5-ին, ընդարձակ գեկուցագիր ուղարկել նույն հասցեով: Նրանում ուշագրավ վկայութիւններ կան շոչափված խնդիրների վերաբերյալ Լեզրանի կարծիքի մասին: Ահա օրինակ, ինչ էլ ասել Լեզրանը հայ-ազրբեջանական վիճելի տարածքների մասին: «Ես Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի խնդրին բոլորովին անտեղյակ եմ, - ասաց նա, - բայց որ Նախիջևանը Ձերը պիտի լինի թեկուզ և իր թուրք ազգաբնակչութեամբ, դա ինձ համար պարզ է և ինձ թվում է, որ դա նույնպիսի անհրաժեշտութիւն է Ձեր պետականութեան համար, ինչպիսին է ջրհորը տնամերձի համար և ինչպես վերջինը չի կարելի թողնել առանց ջրհորի, այնպես էլ Ձեզ՝ առանց Նախիջևանի: Դարձյալ լավ է խոսում»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Իսկապես որ, լավ է խոսում: Ուրիշներն էլ են խոսել Հայաստանի Հանրապետութեան համար Նախիջևանի նշանակութեան մասին, բայց ոչ որ նման դիպուկ ու սպառիչ գնահատական չի տվել: Կարծում ենք, Լեզրանը Նախիջևանի հարցում անկեղծ էր, ինչը չենք ասի Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի կապակցութեամբ: Նա պարզապես խուսափել է այս վերջինների մասին կարծիք արտահայտելուց՝ հավանաբար, թե՛ Օրջոնիկիձևի, և թե՛ Բաքվի ղեկավարութեան Հետ կոնֆլիկտներ չստեղծելու համար: Օժտված լինելով լիազոր ներկայացուցչի պարտականութիւններով՝ նա լավ էր հասկանում, որ ինքը կատարող է և ոչ վճռող: Դա երևում է նաև հրամանատարներ Տարխովի և Վասիլենկոյի գործողութիւնների կապակցութեամբ նրա արած հայտարարութիւն-

նից: Պատասխանելով Բեկզադյանի բողոքին՝ նա Տարխովի (Նախիջևան մտած գործառնի հրամանատար) հայտարարութեան կապակցութեամբ ասել է. «...դա անպատասխանատու անձնավորութեան անպատասխանատու և ինքնագլուխ գործ է», բայց ահա 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Վասիլենկոյի վերջնագրի հարցում զուշութեամբ ավելացրել է. «...այդ մասին տեղեկութիւն չունի, բայց անհապաղ կկապվի Բաքվի Հետ, կպարզի հարցը և կանի ինչ որ հարկավոր է: Եթե իրեն չհաջողվի ազդել Վասիլենկոյի վրա, կաշխատի այդ անել Մոսկվայի միջոցով»²:

Ի միջի այլոց, քանի որ Հայկական բանակի հրամանատարութեանը ներկայացված գրութեան մեջ Տարխովը հանդես էր եկել որպես Նախիջևանում գտնվող ուսական և թուրքական միավորված կարմիր զորքերի հրամանատար, ապա, բնականաբար, դրույցի ընթացքում պետք է շոչափվեր նաև ոուս-թուրքական հարաբերութիւնների և դրանց հակահայկական ուղղվածութեան հարցը: Բեկզադյանը գրում է, որ Լեզրանը չի Հերքել քեմալականներին ցույց տրվող օգնութիւնը, որը սակայն ուղղված է ոչ թե Հայաստանի, այլ արևմտյան իմպերիալիզմի դեմ: «Այդ դաշինքը (թուրքիայի Հետ - է. Ջ.) մի նպատակ ունի՝ աջակցել կարմիր Տաճկաստանին (որն այժմ տարված է ազգային աջակցութեան գաղափարով) իրագործել այդ գաղափարը և ազատվել վերածնութեան գաղափարով իրազորել այդ գաղափարը և ազատվել անտանելի իմպերիալիստական լծից: Մի՞թե, - ավելացրեց Լեզրանը (պաթետիկ, բայց կարծում եմ բավական անկեղծ կերպով), - Հայաստանը այնքան վատ կարծիքի է Սովետական Ռուսաստանի մասին, որ կարծում է, որ նա կարող է դաշն կապել տաճիկների Հետ ընդդեմ Հայաստանի - դա անհնարին է: Մենք օգնում ենք, այո՛, տաճիկներին և պիտի օգնենք նրանց Անտանտայի լուծը թոթափելու և ոչ թե Հայերի դեմ կովելու գործի մեջ: Ընդհակառակը, մենք խոսել ենք Քեմալի Հետ և նա համաձայն է անել Հայերին բոլոր կարևոր զիջումները տերիտորիալ խնդիրներում՝ ընդունելով, ինչպես և մենք, անկախ և ազատ Հայաստանի գոյութիւնը»²:

Բեկզադյանը չի փորձել ճշտել, թե Քեմալը տարածքային ինչ կոնկրետ զիջումների է համաձայն: Քաջատեղյակ լինելով թուրքական «Ազգային ուխտի» նախանշած սահմաններին՝ նա, բայց երևույթին, նշանակութիւն չի տվել Լեզրանի այդ խոսքերին, այլ ձգտել է պարզել, թե եթե ընդունում են Հայաստանի անկախութիւնը, ապա ի՞նչն է

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 198 I մաս, թ. 172:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

խանգարում համապատասխան պայմանագիր կնքելուն: «Եթե ուզում եք, ես պատրաստ եմ հենց այժմ ստորագրել այդպիսի պայմանագիր, – պատասխանել է Լեզրանը: – Բայց չէ՞ որ դա ունի գործ չէ: Մենք ուզում ենք ստեղծել այստեղ այնպիսի պայմաններ, որ գոյություն ունեցող նորակազմ պետություններն այլևս կարողանան առանց վնճարի և կոիվների ապրել ու սկսել իրենց գոյություն կուլտուրական աշխատանքի շրջանը: Չէ՞ որ եթե մենք այդ ղեկավարատիվ պայմանագիրը ստորագրենք առանց հարթելու ձևը և Ադրբեջանի միջև եղած ամենակարևոր վնճար, վաղը-մյուս օրը դուք նորից պիտի ընդհարվեք, և մենք՝ իբրև Ադրբեջանի ղաջնակից, իսկ ձեր անկեղծ բարեկամ, ստիպված պիտի լինենք նորից խառնվել: Այդ պատճառով նպատակահարմար է, որ եթե չկարողանանք վերջնական սահմանները որոշել, գոնե պայմանագրի մեջ հիշատակենք՝ իբրև հետևանք ձեր համաձայնություն, այն սկզբունքների մասին, որոնցով պիտի ապագայում վճարվեն ձեր վնճարը առանց ղեկի դիմելու»¹:

Համո Սահմանյանին ուղարկած գաղտնի գրություն մեջ Բեկզադյանը Լեզրանի հետ գրույցում արտահայտված կարծիքները որակել է որպես «ընդհանուր խոսակցություններ»: Գուցե այդ է պատճառը, որ այստեղ ևս նա չի փորձել ծավալվել՝ թեև կուգ, ասենք, վնճարի լուծման սկզբունքների խնդրում, այլ շտապել է զգուշացնել, որ այսուհետ իրենց բանակցությունները պաշտոնական բնույթ են կրելու, քանի որ հեռագրում վարչապետը Լեզրանին անվանում է «լիազոր ներկայացուցիչ» ու հայտնում, որ ուղարկում է պատվիրակներ նախնական բանակցությունների համար: «Ես նրան հայտնեցի, – գրում է Բեկզադյանը, – որ այդպիսով նա ճանաչվում է ձեր կողմից և այսուհետև մեր բանակցությունները պիտի կրեն պաշտոնական բնույթ և որ նա իր կողմից այդ բանակցությունների հաջող վախճանը արագացնելու համար պետք է միջոցներ ձեռք առնի, որպեսզի Ծանթը իր ընկերների հետ շուտով վերադառնա: Նա խոստացավ»²: Դրա հետ մեկտեղ Բեկզադյանը Լեզրանի թիֆլիսում գտնվելը նպատակահարմար չի համարում, թեև չի ասում՝ թե ինչու. «Իմ կարծիքը դարձյալ մնում է նույնը, որ նրան այստեղ պահելը նպաստավոր չէ և գուցե թե մենք այնպես սարքենք, որ նա հենց Ծանթի հետ միասին այստեղից ճանապարհվի, համենայն դեպս, կարծում եմ, ոչ ոչ Ծանթից»³:

Տ. Բեկզադյանի հետ ունեցած գրույցից երկու օր անց՝ օգոստոսի 6-ին, Լեզրանը մի հեռագիր է հղում Կովկասյան ճակատի ռազմահեղափոխական խորհրդին, որում ասված է, որ 11-րդ բանակի ռազմահեղափոխության հաղորդագրություններից և Հայաստանի կառավարության կողմից իրեն հանձնված փաստաթղթերից երևում է, որ 11-րդ բանակի հրամանատարությունը, «առաջին՝ չի կարողացել ապահովել մեր գործերով Նախիջևան քաղաքի և Շուշի-Գորիս-Էնգելյուրտ-Կարմիր կողմերով Նախիջևան տրակտի կայուն գրավումը, երկրորդ՝ չկարողացել իրեն տրված ուղղակի հանձնարարությունը, մեր ընդհանուր քաղաքական գծի հետ չհամաձայնեցված վերջնագրային պահանջներ է ներկայացնում անմիջականորեն հայկական հրամանատարությունը. չենք կարողանում անմիջականորեն հայկական հրամանատարությունը. չենք կարողանում 11-րդ բանակի հրամանատարությունը նույնիսկ խոսում է հարձակման անցնելու և «Արարատյան հանրապետությունը» ոչնչացնելու իր վճռական մտադրության մասին, Լեզրանն ավելացնում է, թե անհրաժեշտ է միջոցներ ձեռնարկել կայուն կերպով գրավելու Նախիջևանն ու նշված տրակտը և անթույլատրելի է համարում, որ բանակային հրամանատարությունն իր ուղղակի պարտականությունները կատարելու փոխարեն հանդես գա ինքնուրույն քաղաքականություն: Նա հատուկ ընդգծում է, որ Հայաստանի կառավարության հետ ամեն մի հարաբերություն պետք է իրականացվի Հայաստանում ՌՈՖՍՆ լիազոր ներկայացուցչության, այսինքն, իր միջոցով»⁴:

Օգոստոսյան այդ օրերին Հայաստանի հետ հարաբերությունները կարգավորելու և Հայ-ադրբեջանական տարածքային վնճարներն շուտափույթ լուծում տալու առաջարկությամբ Զիչերինին հասցեագրած նամակով հանդես եկավ նաև Վրաստանում ՌՈՖՍՆ ղեկավարող ներկայացուցիչ Ս. Կիրովը⁵: Ցավով արձանագրելով որ այդ ուղղությունում իր ձեռնարկած քայլերը ղեկուս ոչ մի արդյունք չեն տվել, նա գրում է. «Ձանգեցուրում և Նախիջևանի գավառում վերջին ժամանակներս տեղի ունեցած դեպքերի կապակցությամբ ստիպված ենք եղել

¹ «ՀՀ-ն 1918-1920թթ.», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 239:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Փաստաթղթի վրա ամսաթիվը չի նշված, բայց ղեկավար չէ գուշակել, որ այն գրվել է Լեզրան-Ջամայան բանակցությունների օրերին:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

Հայկական Հարցին ավելի շատ ուշադրություն դարձնել: Երկար ժամանակ այստեղ էր Ադրբեյջանի արտգործոց շտաբի ղեկավարը՝ մի քանի աշխատակիցներով: Նա և Հայկական ներկայացուցչության Հետ ևս այստեղ բազմիցս խորհրդակցություններ են ունեցել: Կազմակերպել են և միացյալ խորհրդակցություններ: Այդ ամենի արդյունքում Հասել են միայն մի բանի՝ ադրբեյջանցիների պատրաստակամությունը գիջլու Շարուր-Դարալագյազը Հայաստանին՝ իսկ մնացածը, այսինքն՝ Նախիջևանի գավառը, Օրդուբադը, Զուլֆան, Զանգեզուրը, Ղարաբաղը ադրբեյջանցիները Համարում են անպայման իրենցը: Իրենց Հերթին Հայաստանի ներկայացուցիչները կտրականապես Հավակնում են այդ մարզերի վրա»: Մատնացույց անելով ադրբեյջանցիների այն պատճառաբանությունը, որ իբր մուսավաթի օրոք այդ մարզերը պատկանել են Ադրբեյջանին, և նրանց գիջլումը Հայաստանին, կվարկաբեկի խորհրդային իշխանությունը ոչ միայն Ադրբեյջանում, այլև Պարսկաստանում և Թուրքիայում, Կիրովը Հետևություն է անում, թե «ստեղծված վիճակից դուրս գալու միակ ելքը այդ Հարցի աներևր լուծումն է Մոսկվայում, միայն նրա Հեղինակությունը կարող է լուծել գործը»¹: Դժվար չէ կռահել, որ Մոսկվայի Հեղինակությամբ Կիրովը ուզում էր չափավորել Ադրբեյջանի ավտորիտետը:

Թեև Մոսկվայի ռուս-Հայկական բանակցությունները դադարեցվել էին Հուլիսի առաջին օրերին, բայց ևս այնպես և Շանթը իր ընկերներով ընդհուպ մինչև օգոստոսի 10-ը շարունակում էր մնալ Մոսկվայում՝ սպասելով իր կառավարության Համապատասխան կարգադրությունը և միաժամանակ կատարելով մի տեսակ ներկայացուցչության դեր² (այդ ընթացքում Հայկական կառավարության Հեռագրերն ու նոտաները նրա միջոցով էին փոխանցվում Ջիզերինին): Իսկ Զամայանի և Բարայանի պատվիրակությունը Թիֆլիս Հասավ օգոստոսի 5-ին, և արդեն Հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 6-ին, սկսվեցին բանակցությունները Լեզրանի պատվիրակության Հետ: Բանակցություններին մասնակցում էր նաև Թիֆլիսում Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանը: Հենց նրա խորհրդով էլ պատվիրակության անդամ Ռուբեն Յուզբաչյանը նախապես Հանդիպել էր Լեզրանի պատվիրակության անդամ Սահակ Տեր-Գարրիկյանի Հետ՝ Լեզրանի առաքելության

նպատակների և ցանկությունների մասին որոշ տեղեկություններ ստանալու Համար¹:

Ուշագրավ է, որ Լեզրանի Հետ բանակցություններ սկսելու և դինադադար կնքելու մասին որոշում ընդունելուն զուգահեռ, Հայաստանի կառավարությունը միաժամանակ իր «դաշնակիցների» ուշադրությունն էր հրավիրել այն սպառնալից իրողության վրա, որ առաջանում էր Նախիջևանի վրայով քեմալ-բոլշևիկյան կապի ստեղծման Հետևանքով: Ահա ինչ էլ ասված Արտգործնախարարության 1920թ. սեպտեմբերի 1-ի N 12 տեղեկագրում. «Դեռ դինադադար կնքելու նախօրյակին՝ օգոստոսի 8-ին, մեր կառավարությունը չըջարկական Հայտադիր ուղղեց դաշնակիցների բոլոր ներկայացուցիչներին Կովկասում, ցույց տալով, որ քեմալիստները ձգտում են միանալ Հայաստանի վրայով ռուս և ադրբեյջանական սովետական զորքերին և նրանց օգնությամբ շարունակել դաշնակիցների դեմ սկսած իրենց կոփեր: Նրանք ձգտում են ստեղծել պանիսլամիզմի ծրագրած Միջերկրականից մինչև Կովկասյան լեռները և Հնդկական օվկիանոսը տարածվող մահմեդականությունից ի մի ձուլումը: Իսկ Ռուսաստանը ձգտում է օգտագործել քեմալիստների ուժերը դաշնակիցների դեմ և նպաստավոր դիրք ստեղծել իրեն (Համար) սկսված բանակցությունների մեջ»²: Այս նախաբանին Հետևում է բացատրություն, թե «Քեմալիստների, Սովետական Ռուսաստանի և Ադրբեյջանի այդ ծրագրի իրագործմանը խոչընդոտ է ներկայանում անկախ Հայաստանը, որը պատեն է Հանդիսանում ուժերի միացման: Դրա Համար էլ նրանք ձգտում են ոչնչացնել անկախ Հայաստանը և զրանով է բացատրվում Ղարաբաղի, Զանգեզուրի և վերջերս Նախիջևանի՝ սովետական զորքերով գրավվելը: Հայաստանը ամեն միջոցներ ձեռք է առել կովկասի մինչև վերջին Հնարավորությունը այդ Հրեշտակի ծրագրի իրականացման դեմ և պաշտպանելու իր անկախությունը: Սակայն նա չի կարող Հարատևել այդ կովի մեջ ունենալով իր առջև գերազանց ուժեր և ստիպված լինելով պաշտպանել իր սահմանների մեծ մասը: Այդ կովում Հայաստանը իր անկախությունը պաշտպանելով Հանդերձ, պաշտպան է Հանդիսանում նաև դաշնակիցների չահերին Արևելքում»³:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի կառավարությունը միանգամ

¹ «ՀՀ-ն 1918-1920թթ.», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 268:

² Օգոստոսի 17-ին Ղ. Օհանջանյանը Ջիզերինին Հղած Հեռագրով տեղեկացնում էր, որ ՌՆՖՍՀ-ում Հայաստանի ժամանակավոր դիվանագիտական ներկայացուցիչ է նշանակված Եղիազար Եղիազարովը:

¹ Մանրամասն տե՛ս է. Ա. Զոհրաբյան, 1920թ. Թուրք-Հայկական պատերազմը և տերությունները, Եր., 1997, էջ 121-123:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 607, Թ. 30-31:

³ Նույն տեղում, Թ. 31:

մայն ճիշտ է ներկայացնում ոչ միայն քեմալ-բոլշևիկյան ուժերի հետապնդած նպատակները, այլև Հայաստանի Հանրապետության դիրքն ու դերը Արևմուտքի և Արևելքի միջև ծավալված կռիվում: Միայն հասկանալի չէ, թե ինչու՞ դաշնակիցների շահերը պաշտպանող Հայաստանը այդքան քիչ բան է պահանջում նրանցից. «Ի նկատի ունենալով վերահիշյալները, – ասված է նշված տեղեկագրում, – Հայաստանի կառավարությունը խնդրում է դաշնակիցների դրական աջակցությունը այդ կռիվ մեջ: Եվ խնդրում է նաև, որ դաշնակիցները ճնշում գործեն Կրասնիի՝ միջոցով Սովետական կառավարության վրա և Մուստաֆա Քեմալ փաշայի վրա՝ Տաճկաստանի կառավարության՝ միջոցով, կասեցնելու նրանց առաջխաղացումները, քանի դեռ ուշ չէ, քանի դեռ նրանք դրություն տերը չեն»³ (ընդգծումը մերն է – է. Զ.):

Կարծում ենք, չ. Օհանջանյանի կարիները սխալվում էր, գտնելով, թե 1920թ. օգոստոսին քեմալ-բոլշևիկյան ուժերը դեռևս դրություն տեր չէին տարածաշրջանում: Ո՛չ, նրանք դրություն տերը դարձան ամիսներ առաջ, երբ 11-րդ Կարմիր բանակը ապրիլին մտավ Ադրբեյջան, իսկ մայիսին Իրան (Էնզելի) և անգլիացիներին հարկադրեց հեռանալ Իրանի հյուսիսային շրջաններից: Ո՛չ Անգլիան, ո՛չ Ֆրանսիան ոչինչ չձեռնարկեցին Ադրբեյջանի խորհրդայնացումը կանխելու համար, այլ Անդրկովկասում ունեցած իրենց վերջին ուժերը շտապով հեռացրին Եվրոպա: Այնպես որ, Հայաստանի կառավարության խնդրանքը կմնար անհետևանք, և այդպես էլ եղավ. դաշնակիցներից որևէ պատասխան չստացվեց: Ձինաղաղարի կնքումը այլընտրանք չուներ:

Բանակցությունները սկսելուն պես պատվիրակության ղեկավար Զամայանը Լեզրանին ներկայացրեց ութ կետից բաղկացած մի հուշագիր, որում չարադրված էին Հայաստանի կառավարության կողմից առաջարկվող այն հիմնական պայմանները, որոնք պետք է զրվեին Հայ-ռուսական բարեկամական հարաբերությունների հիմքում: Դրանք են. Հայաստանի Հանրապետության անկախության ճանաչում, կողմերի միջև ռազմական գործողությունների դադարեցում, բոլոր զբաղվող շրջաններից ռուսական զորքերի դուրսբերում և այլն: Հուշագրի 6-րդ կետը վերաբերում էր Նախիջևանին: Այնտեղ ասված էր, որ Նախիջևանի գավառի սահմաններ մտած խորհրդային բանակի ջոկատները ազատորեն Ադրբեյջան անցնելու թույլտվություն են ստանում:

Նման ձևակերպումը հետևանք էր այն իրողության, որ Զանգեզուրում Հաջող հակահարձակում ծավալած Գորյի զորամասը կարողացել էր մտնել Գորիս և դրանով իսկ Նախիջևանում գտնվող ռուսական ջոկատները կտրել թիֆլիսից: Սակայն այս վիճակը երկար չտևեց. Ադրբեյջանից օգնության եկած ռուսական օժանդակ ուժերը Հայ պատվիրակների թիֆլիս հասնելու նույն օրը՝ օգոստոսի 5-ին, վերադարձվել էին Գորիսը: Այս մասին թիֆլիսում դեռևս չգիտեին:

Ստանալով Զամայանի հուշագիրը Լեզրանն իսկույն հեռագրում է Ջիչերինին, տեղեկացնում, որ «Հայկական կառավարությունը հույս ունի ստանալ Ռորհրդային կառավարության համաձայնությունը այսպես կոչված վիճելի մարդերից կարմիր զորքերի հետքան վերաբերյալ՝ դրանում տեսնելով Հայաստանի Հանրապետության տարածքում մեզ հետ խաղաղ բանակցություններ սկսելու հնարավորության անհրաժեշտ պայման: Այսօր մենք ստացել ենք այդ հարցի վերաբերյալ պատվիրակության պաշտոնական զբաղվող առաջարկությունը: Մեր պատասխանը կհայտնվի վաղը: Հայկական կառավարությանը կառավարության համաձայնությունը Ղարաբաղի, Զանգեզուրի, ջարկվի հայտնել իր համաձայնությունը Ղարաբաղի, Զանգեզուրի, Նախիջևանի վիճելի շրջանները ժամանակավորապես կարմիր զորքերով գրավելու վերաբերյալ»¹: Հեռագրում Լեզրանը անդրադառնում է Հայաստանի հետ համաձայնության գալու խնդրում առկա դժվարություններին, 11-րդ Կարմիր բանակի և Ադրբեյջանի ղեկավարության ազդեցիկ նկրտումներին: Ջիչերինին տեղեկացնելով համաձայնատարության կողմից Հայաստանի կառավարությանը ներկայացրած վերջին ազդեցիկ մասին՝ Լեզրանը հետևություն է անում, որ բանակի համաձայնատարությունն իր ուղղակի պարտականությունները կատարելու փոխարեն, հանդես է գալիս ընդհանուր քաղաքական գծին հակասող ինքնուրույն քաղաքականությամբ ու խնդրում վճռական աջակցություն՝ իրավիճակը շտկելու համար: Լեզրանը գտնում է, որ համաձայնության նման վարքագիծը կապված է Ադրբեյջանի ղեկավարության հետ: «Որպեսզի մենք այստեղ կարողանանք աշխատել Հաջողության հույսով, – գրում է Լեզրանը, – պետք է վստահություն լինի, որ Մոսկվան երկաթե ձեռքով վերջ կտա Ադրբեյջանական պարտիզանությունների և կօզնի մեզ ստեղծելու պայմաններ, որոնց առկայությամբ կարելի լինի հուսալ Հայաստանի կառավարության հետ կայացնելու համաձայնություն ռազմական գործողությունների դադարեցման մա-

¹ Ռորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչը Լոնդոնում:

² Նկատի ունի Ստամբուլի սովետական կառավարությունը:

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 607, թ. 31:

¹ „Геноцид армян...“, стр. 123.

սին»¹: Նա կարծում է, որ «ադրբեջանական պարտիզանություն» սանձահարումը կանդրադառնա նաև բանակի հրամանատարությունն վրա:

Օգոստոսի 16-ին Կովկասյան ճակատի Ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամներ Գիտտիսը և Տրիֆոնովը հեռագրում են 11-րդ բանակի հրամանատար Վասիլենկոյին. «...քաղաքական հարցերի լուծումը, մասնավորապես սահմանների մասին հարցը և վերջնագրային պահանջներ ներկայացնելը չի մտնում բանակի հրամանատարության իրավասության մեջ: Ձեկուցեք, ինչո՞վ եք Դուք դեկավարվել Հայաստանի հետ կոնֆլիկտի լուծման համար...»²:

Հետևությունը միանշանակ է. Ձիչերինը Լեզրանի դժգոհությունը անհետևանք չի թողել:

Հայկական պատվիրակության ներկայացրած պայմանները Ձիչերինին հաղորդելուց և նրանից համապատասխան հրահանգավորում ստանալուց հետո օգոստոսի 7-ին Լեզրանը առաջարկում է քննարկել դրանք: Նա շատ արագ համաձայնում է հուշագրի բոլոր կետերի պահանջներին, բացի 4-րդից: Այդ կետը ձևակերպված էր այսպես. «Մորհրդային զորքերի հետքաշում նրանց կողմից գրավված շրջաններից և վերադարձ status quo ante դրություն»³: Լեզրանը, թեև ընդհանուր առմամբ բարյացակամորեն էր տրամադրված և աշխատում էր լարվածություն չստեղծել բանակցություններում, բայց նայնպես գրավյալ տարածքների հարցում համառում է, փորձում համոզել հայ պատվիրակներին, թե ուսական զորքերի ներկայությունն անհրաժեշտ է ազգամիջյան բախումներին վերջ տալու համար, որ նրանց ներկայությունը չի կանխորոշի այդ տարածքների հետագա պատկանելիությունը: Սկզբում հայ պատվիրակները ևս համառորեն պնդում էին իրենց պահանջի վրա, հիմնավորում նրա արդարացիությունը, բայց Ջանգեղուրում ծավալված ռազմական գործողությունների հետագա անհաջող ընթացքը, ինչպես նաև անպայման գինադադար կնքելու վերաբերյալ Համո Սահանյանից ստացած գաղտնի հեռագիրը, հարկադրում են գիջման գնալ: Օգոստոսի 10-ի առավոտյան Լեզրանը՝ ողևորված բանակցություններում ձևափոխված հաջողությամբ, հեռախոսային ուղիղ կապով հայտնում է Օրջոնիկիձեին, որ հայկական

պատվիրակության հետ կայացրել է համաձայնություն դադարեցնելու ռազմական գործողությունները հետևյալ պայմաններով. «Հայկական կառավարությունը իր զորքերը հետ է քաշում Ջանգեղուրի և Նախիջևանի սահմաններից մինչև Մահալաթի, որտեղ հայկական զորքերն են մնում: Ձորքերի հետ քաշումը այնպես է նախատեսված, որ կարճաժամկետով Նախիջևանից ենթակայություն ամբողջ մայրուղին՝ դուրս լինի հայկական զորքերի ամեն մի ազդեցությունից: Բազարչայի շրջանում հայերը զորքերը հետ են քաշում Ղարըր-դաղ լեռնաշղթայի մյուս կողմը: Հայկական կառավարությունը տալիս է իր պաշտոնական համաձայնությունը մեր զորքերով գրավելու Նախիջևանը, Ջանգեղուրը, ենթակայություն մայրուղին և Բազարչայի շրջանը մինչև նշված լեռնաշղթան: Այս պայմաններով մենք ռազմական գործողությունները անհապաղ դադարեցնելու և մեր զորամասերը Իջևանի գավառից Ղազախի սահման հետ քաշելու պարտավորություն ենք վերցնում: Այսօր, երկուս ու կես ժամից հետո, այդ համաձայնագիրը պետք է ստորագրվի»⁴:

Դատելով Օրջոնիկիձեի պատասխան-հեռագրից՝ նրան առանձնապես չի գոհացրել Լեզրանի կայացրած համաձայնությունը: «Մեր զորքերը Գորիսից շարունակում են շարժումը դեպի Նախիջևան, - ասված է պատասխան-հեռագրում, - Դրոյի բանդաները ջախջախված են ու ցրված, գրավված են թնդանոթներ և այլ ավար, մեր ռազմական գործողությունները զարգացվում են»⁵ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Հեռագրի վերջին տողերից պարզ երևում է, որ Օրջոնիկիձեին պատերազմը շարունակելու կողմնակից էր: Նույն օրը՝ օգոստոսի 10-ին, Օրջոնիկիձեին Լեզրանի կայացրած համաձայնության մասին հեռագրել է նաև Լենինին, Տրոցկույն և Ձիչերինին, որից նմանապես երևում է, որ ողևորված չէ Լեզրանի գործունեությունից: Նրանում ասված է. «Նախիջևանի շրջանը գրավված է մեր զորքերով: Լեզրանն այսօր համաձայնագիր է ստորագրել Հայաստանի հետ ռազմական գործողությունները դադարեցնելու մասին: Այդ համաձայնագրով հայկական կառավարությունը տալիս է իր համաձայնությունը մեր կողմից արդեն գրաված շրջանը զբաղեցնելու մեր զորքերով»⁶:

¹ Նոսրե Բիչանաղի լեռնանցքով Նախիջևանից Ջանգեղուր տանող մայրուղու մասին է:

² РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 9, л. 1:

³ Նույն տեղում:

⁴ «ՀՀ-ն 1918-1920թթ., փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», էջ 249:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 135:

³ Է. Ա. Ջոհրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 124:

Այսպես էր տրամադրությունը Բաբվում: Իսկ Թիֆլիսում, Համաձայնագրի ստորագրումից անմիջապես Հետո երկու պատվիրակությունները Համատեղ հայտարարություն հրատարակեցին, որում հայտնվում էր Հայաստանի Հանրապետության անկախության և լիակատար ինքնուրույնության ճանաչման հիման վրա ստորագրված Համաձայնագրի և նրանում տեղ գտած հիմնական պայմանների մասին: Այդ նույն օրը Լեզրանը Համաձայնագրի տեքստը շտապ հաղորդեց նաև Մոսկվա՝ Ջիչերինին: Համաձայնագիրը բաղկացած է հակիրճ պրեամբուլայից և 6 հոդվածներից: Նրանում ասված է, որ «1920թ. օգոստոսի 10-ին ՌՌՖՍՄՀ-ը՝ Հանձին լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Վ. Լեզրանի մի կողմից և Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչներ Ա. Ջամալյանի և Ա. Բարալյանի՝ մյուս կողմից, ելնելով Հայաստանի Հանրապետության անկախության և լիակատար ինքնուրույնության ճանաչումից, կնքել են սույն Համաձայնագիրը Հետևյալի մասին.

1. 1920թ. օգոստոսի 10-ին ժամը 12-ից ուղղակի գործողությունները ՌՌՖՍՄՀ-ի և Հայաստանի Հանրապետության գործերի միջև Համարվում են դադարեցված:

Մանրություն. Ռազմական գործողությունները, որոնք կարող են տեղի ունենալ նշված ժամերից Հետո՝ կապի բացակայության կամ այլ տեխնիկական արգելքների պատճառով, չպետք է Հանգեցնեն ոչ մի Հետևանքների, որոնք կհակասեն սույն պայմանագրի որևէ կետին:

2. Հայաստանի Հանրապետության գործերը զբաղեցնում են Հետևյալ գիծը. Շահթալսթի-Ոսկ-Ազնարերդ-Սուլթանբեկ և այնուհետև Կուկիից հյուսիս և Բազար-չայից (Բազարկենտ) արևմուտք գիծը: Իսկ Ղազախի գավառում՝ ս/թ. հուլիսի 30-ին զբաղեցրած գիծը: ՌՌՖՍՄՀ գործերը զբաղեցնում են վիճելի մարզերը. Ղարաբաղը, Ջանգեղուրը, Նախիջևանը, բացառությամբ ներկա Համաձայնագրով Հայաստանի Հանրապետության գործերի տեղարաչվածան Համար սահմանված գոտու:

3. Որհնդային գործերով վիճելի տարածքների զբաղեցումը չի կանխորոշում այդ տարածքների նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետության կամ Ադրբեջանի Որհնդային Սոցիալիստական Հանրապետության իրավունքների հարցը: Այդ ժամանակավոր գրավումով ՌՌՖՍՄՀ նկատի ունի ստեղծել նպաստավոր պայմաններ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև տարածքային վեճերի խաղաղ լուծման համար այն հիմունքներով, որոնք կհաստատվեն մոտ ապագայում ՌՌՖՍՄՀ և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքվելիք հաշտության պայմանագրով:

4. Ռազմական գործողությունների դադարեցումից Հետո պայմանավորվող կողմերը դադարեցնում են ուղղակի կենտրոնացումը ինչպես վիճելի, այնպես էլ սահմանային տարածքներում:

5. Մինչև ՌՌՖՍՄՀ և Հայաստանի Հանրապետության միջև պայմանագրի կնքումը Շահթալսթի-Ջուլֆա տեղամասում երկաթուղու շահագործումը տրվում է Հայաստանի երկաթուղային վարչությանը՝ պայմանով սակայն, որ նա չի կարող օգտագործվել ուղղակի նպատակներով:

6. ՌՌՖՍՄՀ-ը երաշխավորում է Հայաստանի կառավարության բոլոր գործառնների արագ անցումը Հայաստան (գեներով և Հանդերձանքով) որոնք կհայտնվեն խորհրդային գործերի զբաղեցրած գծի ետևում»¹:

Համաձայնագիրը կազմվել էր երկու օրինակից, որոնցից մեկը տրվել էր Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչներին, մյուսը՝ ՌՌՖՍՄՀ լիազոր ներկայացուցչին: Համաձայնագրի տակ Հայաստանի կողմից ստորագրել էին Ջամալյանը և Բարալյանը, ՌՌՖՍՄՀ կողմից՝ Լեզրանը:

Համաձայնագիրն ամբողջությամբ մեջբերեցինք, որպեսզի ընթերցողն էլ համոզվի, որ այն Հայաստանի համար առանձնապես նպաստավոր չէր. բոլոր վիճելի տարածքները բացի Շարուրից և Նախիջևանի գավառի մի մասից, անցնում էին Ադրբեջանի դաշնակցի ձեռքը, որը նույնն էր թե այդ նույն Ադրբեջանի, քանի որ վերջինս այնտեղ ազատորեն գործելու և այդ տարածքներին տիրանալու լայն հնարավորություն էր ստանում: Դա հասկանում էր կառավարությունը, հասկանում էր նաև Հասարակությունը, ու նաև գիտակցում այն լրջագույն վտանգը, որ ստեղծվում էր այդ տարածքների պատկանելիության խնդրում: Հենց այդ գիտակցությամբ էր «Ժողովուրդ» թերթը «Զինադադարի առթիվ» հաղորդագրության մեջ ընդգծում.

«Կնքված համաձայնությունը զինադադարի պայմանագիր չէ, որովհետև գործական գործողությունները դադարեցնելուց բացի պարունակում է իր մեջ այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսին է Շահթալսթ-Ջուլֆա երկաթգծի շահագործման հարցը, որը հատուկ է դաշնագրերին: Արդյոք երկաթգծի հանձնումը Հայաստանին կարծել չի՞ տալիս, որ Նախիջևանի շրջանը Հայաստանին չի կցվում: Սա արդեն տերիտորիալ խնդիր է, որ սոսկ զինադադար կնքող լիազորությունների սահ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 588, թ. 173:

մաններից դուրս է և կանխակալում է հետագայում կնքվելիք հաշտության պայմանները:

Սրանք ձևական խնդիրներ չեն, այլ վերին աստիճանի կարևորագույն և էական հարցեր, որովհետև վերաբերում են Հայաստանի գոյության, նրա մարմնի անդամահատության:

Պոկկլ մայր Հայաստանի մարմնից նրա մի երրորդը՝ Ղարաբաղը, Ջանգեղուրը և Նախիջևանը և դարձնել, ինչպես Հաստատվում է, այդ ահագին հողամասը ինչ-որ չեզոք շրջան, ուր իշխանությունը չեզոք չի լինելու, այլ միակողմանի՝ հակառակորդից կազմված, մեզ համար միանգամայն անընդունելի է

Մենք հիմք ունենք անհանգստանալու: Հայ ժողովրդի երկու (և) կես հազար տարվա պատմական փորձը դարձրել է նրան սկեպտիկ, թերահավատ: Մեծ աշխարհակալ պետությունների՝ նրանց թվում առավելապես Սորհրդային Ռուսաստանի վարած երկդիմի քաղաքականությունը դեպի մանր պետությունները և նոր ազատված ազգերը, ստիպում է լինել վերին աստիճանի դուրյշ և չրջահայաց»¹:

Ինչ խոսք, տեղին էր Հայ Հասարակական շրջանների մտավախությունը ռուսական զորքերով գրավված տարածքների հարցում, տեղին էր, քանի որ ադրբեջանական իշխանությունները դրանցում ազատորեն գործելու հնարավորություն էին ստանում այն դեպքում, երբ Հայկական կողմը զրկված էր այդ տարածքներ մուտք գործելու ամեն մի հնարավորությունից: Եվ այդ ամենի դիմաց Հայաստանը միմիայն գինադաղար էր ստանում ու նաև Ծախթախթի-Ջուլֆա երկաթուղու շահագործման իրավունք, որի իրագործման հնարավորությունը սակայն դյուրին չէր լինելու՝ տեղական ազգաբնակչության թշնամական վերաբերմունքի և Նախիջևանում թուրքական զորամասի ներկայության պատճառով: Դա ևս կառավարությունը հասկանում էր, բայց դինադաղարը, ինչպես արդեն նշվել է, այլընտրանք չունեք, պատերազմական գործողությունների շարունակումը ծանր ու ճակատագրական հետևանքներ կունենար հանրապետության համար: Ինչ խոսք, որ համաձայնելով Նախիջևանի ռուսական օկուպացիայի, Հայաստանի կառավարությունը չէր կարող ազգաբնակչության թշնամական վերաբերմունքի վերացման պահանջ դնել: Բայց Նախիջևանում գտնվող թուրքական զորամասի հետացման պահանջ նա կարող էր դնել: Զամայանի պատվիրակությունը նման պահանջ դրե՞լ է Լեզրանի առջև

թե՞ ոչ, չենք կարող ասել: Արխիվային փաստաթղթերը այդ հարցը պարզելու հնարավորություն մեզ չեն տալիս: Մենք հակված ենք կարծելու, որ նման հարց բանակցությունների ընթացքում չի քննարկվել ու դա համարում ենք հայկական կողմի բացթողումը: Հենց այդ դորամասն էր, որ հետագայում՝ թուրք-հայկական պատերազմը սկսելուն պես, զրավեց Ծանթախթի-Նախիջևան երկաթուղին, հակահայկական ու հակախորհրդային խժոճություններ ծավալեց Մոսկվայի ռուս-թուրքական երկրորդ կոնֆերանսի նախօրեին՝ երկրամասը թուրքիային միացնելու ակնկալությամբ:

Բոլոր այդ հարցերին կանգրադառնանք հետագա շարադրանքում, իսկ հիմա ստորագրված համաձայնագրի նկատմամբ Հայաստանի դաշնակիցների և հակառակորդների վերաբերմունքին անցնելուց առաջ ծանոթանանք մի փաստաթղթի ևս, որպեսզի համոզվենք, որ Հայ Հասարակության անհանգստությունը՝ կապված վիճելի տարածքները ռուսական օկուպացիայի հանձնելու հետ, անտեղի չէր: Դա գրաված հետախոսային խոսակցություն է՝ Նարիմանովի և Օրջոնիկիձևի միջև, որից պարզորոշ երևում է, թե Կովկասում գործող ղեկավար բոլշևիկները՝ ի դեմս Օրջոնիկիձևի, ինչպես էին մոտենում օկուպացված տարածքների պատկանելիության հարցին: Խոսակցության սկզբում Օրջոնիկիձևն տեղեկացնում է Նարիմանովին, որ այժմ ինքը Լենինի հետ ուղիղ հեռախոսակալ ունի, որ Արևելքի ժողովուրդների համագումարի հրավիրման համար ստեղծված կազմակերպական հանձնաժողովի մեջ մտցվում է նաև Նարիմանովը, Հայերից՝ Միկոյանը, Հյուսիսային Կովկասից Գաբիևը և անդրադառնալով վիճելի տարածքների խնդրին ավելացնում. «...հենց նոր հաղորդված հեռագրին ևս իմ կողմից համապատասխան հավելված կկցեմ, բայց, կարծում եմ, մեր մեջ ասած, քանի որ Ջանգեղուրը, Ղարաբաղը կգրավվեն մեր գորքերով, դա միևնույն է՝ կլինի ադրբեջանական»²: Սակայն Օրջոնիկիձևի այս խոսքերը չեն բավարարում Նարիմանովին: «Համագումար գումարելուց առաջ (նախ) անհրաժեշտ է ամրապնդել Ադրբեջանի դրությունը քաղաքական տեսակետից, - պատասխանել է Նարիմանովը: - Դա ևս ասում եմ Ջիչերինի վերջին հեռագրերի պատճառով, որոնց բովանդակությունը Ձեզ հայտնի է: Ես Ձեզ կխնդրեի անհապաղ գալ

¹ «Ժողովուրդ», 14 օգոստոսի 1920թ.:

¹ Փաստաթուղթը թվագրված չէ: Դատելով բովանդակությունից՝ պետք է տեղի ունեցած լինի հուլիսին կամ օգոստոսին:

² ..Геноща армян...», стр. 160:

(Բաբու) այդ հարցը քննարկելու համար, քանի որ մոտ օրերս ներկայացուցիչներ ենք ուղարկում կենտրոն: ...Ձիչերինի վերջին հեռագիրը ցույց է տալիս, որ մեր կողմից այդ տարածքի գրավումից հետո կենտրոնի կողմից տարածքը չեզոք է հայտարարվում, իսկ դա արդեն ցույց է տալիս, որ Ադրբեջանը տվյալ պահին կորցնում է այդ տարածքը: Ես այնուամենայնիվ հետաքրքրվում եմ, Գուլ շուտո՞վ կլինե՞ք մեզ մոտ: Ես կցանկանայի մինչև ներկայացուցչի ուղարկումը կենտրոն, խորհրդակցել Ձեզ հետ: Հետո կինդրեի ուղիղ հեռախոսակապով խոսե՞ք ընկ. Ստալինի հետ և ցույց տա՞ք աղբյուրը՝ որտեղից է այդ ամենը տեղի ունենում: Մենք որոշել ենք այստեղ և կենտրոնում չորսհինգ օրից հետո ցրել հայկական բոլոր խմբերը...»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Ինչպես տեսնում ենք, Ձիչերինից դժգոհ Նարիմանովը ոչ թե նրանից է փորձում իրեն հետաքրքրող հարցի մասին տեղեկություն ստանալ, այլ Ստալինից: Իսկ դա վկայությունն է այն բանի, որ Նարիմանովը հրաշալիորեն տեղյակ էր Ստալինի հակահայկական տրամադրություններին: Գուցեև պատահակա՞ն չէր խոսում հայկական խմբերի ցրման մասին, որին Օրջոնիկիձեն այդպես էլ չարձագանքեց: «Իհարկե, ևս համաձայն եմ Ձեզ հետ, որ Ձիչերինն անհուսալիորեն շփոթում է, քանի որ այնտեղ լինելու է խորհրդային իշխանություն և լինելու են այնտեղ մեր գործերը, - ասել է Օրջոնիկիձեն: - Չնայած ձևական կողմին, փաստորեն մենք կկարողանանք այդ տարածքները ամրակցել Ադրբեջանին: Ձե՞ որ ոչ մեկն աշխարհում ի վիճակի չէ խանգարելու մեզ ազդել նշված մարզերի ազգաբնակչության վրա՝ արտահայտվելու Ադրբեջանին միանալու օգտին, այդ մարզերը դարձնելու Հայաստանի դեմ խորհրդային քարոզչության այն բազան, որն այդպես սաստիկ ուզում են մենչեխկները և մուսավաթականները»²:

Կարծում ենք սա այն դեպքն է, երբ անվարան կարող ենք ասել՝ «մեկնարանություններն ավելորդ են»: Իսկ թե ինչու Նախիջևանի անունը չեն հիշատակել զրուցակիցները, ապա հավանաբար, պատճառը ազգային կազմն էր: Թող Ձիչերինը և Լեզրանը կուրծք ծեծեն, ինչքան ուզում են, թե ժամանակավոր օկուպացիան չի կանխորոշում մարզի պատկանելիությունը: Ստալինը, Օրջոնիկիձեն և Նարիմանովը ստույգ գիտեն, թե ինչպես պետք է լուծել այդ բարդ խնդիրը:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 161:

* * *

Թվում էր, թե ստորագրված համաձայնագրից միակ դժգոհը Հայաստանի կառավարությունը պետք է լիներ, իսկ Ադրբեջանը՝ Հայտնվելով շահեկան դրություն մեջ, պետք է գոհ լիներ: Բայց ոչ, շատ շուտով պարզվեց, որ Ադրբեջանը և քեմալական Թուրքիան ևս դժգոհ են, և որ առավել քան տարօրինակ է՝ դժգոհ են Հայաստանի Հանրապետության դաշնակիցներ համարվող Անգլիան և Ֆրանսիան: Նախ ծանոթանանք վերջիններիս դիրքորոշմանը:

Համաձայնագրի ստորագրման արդեն հաջորդ օրն առավոտյան Անդրկովկասում Մեծ Բրիտանիայի արտակարգ կոմիսար կոմանդոր Լյուկը, իսկ կեսօրին Ֆրանսիական ռազմական առաքելության ներկայացուցիչ Դե Մարտելը Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչի՝ Տ. Բեկգադյանի գլխին շանթ ու կրակ էին թափում, ամեն տեսակի սպառնալիք ու մեղադրանք ներկայացնում Հայաստանի կառավարությանն այն բանի համար, որ համարձակվել է Ռուսաստանի հետ դինադադարի համաձայնագիր ստորագրել առանց իրենց տեղյակ պահելու:

Նույն օրը Լյուկը շտապ հեռագրում է լորդ Քերզոնին, Հայտնում կնքված համաձայնագրի մասին, ավելացնում, որ ինքը իր զարմանքն է արտահայտել և հայտարարել Հայ ներկայացուցիչներին, որ համաձայնելով Նախիջևանի բոլշևիկյան օկուպացիային, որտեղից ճանապարհ է բացվում դեպի Թուրքիա և Պարսկաստանի Հյուսիսարևմտյան շրջանները, Հայաստանը փաստորեն գործել է ընդդեմ Մեծ Բրիտանիայի: «Հայերը իրենց գործողությունը բացատրեցին նրանով, որ իրենք այլևս չեն կարողանում դիմադրել և հայտարարեցին, որ իրենք Նախիջևանի պես պահպանում են հավատարմությունը Անտանտին, - ասված է հեռագրում: - Նրանք նաև հաստատեցին, որ ժամանակը, որը նրանք կշահեն առաջիկա բանակցություններում Երևանում, կօգնի իրենց կազմակերպելու հետագա դիմադրությունը»¹:

Չբավարարվելով կնքված դինադադարի հարկադրական և ժամանակավոր լինելու մասին Բեկգադյանի բացատրություններով՝ շուտով Ֆրանսիական ռազմական առաքելության պետ, գեղապետ կորբեյը և կոմանդոր Լյուկը, մի-մի պատվիրակության գլուխ անցած, ժամանում են Երևան (համապատասխանաբար՝ օգոստոսի 24-ին և 31-ին)՝ Հայաստանի կառավարության հակաբոլշևիկյան տրամադրությունները:

¹ Նույն տեղում, էջ 132:

րի և Արևմուտքի նկատմամբ հավատարմության վերաբերյալ Բեկզադյանի հավաստիացումների մասին անձամբ վարչապետից լսելու նպատակով: Արխիվներում պահպանված վավերագրերը վկայում են, որ իր կառավարության հակաբոլշևիկյան աներևր դիրքորոշման մասին Համո Օհանջանյանից անհրաժեշտ բացատրություններ ստանալուց հետո էլ և՛ Կորբեյլը, և՛ Լյուկը Հայաստանին որևէ օգնություն ցույց տալու խոստում չեն տվել, այլ փորձել են իրենց երկրների համար տնտեսական շահ հետապնդող պայմաններ պարտադրել: Այդ բանակցություններին այստեղ չենք անդրադառնա, թեև դրանք խիստ բնութագրական են մեր «դաշնակիցների» համար, քանի որ 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմին նվիրված մեր աշխատության մեջ դրանք արդեն բավականաչափ լուսաբանված են¹: Սակայն չենք կարող թեկուզ հակիրճ չանդրադառնալ այն խուճապային տրամադրություններին, որ համակել էր Հայաստանի կառավարող շրջաններին անգլո-ֆրանսիական ներկայացուցիչների բարձրացրած ազմուկը: Հավատ չընծայելով վերջիններիս՝ Հայաստանի կառավարության հակաբոլշևիկյան դիրքորոշման մասին իրենց կառավարություններին ղեկուցելու խոստումներին, Արտգործնախարարությունը եվրոպայում գտնվող իր ներկայացուցիչների և անհատ գործիչների միջոցով բացատրական աշխատանք տանելու որոշում կայացրեց: Ահա, օրինակ, ինչ էլ ասված այդ օրերին հատուկ առաքելությունը եվրոպայում գտնվող Ալ. Ռատիսյանին ուղարկված ընդարձակ (երեք մեքենագիր էջ) գրություն մեջ. «Այդ պայմանագիրը ստեղծել է թիֆլիսում դաշնակիցների ներկայացուցիչների մեջ դեպի մեզ շատ աննպաստ տրամադրություն: ... Պետք է աշխատել ամեն միջոցներով, որ նույնանման տրամադրություններ չստեղծվեն դեպի մեզ եվրոպայում: Պետք է աշխատել պարզել դաշնակից պետությունների կառավարություններին և առհասարակ քաղաքական շրջաններում, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ստիպված է եղել կնքել այդ պայմանագիրը Սովետական իշխանության ներկայացուցչի հետ, որը սոսկ զինադադար է: Մենք այդ զինադադարի պայմանագրով չենք հրաժարվում մեր իրավունքներից այն հողամասերի վերաբերմամբ, որոնք այժմ գրավված են սովետական զորքերով: Այդ հարցերը մնում են փոփոխի և պիտի վճռվեն վերջնականապես մոտիկ ապագայում կնքվելիք դաշնագրով: Եթե մենք այդ դաշնագիրը

¹ Տե՛ս է. Ա. Զոհրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 131-137:

կնքելու ժամանակ ուժեղ լինենք, կարող ենք պնդել մեր պայմանների վրա և ոչինչ չզիջել»¹:

Արտգործնախարարության տեղեկատվության բաժնի վարիչ Մ. Արզումանյանի կազմած այս գրության մեջ խոսվում է նաև այն ծանր դրությունների մասին (պատերազմ մի քանի ճակատներում, դեռևս ու զինամթերքի պակաս, անընդհատ կռիվներից զորքերի հոգնածություն և այլն), որ հայտնվել է Հայաստանի Հանրապետությունը 1920թ. ամռան ամիսներին և ավելացվում. «Մինչև վերջնական դաշնագիր կնքելը Հայաստանը հնարավորություն կունենա ամրապնդվել, դիմել իր զորքերը նոր հրացաններով (որոնք դժբախտաբար ժամանակին չհասան) և նոր օգնություն ստանալով դաշնակիցներից, լարել իր ուժերը և շարունակել կռիվը բոլշևիկների դեմ: Հայաստանի կառավարությունը չի փոխել իր քաղաքական ուղղությունը և շարունակում է իր կտրուկ քաղաքականությունը դեպի բոլշևիկները և պիտի կռվի մինչև վերջին հնարավորությունը: Դաշնակիցները պետք է հասկանան Հայաստանի ծանր կացությունը և համոզվեն, որ այդ զինադադարը հակադաշնակից չէ: Ահա այդ ուղղությամբ պետք է գործել ցրելու այն աննպաստ տպավորությունը, որ կարող է թողնել դաշնակիցների վրա մեր կնքած զինադադարը»² (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Ուշագրավ մի հանգամանք էս. այս գրության հետ մեկտեղ Ալ. Ռատիսյանին էին ուղարկվել նաև Կորբեյլին տրված հուշագրի և Նախիջևանի ուղղությամբ Հայկական բանակի ռազմական գործողությունները դադարեցնելու պատճառների վերաբերյալ Արտգործնախարարություն ներկայացրած գեներալ Նազարբեկյանի գաղտնի ղեկուցազրի պատճենները: Ռուսաց լեզվով գրված այս երկու փաստաթղթերն էլ որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում: Կորբեյլին հանձնված հուշագրում ստեղծված իրադրության համար Հայաստանի կառավարությունը, թեև ծայրահեղ զգուշությամբ, բայց կայանալով մեղադրում է Դաշնակից տերություններին և հատկապես Մեծ Բրիտանիային: «Ինչպես Ձեզ հայտնի է, - ասված է հուշագրում, - Հայաստանի կառավարությունը սկզբից եթե կովկասում Դաշնակցային առաքելությունների ներկայացուցիչներին մատնանչել է Հայաստանի հողերի վրայով բոլշևիկյան և թուրք-ադրբեջանական ուժերի միավորման վտանգը Հայաստանի և Արևելքում Դաշնակից տերությունների շա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 588, թ. 171:

² Նույն տեղում, թ. 171-172:

Տերի համար: Այդ ժամանակ էլ իմ կառավարությունը մատնանշել է Ղարաբաղի, Զանգեզուրի և Նախիջևանի շրջանները Հայաստանին հանձնելու հսկայական նշանակությունը բուլղարիկների և թուրք-ադրբեջանցիների նշված միավորմանը խանգարելու հաջողության գործում, ինչպես նաև դաշնակիցների կողմից Հայաստանին շտապ և ժամանակին մարտական և այլ կարգի օգնություն ցույց տալու անհրաժեշտությունը: Հայկական Ղարաբաղի կառավարումը Ադրբեջանին հանձնելու և Հայաստանի գործերով Զանգեզուրի շրջանի գրավումը չթույլատրելու մասին Անդրկովկասում անգլիական բարձրագույն հրամանատարության որոշումը զգալի հարված հասցրեց բուլղարիկյան և թուրք-ադրբեջանական ուժերի ներխուժումից Հայաստանի սահմանները պաշտպանելու գործին»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.): Այնուհետև նկարագրելով այն ծանր դրությունը, որում հայտնվել է Հայաստանը՝ միայնակ պայքարելով արևմուտքում թուրքերի, իսկ արևելքում բուլղարիկյան և ադրբեջանական ուժերի դեմ, երբ Անգլիայի խոստացած ռազմամթերքը ուշանում էր, հայկական զորքերը, այնուամենայնիվ, ձգտելով թույլ չտալ բուլղարիկյան և թուրքական ուժերի միավորումը, Նախիջևանի ուղղությամբ հարձակման անցան և շուրջփակի հաջողության հասան՝ գրավելով Վեդիբասարը, Շարուրը, հետ մղելով թշնամուն Օլթիի և Ղազախի ճակատներում: Սակայն «այդ ընթացքում քաղաքական և ռազմական իրադրության բարդացումը, - չարունակում է Համո Օհանջանյանը, - հարկադրեց իմ կառավարությունը կանգնեցնելու հայկական զորքերի հետագա առաջխաղացումը դեպի Նախիջևան: Հայաստանի զորքերի հրամանատարի՝ կից ներկայացվող հակիրճ հաշվետվությունից դուք կտեսնեք այն հիմնական պատճառները, որոնց հետևանքով կանգնեցվեց նշված առաջխաղացումը և ժամանակավորապես անհնարին դարձրեց Նախիջևանի ուղղությամբ հետագա գործողությունը»²:

Կորրեկցիոն հասցեագրած այս գրությունը միանգամայն ճիշտ է արտացոլում իրականությունը, այն պատճառները, որոնք հնարավոր դարձրին Ղարաբաղի, Զանգեզուրի, Նախիջևանի գինազրավումը խորհրդային զորքերի կողմից: Բայց չգիտես ինչու, Օհանջանյանն այդ մասին խոսում է ոչ թե Անգլիայի, այլ Ֆրանսիայի դիմորդական ներկայացուցչին ուղարկած գրությունում: Ի դեպ՝ հետագայում էլ հայ

գործիչները համարձակություն ցուցաբերեցին անգլիացիների երեսին ասելու այն, ինչ ասում էին հետևից: Դրանում համոզվելու առիթներ դեռ կունենանք:

Վերադառնալով գեներալ Նազարբեկյանի գրության խնդրին, ավելորդ չենք համարում ընդգծելու, որ թեև մեր ձեռքի տակ փաստեր չկան, որոնք վկային որ Դաշնակցային տերությունների ներկայացուցիչները Հայաստանի կառավարությունից բացատրություն են պահանջել Նախիջևանի ուղղությամբ ռազմական գործողությունները ղաղարկեցնելու պատճառների մասին, սակայն Հենց այն հանգամանքը, որ Հայաստանի զորքերի հրամանատարը՝ գեներալ Նազարբեկյանը, այդ պատճառների մասին զեկուցագիրը գրել է ոչ թե Նախիջևանում ռազմական գործողությունների ղաղարկեցման շրջանում (հուլիսի վերջ-օգոստոսի սկիզբ), այլ բավականին ուշ՝ օգոստոսի 20-ին, գեղ. Կորրեկցի Երևանյան այցելության նախօրյակին, ինչպես նաև այն, որ զեկուցագիրը գրվել է ոչ թե ռազմական, այլ արտաքին գործերի նախարարի պահանջով, վկայում է, որ նման հարցադրում, ըստ երևույթի, եղել է: Այդպիսի ենթադրության օգտին է խոսում նաև այն, որ նույն օրը՝ օգոստոսի 20-ին, վարչապետ և արտգործնախարար Համո Օհանջանյանը իսկույն զանգել էր Երևանում կոմանդոր Լյուկին ներկայացուցիչ կապիտան Գրեյսիին՝ նրա միջոցով փաստաթուղթը Լյուկին ուղարկելու նպատակով: Օգոստոսի 25-ին Լյուկին ուղարկած զեկուցագրում Գրեյսին գրում է.

«Պատիվ ունեմ Ձեզ տեղեկացնելու, որ պահանջանյանը զանգեց ինձ ամսի 20-ին, և հետևյալը նրա խոսակցության հակիրճ շարադրանքն է: Ես նրան հայտնեցի, թե այն համաձայնությունը, որ նրանք արել են Ռորհրդային Ռուսաստանի հետ և որով նրանք Ռորհրդային դորամասերի առաջ բացել են Նախիջևանի ճանապարհը, չատ անբարյացակամ կերպով կարող է ընդունվել Անգլիայում:

Սրա վրա նա ինձ հայտնեց մի քանի պատճառներ այն մասին, թե ինչու է արվել այս համաձայնությունը: Դրանից հետո նա ինձ տվեց մի պաշտոնական հայտարարություն, ինչպես նաև ընդհանուր հրամանատար Նազարբեկովի մեկ հաղորդագրությունը, ուր նա նկարագրում է ռազմական դրությունը»¹: Այնուհետև նշելով, որ Օհանջան-

¹ Նույն տեղում. թ. 175:

² Նույն տեղում:

¹ Գ. Ցաղրճյան, ինչու՞ Հայաստանի Հանրապետության բանակը 1920թ. չպաշտպանեց Նախիջևանը (պատմական երկու անհայտ փաստաթուղթ): Տե՛ս «Նախիջևան», ամսաթերթ, մարտ 2000թ.:

յանն առաջարկում է, թե եթե Անգլիան չի կարող անմիջական օգնություն ցույց տալ ռազմական ուժով, ապա գոնև օգտագործի դիվանագիտական ճանապարհով բոլշևիկների վրա ազդելու հնարավորությունը, Գրեյսին մեջբերում է վարչապետի հետևյալ խոսքերը.

«Մեր սեփական ուժն անբավարար է Քեմալ փաշայի սպառնական կեցվածքի և մեր սահմաններում նրա ու բոլշևիկների առկայությունը՝ մենք բոլոր կողմերից չըջապատված ենք: Սա էր հիմնական պատճառը մեր կողմից համաձայնագիրը ստորագրելու: Ուրիշ այլընտրանք չկար, և մենք պետք է համաձայնության գայինք հնարավոր լավագույն պայմաններով, որ կարող էինք ձևաք բերել: Այն փաստը, որ մենք Զուլֆայի երկաթուղու տիրություն համար մինչև վերջ պայքարեցինք, սա է փաստում: Եվ, իհարկե, մեր երկրի անհույս պայմանները ստիպեցին մեզ համաձայնել:

Նախիջևանում մենք միայն Հոգնած գործառնների կես գումարտակ ունեինք հետևակի երեք գնդի և հեծելազորի մեկ ջոկատի դեմ: Ու այս ուժի կեսը կործանվեց թշնամու կողմից»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Որ Համո Սահանյանը բացահայտորեն սխալ տեղեկություն է տալիս Նախիջևան մտած հայկական ուժերի թվակազմի մասին, ակնհայտ է: Նախիջևանի ուղղությունը գործում էր ոչ թե կես, կամ մեկերկու գումարտակ, այլ մի ամբողջ գորաջոկատ (отряд) գեներ. Շելկովնիկյանի (Շելկովնիկով) գլխավորությամբ: Խնդիրը, անշուշտ, թվակազմի մեջ չէր: Եվ ոչ էլ հայկական ուժերի առաջխաղացումը հակառակորդի թվական գերազանցության պատճառով էր կանգնեցվել, այլ Ռուսաստանի հետ պատերազմի մեջ խրվելու անհեռանկարայնություն:

Եթե գեն. Նազարբեկյանի գրության լույս աշխարհ գալու հանգամանքների մասին վերը նշված փաստարկները չլինեին էլ, ապա դարձյալ նույն հետևությունը կարելի էր անել, քանի որ նրանում նշված պատճառների շարքում կան այնպիսիք, որոնք հանգեցնում են այն մտքին, որ փաստաթուղթը գրված է եվրոպացիների համար: Ահա, օրինակ, ինչ է ասված Նախիջևանի ուղղությամբ ռազմական գործողությունները դադարեցնելու պատճառներից առաջինում.² «Մուսուլ-

ման բնակչության փախուստը Ծարուր-Նախիջևանի չրջանից և Հանրապետության կառավարության իշխանությանը նրա ենթարկվել չցանկանալը: Այդ հարցում Նախիջևանի մուսուլմանական խորհրդի հետ համաձայնության գալու բոլոր փորձերը, ինչպես ձեզ հայտնի է, անհաջողության մատնվեցին»¹:

Ո՞ւմ համար պարզ չէ, որ այս տողերը գրված են Եվրոպայի համար և ոչ Հայաստանի կառավարության: Թե՞ գեն. Նազարբեկյանը նոր պիտի հասկանար, որ սրված թշնամական հարաբերությունների պայմաններում, 1918-1919թթ. նախիջևանահայության ցեղասպանությունն իրագործած մուսուլմանները՝ վախենալով վրեժխնդրությունից, կփախչեն: Համոզիչ չէ նաև 6-րդ կետի առաջին պարբերությունը. «Վերջապես, եթե և ենթադրվում էր Նախիջևանը գրավել Պարսկաստանի հետ առևտրական կապերի հաստատման համար, ապա միայն այն նկատառումով, որ Ծախթախթի-Զուլֆա տեղամասը պիտի պաշտպանեն իրենք՝ բնակիչները»²: Հասկանալի է, որ բնակիչները դա կանեին միայն այն դեպքում, եթե ոչ թե ուժի թելադրանքով, այլ կամովին ընդունեին Հայաստանի հպատակությունը:

Երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ կետերում նշված պատճառաբանությունները (հայկական զորքերի Հոգնածությունը, կոմունիկացիաների անապահով վիճակը, պահեստային ուժերի բացակայությունը, անգլիական զենքի ու զինամթերքի՝ Հայաստան ուչ հասնելը և այլն) թեև տեղին են և ընդունելի, բայց, մեր խորին համոզմամբ, որոշիչ դեր չեն խաղացել Նախիջևանում ռազմական գործողությունները դադարեցնելու հարցում: Ծարուրում կենտրոնացած հայկական ուժերը ի գորու էին ամբողջ Նախիջևանը գրավելու (թշնամին խուճապահար փախչում էր առանց լուրջ դիմադրություն ցույց տալու, բարոյահոգեբանական առավելությունը Հայկական բանակի կողմն էր և այլն), եթե խորհրդային գործառնները չմտնեին Նախիջևան և վերջնագրի կարգով չպահանջեին դադարեցնել հետագա առաջխաղացումը: Բայց չգիտես ինչու այդ մասին հստակ չի խոսվում ո՛չ Սահանյանի և ո՛չ էլ Նազարբեկյանի գրություններում: «Ծախթախթին գրավելու համար ուղարկված զորքերը, - ասված է Նազարբեկյանի գրության երկրորդ կետում, - խորհրդային զորքերով Զանգեզուրի և Ղարաբաղի գրավվածություն պայմաններում, անբավարար են հետագա առաջխաղացման համար

¹ Նույն տեղում:

² Անիտա Բուրդետի կազմած «Հայաստան. Քաղաքական և Լեռնական սահմաններ» փաստաթղթերի ժողովածուում տեղ գտած գեն. Նազարբեկյանի գրությունը անգլերենից հայերեն թարգմանել և մամուլում հրատարակել է Գ. Յազըճյանը: Մենք օգտագործել ենք ՀԱԱ-ում պահվող ուսերեն բնօրինակը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 588, թ. 174:

² Նույն տեղում:

և պահանջում են հզորացում նոր զորամասերով: Այսպես չարացած բնակչության կուտակված զանգվածից բացի, Ծարուրի ջոկատի զորամասերի դիմաց հայտնվեցին նոր ուժեր՝ ի դեմս խորհրդային բանակի»¹: Այսքանը միայն: Ստեղծվում է տպավորություն, որ հայոց ղեկավարությունը չէր ուզում իր «ղաչնակիցներին» ասել բուն ճշմարտությունը, այն է՝ հետագա առաջխաղացումը առաջ կբերեր բացահայտ պատերազմ Ռուսաստանի հետ, ինչը կարող էր կործանարար հետևանքներ ունենալ: Չէր ուզում ասել, որովհետև հասկանում էր, որ կորբեյիյի և Լյուկին դա չէր բավարարի, նրանք կպահանջեին շարունակել պատերազմը: Հայ գործիչները չէին կարող չհասկանալ, որ անգլոֆրանսիացիներին հետաքրքրողը ոչ թե նախիջևանի պատկանելիության խնդիրն է, Հայաստանի կազմում նրան տեսնելը, այլ բոլշևիկների դեմ զինված պայքարը: Չէ՞ որ ընդամենը մեկ տարի առաջ՝ 1919թ. հուլիսին Ծարուր-Նախիջևանում ծագած հակահայկական ապստամբության ժամանակ, նրանք ոչ միայն չօգնեցին ու չխրախուսեցին ճնշելու ապստամբությունը, այլ հակառակը՝ պահանջեցին դադարեցնել ռազմական գործողությունները²: Այսպիսին էին Հայաստանի «ղաչնակիցները», այսպես էին նրանք հոգ տանում իրենց փոքր դաշնակցի անվտանգության մասին: Իրենք մի կողմ քաշված, նրան հրում էին անհավասար պատերազմի հզոր հակառակորդի դեմ, քաջ գիտակցելով, որ դրանով իսկ Հայաստանի համար մահավճիռ են կայացնում: Մինչդեռ վերջինս շարունակում էր հավատարիմ մնալ ու հայցել նրանցից օգնություն: Օգոստոսյան այդ նույն օրերին էր, որ արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանի հանձնարարությամբ Տ. Բեկզադյանը ընդարձակ նամակով դիմում է Թիֆլիսում գտնվող անգլո-ֆրանսիական ներկայացուցիչներին, հակիրճ, բայց համոզիչ փաստերով նկարագրում Կարմիր բանակի Ազրբեջան մտնելուց հետո տարածաշրջանում ստեղծված իրադրությունը, Հայաստանի վրայով միջանց ձևեր մեկնելու քեմալականների և բոլշևիկների ձգտումը, Հայաստանի կառավարության անհավասար կոռիվը և հարկադրված զինադադարը, ռուսական ժամանակավոր օկուպացիայի հանձնված հայկական տարածքները վերադարձնելու նրա վճռականությունը: «Հայտնելով վերոհիշյալը Ձեզ ի տեղեկություն, - ասված է այդ նամակում, - իմ կառավարությունը խնդրում է Ձեզ հաղորդել այս ձեր կառավարությունը և

միևնույն ժամանակ հարցնել, թե ինչպիսի նյութական և դիվանագիտական օգնություն կարող է ձեր կառավարությունը ցույց տալ Հայաստանին նրա կոմուն բնդղեմ թուրք-մեծամասնական ուժերի, որոնք սպառնում են իր անկախությունը: Իր կողմից իմ կառավարությունը գտնում է չափազանց անհրաժեշտ, որ դաշնակիցները ճնշում գործ դնեն մեծամասնական կառավարության վրա: Իմ կառավարությունը գտնում է նույնպես անհրաժեշտ անմիջապես ուղարկել Հայաստան վառելիք և փոխադրության միջոցներ: Հրավիրում եմ Ձեր ուշադրությունը այն բանի վրա, որ վերոհիշյալ բոլոր միջոցները պետք է գործադրել ամենակարճ ժամանակի ընթացքում, քանի որ Հայաստանը մի փոքր երկիր է, որը չի կարող երկար դիմազրավել հարձակվող հարևաններին, որոնք ավելի ուժեղ են թե՛ մարդկանցով, և թե՛ ուրիշ միջոցներով»¹:

Լեզրան-Ջամայյան համաձայնագրի նկատմամբ Հայաստանի դաշնակիցների անհանդուրժող վերաբերմունքի մասին երկար կարելի է խոսել. բայց, կարծում ենք, ասվածն էլ բավական է պատկերացում կազմելու համար: Այժմ փորձենք պարզել թե ինչպես ընդունվեց համաձայնագիրը հակառակորդ ճամբարում, Ռուսաստանի դաշնակիցներին՝ Ազրբեջանի և Թուրքիայի կողմից: Սրանք, իհարկե, Ռուսաստանին սպառնալ չէին կարող, բայց կեղծ ու պատիր պատճառաբանություններով ազդել նրա վարած քաղաքականության վրա, կարող էին և Հենց այդպես էլ վարվեցին: Հազիվ երեք-չորս օր էր անցել համաձայնագրի ստորագրումից, երբ Մոսկվայում գտնվող Բ. Շահթախթինսկին և Բեքիր Սամի-բեյը ձևաբանաբար ավանդեցին Կրեմլը՝ որպես օբյեկտ ընտրելով ոչ թե Չիչերինին, որին տարհանողելու հույս չունեին այլևս, այլ անձամբ Լենինին: Օգոստոսի 13-ին Լենինը ստացավ Ազրբեջանի արտակարգ ներկայացուցիչ (այդպես է փաստաթղթում) Շահթախթինսկու նամակը Հայաստանի հետ Լեզրանի ստորագրած համաձայնագրի հետևանքով Ազրբեջանին և Ռուսաստանին սպառնացող վտանգների մասին, իսկ 14-ին՝ քեմալական պատվիրակության² ղեկավար Բեքիր Սամի-բեյը Լենինի հետ տեսակցության ժամանակ Կարմիր բանակի հետ կապի հաստատման պատրվակով համառորեն պահանջում էր թույլ տալ զրավելու Շահթախթին և Սարիղամիչը: Հա-

¹ Նույն տեղում:

² 1919թ. հուլիսյան դեպրերի մասին մանրամասն տե՛ս Է. Ա. Ջոհրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարցը և Հայաստանի «ղաչնակիցները» (1918թ. դեկտ. - 1920թ. ապրիլ). Եր., 2002, էջ 112-182:

¹ «ՀՀ-ն 1918-1920թթ. փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», էջ 267:

² Մոսկվա էր ժամանել հուլիսի 19-ին Սորհրդային Ռուսաստանի հետ բարեկամության և համագործակցության պայմանագիր ստորագրելու նպատակով (տե՛ս Է. Ա. Ջոհրաբյան, 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմը..., էջ 137-145):

մաճայնացված գործողություններ էին դրանք, թե՞ ոչ: Հակված ենք կարծելու, որ համաճայնացված էին: Այլ կերպ լինել չէր էլ կարող. ժամանակով Մոսկվա, նրանք Հետապնդում էին նույն նպատակը, պահպանում մշտական կապ, խորհրդակցում միմյանց հետ: Առաջ անցնելով ասենք, որ Բ. Ծառթախթինսկին նույն կերպ գործեց նաև 1921թ. Մոսկվայի երկրորդ ռուս-թուրքական կոնֆերանսի օրերին, երբ վճռվում էր Նախիջևանի երկրամասի ճակատագիրը: Հենց նրա և Յուսուֆ Քեմալի հանդիպումների արդյունքում ծնունդ առավ Նախիջևանի երկրամասը Ադրբեջանի Հովանավորություն տակ դնելու գաղափարը՝ առանց երրորդ տերություն հանձնելու իրավունքի: Ինչ վերաբերում է Լենինին հասցեագրած Ծառթախթինսկու օգոստոսի 13-ի նամակին, ապա ահա թե ինչ էր ասված նրանում.

«Նկատի ունենալով Հայաստանի հետ հաշտության կնքման մասին մամուլում հայտնված տեղեկությունը, ես՝ որպես Ադրբեջանի արտակարգ ներկայացուցիչ և Ադրբեջանական կոմունիստական կուսակցության լիազոր ներկայացուցիչ, իմ պարտքն եմ համարում հայտարարելու հետևյալը.

1. Համարյա ամբողջ Նախիջևանի երկրամասի և Ծառթախթի-էրիվան երկաթուղագծի հանձնումը Հայաստանին, դաշնակներին հնարավորություն է տալիս օգտագործելու Մակվի երկաթուղին և Մակվի խանությունից արտահանելու մինչև 8.000.000 փութ ցորեն հին պաշարից և 3.000.000 փութ նոր բերքից. ոչ պակաս 20.000 գլուխ խոշոր անասուն և մի քանի միլիոն փութ չոր մրգեր: Այդ պաշարները, որոնք անպայման հարկավոր են Ադրբեջանին և Նորհրդային Ռուսաստանին, դաշնակները ամենակարճ ժամանակամիջոցում երկաթուղով կարտահանեն:

Դաշնակներին Ծառթախթի-Մակու, Ծառթախթի-էրիվան, Զուլֆա-Թավրիզ երկաթուղու և Ուրմիայի շոգենավազնացություն հանձնումով իրականանում է պարսկական պաշարների ազատ արտահանությունը Հայաստան, Վրաստան և Եվրոպա, ինչին երեք տարի ապարդյուն ձգտում էին դաշնակները, պարսկական կապիտալիստները և Անգլիան:

Այդ պաշարների չնորհիվ Հայաստանի դաշնակցական կառավարությունը հնարավորություն կատանա մեղմելու հայ ժողովրդի դժգոհությունը, պահպանելու Անտանտի ուժի հանդեպ նրա հավատը, բարձրացնելու իր հեղինակությունն ընդդեմ Նորհրդային Ռուսաստանի և Հոյակապորեն կազմակերպելու ոչ միայն իր, այլև վրացական բանակի մատակարարումը:

Ամբողջ շարժակազմով Ծառթախթի-էրիվան (չուրջ 100 վերստ) և Ծառթախթի-Զուլֆա (նույնպես չուրջ 100 վերստ) երկաթուղու անցումը Հայաստանին, դաշնակների ձեռքն է տալիս ողջ պարսկական Ադրբեջանը, նրանց կապում է Պարսկաստանի անգլիական ուժերի հետ, իսկ մեզ գրկում թուրքական հեղափոխական շարժման հետ ամեն մի կապից:

Նախիջևանի երկրամասը քաղաքական, տնտեսական և ռազմական վիթխարի նշանակություն ունի, քանի որ այստեղից մի երկաթուղագիծ տանում է պարսկական Մակվի խանություն և այնտեղից Թուրքիա՝ ք. Բայազեդ, իսկ մյուսը տանում է Պարսկաստան՝ Թավրիզ քաղաք: Այդպիսով Նախիջևանի երկրամասը՝ որպես երկաթուղու հանգուցային կետ, մեզ կապում է Թուրքիայի և Պարսկաստանի հարուստ տարածքների հետ: Ո՛չ Ադրբեջանը, ո՛չ Ռուսաստանը չպետք է հրաժարվեն այդպիսի կարևոր հանգուցային կետից հօգուտ դաշնակների:

1918թ. թուրքերի հեռանալուց հետո Նախիջևանի երկրամասի բնակչությունը ժամանակավորապես հոչակեց այսպես կոչված «Արաքսյան հանրապետությունը»: Մի քանի տարիների ընթացքում Նախիջևանի բնակչությունը պաշտպանում էր իր անկախությունը դաշնակներից, որոնք՝ չնայած բոլոր ջանքերին, ի վիճակի չէին նրան տիրելու: Պահանջվեց Անգլիայի միջամտությունը, որն իր գործերով գրավելով այդ երկրամասը՝ հակառակ բնակչության բացահայտ բողոքին, բռնությամբ այն հանձնեց դաշնակներին: Բայց հենց որ անգլիական զորքերը հեռացան, անհապաղ սկսվեց ապստամբություն: Դաշնակցական կանոնավոր զորքերը՝ մեծաքանակ հրետանիով, զնդաջիրներով և զրահագնացքով, գլխովին ջախջախվեցին: Վերջին ժամանակներս դաշնակները յոթ կետերից հարձակում սկսեցին այդ երկրամասի վրա և չնայած նրան, որ հարձակումը միանգամայն անսպասելի էր տեղական բնակչության համար, ամենուրեք ջախջախվեցին: Այդ երկրամասի հանձնումը դաշնակներին, որի աշխատավոր ժողովուրդը զենքը ձեռքին երեք տարվա արյունալի պայքարից հետո ինքն է ազատվել նրանցից և միացել Ադրբեջանին, երկրամաս, որտեղ ներկայումս ոչ մի հայ չկա, բացահայտորեն խախտում է բոլորի կողմից ընդունված ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքը և Նորհրդային Ադրբեջանի իրավունքները:

Նախիջևանի երկրամասի ժողովուրդը իր մոտ խորհրդային կարգ է հաստատել, նա կոմունիստների մեջ տեսել է իր փրկարարներին և ազատարարներին և չի կարծել, որ Նորհրդային Ռուսաստանը՝ բնակչության կամքին հակառակ, նրան կտա դաշնակներին, երբ նրանց

իշխանութեան տակ ոչնչացվում է ոչ միայն խորհրդային կարգը, այլև անկասկած բնակչութեան ֆիզիկական գոյութեանը վտանգ է սպառնում, ինչպես դա եղավ Հարյուրավոր մուսուլմանական գյուղերի Հետ դաշնակցական Հայաստանի տարածքում:

Ինձ թույլ եմ տալիս հուսալու, որ Սորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը իմ Հայտարարությունը չի թողնի առանց ուշադրության և թույլ չի տա Սորհրդային Ադրբեջանի, նաև Սորհրդային Ռուսաստանի, իրավունքների և շահերի ակնհայտ խախտում:

Իմ կարծիքով ստեղծված վիճակից լավագույն ելքը՝ մինչև Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև տարածքային վեճերի վերջնական լուծումը, Նախիջևանի ամբողջ երկրամասը՝ մինչև նախկին սահմանը, Կարմիր բանակի կողմից գրավումն է»¹:

Այս փաստաթղթի վրա բացի «արխիվ» մակագրությունից ուրիշ ոչինչ չկա, որի համար էլ պարզ չէ, թե Լենինը ինչպես է վերաբերվել այս կեղծիքներով լի ու նաև ինչ-որ չափով հանդիմանություն պարունակող նամակին: Ու նաև այն բանին, որ նամակում Հայերի դեմ իր ժողովրդի Հերոսական պայքարի մասին ճամարտակող Ծախթախթինսկին բացահայտորեն ոչինչ չի խոսում ռուսական զորքերից օգնություն խնդրելու, վերջիններիս Նախիջևան մտնելու և Հայկական զորքերի առաջխաղացումը կանգնեցնելու մասին: Ուշադրության է արժանի նաև այն հանգամանքը, որ նամակում Ծախթախթինսկին հատուկ չեչտում է, թե Նախիջևանի երկրամասում «ներկայումս ոչ մի հայ չկա»՝ առանց երկմտելու, որ մոսկովյան ղեկավարությունը կարող է Հետաքրքրել, թե ի՞նչ եղան այն ավելի քան հիսուն հազար Հայերը, որոնք ապրում էին այդ երկրամասում ընդհուպ մինչև 1918 թվականը:

Բեքիր Սամի-բեյի և Բեհրուժ Ծախթախթինսկու թափած ջանքերը ապարդյուն չանցան: Չիչերինը հանձնարարություն ստացավ պարզել նման միջոցառման Հնարավորությունը: Օգոստոսի 14-ին, այսինքն՝ Լենինի Հետ թուրքական պատվիրակության հանդիպման նույն օրը, Չիչերինը հեռագրում է Օրջոնիկիձեին. «Հայաստանի Հետ Լեզրանի ստորագրած նախնական հաշտության կապակցությամբ թուրքերը տազնապ են բարձրացնում, քանի որ Ծախթախթի հանձնումը Հայերին Թուրքիային Հերմետիկորեն կտրում է մեղանից և Ադրբեջանից: Ամեն չիում դառնում է անհնարին: Թուրքերը հարցնում են մեր համաձայնությունը, որպեսզի սեփական ուժերով խլեն Հայերից Սարիղամի-

չը և Ծախթախթին: Մեղնից պահանջվում է միայն բանավոր համաձայնություն, որպեսզի մեզ չվարկաբեկեն: Այդ դեպքում Թուրքերը կվերականգնեն կապը մեզ հետ: Հաղորդեք, նպատակահարմար է արդյոք...»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Հեռագրում ընդգծված տողերը ակնառու ցույց են տալիս, որ Չիչերինը կողմնակից էր համաձայնություն տալուն: Գուցե այդ է պատճառը, որ Օրջոնիկիձեին կողմնորոշելու համար անդրադառնում է նաև Ծախթախթինսկու նամակին և հայտնում. «...ընկեր Ծախթախթինսկին տազնապ է բարձրացնում Ծախթախթի-Մակու, Ծախթախթի-Երևան, Ջուլֆա-Թավրիզ երկաթուղազիծը և Ուրմիայի չոգենավագնացությունը Հայաստանին հանձնելու կապակցությամբ, որով իրագործվում է դաշնակների և վրացական մենչևիկների մատակարարումը պարսկական հարուստ պաշարներով, ինչը նրանց կամրապնդի: Անհապաղ Հայտնեք Ձեր կարծիքը»²: Օգոստոսի 17-ին Օրջոնիկիձեին մի նոր հեռագիր է ստանում, այս անգամ Վրաստանում ՌՆՖՍՀ արտաքին առևտրի ժողկոմատի ներկայացուցիչ Ռուզերից, որում ասված էր, որ Չիչերինը խնդրում է շտապ պատասխանել Ծախթախթին և Սուրիդամիչը թուրքերի կողմից գրավելու նպատակահարմարության վերաբերյալ իր հարցին: Եվ Հենց այդ օրն էլ Օրջոնիկիձեին վերջապես ուղարկում է Հետևյալ հակիրճ պատասխանը. «Պետք չէ թուրքերին թույլ տալ գրավելու Ծախթախթին, առաջ կրեքի կոտորած, ավելի լավ է ինքներս գրավենք: Երկաթուղազծի վերաբերյալ Ծախթախթինսկին վախենալու ոչինչ չունի, առայժմ այնտեղ ոչ մի շարժում չկա, իսկ Հետո կտեսնենք: Հաշտության պայմանագրի կնքման ժամանակ կարելի է վերապահություն անել»³ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Օգոստոսյան այդ օրերին Նախիջևանի գավառի Հայերին մնացած մասը և Ծախթախթին գրավելու ուղղությամբ որոշ փորձեր արվեցին: Ընդամենը երկու օր էր անցնել Լենինի Հետ Բեքիր Սամի-բեյի հանդիպումից, երբ 11-րդ բանակի հրամանատարությունը ամբողջ Նախիջևանի գավառը գրավելու հրաման է ստանում: Վերջինս էլ իր հերթին օգոստոսի 16-ին հեռագրում է Լեզրանին. «11-րդ բանակի ռազմահրամանատարական խորհուրդը՝ Հայկական զորքերի Հետ ընդհարումներից խուսափելու նպատակով, խնդրում է Ձեզ կապվել Հայաստանի կա-

¹ "Геноцид армяе...", стр. 133.

² Նույն տեղում. էջ 133-134:

³ Նույն տեղում. էջ 138:

¹ РГАСПИ, ф. 5, он. 1, д. 2796, л. 1-2.

ուսմանը հետ, որպեսզի իր գործերին նախընտանի գավառի վարչական սահմաններից հետ քաշվելու կարգադրություն անի: Չորքերին համապատասխան հրաման է տրվում: Բանակցությունների արդյունքների մասին խնդրում են տեղեկացնել»¹: Հաջորդ օրը՝ 17-ին, Բաքվից նոր հեռագիր է ստացվում. «Ձիչերին հաղորդման համաձայն, - ասված է հեռագրում, - թուրքերը պնդում են Շահթախթին գրավելու վրա, քանի որ հակառակ դեպքում այդ կետով անցնող ճանապարհը կտրվում է: Ստիպված ենք սխալմամբ գրավել Շահթախթին (ընդգծումը մերն է - է. Չ.)»²:

Սակայն ռուսական զորքերով Շահթախթին գրավելու խնդիրը չուտով օրակարգից հանվեց, որում դեր են խաղացել երկու հանգամանք. 1. Լեզրանի բուռն բողոքները օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի նման խախտման դեմ, 2. Կրեմլը վերջապես տեղի տվեց Բեքիր Սամիի պատվիրակության համառ պնդումներին և համաձայնեց, որ Շահթախթին ու Սարիղամիչը գրավվեն թուրքական ուժերի կողմից:

Նախ ծանոթանանք Լեզրանի դիրքորոշմանը: Օգոստոսի 18-ին Ձիչերինին ուղարկած հեռագրում նա դժգոհում է, որ Ձիչերինը դեռևս չի հայտնել իր կարծիքը օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի մասին, ինչը փաստորեն բարդացնում է դրությունը և նվազեցնում վստահությունը իր կողմից տարվող քաղաքական ուղեգծի նկատմամբ: Այնուհետև տեղեկացնում է, որ օգոստոսի 12-13-ին Բաքվում տեղի ունեցած խորհրդակցության ժամանակ որոշվել էր փոխել Հայաստանի նկատմամբ տարվող մարտավարությունը և այն պայմանավորել վերջինիս կողմից դեպի Թուրքիա Ռուսաստանին ազատ տրանզիտի իրավունք տալու համաձայնությամբ: Սակայն այժմ Օրջոնիկիձեից և 11-րդ Կարմիր բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդից ստացել է հաղորդագրություն, որ թուրքերի պահանջով բանակին հրաման է տրված գրավել Շահթախթին և ամբողջ նախընտանի գավառը, որոնք օգոստոսի 10-ի համաձայնագրով մնացել էին Հայաստանին: Լեզրանը Ձիչերինին հայտնում է նաև Օրջոնիկիձեին ուղարկած իր պատասխան հեռագրի մասին, որում խնդրել է Օրջոնիկիձեին չխախտել օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը և հրաժարվել Շահթախթին գեներալի ուժով գրավելու մտադրությունից, քանի դեռ չի պարզվել Հայաստանի տարածքով ազատ տրանզիտ ստանալու հարցը: «Եթե դուք վճռականորեն պնդում

եք ձեր պլանի վրա, խնդրում եմ անհապաղ հայտնել ինձ, - ասված է Օրջոնիկիձեին ուղարկած Լեզրանի հեռագրում: Այդ դեպքում ես կհեռագրեմ էրիվան նախընտանի գավառը հայկական զորքերից մաքրելու անհրաժեշտության մասին, միաժամանակ կտեղեկացնեմ հետագա բանակցությունները Վլադիկավկազ տեղափոխելու մասին և այնուհետև՝ համարելով իմ առաքելությունը կատարված, կմեկնեմ Ուրհ. Ռուսաստան: Պատասխանը խնդրում եմ հաղորդել անհապաղ»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Չ.):

Չենք կարող չընդգծել Լեզրանի սկզբունքային դիրքորոշումը և համարձակ կեցվածքը իր ստորագրած համաձայնագրի պայմանները անխախտ պահելու խնդրում: Նա չի խորշում արտահայտել իր վրդովմունքը և սպառնալ պաշտոնաթողություն, եթե իր առաջարկը չընդունվի և համաձայնագիրը չեղյալ հայտարարվի: Նա փորձում է ազդել նաև Ձիչերինի վրա՝ օգոստոսի 20-ին հեռագրելով նրան. «...եթե Դուք իսկապես հաղորդել եք Սերգոյին թուրքերի պահանջով Շահթախթին գրավելու անհրաժեշտության մասին՝ խախտելով խորհրդային կառավարության անունից օգոստոսի 10-ին Հայաստանի հետ իմ ստորագրած համաձայնագիրը, ինձ ուրիշ ոչինչ չի մնում անել, քան թախանձազին խնդրել Ձեզ և Կենտկոմին անհապաղ ինձ հետ կանչել... Նախընտանի գավառի հանձնումը քեմալականներին և Շահթախթիի գրավումով օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի բացահայտ խախտումը հավասարազոր է Հայաստանի հետ խաղաղ հարաբերությունների խզմանը և ենթադրում է մի շարք հետագա միջոցառումներ Հայաստանի նկատմամբ, ինչը ինձ ամեն դեպքում անտեղի ու անժամանակ է թվում: Այդ հիմնական հարցերի վերաբերյալ Ձեր դեկավար ցուցումների բացակայության հետևանքով արտակարգ խճճված վիճակ է ստեղծվում և պարզ չէ, թե իսկապես ո՞վ է Հայաստանի նկատմամբ քաղաքականությունը վարում, մե՞նք թե՞ Բաքուն»² (ընդգծումը մերն է - է. Չ.):

Ինչպես տեսնում ենք, Ձիչերինին հասցեագրած այս հեռագրում ոչ միայն դժգոհություն կա, այլև նախատինք այն բանի համար, որ Մոսկվան չի տնօրինում կովկասյան գործերը և Հայաստանի հարցում հստակ քաղաքականություն չի վարում, որից մեծապես օգտվում է Բաքվի ղեկավարությունը սեփական ազգայնական ու գավթողական

¹ РГАСПИ, ф. 5, оп. 14, д. 10, л. 2:

² Նույն տեղում:

¹ «ՀՀ-ն 1918-1920թթ., փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», էջ 254:

² Նույն տեղում:

ծրագրերը իրագործելու համար: Հեռագրում Լեզրանը անդրադառնում է նաև Զանգեզուրում Հայաստանի պառլամենտի անդամներ Վահան Սորենու և Արչակ Շիրինյանի գնդակահարություն, Վլադիկավկազում Հայաստանի հյուպատոսի ձերբակալություն փաստերին, խորհուրդ տալիս գնդակահարությունների կապակցությամբ անպայման Հետաքննություն կատարել, իսկ հյուպատոսին ազատ արձակել: Վերջում կրկին վերադառնում է ցավոտ խնդրին՝ Նախիջևանի հարցին, ավելացնում. «...խնդրում եմ հայտնել Նախիջևանի վերաբերյալ հատկապես ինչպիսի՞ հրահանգ է տվել գլխավոր հրամանատարը օգոստոսի 10-ի մեր համաձայնագրից հետո»¹:

Կովկասում գործող պետական-կուսակցական գործիչների շարքում կային մարդիկ, որոնք հասկանում ու տեսնում էին Բաքվի ղեկավարության հակահայկական քաղաքականության ներքին ծալքերը, հայկական տարածքները անպայման կյանելու և մինչև Թուրքիա ձգվող մեծ Ազրբեջան ստեղծելու անդուսպ ձգտումը: Դրանց թվում էին նաև Օրջոնիկիձեն, Կիրովը, մարդիկ, որոնք կուսակցական-պետական վերին էջերին ներկայանում մեծ հեղինակություն և դիրք ունեին: Սակայն դրանցից և ոչ մեկը բացեիբաց չի արտահայտել իր դժգոհությունը ո՛չ Նարիմանովի խմբի գործունեությունից, ո՛չ առանձին հարցերում Մոսկվայի ղիբբորչումից այնպես, ինչպես դա անում էր Լեզրանը և մասամբ Ս. Տեր-Գաբրիելյանը: Վերջինս Ձիչերինի հետ հեռախոսային ուղիղ խոսակցություն ժամանակ (օգոստոսի 22-ին) դժգոհում է Բաքվի ղեկավարների գործելակերպից, հայտնում, որ նրանք «Ձեր անունից հեռագրերով խճճում են իրենց»: «Եթե դուք իսկապես չեք ուզում խզել խաղաղ հարաբերությունները Հայաստանի հետ, - ասել է Ս. Տեր-Գաբրիելյանը, - թախանձագին խնդրում ենք Ձեզ, ԿԿ-ին, Ռազմ-հեղխորհրդին, Ժողկոմխորհրդին՝ կարգադրել Բաքվին..., ճշտորեն պահպանելու օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը, որը մեր համոզմամբ, ինչի հետ համաձայն է և Կիրովը, միակ հնարավորն է հանդիսանում»²: Հակադրվելով Ձիչերինի այն կարծիքին, ըստ որի Ծախթախթի հանձնումը Հայաստանին ոչ միայն Ռուսաստանին և Ազրբեջանին կտրել է Թուրքիայի հետ անմիջական կապի հնարավորությունից, այլև Պարսկաստան տանող ճանապարհներից, որի հետևանքով իրենք զրկվում են Մակվի խանութայն պարենի հսկայական պաշարներից, Ս. Տեր-

Գաբրիելյանը ավելացնում է. «Ձրկել Հայաստանը այդ ճանապարհից, հավասարազոր է հայերին քաղցի և բնաջնջման դատապարտելուն: Մակվի խանութայնում պարենային հսկայական պաշարներ չկան: Դա Թուրքերի և ազրբեջանցիների համար պատրվակ է Նախիջևանի դաժանամիտ ամբողջությամբ տիրելու համար»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Դառնալով Լեզրանի դիրքորոշմանը, հարկ ենք համարում ընդգծել, որ նրա կեցվածքն այս հարցում ավելի վճռական էր: Ս. Տեր-Գաբրիելյանից տեղեկանալով, որ հեռախոսային խոսակցության ժամանակ Ձիչերինը դժգոհել է, որ օգոստոսի 10-ի համաձայնագրով Ծախթախթից Ալաշկերտ տանող նեղուղի երկաթգծը մնացել է հայերին և իրենք զրկվել են Մակվի խանութայն անսպառ հարստություններից, Լեզրանը Ձիչերինին հեռագրում է. «Ո՛չ Ձեզնից, ո՛չ Օրջոնիկիձեից, որի հետ զրուցել եմ համաձայնագրի ստորագրումից մի քանի ժամ առաջ, ո՛չ Կիրովից ինձ հայտնի չէր Ծախթախթի անցնող նեղուղի երկաթգծի մասին, ինչպես նաև Մակվի խանութայն պարենային անսպառ պաշարների վերաբերյալ Մոսկվայի հաշվարկների մասին, որի մասին Դուք հայտնել եք բնկ. Տերին...»² (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Անշուշտ, այս տողերի մեջ հեղինակը կա, քանի որ Մակուն բոլորովին էլ «անսպառ պաշարներ» չունեին և Իրանի աղքատ խանութայնների թվին էր պատկանում: Բայց ինչպես երևում է, Կրեմլում հավատացել էին Բ. Ծախթախթինսկու հրամայած լեզնեղին ու ընկել կորցրածը վերադարձնելու փնտրտունքի մեջ: Ուստի Լեզրանը շտապում է հանգստացնել Ձիչերինին: Նա գրում է. «Ես կարծում եմ, որ Հայաստանի հետ խաղաղ բանակցություններում, որոնք կսկսվեն իմ Երևան հասնելուն պես, սկզբունքորեն կլուծվի Հայաստանի երկաթուղիներով մեզ ազատ տրանզիտ տալու և Անգորայի հետ կապի հարցը: Մենք առաջին հերթին դրել ենք երկաթուղու. «Նախիջևան-Ծախթախթ» տեղամասի օգտագործման և Ծախթախթից գնացող նեղուղի երկաթգծի շարժակազմը և շահագործումը մեզ կամ թուրքերին հանձնելու հարցը»: Լավ հասկանալով, որ այդ ամենը առանց վիճելի համարվող տարածքների հարցի լուծման հնարավոր չէ, Լեզրանը շարունակում է. «Մինչև այդ բանակցությունները անհրաժեշտ է ունենալ Ձեր վերջ-

¹ Նույն տեղում, էջ 255:

² «Коммунист», 23 декабря 1989г.

¹ Գ. Գալոյան, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թթ., Եր. 1999, էջ 259:

² «ՀՀ-ն 1918-1920թթ., փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», էջ 252:

նական որոշումը վիճելի տարածքների ճակատագրի մասին: Ես Հակված եմ ճանաչելու Նախիջևանի մարզը Հայաստանին, ամբողջ Ղարաբաղը՝ Ադրբեջանին: Զանգեզուրի Հարցը այնպես սերտ է կապված Նախիջևանի Հետ, որ Նախիջևանը Հայաստանին ճանաչելու դեպքում, ըստ նրեույթին, Հարկ կլինի թողնել նաև Զանգեզուրը: Այդ ամենը, հասկանալի է, տրանզիտի մասին Հիմնական Հարցի բարևհաջող զարգացման դեպքում: Հակառակ դեպքում Հարկ կլինի դաշնակիների վրա ճնշում գործադրել, ինչը 11-րդ բանակի աջակցությամբ, որն այդ բանում Հիմնավոր հակում է բավականաչափ հնարավորություն ունի, միանգամայն իրագործելի է»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Ինչպես տեսնում ենք, Լեզրանը հաստատակամորեն կանգնած էր Նախիջևանի գավառը Հայաստանի մաս ճանաչելու տեսակետի վրա և այդ միտքը աշխատում էր ներարկել նաև Չիչերինին: Վերջինս ևս, ինչպես արդեն նշել ենք, Հակված էր վիճելի համարվող տարածքների Հարցի լուծման այդ տարրերակին: Սակայն օգոստոսյան այդ նույն օրերին դեպքերն այլ կերպ էին զարգանում. Սարհրգային կառավարությունը ի վերջո տեղի տալով դաշնակից քեմալական Թուրքիայի համառ պահանջին, համաձայնեց, որ թուրքերը Հայաստանի տարածքում գրավեն Ծառթախթին ու Սարիղամիշը՝ իբրև թե Նախիջևան մտած Կարմիր բանակի Հետ կապ հաստատելու և օգնություն ստանալու նպատակով: Եվ դարձյալ Հայաստանի համար ճակատագրական նշանակություն ստացած այդ Հարցի լուծման գործում իր սև դերը խաղաց Ստալինը: Բանն այն է, որ Ծառթախթիի և Սարիղամիշի կապակցությամբ Չիչերինի համառ պնդումներին պատասխանելու համար Օրջոնիկիձեն խնդրել էր Ստալինի կարծիքը, իսկ վերջինս էլ Չիչերինի միջոցով տվել էր Հետևյալ պատասխանը. «Ձեռք խառնվում, չգիտենք պլանները, հնարավոր չենք համարում խանգարել»² (ընդգծումը մերն է - է. Զ.): Չիչերինն իր Հերթին Ստալինի այդ կարծիքը չիֆրով հաղորդել էր Լեզրանին, որը սակայն տեղ չէր հասել: Ուստի օգոստոսի 28-ին Չիչերինը նորից է հաղորդում Ստալինի կարծիքը՝ այս անգամ արդեն Օրջոնիկիձենի ուղարկած Հեռագրով: Այդ օրերին³ ուղիղ Հեռագրաթևով Չիչերինի և Օրջոնիկիձենի միջև տեղի էր ունեցել Հետևյալ խոսակցությունը (մեջբերում ենք ամբողջությամբ).

«Չիչերին. Ընկ Օրջոնիկիձե, ուրեմն Դուք չեք առարկում այն բանի

դեմ, որ մենք Հայտնենք մեր համաձայնությունը գրավելու նշված տեղերը առանց մեր մասնակցություն: Հարցնում եմ նրա համար, որ առաջ դրա դեմ Դուք առարկել եք, բայց Ձեր առարկությունը մեզ չի հասել:

Օրջոնիկիձե. Առաջ և Հիմա իմ առարկությունները հանգում էին կոտորածի վախին, որը իհարկե, Հիմա էլ բացառված չէ, բայց, նախ ևս կարծում եմ, որ թուրքերը Հոխորտում են և ոչինչ չեն գրավի, իսկ երբ գրավեն ու կոտորած սկսվի, մենք կխառնվենք և կզաղարկենք: Այդպիսով, ևս չեմ առարկում:

Չիչերին. Ընկ. Օրջոնիկիձե, ինձ անհրաժեշտ է անհապաղ ստանալ Ձեր պատճառաբանությունը Ծառթախթիի և Սարիղամիշի վերաբերյալ: Խնդրում եմ հաղորդեք այն անհապաղ:

Օրջոնիկիձե. Ընկ. Չիչերին, մի քանի անգամ հաղորդել եմ, ուր է կորել, զարմանում եմ»¹:

Հետխոսուսային այս խոսակցությունից Հետո Չիչերինը ստացավ Օրջոնիկիձենի Հետևյալ գրությունը. «Ստեղծված իրադրությունը պատճառով ես հրաժարվում եմ իմ նախորդ առաջարկությունից՝ գրավել և այս, և այն: Ըստ իս, թուրքերը իրենց ուժերով չեն կարողանալու գրավել, նրանք այնտեղ շատ քիչ ուժ ունեն: Թուրքերի կողմից այդ կետերի գրավումը Հայերի համար՝ իհարկե, բնաջնջում է, բայց քանի որ նրանք ուժեր չունեն, ապա մենք ոչինչ որակի չենք ենթարկում: Խնդրում եմ Հայտնել, պահանջվում է ինձնից էլի ինչ-որ բան այդ Հարցի վերաբերյալ»² (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Անհետաքրքիր չէ իմանալ, որ այդ կարևոր խնդրի լուծման հարցում Չիչերինը անհրաժեշտ չէր համարել հարցնել նաև Հայաստանում իր կողմից լիազոր ներկայացուցիչ նշանակված Լեզրանի կարծիքը և վերջինս այդ մասին իմացել էր միայն Օրջոնիկիձենի ուղարկած Չիչերինի Հեռագրից: Եվ պատճառը միայն այն չէր, որ կովկասյան գործերում Օրջոնիկիձեն անվիճելի Հեղինակություն էր, այլև այն, որ Չիչերինը քաջատեղյակ էր Հայ-թուրքական կնճռի հարցում Լեզրանի մտեցումներին: Բայցևայնպես, քանի որ Լեզրանը բողոքեց թուրքերի Հետ կայացված համաձայնության առթիվ՝ համարելով այն օգոստոսի 10-ին կնքված համաձայնագրի խախտում, ուստի օգոստոսի 22-ին Չիչերինը հարցնում է նաև նրա կարծիքը՝ միաժամանակ փորձելով Հիմնավորել, թե թուրքերի կողմից Ծառթախթիի և Սարիղամիշի

¹ Նույն տեղում:

² „Геноцид армян...“, стр. 155.

³ Ամսաթիվը չի ճշտված:

¹ „Геноцид армян...“, стр. 155-156.

² Նույն տեղում, էջ 156:

գրավումը «չէր լինի պայմանագրի խախտում, քանի որ մենք չենք պարտավորվել պաշտպանել այդ տեղերը թուրքերից»¹:

Այսպես, Ստալինի ազդեցությունն տակ Օրջոնիկիձևն Հետ վերցրեց Շահթախթին և Սարիղամիշը ոչ թե թուրքական, այլ ռուսական գորքերով գրավելու վերաբերյալ իր առաջարկությունը: Մինչդեռ իրադարձությունների Հետագա զարգացման լույսի տակ դժվար է կարողանալ, որ նրա ծրագրի ընդունումը և իրագործումը կլինե՞ր չարիքների փոքրագույնը (գուցե կանխվե՞ր թուրքական արշավանքը, տարածքային, և որ առավել կարևոր է՝ մարդկային քիչ կորուստներ ունենային): Այլ կերպ ասած, ստեղծված պայմաններում, երբ թուրք-քեմալականները և ռուս-բոլշևիկները եղբայրացել էին և ձգտում էին Շահթախթիի վրայով իրար ձեռք սեղմել, այդպիսի պայմաններում թուրքական գաղանի գայլային ակտրժակին Հագուրտ չտալու միակ հնարավոր միջոցը, ըստ երևույթին, Օրջոնիկիձևի առաջարկած տարրերակն էր: Սակայն չի կարող զարմանք չառաջացնել թուրքերի «չատ քիչ ուժեր ունենալու» մասին Օրջոնիկիձևի կարծիքը: Դա առավել քան տարօրինակ է, քանի որ նա քաջ գիտեր, որ թուրքերը Հայաստանի վրա հարձակվել պատրաստվում էին դեռևս գարնանը: Իսկ առանց ուժերի գերադանցություն ստեղծելու, նրանք այդ քայլին չէին գնա:

Օրջոնիկիձևի Համաձայնությունը ստանալուց Հետո (Կիրովը իր Համաձայնության մասին Հայտնել էր օգոստոսի 23-ին) Չիչերինը կարող էր կանաչ լույս վառել թուրքերի առաջ: Իսկ Լեզրանի կարծիքը ոչ մեկին չէր Հետաքրքրում:

Ահա քաղաքականության անբարոյականության տիպիկ օրինակ. մեկի Հետ կնքած պայմանագրով կարող ես ճանաչել նրա իրավունքը այս կամ այն տարածքի վրա, իսկ մյուսի Հետ էլ Համաձայնել այդ նույն տարածքները գրավելու մասին ու դա չհամարել պայմանագրի խախտում: Մենք, իհարկե, այն կարծիքին չենք, թե Չիչերինը կողմնակից էր թուրքերի ներխուժմանը Հայաստան, դրա ապացույցը նա բազմիցս է տվել: Նա կատարող էր և ոչ վճռող, իսկ վճռող կայացնում էր Քաղբյուրոն: Կան փաստեր, որ նույնիսկ Շահթախթիի և Սարիղամիշի մասին թուրքերին տված Համաձայնությունից Հետո էլ Չիչերինը ձգտել է կանխել թուրքական արշավանքը Հայաստան: Օգոստոսի 22-ին Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին ուղարկած գրություն մեջ, չեչտելով օգոստոսի

10-ի Համաձայնագրի պահպանման անհրաժեշտությունն մասին, նա միաժամանակ ավելացնում է. «Լեզրանը պետք է մեկնի Երևան: Անհրաժեշտ է ամենաեռանդուն կերպով ստանալ տրանզիտ Հայաստանով դեպի Թուրքիա: Ամեն դեպքում անհրաժեշտ է անհապաղ դիվանագիտական սուրհանդակների իրավունք կորզել, որպեսզի մենք կարողանանք սուրհանդակներ ուղարկել Հայաստան և Հայաստանով՝ Թուրքիա: Նմանապես ձեռք բերեք Հեռագրական կապ Անգորայի Հետ Քեմալի կառավարության Հետ»: Պարզ է, որ Չիչերինը՝ տրանզիտի իրավունք ստանալու միջոցով փորձում էր լուծել Անատոլիայի և Ուորհրդային Ռուսաստանի միջև կապի ստեղծման անհրաժեշտությունն մասին քեմալականների Համառ պահանջը և դրանով իսկ կանխել նրանց արշավանքը Հայաստան:

Լեզրանը Երևան մեկնել չէր կարող. քանի դեռ Մոսկվայից չէր վերադարձել Շանթի պատվիրակությունը (Համո Օհանջանյանի կառավարությունը Շանթի պատվիրակությանն էր Հանձնարարել Լեզրանի Հետ բանակցությունների վարումը): Բայց դատելով Չիչերինի ուղարկած օգոստոսի 24-ի Հեռագրից, խիստ անհանգստացել էր Շահթախթիի և Սարիղամիշի վերաբերյալ կայացած Համաձայնությունից: «Թուրքերի հարձակումը Շահթախթիի վրա ներկայումս չափազանց անցանկալի է, - գրում է Լեզրանը: - Նկատի առնելով մեր զորքերի ներկայությունը Նախիջևանում, որոնց Հետ մեկտեղ գտնվում են նաև որոշ թուրքական զորամասեր, թուրքերի գործողությունը կրնկավի որպես մեզ զաչնակից զորքերի գործողություններ և մենք կամա թե ակամա հարկադրված կլինենք պատասխանատվություն կրել դրա համար: Նման պարագայում ավելի դյուրին կլինե՞ր Շահթախթին գրավել մեր զորամասերով: Սակայն ինչպիսին էլ որ լինեն մեր կողմից ռազմական գործողությունները, համարում եմ անպայման վաղաժամ այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի պարզվել Հայաստանի վրայով մեզ ազատ տրանզիտ տրամադրելու Հայաստանի կառավարության Համաձայնության հարցը: Մասնավորապես մենք կարող ենք առաջին հերթին պնդել մեզ կամ թուրքերին Շահթախթիում նեղուղի երկաթուղու օգտագործման և Նախիջևան-Շահթախթիի հատվածում ազատ տրանզիտի վրա»² (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Հեռագրի ընդգծված տողերը ցույց են տալիս, որ Լեզրանը ան-

¹ Է. Ա. Զոհրաբյան, 1920թ., Թուրք-Հայկական պատերազմը... էջ 141:

¹ «ՀՀ-ն 1918-1920թթ., փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», էջ 256:

² Նույն տեղում, էջ 260:

կեղծորեն փորձում էր կանխել պատերազմը Թուրքիայի և Հայաստանի Հանրապետության միջև, որի համար էլ Չիչերինին հուշում էր, թե ինչպես կարելի է թուրքական կեղծ պատճառարանությունները քողազերծ անել, որովհետև եթե իսկապես թուրքերին հետաքրքրողը նախիջևանում գտնվող Կարմիր բանակի հետ կապի հաստատումն էր, ապա դա հեշտությամբ կարելի էր իրականացնել Շահթախթից Ալաշկերտի հովիտ մտնող նեղուղի երկաթուղիով, որը կառուցվել էր ռուսների կողմից Առաջին աշխարհամարտի տարիներին: Հեռագրի վերջում Լեգրանը անդրադառնում է նաև Սարիղամիշը գրավելու խնդրին և շեշտում. «...ինչ վերաբերում է Սարիղամիշի գրավմանը, ապա մինչև Հայաստանի երկաթուղիների մասին հիմնական հարցի լուծումը, Սարիղամիշի գրավումը նշանակություն չի կարող ունենալ: Թուրքերի հարձակման փաստն իսկ և նրանց կողմից հայկական տարածքների զավթումը, խիստ անբարենպաստ կանդրադառնա մեր ընդհանուր քաղաքականության վրա»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Չ.): Լեգրանը առաջարկում է օգտագործել ազդեցություն թուրք հնարավորությունները թուրքերին հանգստացնելու համար:

Հանգստացնել թուրքերին Չիչերինն այլևս չէր կարող և չփորձեց էլ: Շահթախթին և Սարիղամիշը թուրքական ուժերով գրավելու մասին համաձայնությունը, որով դուռ էր բացվում թուրք-հայկական նոր պատերազմի համար, մնաց ուժի մեջ: Թե ինչպե՞ս և ե՞րբ պետք է այդ համաձայնությունը գործի վերածվեր, որոշելու էր Անկարայի կառավարությունը: Իսկ Մոսկվան արդեն կարող էր հանգիստ սպասել իրադարձությունների հետագա զարգացմանը ու կովկասյան իր իշխանություններին հրահանգել՝ «խստորեն խուսափել Հայաստանի հետ ամեն մի ռազմական ընդհարումից...: Պայմանագրով հաստատված զծից այն կողմ՝ մասնավորապես Շահթախթի վրա հետագա առաջխաղացումը անհասպաղ կանգնեցնել»²:

Ավելին, այդ նույն օրը՝ օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում տեղի ունեցավ ռուս-թուրքական պայմանագրի նախագծի նախաստորագրումը, որի առաջին հոդվածով Ռուսաստանը պարտավորվում էր ոչ միայն չճանաչել միջազգային որևէ ակտ, որը չի ճանաչվել Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի կողմից, այլև ընդունում էր, որ Թուրքիա ասելով պետք է հասկանալ այն տարածքները, որոնք մտցված են օսմանյան

մեջլիսի կողմից ընդունած «Ազգային ուխտի» գծած սահմանների մեջ: Մինչդեռ «ուխտը» թուրքական մայր հող էր հռչակել և՛ Արևմտյան Հայաստանը, և՛ Կարսի ու Բաթումի մարզերը:

Բանն այն է, որ ձգտելով հարթել Հայ-թուրքական կնճիոր, Չիչերինը առաջ էր քաշել ազգագրական սահմանի սկզբունքը (մինչև Առաջին աշխարհամարտը հայկական մեծամասնություն ունեցող տարածքները անցնում են Հայաստանին, իսկ մուսուլմանական մեծամասնությամբ տարածքները՝ Թուրքիային), ինչին չէր համաձայնում Բեքիր Սամի-բեյը և համառորեն առաջ էր քաշում Ռուսաստանի կողմից թուրքական «Ազգային ուխտի» ճանաչումը՝ պատճառարանելով, թե դա անհրաժեշտ է «ուխտի» միջազգային ճանաչման համար նախադրյալ ստեղծելու նպատակով: Թե որքան անկեղծ էր Բեքիր Սամին իր այդ պատճառարանության հարցում, երևաց պայմանագրի նախագծի նախաստորագրման հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 25-ին, երբ Բեքիր Սամին հայտարարեց, թե «ուխտի» ճանաչումով ռուսական կառավարությունը դրանով իսկ ընդունել է Կարսի և Բաթումի մարզերի անցումը Թուրքիային: Չիչերինի առարկումները արդյունք չտվեցին: Բեքիր Սամին անդրդվելի էր:

Ճանաչելով «Ազգային ուխտը»՝ ռուսները չէին կարող չհասկանալ, որ Թուրքիան սկսելով պատերազմ, չի բավականանա Շահթախթի ու Սարիղամիշի գրավումով, այլ կձգտի տիրանալ Կարսի մարզին ամբողջությամբ: Եվ տարօրինակն այն է, որ այդ հողվածի առթիվ որևէ վերապահություն կամ հայտարարություն չի արվել, թե Ռուսաստանը՝ ճանաչելով հանդերձ թուրքական «Ազգային ուխտը», այնուամենայնիվ Կարսի և Բաթումի մարզերի հարցում այլ դիրքորոշում ունի: Ստացվում է անտրամաբանական մի վիճակ. մի կողմից՝ ռուսական կառավարությունը փորձում է կանխել թուրք-հայկական հնարավոր պատերազմը, բայց մյուս կողմից՝ այնպիսի հարցերում է ընդառաջում թուրքերին, որ պատերազմը դառնում է անխուսափելի:

Մեր պատմագիտական գրականության մեջ տիրապետում է այն տեսակետը, որ Մոսկվայի ռուս-թուրքական առաջին կոնֆերանսը ավարտվել է անհաջողությամբ, քանի որ պայմանագիր չի ստորագրվել: Ոչինչ չի ասվում այն մասին, որ այդ կոնֆերանսում թուրքական դիվանագիտությունը լուրջ հաջողություններ է արձանագրել (ռուսական կառավարությունը 1. չի ճանաչում Սևրի պայմանագիրը, 2. ճանաչում է թուրքական «Ազգային ուխտը», 3. թույլ է տալիս գրավելու Շահթախթին և Սարիղամիշը, 4. պարտավորվում է մատակարարել զենք, դինամիտ և այլն): Իսկ որ պայմանագրի ստորագրությունը

¹ Նույն տեղում:

² «Коммунист», 23 декабря 1989г.

Հետաձգվեց, քանի որ «ուխտը», ճանաչելուց Հետո էլ Ձիչերինը շարունակում էր պնդել ազգագրական սահմանի ստեղծման և Բաթումի նափահանագիտոր Կովկասին թողնելու անհրաժեշտությունը վրա, դրանից խնդրի էությունը չի փոխվում: Այդ հարցերի վրա մենք կանգ չենք առնում, քանի որ դա մեր անմիջական խնդիրը չէ, բայց և այնպես ընթերցողին համոզելու համար մի փոքրիկ մեջբերում կատարենք Հենց իրենից՝ Ձիչերինից: 1920թ. դեկտեմբերի 5-ին Շ. էլիավային ուղարկած նամակում անդրադառնալով այդ խնդրին, նա գրում է. «Մենք տարածայն ենք երկու կետում. մենք չենք ընդունում թուրքական սահմանի որոշվելը ըստ ազգային ուխտի, որը համարյա վերարտադրում է Բրեստ-Լիտովսկյան սահմանները և մենք պահանջում ենք թուրքա-Հայաստանի թեկուզ որոշ մասի անկախության սկզբունքային ճանաչում, որը բավարար կլինի Թուրքա-Հայաստանի հայկական ծագումով բնակչության համար»¹:

Վերադառնալով Շահթախթի խնդրին, հարկ ենք համարում նշելու, որ դեպի Մակու և այնտեղից Թուրքիա տանող նեղուղի երկաթգծի օգտագործման մասին Մոսկվայից Կովկաս հղած և ոչ մի Հեռագրում հիշատակություն չկա: Սակայն արխիվային մի փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ այն գործարկելու ուղղությամբ Մակվի սարգարի Հետ, այնուամենայնիվ որոշ բանակցություններ վարվել են, բայց ոչ պետական մակարդակով: Այդ, ինչպես նաև Մակվի խանության տնտեսական դրուժյան և Մակու քաղաքում մնացած հայերի վիճակի մասին խիստ ուշագրավ տեղեկություններ է հայտնել «Кавказское слово» թերթի թղթակից Սորոչինսկին, որը Մակվից վերադառնալով Թիֆլիս, սեպտեմբերի 1-ին Երևանում այցելել է Արտգործնախարարություն և ընդունվել ընդհանուր քարտուղարի կողմից: Վերջինս էլ կայացած գրույցի բովանդակությունը սղագրել ու ներկայացրել է արտգործնախարարին: Փաստաթուղթը երկարաչուն է, ուստի մենք կմեջբերենք միայն այն մասերը, որոնք առնչվում են մեր Հետապնդած խնդրին.

- «Ամսուս 24-ին (24/VIII) երբ ևս Մակուի սարգարի մոտ էի, Մակու եկան նախիջևանից 1) 28-րդ կովկասյան առանձին բրիգադի գինվորական կոմիսար Միխ. Միխ. Գերշովիչը (Հրեա), 2) նախիջևանի պարեա Գմ. Այ. Շտոյը (ռուս), 3) Նալիլ փաշան յուր աղյուտանտով, 4) Թուրքիայում ՌՆՖՍՀ լիազոր ներկայացուցչության առաջին քարտու-

ղար Ուպման-Անգարսկին (լատիշ), 5) նույն միասիայի գինվորական կցորդ Բագիրովը (թաթար):

Այս բոլոր անձինք մնացին այստեղ երկու օր, ապա մեկնեցին դեպի Բայազետ, որտեղից պիտի ուղարկվեին դեպի Անգորա: Մի քանի օրից պիտի ճանապարհվեր և լիազոր ներկայացուցիչ էլիավան, որը գտնվում է առայժմ Գորիսում¹: Գնացողները ունեին իրենց Հետ արոգ, որը իբրև թև տանում էր տելեֆոնի ապարատներ, բայց կասկած կա, որ նոքա տանում էին ոսկի: Այդ արոգը ուղեկցում էին 10 ռուսներ, որոնցից հինգը կանայք, և 15-20 տաճկական գինվորներ և սպաներ:

Այդ երկու օրվա ընթացքում նոքա բանակցություններ էին վարում սարգարի Հետ հացի և երկաթուղագծի մասին: Ոչ մի հարցի առթիվ համաձայնության չեկան: Հացի համար սարգարը պահանջում էր ոսկի, արծաթ կամ ապրանք: Բուլչեիկները առաջարկում էին թղթադրամ, այդ պատճառով համաձայնության չեկան: Երկրորդ հարցի առթիվ սարգարը հայտնեց, որ նա հնարավորություն չունի բանեցնել Մակվա երկաթուղագիծը, որովհետև չունի ոչ մագուլթ և ոչ էլ տեխնիկական պերսոնալ»² (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Ու՞մ հանձնարարությամբ էին բանակցում երկաթգծի գործարկման շուրջ, Մոսկվայի՞ թե՞ Բաքվի, հայտնի չէ: Հնարավոր է, որ դա Կովկասի բուլչեիկյան իշխանությունների, կամ էլ թուրքերի նախաձեռնության արդյունք էր: Հայտնի չէ նաև, թե Լեզրանը, որը, ինչպես վերը տեսանք, այդ երկաթգծի գործարկման ջատագովն էր, տեղեկացա՞վ բանակցությունների արդյունքի մասին: Դժվար է նաև ասել, թե սարգարը իսկապե՞ս երկաթգիծը գործարկելու հնարավորություն չունեի, թե՞ մերժման պատճառը վախն էր բուլչեիկների խանություն թափանցելուց, ինչի մասին վկայություն կա վերոհիշյալ փաստաթղթում: «Ինչքը՝ սարգարը լավ է ըմբռնում այն մեծ վտանգը, որ նրան սպառնում է բուլչեիկների կողմից, - ասել է Սորոչինսկին: Նա գիտե, որ նրանց Մակվում երևալը նրա մահն է: Սարգարը հավաստիացրել է, որ բուլչեիկները ոչ մի կերպ այդ սահմաններում չեն մտնի Պարսկաստան: Յուր կտրվի ուժեղ դիմադրություն: Նա իր տրամադրության տակ ունի մոտ տասը հազար ձիավոր գինված մարդ՝ լավ հրացաններով, մեծաքանակ փամփուշտներով և բավական թվով զնդացիրներով»³:

¹ „Геноцид армян...“, стр. 305.

¹ էլիավան մնացել էր Գորիսում հիվանդանալու պատճառով, իսկ ապաքինվելուց Հետո չմեկնեց Թուրքիա, այլ վերադարձավ Բաբու:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 423, թ. 12-13:

³ Նույն տեղում, թ. 14:

Այս փաստաթղթում մի այլ ուշագրավ վկայություն էլ կա, որը նմանապես ուզում ենք ներկայացնել ընթերցողի ուշադրությանը. «Պ. Սորոչինսկին ունեցել է խոսակցություն Հայաստանի մասին բոլշևիկների և Ոսիլ փաշայի հետ: Վերջինս հայտնել է, որ նոքա ոչինչ չունեն հայ ժողովրդի հետ, բայց նոքա պիտի կովեն դաշնակների դեմ. որոնք Անտանտի գործակալներն են, այն Անտանտի, որի դեմ նոքա կովում են: Իսկ բոլշևիկները հայտնել են, որ Հայաստանի համար պատրաստվում են նոր պիլյուներ, որ Նախիջևանում կենտրոնանում են սովետական զորքեր, որոնք պիտի գրավեն Ծահթախթին և ապա Ծարուրն ու Երևանը»¹:

Այսպիսին էր Թուրքիա գործուղված խորհրդային պատվիրակության տրամադրվածությունը Հայաստանի հարցում: Պատերազմեցի՞ն խորհրդային զորքերը Հայաստանի դեմ Ծահթախթիում և Ծարուրում, ինչպիսի՞ ընթացք ունեցան ռազմական գործողություններն այդ չրջաններում, խորհրդային՞ թե՞ Թուրքական զորքերի կողմից նրանք գրավվեցին, անդրադառնանք հաջորդ գլխում: Իսկ մինչ այդ՝ հակիրճ անդրադառնանք Հայաստանի համար Ծարուրի տնտեսական նշանակության հարցին:

* * *

Ծարուրի գավառի գրավումը և օգոստոսի 10-ի Լեզրան-Ջամայյան համաձայնագրով Հայաստանին ամրակցումը ոչ միայն ռազմաքաղաքական, այլև տնտեսական կարևոր նշանակություն ստացան: Դա նախ Պարսկաստանի հետ առևտրատնտեսական կապերի վերականգնման անհրաժեշտությունն էր և ապա գաղթականության մի մասին Ծարուրում վերաբնակեցնելու հնարավորությունը: Եթե հիշենք, որ պարենային սուր ճգնաժամ ապրող հանրապետությունը ողողված էր աշխատանք և մշտական բնակության վայր չունեցող գաղթականներով (այդ թվում և Ծարուր-Նախիջևանից), ապա կրնդունենք, որ այդ երկու խնդիրներն էլ կառավարության առաջ ծառայած և առաջնահերթ լուծում պահանջող հարցերից էին: Ահա թե ինչու, տիրելով Ծարուրին և դրանով իսկ կրկին սահմանակից դառնալով Պարսկաստանի հյուսիսարևմտյան չրջանում գտնվող Մակվի խանությունը, Հայաստանի կառավարությունը իսկույն ևեթ քայլեր ձեռնարկեց ոչ վաղ անցյալի կապերը վերականգնելու ուղղությունը:

¹ Նույն տեղում, թ. 17:

Նախ ասենք, որ պարսկական չուկան միակն էր, որտեղ կարելի էր հացամթերքների և անասունների գնումներ կատարել և ինչ-որ չափով լրացնել հանրապետության սուղ պաշարները: «Ժողովուրդ» օրաթերթը, կարևորելով այդ իրողությունը, 1920թ. հուլիսի 21-ի համարում գրել է. «Երբ առաջին անգամ անգլիացիների աջակցությամբ կցվեց մեր երկրին Նախիջևանը, կառավարությունը կարծես չկարողացավ գնահատել այդ չրջանի ահագին տնտեսական և ռազմական նշանակությունը մեր պետության համար, չգործադրեց ամեն մի միջոց պահպանելու նրան մեր ձեռքին: Սակայն մի տարվա ընթացքում Պարսկաստանից մեր կտրված լինելը արևի պես պարզեց, թե ինչպես անկախ Հայաստանին դժվար է ապրել՝ չլինելով սահմանակից դրացի և բարեկամ Պարսկաստանին: Այժմ կարծես պարզվել է, որ այդ սահմանակցությունը և Ջուլֆա կայարանը ոչ պակաս կարևոր են մեր հանրապետության համար և նորմալ զարգացման համար, որքան և էլքը դեպի ծով և սեփական նավահանգիստ ունենալը»:

Այս տողերում, անշուշտ առկա է որոշ չափազանցություն, բայց որ ընդհանուր առմամբ Հայաստանի համար պարսկական չուկայի դերն ու նշանակությունը ճիշտ է ներկայացված, դա անտարակուսելի է: Ուղղակի ասվածին պետք է ավելացնել, որ շահագրգռվածությունը փոխադարձ էր, քանի որ պարսից վաճառականները գյուղատնտեսական ապրանքներ արտահանելու ավելի մոտիկ և հարմար չուկա չունեին:

Մակվի խանության և Ատրպատականի նահանգի հետ առևտրատնտեսական կապերի մեջ մտնելու ուղղությամբ առաջին քայլերը ձեռնարկվել էին դեռևս 1919թ. գարնանը, հենց որ Անդրկովկասի բրիտանական հրամանատարությունը Ծարուր-Նախիջևանի կառավարումը հանձնեց Հայաստանի Հանրապետությանը: Այն ժամանակ ձեռք էին բերվել որոշ պայմանավորվածություններ¹, որոնք, սակայն, չիրագործվեցին Ծարուր-Նախիջևանում ծագած հակահայկական ապստամբության և հանրապետության զորքերի՝ այդ չրջաններից հետ քաշվելու պատճառով, որով և խզվեց կապը Պարսկաստանի հետ: Այժմ, երբ Ծարուրն ամբողջովին մաքրվեց թուրք-ադրբեջանական հրոսակախմբերից և միացվեց Հայաստանին, Մակվի խանության հետ ոչ վաղ անցյալի առևտրատնտեսական կապերի վերականգնման հնարավորություն առաջացավ: Ծահագրգռվածությունը, ինչպես վերը

¹ Տես է. Ա. Զոհրաբյան, Սովետական Ռուսաստանը և Հայ-իրանական հարաբերությունները 1920-1922թթ., Եր. 1985, էջ 48-49:

նչեցինք, փոխադարձ էր, և կարճ ժամանակամիջոցում այդ բնագավառում լուրջ հաջողություններ արձանագրվեցին: Ավելացնենք, որ բոլշևիկներին՝ Նախիջևան մտնելուց հետո Մակվի սարդարը ավելի բայրացական էր դարձել Հայաստանի նկատմամբ: «Кавказское СОВО» թերթի թղթակից Սորոչինսկին, վերադառնալով Մակվից, սեպտեմբերի 1-ին այցելել էր ՀՀ արտգործնախարարություն և ասել. «Սարդարը խնդրել է Հայտնել Հայաստանի կառավարությանը, որ նա մտում է նույնպիսի բարեկամ, ինչպես մինչև այժմ և տալիս է հավաստիացումներ, որ Մակվա կողմից ղեկի Հայաստան չի արձակվի և ոչ մի գնդակ»¹: Հենց այդ բայրացականությունը պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ սկսված թուրք-հայկական պատերազմի պայմաններում, երբ Հայաստանը պարենային սուր պակաս էր զգում, կառավարությունը հոկտեմբերի 4-ին Մակու գործուղեց մի պատվիրակություն, որը շուտով (հոկտեմբերի 23-ին) Սարդարի հետ կնքեց պայմանագիր, որով վերջինս պարտավորվում էր 15 օրվա ընթացքում Հայաստանին վաճառել 300.000 փ. ցորեն և 100.000 փ. գարի: Ուշագրավ է, որ Սարդարը պարտավորվում էր առանց Հայաստանի համաձայնության թուրքերին հաց չվաճառել, իսկ Հայաստանի նկատմամբ ստանձնած պարտավորություններից ազատվում էր միայն այն դեպքում, եթե Մակվի և Ուոյի շրջաններում հեղաշրջում կատարվի, կամ էլ հայկական զորքերը հեռանան Ծահթախթիից և դրանով իսկ Հայաստանը զրկվի հացամթերքներ ընդունելու հնարավորությունից²:

Շարուրի դաշտի արգավանդ հողերը, ինչպես նաև բազմաթիվ լքված գյուղերի առկայությունը, հայ գաղթականների մի մասին այդ շրջանում տեղավորելու և նրանց ֆիզիկական գոյությունն ապահովելու հնարավորություն են տալիս: Վերաբնակեցումն անհրաժեշտ էր նաև շարուրարենակ հայերի թիվը բազմապատկելու առումով, քանի որ անցյալի փորձը ցույց էր տվել, որ տեղի մահմեդական ազգաբնակչությունը հայերի և Հայաստանի նկատմամբ իր թշնամական վերաբերմունքից չի հրաժարվի: Դա հասկանում էր կառավարությունը, հասկանում էր նաև հասարակությունը: Ահա ինչու դեռևս շարունակվող կոիվների շրջանում այդ հարցը լայնորեն քննարկվում էր մամուլի էջերում: «Թուրք ազգաբնակչության մեծամասնությունը վերջին տարվա ընթացքում այնպիսի անհանդուրժելի ընթացք էր բռնել մեր հանրապետության վերաբերմամբ, որ այժմ նա կարելի չի համարում

մնալ Հայաստանի հպատակ, այլ փախչում է արտասահման, - կարգում ենք «Ժողովուրդ» օրաթերթի 1920թ. հուլիսի 16-ի համարում, - նման պայմաններում՝ պետական շահերի տեսակետից, կենսական անհրաժեշտություն է բնակեցնել այդ խիստ հարուստ և պտղաբեր գավառները Հայ ազգաբնակչությանը: Կառավարությունը, և մասնավորապես գյուղատնտեսության մինիստրությունը, պիտի մանրամասն վորապես գյուղատնտեսության մինիստրությունը, պիտի մանրամասն ծրագիր մշակեն այս գավառները փոխադրելու հողազուրկ կամ սակավահող հայ գյուղացիությունը Հայաստանի այլ վայրերից կամ արտասահմանից»:

Հասկանալի է, որ Շարուրի բնակեցման հարցում առաջնահերթությունը պետք է տրվեր այն գաղթական բնիկ հայերին, որոնք 1918-1919թթ. նախ օսմանյան զորքերի և ապա թաթարական հրոսակախմբերի կազմակերպած ջարդերի հետևանքով ստիպված լքել էին իրենց բնակավայրերը և հաստատվել Երևանում, էջմիածնում և Հայաստանի Հանրապետության այլ վայրերում: Ուստի կառավարությունը, տեղական իշխանությունները և հայրենակցական միությունները կոչով դիմում են նրանց՝ առաջարկելով վերադառնալ և հաստատվել հայրենի գյուղերում: Օգոստոսի 4-ին «Նոր աշխատավոր» կան միությունը դիմում էր ղուր գաղթականներին, որով կոչ էր արվում վերադառնալ հայրենիք, շենացնել դատարկ գյուղերը: Իսկ «Ժողովուրդ» օրաթերթի օգոստոսի 5-ի համարում տպագրված Երևանի գավառական ինքնավարության վարչության հայտարարության մեջ գաղղակի ասված էր. «Հայտարարում ենք ի գիտություն Երևանի գաղղակում ապրող Շարուրի, Նախիջևանի և Գողթանի գաղթականություն, որ վերադառնան և բնակություն հաստատեն՝ շարուրցիներն ու նախիջևանցիները՝ Շարուրում, իսկ գողթանցիները՝ Գողթանում»:

Ժամանակի մամուլի էջերում տեղ գտած հաղորդագրություններից նաև պարզ է դառնում, որ կառավարությունը հնարավորինս օժանդակում էր Շարուրում բնակության մեկնողներին՝ տրամադրելով նպաստ, ճանապարհածախս և որոշ դեպքերում՝ նույնիսկ փոխադրամիջոց: Այդ ամենի հետևանքով բավականին աշխույժ շարժում սկսվեց, և Շարուր գնացողների թիվը կարճ ժամանակամիջոցում բազմապատկվեց: Անշուշտ, դրանց մեջ քիչ չէին նաև այնպիսիք, որոնք գնում էին ոչ թե մշտական բնակություն հաստատելու, այլ չհնձված ցորենի արտերին ու լքված գույքին տիրանալու նպատակով: Հենց նրանք, ինչարտերին ու լքված գույքին տիրանալու նպատակով: Հենց նրանք, ինչպես նաև կլիմայական պայմաններին չհարմարվողներն ու հատկապես արևմտահայ գաղթականները, շուտով սկսեցին հեռանալ Շարուրից՝

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 423, թ. 14:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 3, թ. 3:

իրենց հետ տանելով այն ամենը, ինչ կարող էին: Բացի այդ, չուտով նաև պարզվեց, որ վերաբնակիչներին Շարուրում պահելու և նրանց համար շատ թե քիչ տանելի պայմաններ ստեղծելու նպատակով կառավարությունն ձեռնարկած քայլերը բավարար չեն: Այդ մասին ուշագրավ տեղեկություններ կան Արարատյան նահանգի նահանգապետին ուղարկած Վայոց Ձորի գավառապետ Յապոնի սեպտեմբերի 28-ի գեկուցագրում: Նրանում ասված է, որ «Շարուրը գրավելուց հետո գանազան չըջաններից (այստեղ) շտապեցին մի քանի հազար մարդիկ: Երկար ժամանակ Շարուրում բացակայում էր իշխանությունը և գանազան հիմնարկությունների կողմից տրված իրար հակասող վկայականները ստեղծեցին մի քոսային դրություն, որից գլխավորապես օգտվում էին ճարպիկները, ուժեղները, սպեկուլյանտները և, ընդհանրապես՝ տուժում չարքաչ աշխատավորությունը և գաղթականությունը, որը գուրկ էր ցորեն ձեռնելու հարմարությունից՝ լճկաններ չունենալու պատճառով: Մենդատու կայանների և բժշկական օգնության իսպառ բացակայությունը պարարտ հող ստեղծեցին գանազան հիվանդությունների, գլխավորապես «մալարիա», որը ահագին զոհեր խլեց ժողովրդից: Տիրող դրության հետևանքով սկսվեց արտագաղթը Շարուրից, որը հասավ հսկայական չափերի և մի քանի շաբաթվա ընթացքում դատարկվեց Շարուրը»¹:

Տեղում մնացել էին միայն նախկին շարուրցիներն ու նախիջևանցիները, որոնք տեղավորվել էին չորըջ 10 գյուղերում: Վտանգ կար, որ սրանք էլ կհեռանան, ուստի վերոհիշյալ գեկուցագրում Յապոնը առաջարկում է իրականացնել միջոցառումների մի ամբողջ շարք (անդատու կայանների ստեղծում, Շարուրի կենտրոն Բաշ-Նորաչենում 50 մահճակալով հիվանդանոցի հիմնում, երկու կետերում ֆելդչերական կայանների հաստատում, գյուղացիներին քարչող ուժով և գութաններով ապահովում և այլն) տեղում մնացածների գոյությունը և ֆիզիկական անվտանգությունն ապահովելու համար: «Շարուրում բոլոր բնակավորներն անգն են և ենթակա պատահականությունների, - գրում է Յապոնը: Անհրաժեշտ է տեղացիներից կազմել ինքնապաշտպանական խմբեր: Դրա համար անհրաժեշտ է փութացնել (զենք) ուղարկելու գործը, որը խոստացել է ՆԳՄ-ն: Առաջին հերթին հնարավոր է երեք հարյուր (300) հրացան լավ տեսակի»²:

Բայնն այն է, որ թեև ամբողջ Շարուրի գավառակը և նախիջևանի

գավառի մի մասը գրավված էին Հայկական զորքերի կողմից և օգոստոսի 10-ի համաձայնագրով անցել էին Հայաստանին, բայց նախկես ինչպես սահմանների վրա, այնպես էլ գավառում հաճախակի տեղի էին ունենում մահճակալական հրոսակախմբերի ավազակային հարձակումներ, խժոժություններ և այլ կարգի հանցագործություններ, որով սպառնալից վիճակ էր ստեղծվում աղգարնակչության համար: Վկայաբերելիք դրանցից մի քանիսը, որ քաղվածաբար վերցրել ենք Արտգործնախարարությունից սեպտեմբերյան տեղեկագրի 4-րդ հավելվածից.

«Օգոստոսի 10-ին Շարուրի ուղղությունը մերոնք մաքրել են Արաքս գետի ձախ ափը Ենգիջա գյուղից արևմուտք՝ թաթարական ավազակներից, որոնք թալան և կողոպուտ էին անում անվերջ: Մենք կորուստ չունենք, թուրքերից սպանված են և վիրավոր 30 հոգի:

...Օգոստոսի 14-ի գիշերը թաթարական խուզարկու խմբերը Դաբալագյաղի դուռնի մոտ հրացանաձգության են բռնվում մեր պահակների հետ: Նույն գիշերը թաթար ձիավոր խմբերը հրացանաձգություն են սկսում Աղնարեղ գյուղի չըջանում՝ մեր զորքերի վրա:

...Օգոստոսի 21-ին 20 հետևակ թաթարներ հրացանաձգության են ներթարկում Շարուրում մեր պահակներին Պայիս գյուղի մոտ և... հրացանային կրակի են մատնում մեր զորքերը Ուննջափ գյուղի հարավային կողմից, կես ժամից հետո են քաշվում:

...Օգոստոսի 29-ին Շարուրում, Դիաղինի կողմից 30 թաթար ձիավորներ փորձում են անցնել Արաքս գետը, բայց մեր կրակով հետ են շարտվում՝ թողնելով 3 դիակ: Նույն օրը Ուննջափ գյուղի մոտ թաթարական հետախույզները հրացանաձգության են բռնվում մեր առաջապահների հետ:

...Օգոստոսի 30-ին նույն տեղը 50 հոգի թաթարներ՝ զնդացիներով գինված, փորձում էին ձեղքել մեր առաջավոր մասերը, բայց չզիմանալով մեր կրակին, նահանջում են Ջահրի գյուղը»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, իրադրությունը Շարուրում իսկապես հանգիստ չէր, և դրա պատճառը չղաղարող այն հարձակումներն էին, որ կատարվում էին ռուսական վերահսկողության տակ գտնվող տարածքներից: Քիչ չէին նաև հենց ռուսական զորամասերի կողմից կատարված հարձակումները, ինչի մասին խոսվում է Լեզրանին հասցեագրված Համո Օհանջանյանի սեպտեմբերի 5-ի բողոքի նոտայում: Նրանում ասված է, որ օգոստոսի 10-ի համաձայնագրից հետո Հայկական զորքերը ոչ մի անգամ չեն խախտել դեմարկացիոն գիծը, մինչդեռ ռուսական

¹ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 2, գ. 623, թ. 27:

² Նույն տեղում, թ. 29:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 607, թ. 38-39:

գորքերը միմիայն Նախիջևանի չրջանում մի շարք ակտիվ գործողություններ են ձևոնարկել Հայկական ուժերի դեմ օգոստոսի 13-ի, 20-ի, 24-ի, 29-ի, 31-ի, սեպտեմբերի 1-ի և 3-ի ընթացքում: Հ. Օհանջանյանը Հետագա բարդություններից խուսափելու համար իր կառավարությունն անունից առաջարկում է Նախիջևանի չրջանում տեղարաշխված Հայկական և ռուսական զորքերի միջև հատուկ չեզոք գոտի ստեղծել: Ըստ որում, առաջարկվում է այսպիսի տարրերակ. Հայկական զորքերը մնում են օգոստոսի 10-ի համաձայնագրով հաստատված գծի վրա, այն է՝ Ծահթախթի-Դարայազյազի և Նախիջևանի գավառների նախկին վարչական սահմանը՝ մինչ Զանգեզուրի գավառի նախկին վարչական սահմանի հետ հատվելը: Ռուսական զորքերը զբաղեցնում են Կորգալուդի լեռնանցք-Թագրուչան, Դուզգաղ-Շայթանարաղ-Թարեչ-Բադամլու-Ներքին Իրամաչեն-Զիրենել գյուղեր-Ալսդարան լեռ գիծը¹:

Նոտալում հատկապես նշված էր, որ «վերջին ժամանակների իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ միմիայն նշված չեզոք գոտու հաստատումով Հնարավոր կլինի ապահովել հանգստությունը Նախիջևանի չրջանում»²:

Թեև Համո Օհանջանյանը նաև խնդրել էր շտապ տեղեկացնել, թե ռուսական զորքերի հրամանատարությունը ինչպես է վերաբերվում չեզոք գոտի ստեղծելու մասին իր առաջարկին, սակայն Լեզրանից այդպես էլ որևէ պատասխան չստացավ: Համենայն դեպս, ոչ արխիվներում ու փաստաթղթերի ժողովածուներում, ոչ էլ պատմագիտական գրականության մեջ չենք հանդիպել Լեզրանի պատասխանի մասին որևէ վկայություն: Իսկ չպատասխանել՝ նշանակում է համաձայն չլինել արված առաջարկին: Ասենք, սեպտեմբերյան այդ օրերին, երբ Բաքվում և Անկարայում ծրագրվում ու նախապատրաստվում էր մեծ պատերազմ՝ ընդհանուր արշավանք դեպի Հայաստան, իսկ Մոսկվան ձգտում էր լուծել Հայաստանով դեպի Թուրքիա տրանզիտի հարցը, որով կկանխվեր Թուրք-Հայկական պատերազմը, Շարուրի սահմաններում տեղի ունեցող մանր ընդհանրումները այլևս չէին կարող լուրջ ուշադրության արժանանալ: Սակայն տրանզիտի իրավունք ստանալու միջոցով Թուրք-Հայկական պատերազմը կանխելու փորձը հաջողություն չունեցավ: Այդ հարցը կարող էր լուծվել Երևանում Հայաստանի կառավարության հետ Լեզրանի անմիջական բանակցությունների միջոցով: Մինչդեռ վերջինս Երևան ժամանեց ոչ թե օգոստոսին կամ էլ սեպտեմբերին, այլ միայն հոկտեմբերի 11-ին, երբ պատերազմը վաղուց սկսված էր:

Ինչ հետևություններ կարելի է անել այս գլխի շարադրանքից.
 1. Կովկասում գործող բոլշևիկյան ղեկավար գործիչների շարքում Բ. Լեզրանը միակն էր, որ հաստատապես կանգնած էր Շարուր-Նախիջևանը Հայաստանի Հանրապետության մաս ճանաչելու տեսակետի վրա: Այդ են վկայում ոչ միայն նրա բազմաթիվ հայտարարությունները, այլև օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը, որով Շարուրից բացի Հայաստանին էր հանձնվում նաև Ծահթախթի-Զուլֆա Երկաթուղու շահագործման իրավունքը: Մի հանգամանք, որն առաջ բերեց ոչ միայն Բաքվի և Անկարայի, այլ նաև Մոսկվայի դժգոհությունը:

2. Կովկասում գործող գլխավոր կոմունիստը՝ Գ. Օրջոնիկիձեն, թեև տեսնում ու հասկանում էր Ադրբեջանի ղեկավարության մոտ հակահայկական ազգայնական տրամադրությունների առկայությունը, բայց և այնպես գործնականում պաշտպանում էր նարիմանովի խմբի շահերը: Առաջ քաշելով Ղարաբաղը և Զանգեզուրը՝ Ադրբեջանին, իսկ Շարուր-Նախիջևանը՝ Հայաստանին տարրերակը, միաժամանակ պահանջում էր ռուսական զորքերով օկուպացնել Շարուր-Նախիջևանը՝ Անատոլիայի հետ կապի հաստատման և ազգամիջյան ընդհարումները կանխելու պատրվակով:

3. Ադրբեջանի ղեկավարությունը՝ Հանձին Ն. Նարիմանովի և նրա խմբի, Հայաստանի նկատմամբ վարում էր նույն թշնամական, զավթողական քաղաքականությունը, ինչ և մուսավաթական կառավարությունը: Բոլոր վիճելի տարածքները համարելով իրենցը՝ Բաքվի ղեկավարները օգտագործում էին ռուսական զորքերով օկուպացված չրջաններում ազատորեն գործելու հնարավորությունները (քարոզչություն, կաշառք, սպառնալիք և այլն) այդ տարածքները Ադրբեջանին ամրակցելու համար և խուսափում հայ-ադրբեջանական կոնֆերանս գումարելու Հայաստանի կառավարության առաջարկությունից:

4. 1920թ. հուլիս-օգոստոսին Զանգեզուր (և արևմտյան Օլթի, արևելյան Ղազախ, Շամչաղին, Զանգեզուր) և արևմտյան (Օլթի, Մերդենեկ) սահմաններում ստեղծված պատերազմական բարդ իրադրությունից պայմաններում, երբ Հայկական ուժերը ուժասպառ էին լինում անհավասար մարտերում, իսկ 11-րդ բանակի հրամանատարությունը սպառնում էր լայնամասշտաբ հարձակմամբ, Լեզրանի հետ բանակցություններ սկսելը և հաշտության համաձայնագրի ստորագրումը, հրամայական անհրաժեշտություն էր:

5. Լեզրան-Ջամալյան համաձայնագիրը, ըստ էության, կոմպրոմիս էր, խելամիտ կոմպրոմիս և դիվանագիտական հաջողություն, որով վերջ էր տրվում պատերազմին: Հայաստանը՝ համաձայնելով Զանգե-

¹ Տե՛ս «Բանրեր Հայաստանի արխիվների», 1993թ., N 1-2, էջ 296-297:
² Նույն տեղում, թ. 297:

գուրի և Նախիջևանի ժամանակավոր օկուպացիային (մինչև այդ գավառների ճակատագրի վերջնական լուծումը առաջիկայում կնքվելիք ռուս-Հայկական պայմանագրով), փոխարենը ստանում էր Ծարուրի գավառակը և Ծահթախթի-Ջուլֆա երկաթուղու շահագործման իրավունքը ու դրանով իսկ լուծում կենսական նշանակության կարևորագույն հարց՝ Իրանի հետ առևտրատնտեսական կապերի վերականգնման հնարավորություն:

6. Օգոստոսի 10-ի համաձայնագրից դժգոհ մնացին Հայաստանի թե՛ «ղաշնակիցները»՝ Անգլիան և Ֆրանսիան, թե՛ թշնամիները՝ Թուրքիան և Ադրբեյջանը:

Ռուսաստանի դեմ փաստական պատերազմի մեջ գտնվող փոքրիկ և ուժասպառ Հայաստանին որևէ իրական օգնություն ցույց չտված Անգլիայի և Ֆրանսիայի անդրկովկասյան ներկայացուցիչների շտապ ժամանումը Երևան, սպառնալից Հայտարարությունները և Ռուսաստանի դեմ պատերազմը շարունակելու պահանջը, ակնհայտ դարձրեց, որ Հայաստանը նրանց հետաքրքրում է միայն որպես հակառուսական ճակատ և ոչ ավելի: Այնուամենայնիվ, Հայաստանի կառավարությունը իր քաղաքական կողմնորոշումը չփոխեց: Վարչապետ Հ. Օհանջանյանը հավաստիացրեց «ղաշնակիցներին», որ կնքված համաձայնագիրը միայն ժամանակավոր զինադադար է և ուրիշ ոչինչ:

Համաձայնագրի ստորագրման կապակցությամբ Բաքվում և Անկարայում բարձրացված աղմուկն ու բողոքը, Մոսկվայում գտնվող նրանց ներկայացուցիչների (Բ.Ծահթախթինսկի, Բեքիր Սամի բեյ) դիմումները Լենինին անհետևանք չմնացին: Նախիջևանում գտնվող Կարմիր բանակի հետ կապի հաստատման նպատակով Թուրքական զորքերի կողմից Սարիղամիշը և Ծահթախթին գրավելու վերաբերյալ Մոսկվայի համաձայնությունը, ինչպես նաև Թուրքական «Ազգային ուխտի» ճանաչումը, դուռ էին բացում Հայաստանի վրա Թուրքիայի ավազակային հարձակման համար:

7. Ծարուրի գավառակի միացումը Հայաստանի Հանրապետությանը ռազմաքաղաքականից զատ ունեցավ նաև տնտեսական կարևոր նշանակություն, քանի որ դա հնարավորություն տվեց. ա) Ծարուր-Նախիջևանի գաղթականության մի մասին վերաբնակեցնել այդ շրջանում և դրանով իսկ ինչ-որ չափով թեթևացնել կառավարության ուսերին ծանրացած գաղթականական ծանր բեռը, բ) վերականգնել առևտրատնտեսական կապերը Իրանի հյուսիս-արևմտյան շրջանների հետ և Մակվի խանության հետ կնքել առևտրական նպաստավոր պայմանագիր:

ԳԼՈՒՆ ԵՐՐՈՐԴ

Իրադրությունը Ծարուրի ճակատում Թուրք-Հայկական պատերազմի շրջանում: Նախիջևանյան հիմնահարցը Ալեքսանդրապոլի կոնֆերանսում

Մոսկվայի նոր դիրքորոշումը վիճելի տարածքների և դեպի Թուրքիա տրանզիտի հարցում Հայաստանի դեմ բեմալականների պատերազմական նախապատրաստություն չըջանում:

Իրադրությունը Ծարուրի ճակատում Թուրք-Հայկական պատերազմի առաջին ամիսներին (սեպտեմբեր-հոկտեմբեր): Ծահթախթի-Ջուլֆա երկաթուղագծի գրավումը Նախիջևանի Թուրքական զորամասի կողմից:

Վիճելի տարածքների հարցը Լ. Ծանթի և Բ. Լեգրանի պատվիրակությունների Երևանյան բանակցություններում: Հայ-ռուսական պայմանագրի նախագծի մերժումը Ադրբեյջանի ղեկավարության և Ստալինի կողմից: Չիչերինի վերաբերմունքը:

Ռազմական գործողությունները Ծարուրի ճակատում պատերազմի ավարտական փուլում: Հայկական զորամասի համառ դիմադրությունը և հարկադրական նահանջը Ծարուրից:

Տարածքային սահմանագծման հարցերը Ալեքսանդրապոլի կոնֆերանսում: Թուրքական դիվանագիտության հեռահար նպատակները. Սերի պայմանագիրը չեղյալ Հայտարարելու և Հայկական զորամիավորումները Ծարուրի հարակից շրջաններից հետ քաշելու Կարաբեքիրի պահանջը:

Տարածքային սահմանագծման Ուստիայանի պատվիրակության կազմած քարտեզը: Թուրքական հակաառաջարկները. Արփաչայը և Արաքսը սահմանագիծ:

Հայաստանի խորհրդայնացման խնդիրը և Թուրքական դիվանագիտությունը, Ծարուր-Նախիջևանի նկատմամբ հովանավորության պահանջը:

Վրացյանի կառավարության դիրքորոշումը Հայաստանի խորհրդայնացման և Թուրքական պայմանագրի ստորա-

գրման հարցում: Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի ստորագրման առեղծվածը: Ծարուր-Նախիջևանն ըստ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի:

Սորհրդահայ պատմագիտական գրականության մեջ վաղուց ձևավորված կարծիք կա, ըստ որի՝ Բ. Լեզրանի պատվիրակության Երևան ժամանելու ուշացման հարցում մեղավոր է բացառապես Համո Օհանջանյանի կառավարությունը, որ եթե բանակցություններն ավելի շուտ սկսվեին, պայմանագիր ստորագրվեր, կխուսափեինք այդ կորստաբեր պատերազմից: Մինչդեռ արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ բանակցությունների ուշացման հարցում «մեղավորության» իր բաժինն ունի նաև Սորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը: Պարզվում է, որ եթե հուլիս-օգոստոսին Հայաստանի կառավարությունն էր հետաձգում Լեզրանի ժամանումը Երևան՝ այն էլ բավականին հիմնավոր պատճառաբանությամբ, ապա սեպտեմբերին արդեն Ռուսաստանի: Ինչո՞ւ, փորձենք պարզել:

Դեռևս օգոստոսի 22-ին Չիչերինը Ս. Տեր-Գաբրիելյանին հանձնարարել էր հաղորդել Լեզրանին, որ պետք է շտապ մեկնել Երևան՝ Հայաստանի կառավարության հետ լուծելու դեպի Թուրքիա ազատ տրանզիտի իրավունք ստանալու և Անկարայի կառավարության հետ հեռախոսային ուղիղ կապ ստեղծելու խնդիրը: Մեկ շաբաթ անց՝ օգոստոսի 30-ին, Լեզրանը պատվիրակության քարտուղար Իստոմինին գործուղում է Երևան՝ պատվիրակության Երևան ժամանելու հարցը կառավարության հետ համաձայնեցնելու և անհրաժեշտ պայմաններ նախապատրաստելու համար: Սակայն Հայաստանի կառավարությունը չի շտապում լուծել այդ հարցը՝ պատճառաբանելով, որ Ծանթի պատվիրակությունը դեռ չի վերադարձել, և բացի այդ, 50 հոգուց բաղկացած պատվիրակության համար Երևանում համապատասխան չենք չկա: Այս ամենի մասին հայտնելով Չիչերինին՝ Լեզրանը սեպտեմբերի 15-ին մի ընդարձակ գրություն է ուղարկում Մոսկվա, որում տեղեկացնում է, որ ինքը վերջին օրերին Հայաստանի կառավարությանը վճռական հարցում է արել, թե կարո՞ղ է մոտ օրերը պատվիրակության համար Երևանում անհրաժեշտ չենք տրամադրել, թե ոչ, հակառակ դեպքում՝ առաջարկելով բանակցությունները փոխադրել Ռուսաստան:

Լեզրանը վստահ էր, որ այս անգամ Հայաստանի կառավարությունը դրական պատասխան կտա, և նաև գտնում էր, որ տրանզիտի

խնդիրը Դաշնակցություն կուսակցության շարքերում պառակտում կմտցնի: Թե ինչո՞ւ, նա չի ասում: Մենք էլ դրան չենք անդրադառնում, քանի որ այն դուրս է մեր թեմայի շրջանակներից: Այլ է տրանզիտի իրականացման հնարավոր ուղիների հարցը, որն անմիջական կապ ունի մեր թեմայի հետ և որի մասին խոսվում է այդ գրության մեջ: «Հայաստանի տարածքում երկու ուղի կա դեպի Թուրքիա, - գրում է Լեզրանը, - 1) Սարիղամիշ - էրզրում և 2) Նախիջևան - Ծահթախթի - Մակու - Բայազետ - Ղարաբլիս¹ - էրզրում: Առաջինը, որ ուղիղ կապ է հանդիսանում Անատոլիայի և անմիջականորեն՝ Անգորայի հետ, Հայաստանի համար պակաս վտանգավոր է, քանի որ պաշտպանված է բնական արգելքներով և Կարս ամրոցով: Երկրորդ ուղին գնում է Հայաստանի հարավային սահմանի երկայնքով և Նախիջևանի կողմից ուղիղ մուտք է բացում դեպի Հայաստան՝ Երևանի ուղղությամբ Արաքսի հովտով»²:

Անատոլիայի հետ ուղիղ կապի հաստատման տեսակետից այս երկրորդ ուղին Լեզրանը օգտակար չի համարում, քանի որ շրջանց ճանապարհով այն կրկին դուրս է բերում էրզրումի տրակտը, ընդ որում՝ որոշ հատվածում նեղուղի երկաթգծի գոյությունը վիճակը առանձնապես չի փոխում: Դրա փոխարեն՝ ըստ Լեզրանի. «Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևելյան մասում և Հայաստանի դեմ ինքնուրույն օպերացիաների համար այդ ուղղությունը կարող է վճռորոշ նշանակություն ունենալ: Հավասարապես Նախիջևանից ճանապարհ է բացվում դեպի Պարսկաստան՝ Թավրիզ»³: Ուստի առաջարկում է որոշել այն քաղաքական նպատակները, որ պետք է հետապնդել հաղորդակցության ուղիների վերաբերյալ Հայաստանին ներկայացվելիք պահանջների կապակցությամբ:

«Եթե Մոսկվան նպատակ կզնի ինքնուրույն օպերացիաներ զարգացնել մեզ մոտիկ Թուրքիայում և Պարսկաստանում, - շարունակում է Լեզրանը, - ապա տարածքային հարցերի լուծումը հարկ կլինի երկարաձևել՝ Նախիջևանի հանգույցը մեր տիրապետության տակ պահելու համար և մի շարք քայլեր ձեռնարկել՝ տիրանալու Ծահթախթի հանգույցին և նեղուղի երկաթգծին: Այդ դեպքում, պարզ միամտություն կլինի հուսալ, թե Հայաստանը կհամաձայնի մեզ տրանզիտ տրամադ-

¹ Գտնվում է Արևմտյան Հայաստանի տարածքում, Մեծ Ղարաբլիսից (այժմ՝ Վանաձոր) տարրերկու համար անվանում էին նաև Փոքր Ղարաբլիս:

² «ՀՀ-ն 1918-1920թթ., փաստաթղթերի... ժողովածու», էջ 279:

³ Նույն տեղում, էջ 280:

րել Կարս-Սարիղամիչ գծով: Դա ստիպված կլինենք Հետաձգել մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը:

Եթե խնդիրը քննարկական կառավարության հետ ուղիղ կապի հաստատումն է, նրան անհրաժեշտ պաշարներ մատակարարելը, ինձ թվում է, կարելի է սահմանափակվել Սարիղամիչի ուղղութիւնով, առավել ևս, որ Կովկասում մեր ուժերի ռեալ հաշվարկի ղեկքում Թավրիզի և Բայազետի ուղղութիւնների իրական օգտագործման հույս չենք կարող ունենալ:

Այդ ղեկքում հնարավոր կլինեն մի քանի տարածքային դիջուժներ-րի միջոցով Հայաստանի հետ համաձայնութեան գալ և լուծել տրանզիտի հարցը խաղաղ ճանապարհով»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Լեզրանը նախկինի պես խնդրի խաղաղ լուծման և Ազրբեջանի հետ վիճելի համարվող որոշ տարածքներ Հայաստանին դիջելու ջատագով էր: Իսկ թե ինչ տարածքներ նկատի ուներ նա, դժվար չէ գուշակել, թեև կոնկրետ այդ գրութեան մեջ ոչինչ նշված չէ: Սուրբ Զանգեզուրի և Նախիջևանի մասին կարող էր լինել: Վերջում Լեզրանը հնարավոր թյուրիմացութիւններից խուսափելու համար խնդրում է ցուցումներ տալ այդ հարցի մասին և ավելացնում. «...վերջին ժամանակներս Հայկական կառավարութիւնը որոշել է ձեռնարկել Ծահթախթի-Ջուլֆա երկաթգծային տեղամասի շահագործումը: Երկրում վառելիքի բացակայութեան պատճառով, գործը, համարաբար, կահանափակվի նախապատրաստական աշխատանքներով, թեև բացառված չէ, որ կառավարութիւնը այդտեղ քարածուխ հասցնի, որի արդյունահանումը Օլթիի շրջանում վերջերս է սկսվել»²:

Ծահթախթի-Ջուլֆա երկաթգծի շահագործման վերաբերյալ Հայաստանի կառավարութեան մտադրութեան մասին Լեզրանն իմացել էր Համո Օհանջանյանի սեպտեմբերի 6-ի հեռագրից, որում վերջինս, հայտնելով իր կառավարութեան այդ մտադրութեան մասին, միաժամանակ խնդրել էր օգոստոսի 10-ի համաձայնագրից բխող համապասխան ցուցում տալ տեղի իշխանութիւններին և Նախիջևանի տարածքում տեղաբաշխված ռուսական զորամասերին՝ արգելքներ չհարուցել Հայաստանի երկաթուղային վարչութեան աշխատանքներին³:

Լեզրանը Հ. Օհանջանյանի այս հեռագրին չէր պատասխանել, այլ, ինչպես վերը տեսանք, բավարարվել էր այդ խնդրի մասին իր կառա-

վարութեանը տեղեկացնելով: Նա արդեն գիտեր, որ Օրջոնիկիձեն ևս դեմ է թույլատրելու Հայաստանին շահագործել Ծահթախթի-Ջուլֆա երկաթուղագիծը: Նախորդ օրը՝ սեպտեմբերի 14-ին նա Բաքվից ստացել էր 11-րդ բանակի հրամանատարի հեռագիրը, որում ասված էր, թե Բաքվում գտնվելու ժամանակ Օրջոնիկիձեն ասել է, թե «համաձայնագրի երկաթուղագծի մասին կետը կարելի է չկատարել», որ ռազմական տեսակետից անթույլատրելի է հայկական զորամասերի հայտնվելը Ծահթախթիից արևելք՝ հատկապես նկատի առնելով այնտեղ թուրքական զորաջոկատների առկայութիւնը¹: Սա ակնհայտորեն անբավարար պատճառարանութիւն էր, քանի որ երկաթուղագծի շահագործումը իրականացնում են երկաթուղային վարչութեան աշխատակիցները և ոչ զորամասերը: Սուսելով երկաթգծի գործարկման նպատակով հայկական զորամասերի Ծահթախթիից արևելք հայտնվելու և թուրքական զորաջոկատների հետ ընդհարման վտանգի մասին՝ 11-րդ բանակի հրամանատարութիւնը դիտավորյալ խտացնում էր գույները: Լեզրանը դա չնկատել չէր կարող և արտահայտելով իր դժգոհութիւնը, 11-րդ բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդին ուղարկած պատասխան հեռագրում նա գրում է. «Ձիչերին կողմից ինձ տրված հրահանգների համաձայն Հայաստանի հետ օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը ենթակա է պահպանման նրա բոլոր մասերով...: Եթե Հայաստանի երկաթուղային վարչութեան գործակալների հետ Նախիջևանի թուրքական զորամասերի թշնամական ընդհարման վտանգ գոյութիւն ունի, Ռազմահեղափոխորդի պարտականութիւնն է ներգործող միջոցներ ձեռնարկել այդպիսի հնարավորութիւնը կանխելու համար: Հույժ կարևոր է, որ Նախիջևանը ամուր գրավված լինի մեր կարմիր զորամասերով: Ազրբեջանի սահմանների վրա մեր կողմից օգոստոսի պայմանագրի պահպանման ամբողջ պատասխանատվութիւնն ընկած է 11-ի Ռազմահեղափոխորդի վրա և ոչ թուրքական զորամասերի պետերի»²:

Ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցավ զինվորականների վրա Լեզրանի այս բավականին կոշտ պատասխանը: Միայն այն, որ հարցի լուծումը փոխադրվեց Մոսկվա: Ինչ վերաբերում է Ծահթախթի-Ջուլֆա երկաթուղագիծը գործարկելուն, ապա Լեզրանի այն ենթադրութիւնը, որ Հայաստանի կառավարութիւնը չի կարողանա գործարկել Երևան-Ծահթախթի-Ջուլֆա երկաթուղագիծը, ճիշտ դուրս եկավ, բայց

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 191, թ. 6:

¹ Տե՛ս „Геноцид армян...“, стр. 165.

² Նույն տեղում, էջ 168:

պատճառը ոչ թե վառելիքի բացակայությունն էր (Հայաստանում չողեքարչերը հիմնականում աշխատում էին Սարիղամիչի անտառների փայտով), այլ սկսված Թուրք-Հայկական պատերազմը: Նա չէր սխալվել նաև իրեն վիզա տալու հարցում: Սեպտեմբերի 14-ին Շանթի պատվիրակությունը վերադարձավ Երևան, իսկ 19-ին Հ. Օհանջանյանն իր կառավարության անունից Լեզրանին հրավիրում է Երևան՝ Մոսկվայում ընդհատված բանակցությունները վերսկսելու և հաշտության պայմանագիր կնքելու նպատակով: Վերջինս էլ՝ ոգևորված մոտ օրերը բանակցությունները սկսելու հնարավորությամբ, սեպտեմբերի 23-ին ընդարձակ հեռագրով դիմում է Ջիչերինին և Լենինին, տեղեկացնում, որ Վլադիկավկազից Ս. Տեր-Գաբրիելյանի վերադառնալուն պես մեկնելու են Երևան, խնդրում վերջնական կարծիք հայտնել հետևյալ երեք հարցերի վերաբերյալ (ներկայացնում ենք որոշ կրճատումներով)՝

«Առաջին - Արդյո՞ք ուժի մեջ է Ջիչերինի կողմից ինձ հաղորդած կզ-ի հրահանգը՝ դիվանագիտական ճանապարհով ստանալու Հայաստանի համաձայնությունը դեպի Թուրքիա մեզ ազատ տրանզիտ տրամադրելու և այդ կապակցությամբ մեր կնքած 10/VIII համաձայնագրի անվերապահ պարտադրականության մասին: Ռազմհեղափոխությունը նորից համառ կերպով հարց է հարուցում նշված պայմանագրի պահպանման անցանկալիության մասին՝ այս անգամ Շահթախթի-Ջուլֆա տեղամասի չահագործումը Հայաստանի երկաթուղային վարչությունը թույլատրելու առումով: ...Անհրաժեշտ է վճռական քայլեր ձեռնարկել, որպեսզի բանակային հրամանատարությունը հրաժարվի Հայաստանի նկատմամբ ինքնուրույն քաղաքականություն վարելուց, կամ էլ մեզ ազատել մեր վրա դրած հանձնարարությունից:

Երկրորդ - Պե՞տք է մենք անպայման ձգտենք ստանալ երկու ուղիներն էլ՝ Սարիղամիչյան և Նախիջևան-Շահթախթի-Բայազետյան: Կիրովի հետ ուղարկած իմ զեկուցագրում ևս ցույց եմ տվել, թե որքան պրոբլեմատիկ է երկրորդ ուղու վերաբերյալ Հայաստանի հետ համաձայնության հաշվարկը և որքան այդ երկրորդ ուղին մեզ քիչ է տալիս՝ Անատոլիայի հետ ուղիղ կապի իմաստով: Աղբյուրների և Ռազմհեղափոխության համառ ձգտումը՝ տիրանալու այդ ուղուն, բացատրվում է ոչ այլ ինչով, քան ձգտումով՝ ամուր պահել մեր գրաված Ջանգեղուրի և Նախիջևանի վիճելի մարզերը և հասնել նրանց միացմանը Աղբյուրների: Դրա հետ մեկտեղ այդ քաղաքականությունը մեզ տանելու է դեպի արկածախնդրական ձեռնարկումներ Թավրիզի և Բայազետի ուղիղություններով: Կարծում եմ, որ մեր անմիջական նպատակների տեսա-

կետից՝ Հայաստանի միջոցով երկաթուղային ուղիղ կապի հաստատում էրզրումի և այնուհետև Անգորայի հետ, մենք կարող էինք սահմանափակվել միայն Սարիղամիչի ուղիով:

Երրորդ - Հայաստանին ի՞նչ տարածքային դիջումների ենք մենք պատրաստ՝ մեզ տրանզիտ տրամադրելու պայմանով: Կարծում եմ չպետք է վախենալ Հայաստանին հանձնելու Ջանգեղուրը և Նախիջևանը: Նախ, այդ մարզերը մեզ պետք կլինեն միայն որպես ելման կետեր մերձավոր Թուրքիայում և Թավրիզի ուղղությամբ ինքնուրույն օպերացիաների համար, որը, կրկնում եմ, Աղբյուրներում մեր ռազմական և խորհրդային ուժերի դրություն պայմաններում, մաքուր ուտոպիա է: Երկրորդ, Ջանգեղուրը իսկապես հայկական մարզ է, որտեղ մեր իշխանությունը ներկա պահին բնակչությանը թշնամի օկուպացիայի բնույթ է կրում, որը հատկապես դրսևորվեց Գորիսի դեպքերի ժամանակ: Երրորդ, չի կարելի հաշվի նստել Աղբյուրների տարածքային հավակնությունների հետ, քանի որ եթե ոչինչ չգիջվի Հայաստանին, ապա պետք չէ սպասել դիջում նրա կողմից տրանզիտի հարցում: Տարածքային հարցում օրյակտիվ քաղաքական հաշվարկներով հիմնավորված՝ Մոսկվայի ամեն մի որոշում, անկասկած ընդունելի կլինի Աղբյուրների համար: Ինչ վերաբերում է Ղարաբաղին, կարելի է պնդել նրա միացման վրա Աղբյուրներին»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Վերջում Լեզրանն ավելացնում է, որ Մոսկվայի կողմից իր առաջ քաշած դրույթների ընդունման դեպքում միայն կարելի է հուսալ, որ հնարավոր կլինի Հայաստանի հետ խաղաղ համաձայնությամբ ցանկալի արդյունքի հասնել ու խնդրում սպառիչ պատասխան տալ իր առաջադրած բոլոր երեք հարցերին:

Թվում էր, թե բոլոր արգելքները հաղթահարված են, և այժմ արդեն ոչինչ չի կարող խանգարել Լեզրանին շտապ մեկնելու Երևան, ինչին նա համառորեն ձգտում էր այդքան երկար ժամանակ: Բայց ո՛չ, չուտով պարզվեց, որ Ջիչերինին չէր ոգևորել բանակցությունները վերսկսելու Հայաստանի կառավարության պատրաստակամությունը: Լեզրանի և Ջիչերինի միջև հեռագրերի փոխանակությունից պարզ է դառնում, որ Հայաստանի հետ պայմանագրի հարցը Մոսկվային հիմա առանձնապես չի հետաքրքրում: Նա նաև չի հավատում, թե Երևանը առանձնապես կիրազործի կնքված պայմանագիրը կամ ընդհանրապես պայմանագիր կկնքի: Եվ որ առավել տարօրինակ է, Մոսկվան այլևս

¹ Նույն տեղում, էջ 174:

չէր ուզում զիջումներ անել տարածքային Հարցում, մասնավորապես Զանգեզուրի և Նախիջևանի խնդրում, և գտնում էր, որ այդ շրջանները առայժմ չպետք է հանձնել Հայաստանին: Մինչդեռ առանց դրա, առանց այդ երկու կարևոր գավառները ստանալու, Օհանջանյանի կառավարությունը պայմանագրի մասին լսել անգամ չէր ցանկանա: Դա գաղտնիք չէր ո՛չ Լեզրանի և ո՛չ էլ Մոսկվայի համար: Ուրեմն ի՞նչն էր պատճառը, ինչո՞ւ Մոսկվան հանկարծ փոխեց իր դիրքորոշումը Հայաստանի հետ հաշտության պայմանագրի կնքման հարցում, մի բան, որ նախատեսված էր օգոստոսի 10-ի համաձայնագրով: Բոլոր փաստերը վկայում են, որ միակ պատճառը սեպտեմբերին ուրվագծվող Թուրք-Հայկական պատերազմն էր, որ նախապատրաստում էր Անկարան և որի մասին քաջատեղյակ էին Մոսկվայում:

«Իմպերիալիստական Հայաստանը» ոչնչացնելու առաջին բացահայտ ու հրապարակային կոչերը հնչեցին սեպտեմբերի առաջին օրերին Արևելքի ժողովուրդների Բաքվի համագումարում (սեպտեմբերի 1-7): Տասն օր անց՝ սեպտեմբերի 17-ին, համագումարի կողմից ստեղծված «Արևելքի ժողովուրդների քարոզչության և գործողության խորհրդի» նախագահության (Օրջոնիկիձե, Նարիմանով, Ստասովա և այլն) ընդունած հատուկ որոշման մեջ երկար-բարակ դատողություններ են արվում Արևելքում (հատկապես իսլամի աշխարհում)՝ հեղափոխական շարժումների ծավալման գործում Թուրքիայի խաղաղած ղերի, Հայաստանի կողմից այդ շարժումներին և Աղբրեջանին սպառնացող վտանգի մասին ու Թուրքիայի հետ միասին Հայաստանի վրա գրոհելու որոշում ընդունում¹: Այդ փաստաթուղթը ընթերցողի վրա թողնում է այն տպավորությունը, որ Արևելքի ժողովուրդների ճակատագիրը կախված է այն բանից, թե որքան շուտ կջախջախվի «իմպերիալիստական Հայաստանը», որն իրր Անգլիայի օգնությամբ և Իրանի ու Վրաստանի հետ դաշնակցած, պատրաստվում է հարձակվել Խորհրդային Աղբրեջանի վրա: Այդ է պատճառը, որ այն չտապ ուղարկվել էր Երրորդ ինտերնացիոնալի գործադիր կոմիտե, ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմ և ՌԽՖՍՄ արտգործժողկոմատ: Հենց այդ օրերին էլ Անկարան, որի ռազմական նախապատրաստությունները վաղուց էին ավարտվել, Կարմիր բանակին համատեղ Հայաստան արշավելու առաջարկ էր արել: Ճիշտ է, Մոսկվան դիվանագիտորեն խուսափել էր հա-

մատեղ արշավանքի գաղափարից (չէր ուզում աշխարհի աչքին ագրեսոր երևալ), քննալականներին էլ այդ քայլից հետ պահելու մի թույլ փորձ էր արել՝ հանձնարարելով Ջիչերինին հեռագրել Լեզրանին (սեպտեմբերի 17-ին), թե «Կարարեքիրի առաջարկությունները ներկա պահին անժամանակ են, իրադրությունը չի նպաստում, թող նա ներկայումս ձեռնպահ մնա այդպիսի գործողություններից»¹: Նույնիսկ Հայտնի չէ, թե Լեզրանը Մոսկվայի այդ կարծիքը հաղորդե՞լ է Անկարային, թե՞ ոչ (Անկարայի հետ հեռագրական ուղիղ կապ չկար): Անգամ եթե հաղորդել է, միևնույն է, ոչ մի նշանակություն այն չի ունեցել. Վրաստանի բարյացակամ չեզոքության մասին հավաստիացումներ ստանալուց հետո՝ Անկարան որոշեց գործի անցնել: Ջիչերինի վերոհիշյալ հեռագրից 6-7 օր անց, սեպտեմբերի 23-ից լույս 24-ի գիշերը Կարարեքիրի գլխավորած զորամասերը անցան ընդհանուր հարձակման² (սահմանային ընդհարումներ և ոչ մեծ մասշտաբի ռազմական գործողություններ մղվում էին սկսած հունիս ամսից):

Մեր պատմագիտական գրականության մեջ տարածված տեսակետների շարքում է նաև այն, թե իրր Մոսկվան անտեղյակ էր Անկարայի կողմից պատերազմի նախապատրաստությունը, որ սկսված արշավանքի մասին իմացել է միմիայն հոկտեմբերի սկզբին և այլն: Մինչդեռ փաստերը ցույց են տալիս, որ Մոսկվայում լավ էլ գիտեին նախապատրաստվող պատերազմի մասին և եթե ինչ-որ բան չգիտեին, ապա դա այն սկսելու կոնկրետ օրը կարող էր լինել: Վերը արդեն այդ բանը վկայող որոշ փաստերի ծանոթացանք, բայց կան և ուրիշ փաստեր, որոնք ցույց են տալիս, որ թեև Մոսկվան հրաժարվեց համատեղ արշավանքից, սակայն ոչ միայն այն կանխելու փորձ չարեց, այլ հակառակը՝ խրախուսեց ագրեսորին և զենքով ու զինամթերքով օգնելու որոշում կայացրեց: Այսպես, Բաքվից ստացած տեղեկությունների աղբյուրության տակ սեպտեմբերի 20-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի պլենումը քննարկում է Կովկասում ստեղծված դրությունները և Արևելքում խորհրդային պետության արտաքին քաղաքականության հարցերը, իսկ հաջորդ օրը՝ 21-ին, որոշում «ներկարատե աշխատանքի համար Կովկաս գործուղել ընկ. Ստալինին», որտեղ նրա առաջնահերթ

¹ Մանրամասն տես է. Ա. Զոհրաբյան, 1920թ. Թուրք-Հայկական պատերազմը..., էջ 153-154: Տես նաև «ՀՀ-ն 1918-1920թթ.», էջ 281-286:

¹ P. Казанджян «Советско-кемалистские отношения в 1920г. и вопрос Армении в свете секретных документов московских архивов», «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» ժողովածու, N 21, Եր. 2002, էջ 104-105:

² Պատերազմի սկզբի մասին տարբեր տեսակետների մասին մանրամասն տես է. Ա. Զոհրաբյան, 1920թ. Թուրք-Հայկական պատերազմը..., էջ 160-166:

խնդիրներին էր լինելու «կարգավորել մեր ամբողջ քաղաքականությունը Կովկասում և Արևելքում»¹:

Թև ինչպես, ինչ մեթոդներով «կարգավորեց» Ստալինը Սորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականությունը Կովկասում և Արևելքում, կտեսնենք Հետագա շարադրանքում: Այստեղ միայն ավելացնենք, որ Ստալինի գործուղումը Կովկաս ճակատագրական եղավ նախ և առաջ Հայ ժողովրդի համար:

Սեպտեմբերի 28-ին արտագործող կոմ Գ. Չիչերինը մի գրություն է ուղարկում ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Քաղբյուրո, որում մասնավորապես ասված էր. «Հայաստանում մեր ներկայացուցիչ ընկ. Լեզրանը առաջարկում է բանակցություններ սկսել Դաշնակցական կառավարության Հետ՝ Հայաստանով ռազմական նյութերի տրանզիտի վերաբերյալ, այն հաշվով, որ փոխարենը մենք Հայաստանին հանձնենք որոշ վիճելի մարզեր, մասնավորապես Զանգեզուրը և Նախիջևանը: Ընկ. էլիավան և Կիրովը գտնում են, որ միանգամայն անհույս է դաշնակցական կառավարությունից ձեռք բերել ղեպի Թուրքիա ռազմական հանդերձանքի անցկացման թույլտվություն և որ այդ կերպ մենք միմիայն կարող ենք թակարդ ընկնել: Իսկ այդ մարզերի հանձնումը դաշնակցներին անթույլատրելի են համարում նկատի առնելով Ադրբեջանի Հետ անխուսափելի սկանդալը: Պետք է հաշվի առնել այն, որ Լեզրանի հարցին բացասական պատասխանը անկասկած Հայաստանի վրայով խաղաղ ճանապարհով տրանզիտի ձեռքբերման անհնարինություն է նշանակում»² (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Ինչպես տեսնում ենք, այս գրության մեջ Չիչերինը իր սեփական կարծիքը չի արտահայտել, այլ ներկայացրել է միայն Լեզրանի առաջարկը, որին հակադրել է էլիավայի ու Կիրովի կարծիքը և Ադրբեջանի Հետ սկանդալի անխուսափելիությունը, որով փաստորեն կանխորոշել էր Քաղբյուրոյի դիրքորոշումը Հայաստանի Հետ բանակցությունների հարցում: Գրության վերջին նախադասությունից նաև չի երևում, թե Չիչերինը պաշտպանում էր Լեզրանի առաջարկը, ինչպես դա ներկայացնում է Գ. Գալոյանը³: Ուշագրավ է, որ հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 29-ին, Քաղբյուրոյի նիստում Հայաստանի Հետ բանակցությունների և Զանգեզուրն ու Նախիջևանը նրան հանձնելու նպատակահարմարու-

թյան հարցը քննարկելիս Չիչերինին համարել են ոչ թե Լեզրանի, այլ էլիավայի և Կիրովի կարծիքի կողմնակից: Նիստի արձանագրության մեջ ասված է.

«Լեզրան. – Հայաստանի Հետ բանակցությունների վերաբերյալ ընկ. Չիչերինի, էլիավայի և Կիրովի առաջարկությունը:

Որոշեցին – Հավանություն տալ ընկ. Չիչերինի, էլիավայի և Կիրովի առաջարկությանը»⁴:

Այսքանը միայն, ոչինչ չի ասված, թե ինչպես է ընթացել քննարկումը, և ինչ էր ասված քննարկվող առաջարկության մեջ: Սակայն այդ նույն նիստում կայացրած մեկ այլ որոշում լրացնում է այդ բացը:

Ահա այն.

«ա) Անհրաժեշտ համարել 11-րդ բանակի համալրումը և ուժեղացումը:

բ) Քննարկականներին փաստական օգնություն ցույց տալ փողով և զենքով:

գ) Հաստատել Ադրբեջանի Հետ պայմանագիրը»⁵:

Կարծում ենք, ընթերցողն էլ կհամաձայնի, որ խաղաղ ճանապարհով հարցի լուծման կողմնակից պետությունը սկսված պատերազմի պայմաններում ագրեսորին «փողով և զենքով» օգնելու որոշում չէր ընդունի: Ուրեմն անհիմն են մեր այն պատմաբանների պնդումները, ովքեր փորձում են համոզել, թե Սորհրդային Ռուսաստանը ղեմ է եղել քննարկական Թուրքիայի սեպտեմբերյան արշավանքին և ամեն միջոց գործադրել է այն կանգնեցնելու համար: Ճշմարտությունն այն է, որ Ռուսաստանի կառավարությունն ընդհուպ մինչև նոյեմբեր թուրքական արշավանքը կանգնեցնելու ուղղությամբ վճռական քայլեր չձեռնարկեց:

* * *

Ռազմական գործողություններն ընթանում էին հիմնականում երկու ճակատներում՝ Կարսի և Սուրմալուի: Իսկ Շարուրի ճակատում, որտեղ տեղաբաշխված էր զեն. Շելկովիկովի (Շելկովիկյան) չորջերմիկ հազարանոց դորաջուկատը, ակտիվ գործողություններ չձափայլվեցին ո՛չ սեպտեմբերին և ո՛չ էլ հոկտեմբերին: Այստեղ նախկինի պես

¹ «ՀՀ-ն 1918-1920թթ.», փաստաթղթերի... ժողովածու, էջ 289:

² Նույն տեղում, էջ 290-291:

³ Տե՛ս Գ. Գալոյան, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923, Եր., 1999, էջ 295-296:

⁴ «ՀՀ-ն 1918-1920թթ.», փաստաթղթերի... ժողովածու, էջ 291:

⁵ Նույն տեղում, էջ 292:

սահմանային մանր ընդհարումներ էին տեղի ունենում: Պատճառը, կարծում ենք, միայն այն չէր, որ թուրքական հրամանատարությունն իր ուժերի մեծագույն մասը կենտրոնացրել էր Կարսի ճակատում և ձգտում էր օր առաջ գրավել անառիկ ամրոցի համրավ ունեցող Կարսը, որով և կվճռվեր պատերազմի ելքը: Այլ հավանաբար նաև այն, որ Նախիջևանում գտնվող թուրքական զորամասը, թվապես զիջելով հայկական ուժերին, չէր համարձակվում հարձակողական գործողություններ սկսել: Բայց նաև անգործության չէին մատնվել: Մասնավորապես, օգտվելով Նախիջևանի ռուսական հրամանատարության թուլլույթությունից, սեպտեմբերի վերջին օրերին գավթել էին օգոստոսի 10-համաձայնագրով Հայաստանին տրված Ծահթախթի-Ջուլֆա երկաթուղին ամբողջ երկարությամբ: Տարօրինակն ու զարմանալիին սակայն այն չէ, որ Հայաստանի դեմ պատերազմի մեջ գտնվող թուրքերը գրավել են երկաթուղին, այլ այն, որ դա արել են մի տարածքում, որն այդ նույն համաձայնագրով հանձնված էր ռուսական օկուպացիայի: Իսկ դա նշանակում է, որ Ռուսաստանը պատասխանատու էր այն ամենի համար, ինչ կատարվում էր իր հսկողությունը հանձնված տարածքում: Առավել ևս, որ ռուսական զորքերի Նախիջևան մտնելուց հետո այնտեղ կազմավորված հեղկոմը հայտարարել էր, թե երկրամասում հաստատվում է խորհրդային իշխանություն: Եվ եթե թուրքական զորամասը Նախիջևանի տարածքում աղատորեն գործելու հնարավորություն էր ստացել, ուրեմն դա կատարվել է առնվազն Նախիջևանի ռուսական հրամանատարության համաձայնությամբ, եթե չասենք թելադրանքով: Մինչդեռ Ձիչերինը սեպտեմբերի 27-ի հեռագրում, որն ի դեպ, կրկնել է սեպտեմբերի 29-ին, կատարվածը հետևյալ կերպ է մեկնաբանել. «Ծահթախթի-Ջուլֆա երկաթուղին թուրք ապստամբների ձեռքին է: Մենք այն չենք գրավելու, մեր գործը չէ յուրացնել այն հայերի համար: Պայմանագիրը մեզնից չի պահանջում պատերազմ թուրքերի հետ: Քանի որ երկաթուղին մենք չենք գրավում, մենք լվանում ենք մեր ձեռքերը: ...Վիճելի մարզերը առայժմ պետք է մնան մեր ռազմական մասնակցության տակ՝ առանց այս կամ այն երկրին հանձնելու»¹: Բ. Լեզրանը Ձիչերինի այս կարծիքին անդրադարձել է հոկտեմբերի 8-ի նամակում: Իսկ մինչ այդ նա այդ հարցը քննարկել է նաև Օրջոնիկիձեի հետ սեպտեմբերի 30-ի հեռախոսային խոսակցության ժամանակ: Պատասխանելով վերջինիս այն բացատրությունը, որ

Ծահթախթի-Ջուլֆա երկաթուղագծի շահագործումը Հայաստանին հանձնել հնարավոր չէ այնտեղ թուրքական զորաջոկատների ներկայությունն պատճառով, Լեզրանն ասել էր. «Ձեր մտավայտությունն ինձ անհասկանալի է: Եթե թուրքերը խանգարում են, նրանց պետք է առաջարկել հեռանալ Նախիջևանի գավառից»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Ձիչերինին ուղարկած նամակում ևս Լեզրանը վճռականորեն դեմ է արտահայտվում օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի 5-րդ կետի չկատարումը Ծահթախթի-Ջուլֆա երկաթուղագիծը թուրքերի կողմից գրավված լինելու փաստով պատճառաբանելու պաշտոնական վարկածին: Վկայակոչելով Նախիջևանի գրավման մասին գլխավոր հրամանատարության դիրեկտիվները և այն իրողությունը, որ Նախիջևանում գտնվող թուրքական զորաջոկատները փաստորեն ենթարկված են Կարմիր բանակի հրամանատարությանը, Լեզրանը տարօրինակ է համարում նման պատճառաբանությունը և հատուկ ընդգծում. «Նախիջևանի գավառը, որի կազմում է գտնվում նաև Ջուլֆան, գրավելու իրավունքը հայերի հետ համաձայնագրով տրված էր, հասկանալի է, ոչ թե թուրքերին, այլ մեզ»²: Բոլոր այդ շինծու պատճառաբանությունների հետևում Լեզրանը տեսնում է Ազրբեջանը: «Իմ կարծիքն այն է, - գրում է Լեզրանը, - որ այդ տեղամասի շահագործմանը հայերին թույլ տալու դեմ ազրբեջանցիների առարկության միակ հիմքը, ըստ էության, վախն է, որ դրանով կարող է կանխորոշվել Նախիջևանի պատկանելիությունը հայերին: Ես գրել եմ Ձեզ, որ արդյունքը ինձ բնական է թվում, ավելի չուտ ցանկալի, քան վտանգավոր»³:

Այսպիսին էր Լեզրանի դիրքորոշումը ինչպես Նախիջևանի երկրամասի պատկանելիության, այնպես էլ Ծահթախթի-Ջուլֆա երկաթուղու շահագործման խնդրում: Ինչպես տեսնում ենք, հատկապես վերջին հարցում նրա և Ձիչերինի մոտեցումները խիստ տարրեր են: Ձիչերինը ճիշտ է միայն մի բանում, իսկապես օգոստոսի 10-ի համաձայնագրով Ռուսաստանը չի պարտավորվել պատերազմել թուրքերի դեմ ի պաշտպանություն Հայաստանի: Բայց չէ՞ որ համաձայնագրում նաև չէր ասված, թե Ռուսաստանը, օկուպացնելով Նախիջևանը, պարտավորություն չունի պաշտպանելու նրա տարածքով անցնող, բայց շահագործումը

¹ Геноцид армян... т. 2, ч. 1, М. 2003., стр. 176-177.

¹ Նույն տեղում, էջ 272:

² Նույն տեղում, էջ 183:

³ Նույն տեղում, էջ 183-184:

Հագործման իրավունքը Հայաստանին հանձնած երկաթուղին օտար նվաճողներից: Համաձայնագրում նաև չէր ասված, որ երկաթուղու տարածքը իր ամբողջ երկարությունը չեղոք գոտի է: Եվ մի՞թե Ռուսաստանի կառավարությունը նույն կերպ «ձեռքերը կլվանար», եթե երկաթուղին գրավեին ոչ թե թուրքերը, այլ, ասենք պարսիկները: Համոզված ենք, որ ո՛չ, նա անմիջապես զենքի կղմեր՝ առանց վայրկյան անգամ հապաղելու: Մնում է գուշակել, թե ինչո՞ւ էր Ջիչերինն իր դիվանագիտական ներկայացուցչից փորձում թաքցնել իսկությունը, ինչը, ի դեպ, չի արել նրա տեղակալ Լեոն Կարախանը: Վերջինս, Մոսկվայում Հայաստանի Հանրապետության լիազոր ներկայացուցիչ Եղիազար Եղիազարյանի Հետ զրույցի ժամանակ անդրադառնալով Ծահթախթի-Նախիջևան երկաթուղու՝ թուրքերի կողմից գրավելու փաստին, անկեղծորեն ասել էր, որ այդ «երկաթուղին խիստ անհրաժեշտ է Ռուսաստանի համար՝ Անտանտի դեմ Մուստաֆա Քեմալին օգնելու գործում»¹:

Ավելի արժեքավոր վկայություն այն բանի, որ երկաթուղու գրավումը ռուս-թուրքական գործակցության արդյունք էր, հագիվ թե փնտրելու հարկ կա, երկաթուղին անհրաժեշտ էր Ռուսաստանին, բայց նա կաշկանդված էր օգոստոսի 10-ի համաձայնագրով: Ուրիշ ու՞մ միջոցով կարելի է ձեռք գցել այն, եթե ոչ թուրքերի: Ինչ վերաբերում է Անտանտի դեմ պայքարում Մուստաֆա Քեմալին օգնելուն, ապա այդ չրջանում նա պատերազմում էր ոչ Անտանտի և ոչ էլ Հունաստանի դեմ (Հունական ճակատում 1920թ. ամռանից մինչև 1921թ. սկիզբը ռազմական գործողություններ չմղվեցին), այլ Հայաստանի: Հետևապես Քեմալին տրված օգնությունն անտարակույս ուղղվելու էր Հայաստանի դեմ: Կարախանը չէր կարող դա չհասկանալ:

Ոոսելով Ծահթախթի-Նախիջևան երկաթուղու գրավման մասին՝ իրավամբ հարց է ծագում, թե ինչո՞ւ Հայաստանի կառավարությունն անմիջապես չի բողոքել Ռուսաստանի կողմից օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի այդ ակնհայտ խախտման դեմ և երկաթուղու նկատմամբ իր իրավունքները վերականգնելու պահանջ չի դրել: Ո՛չ արխիվներում, ո՛չ մամուլում և ո՛չ էլ ժամանակակիցների հուշերում չենք հանդիպել նման փաստի:

Հոկտեմբերի 4-ին Համո Օհանջանյանը Ադրբեջանի իր դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մարտիրոս Հարությունյանից տեղեկու-

թյուն է ստանում, որ Նախիջևանում գտնվող թուրքական գորամասը համալրելու նպատակով Բաքվում նախկին թուրք ռազմագերիներից գորամաս ևն կազմավորում: «Հավաստի աղբյուրներից կարող ենք հաղորդել Ձեզ, - ասված էր այդ գեկույցում, - որ Ադրբեջանի սովետական իշխանությունը, տաճիկ ներկայացուցիչների անմիջական մասնակցությամբ ու գործակցությամբ, Սիրիից վերադարձող բոլոր տաճիկ գերիներին կազմակերպում ու զինում ևն այստեղ: Արդեն զուտ տաճիկ գերիներից այստեղ մի գունդ է կազմված՝ մոտավորապես 300 հոգուց բաղկացած ու ամեն օր դիմավարժություն ևն անում, շարունակելով նորանոր խմբերի կազմակերպությունը: Ինչպես տեղեկացանք, կազմակերպվող տաճիկ գորամասերը մտադրություն ունեն Ձանգեզուրի վրայով Նախիջևան ուղարկելու, որպեսզի տեղական զարնիզունը ուժեղացնելով, որոշ գործողություններ ձեռնարկեն Հայաստանի դեմ և միանան Տաճկաստանում գործող գորամասերի Հետ...»¹ (ընդգծումը միանան Տաճկաստանում գործող գորամասերի Հետ...)¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.): Ինչպես տեսնում ենք, այս տեղեկությունը կառավարությանը հուշում էր, որ չուտով Նախիջևանի ճակատը լուրջ նշանաթյուն էր ստանալու: Սակայն վեց օր Հետո միայն կառավարությունն անդրադարձավ այս խնդրին և մի ընդարձակ բողոքի նոտա հղեց Ջիչերինին, որում վկայակոչում էր Թիֆլիսում կնքված համաձայնագիրը, ըստ որի՝ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև վիճելի տարածքները ճանաչվել են չեղոք և ենթակա ժամանակավոր օկուպացիայի ռուսական զորքերի կողմից՝ որպես չեղոք ուժի, մինչև հարցի վերջնական լուծումը: «Ինքը՝ չեղոքություն հասկացությունը, - ասված է նոտայում, - բնականաբար Որհնդային իշխանության վրա պարտավորություն է դրել խստորեն Հետևել, որ այդ չեղոքությունը չխախտվի ո՛չ Հայաստանի Հանրապետությանը թշնամի ուժերի անցումով նշված չրջանները, ո՛չ առավել ևս իրենց՝ խորհրդային զորքերի գործողություններով: Մինչդեռ ռուսաստանյան խորհրդային զորքերով նշված չրջանների օկուպացման սկզբից ևեթ ադրբեջանական զորքերը և թուրք-թաթարական բանդաները լայնորեն մուտք գործեցին ինչպես Ղարաբաղի, այնպես էլ Ձանգեզուրի և Նախիջևանի սահմաններ: Միաժամանակ այդպիսի հնարավորություն տրվեց թուրքական ազգային ուժերին և նրանց գործիչներին՝ Ուսիլ-փաշայի գլխավորությամբ»²:

Հեռագրում խոսվում է նաև այն մասին, որ Ձանգեզուրում թուրք

¹ Գ. Գալոյան, նշվ. աշխ. էջ 299:

¹ ՀԱԱ. ֆ. 200, ց. 1, գ. 571, թ. 21:

² Նույն տեղում, գ. 581, թ. 332:

ասկյարները բնաջնջման սպառնալիքի տակ Հայ գյուղացիներին Հարկադրում են ստորագրություններ տալ Ադրբեջանի իշխանություն տակ անցնելու իրենց ցանկություն մասին, թվարկվում են այն գյուղերի անունները (մեկ տասնյակից ավելի), որոնցում ջարդեր են կազմակերպվել՝ նրանց այդ պահանջը մերժելու համար: Փաստելով նաև այն իրողությունը, որ Հայ երիտասարդներին հարկադրական զորակոչի են ենթարկում, արտգործնախարար Համո Օհանջանյանը հետևություն է անում, թե Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը չի կարող չրոգոքել խորհրդային իշխանությունների կողմից օգոստոսի 10-ի համաձայնագրով ստանձնած պարտավորությունների այդորինակ խախտումների դեմ և կոչ անում «անհապաղ կարգադրություն անել... նշված շրջաններից հեռացնելու Հայաստանի Հանրապետությանը թշնամի ջոկատներին և Ռախլ-փաշայի գլխավորած թուրքական և ադրբեջանական ազգային գործիչներին»¹:

Նախորդ շարադրանքում արդեն արձանագրել ենք այն իրողությունը, որ սեպտեմբերին, երբ արդեն ուրվագծվում էր Թուրք-Հայկական պատերազմը, Մոսկվան կորցրեց Հայաստանի նկատմամբ հետաքրքրությունը, այլևս նախկինի պես չէր պնդում հաշտության պայմանագրի կնքման ու դեպի Թուրքիա տրանզիտի իրավունք ստանալու վրա և նաև որոշել էր անորոշ ժամանակով հետաձգել Հայ-ադրբեջանական տարածքային վեճերի լուծումը: Այդ է պատճառը, որ մերժում էր Երևան գնալու և Հայաստանի կառավարության հետ բանակցություններ սկսելու վերաբերյալ Լեզրանի բոլոր առաջարկությունները: Արխիվային փաստաթղթերը աներկբա վկայում են, որ հոկտեմբերին Մոսկվան դեռևս չէր հրաժարվել իր այդ դիրքորոշումից: Լեզրանի և Ջիչերի միջև հեռագրերի փոխանակությունը, որ տեղի ունեցավ հոկտեմբերի առաջին օրերի ընթացքում, և որոնք մենք այստեղ չենք մեջբերում մեր բուն խնդրից շատ հեռացած չլինելու նկատառումով, ցույց է տալիս, որ հիմա արդեն Մոսկվային ավելի շատ հետաքրքրում էր Հայաստանի խորհրդայնացման խնդիրը²: Նույնիսկ այն բանից հետո, երբ Լեզրանի համառ պնդումների արդյունքում Մոսկվան տեղի տվեց, և հոկտեմբերի 9-ին Ջիչերի հեռագրեց նրան, թե կարող է բանակցություններ սկսել Երևանում, Հայաստանի խորհրդայնացումը օրակարգից չհանվեց: Չսպասելով Երևանում դեռ

նոր ծայր առած (հոկտեմբերի 13-ին) բանակցությունների ավարտին՝ հոկտեմբերի 14-ին Մոսկվայում ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Քաղբյուրոն Ջիչերի առաջարկությամբ քննարկեց և հավանություն տվեց «Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման համար վճռական գործողությունների անհրաժեշտության» վերաբերյալ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի կողմասյան բյուրոյի և Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի առաջարկությունը¹: Ճիշտ է, որոշման մեջ խոսվում էր նաև «նոր, խորհրդային կառավարությանն օժանդակելու» և «թուրքերի հետագա առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար նրան քաղաքական օգնություն ցույց տալու» մասին, սակայն այդ ամենը մնաց թղթի վրա. Մոսկվան գերադասեց սպասել մինչև պատերազմում Հայաստանի վերջնական պարտությունը և ընդհուպ մինչև նոյեմբերի վերջը Հայաստանը խորհրդայնացնելու ուղղությամբ վճռական քայլեր չձեռնարկեց: Սակայն տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրող ոչ թե դա է (վերջին հաշվով Մոսկվան կարող էր իր կայացրած որոշումից հրաժարվել կամ ուղղակի չիրականացնել), այլ այն քաղաքական վարքագիծը, որը չի կարելի այլ կերպ բնութագրել. քան անբարոյական: Պայմանագիր կնքելու նպատակով բանակցություններ է սկսում ու միաժամանակ այդ նույն կառավարությունը տապալելու որոշում կայացնում: Առավել ևս, որ Լեզրանը հիմնավոր փաստարկներով մերժել էր ստեղծված պայմաններում Հայաստանի խորհրդայնացման հնարավորությունն ու նպատակահարմարությունը և Ջիչերիին ուղարկած հոկտեմբերի 7-ի և 8-ի հեռագրերում պայմանագրի ստորագրման ու ռազմական գործողությունները դադարեցնելու վերաբերյալ թուրքերին ներկայացվելիք պահանջի համար առաջ էր քաշել երեք հիմնական պայման, այն է՝ Հայաստանը պետք է պաշտոնական հայտարարություն անի Թուրքա-Հայաստանը ռազմական ուժով զրավելու մտադրությունից հրաժարվելու մասին, ընդունի Ռուսաստանի միջնորդությունը Թուրքիայի հետ սահմանագծման հարցում, Հայաստանի երկաթուղիներով Ռուսաստանին ռազմական տրանզիտի իրավունք վերապահի²:

Ինչպես արդեն նշեցինք, Հայ-ռուսական երևանյան բանակցությունները սկսվեցին հոկտեմբերի 13-ին և շարունակեցին մինչև նույն ամսվա 28-ը: Հայաստանը բանակցություններում ներկայացնում էին 1920թ. ամռանը Մոսկվայում բանակցություններ վարած նույն պատվիրակները՝ Լ. Շանթը, Ղ. Տերտերյանը և Լ. Զարաֆյանը (քարտուղար

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս է. Ա. Զոհրաբյան, նշվ. աշխ. էջ 219-221:

¹ Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 54, էջ 858-859:

² Տե՛ս РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 17, л. 3.

Յակուով), իսկ Ռուսաստանը՝ Բ. Լեզրանը, Ս. Տեր-Գարրիեյանը, Օ. Միլինը և Ա. Բորրիչչեր (քարտուղար՝ Շիֆֆերս): Բանակցությունների ընթացքի վրա մենք չենք ծանրանա, քանի որ դրանք մանրամասն վերլուծված են Թուրք-Հայկական պատերազմին նվիրված մեր աշխատությունում¹: Միայն նշենք, որ այդ բանակցությունների մասին շատ քիչ նյութ է պահպանվել թե՛ արխիվներում և թե՛ ժամանակակիցների հուշերում: Չարմանալի է, որ Շանթի պատվիրակության անդամ Համբարձում Տերտերյանը, իր հուշերում բավականաչափ տեղ հատկացնելով մոսկովյան բանակցություններին, երևանյան բանակցությունների մասին մանրամասներ չի հաղորդում: Օրինակ, Լեզրանի՝ Մոսկվա ուղարկած հեռագրերից ու ղեկույցներից մեկ հայտնի է, որ վիճարանություններ հարուցող հարցերից մեկն էլ Ադրբեյջանի հետ վիճելի տարածքների հարցն էր: Բայց ինչպե՞ս էր այն ընթացել, կողմերի դիրքորոշումը ի՞նչ փոփոխությունների է ենթարկվել բանակցությունների ընթացքում, մնում է անհայտ: Ֆինանսների նախարարության աշխատակից Մարտին Շաթրյանը, որը հավանաբար փորձագետի կարգավիճակով մասնակցել է բանակցություններին, Արրա-համ Գյուլխանդանյանին հասցեագրած նամակում Ադրբեյջանի հետ վիճելի տարածքների հարցի կապակցությամբ գրում է, թե «երկար վիճելուց հետո հարցրեց (Լեզրանը - է. Ջ.), եթե այս ընթացքում մենք տանք ձեզ Նախիջևանն ու Ջանգեզուրը, կհրաժարվե՞ք Ղարաբաղից հօգուտ Ադրբեյջանի»² (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.): Բայց ոչինչ չի ասում վիճող կողմերի փաստարկների ու նաև այն մասին, թե հայ պատվիրակները ինչ պատասխան են տվել Լեզրանի հարցին: Չեն պահպանվել նաև սղագրությունները, հավանաբար այդպիսիք չեն էլ կազմվել:

Ըստ Մարտին Շաթրյանի՝ Լեզրանն ընդհանրապես բայրացակամորեն էր տրամադրված և բոլոր հարցերում ձգտում էր համաձայնություն գալ: Համբարձում Տերտերյանը նմանապես նույն կարծիքն է հայտնում:

Հասկանալի է, որ Լեզրանին առավելապես հետաքրքրողը ղեպի Թուրքիա տրանզիտի իրավունք ստանալու հարցն էր: Հայկական կողմն էլ, համաձայնելով դրան, առաջ էր քաշում քեմալական զորքերը մինչև Երզնկա հետ քաշելու, Ղարաբաղը վիճելի ճանաչելու և Ջանգեզուրն ու Նախիջևանը Հայաստանին հանձնելու պահանջ (պահանջ-

վում էր նաև ճանաչել Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը, տրանզիտով Թուրքիա տարվող զենքի ու զինամթերքի կեսը թողնել Հայաստանին, օգնություն ցույց տալ հինգ միլիոն ոսկի ուրբու չափով, Հայաստանը ազատել Ռուսաստանի արտաքին պարտքի վճարմանը մասնակցելու պարտականությունից և այլն):

Մինչև Երզնկա թուրքական զորքերի հետքաշումը համարելով անիրական՝ Լեզրանն առաջարկում էր համաձայնել մինչև 1914թ. սահմանը հետ քաշելու հետ: Իսկ Ադրբեյջանի հետ վիճելի տարածքների խնդրի լուծման հարցում՝ կաշկանդված լինելով Մոսկվայում կայացրած որոշումով, համոզում էր հայերին կտրուկ պահանջ չդնել, այլ համաձայնել ոռոսական ժամանակավոր օկուպացիային՝ մինչև Ռուսաստանի ներկայացուցչի մասնակցությամբ այդ խնդրի վերջնական լուծումը՝ առաջիկայում գումարվելիք հայ-ադրբեյջանական կոնֆերանսում: Դա նրա համոզմունքը չէր, բայց նա այլ բան առաջարկել չէր կարող, թեև անձամբ Ջանգեզուրը և Նախիջևանը Հայաստանին հանձնելու կողմնակից էր: Հենց բանակցությունների այդ նույն օրերին Ջիչերինի մի հեռագրից տեղեկացել էր, որ իր կառավարությունը կրկին վիճելի տարածքների հարցի լուծումը հետաձգելու որոշում է կայացրել: Հեռագրում ասված էր, որ Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը հետադրում ասված էր, որ Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը Հայաստանին հանձնելու Սահակ Տեր-Գարրիեյանի առաջարկությունը Բաբվում ողբերգություն է առաջացրել, թե այնտեղ «տիրում է այնպիսի տրամադրություն, որ հարցի նման լուծումը կարող է հանգեցնել որևէ աղետի», և երկար ու տանջալից քննարկումներից հետո իրենք հանգել են եզրակացություն, որ ներկայումս «հնարավորություն չկա վիճելի վայրերը Հայաստանին տալու և ընդհանրապես դրանց մասին հարցը պետք է դեռևս բաց մնա»¹:

Հոկտեմբերի 24-ին Ջիչերինին ուղարկած ղեկույցում Լեզրանը հայտնում է, որ հայկական պատվիրակությունը հիմնականում արդեն համաձայնել է Ռուսաստանին ղեպի Թուրքիա ուղղման տրանզիտի իրավունք տալ, համաձայնել է նաև Ղարաբաղը թողնել Ադրբեյջանին, բայց պահանջում է անհապաղ Ջանգեզուրը և Նախիջևանը ճանաչել Հայաստանի անբաժանելի մաս: Ինչ խոսք, որ նա պարտավոր էր կատարել իր կառավարության հրահանգը և պնդել խնդրի լուծումը հետաձգելու անհրաժեշտության վրա, ինչը և փորձում էր անել: Բայց որ նա հակված էր բավարարելու հայերի պահանջը ու նաև փորձում էր

¹ Տես է. Ա. Ջոհրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 221-234:

² Նույն տեղում, էջ 229:

¹ Գ. Գալոյան, նշվ. աշխ., էջ 316:

ինչ–որ ձևով ազդել Մոսկվայի դիրքորոշման վրա, դա ակնառու երևում է այդ նույն օրը կազմված մեկ այլ զեկույցից, որում խոսելով այն մասին, որ իր բանակցությունները առաջ են բերել Անտանտի լարված ուշադրությունը, որ կրկին Երևան է եկել անգլիական կոմիսար Ստոքսը և անդրկովկասյան կոնֆեդերացիայի ստեղծման առաջարկ արել ու օգնության խոստումներ տվել, Լեզրանը վերջում հասուկ ընդգծում է. «...Հայերը Անգլիայի հետ համաձայնությունից ձեռնպահ են մնում, քանի որ անգլիացիները հրաժարվում են այդ վիճելի մարզերը ճանաչել Հայաստանին, նրանք գերադասում են դրանք զիջել մուսավաթականներին: Հայերը Սորհրդային Ռուսաստանի հետ այդ մարզերի հարցի ավելի բարենպաստ լուծման հույս ունեն»¹ (ընդգծումը մերն է – է. Զ.): Կարծում ենք, որ այս տողերը պատահաբար չեն հայտնվել Մոսկվա ուղարկած զեկույցում:

Բանակցություններն ավարտվեցին հոկտեմբերի 28–ին: Կազմվել էր ՌԽՖՍՀ և Հայաստանի Հանրապետության միջև հաշտության պայմանագրի նախագիծ՝ բաղկացած 17 հոդվածներից, որի ստորագրումը, սակայն, հետաձգվում էր մինչև երկու պատվիրակությունների համաձայնությամբ ընդունված և այդ նույն օրը ստորագրած «Եզրափակիչ որոշման արձանագրության» մեջ արտացոլված նախնական պայմանների կատարումը:

Պայմանագրի նախագծում տեղ գտած հոդվածները բավականին նպաստավոր էին Հայաստանի համար: Ռուսաստանը ճանաչում էր Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը, արդարացի համարում Թուրքա–Հայաստանի մարզերի կամ նրանց որոշ մասերի միացումը Հայաստանի Հանրապետությանը, պարտավորվում վերադարձնել Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Հայաստանից տարած եկեղեցական գույքը, տրամադրել նավթ և նավթամթերք՝ նրա տարեկան պահանջի չափով, ինչպես նաև վագոններ, բամբակի վերամշակման սարքավորումներ և այլն: Ինչ վերաբերում է մեզ հետաքրքրող խնդրին, ապա այն իր արտացոլումն էր գտել նախագծի 3–րդ և 4–րդ հոդվածներում: 3–րդում խոսվում է Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև պետական սահմանի մասին և շեշտվում, որ այն պետք է որոշվի պայմանագրի ստորագրումից հետո անհապաղ գումարված հայ–ադրբեջանական կոնֆերանսում՝ Ռուսաստանի ներկայացուցչի մասնակցությամբ: Համաձայնություն չկայանալու դեպքում՝ հարցը լուծվելու է

Հանրաքվեով: Իսկ 4–րդ հոդվածում ուղղակի ասված էր. «Ռուսաստանը անպայման Հայաստանի պետության կազմի մեջ մտած է ճանաչում նախկին Ռուսաստանյան կայսրության ներքոհիշյալ նահանգները և մարզերը. Երևանի և Կարսի՝ իրենց կազմի բոլոր գավառներով և օկրուգներով, բացառությամբ Նախիջևանի գավառի, ինչպես նաև Ելիզավետպոլի նահանգի Ղազախի գավառի հարավային մասը՝ Քարվանսարա և Դիլիջան քաղաքներով:

Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև վիճելի մարզերի, այսպես կոչված Ղարաբաղի, Զանգեզուրի և Նախիջևանի գավառների պետական պատկանելիության հարցը՝ անմիջական համաձայնության բացակայության դեպքում, որոշվում է Հանրաքվեով»²:

Այսպես էր պայմանագրի նախագծում, մինչդեռ «Եզրափակիչ որոշման արձանագրության մեջ» այդ խնդիրը մի քիչ այլ կերպ է ներկայացված, ահա այն.

«ՌԽՖՍՀ կառավարությունը՝ մի կողմից, և Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը՝ մյուս, իրենց վրա պարտավորություն են վերցնում ստորագրել սույն արձանագրությանը կից հաշտության պայմանագրի նախագիծը, նրան վերաբերող բոլոր լրացումներով, պայմանով:

1. Որ ՌԽՖՍՀ կառավարությունը և ԱՍՄՀ կառավարությունը ճանաչում են Հայաստանի Հանրապետության անքակտելի իրավունքները վիճելի մարզերի տարածքների՝ Նախիջևանի և Զանգեզուրի գավառների վրա, և այդ գավառների սահմաններից դուրս են բերում ՌԽՖՍՀ և ԱՍՄՀ հրամանատարության ենթակայության տակ գտնվող զորամասերը:

Որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը՝ մի կողմից, անվերապահորեն հրաժարվում է այսպես կոչված Ղարաբաղի մարզի նկատմամբ ամեն մի հավակնությունից՝ բացառությամբ այն անկյան, որ առաջանում է Նոր Բայազետի գավառի արևելյան սահմանով և Շարուր–Դարալագյազի արևելյան սահմանի մի մասով, Զանգեզուրի գավառի հյուսիսային սահմանի հետ՝ Գինալդաղ և Չիչակլի լեռների պայմանական գծով:

Որ ՌԽՖՍՀ–ը՝ ուշադրության առնելով Հայաստանի աշխատավոր բնակչության աղետալի դրությունը, անվերադարձ վարկ է տալիս երկուս և կես միլիոն ռուբլի ոսկով»²:

¹ РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, А. 21, л. 189.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 12, Թ. 30:

² Նույն տեղում, ֆ. 4/114, ց. 2, գ. 132, Թ. 2:

Պայմանագրի նախագիծն ուներ նաև երկու լրացումներ (Հայաստանի վրայով տրանզիտի իրականացման պայմանների, փոստ-հեռագրի օգտագործման և այլ հարակից հարցերի մասին), որոնցում եզրափակիչ արձանագրության հայ-ադրբեջանական տարածքային խնդրին վերաբերող մասը նույնությամբ կրկնվում էր:

«Եզրափակիչ որոշման արձանագրության» երկրորդ մասը վերաբերում էր հայ-թուրքական հարաբերություններին: Այնտեղ ասված էր, որ Հայաստանի Հանրապետությունը պատրաստ է ընդունելու ՌՆՖՍՀ կառավարության բարեկամական աջակցությունը Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի կառավարության հետ տարածքային հարցերի լուծման հարցում այն բանից հետո, երբ վերջինս իր գործերը հետ կքաշի մինչև 1914թ. սահմանը, կհրաժարվի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրից և Բաթումի կոնվենցիայից, կճանաչի Հայաստանի Հանրապետության անկախությունն այն սահմաններում, որ կորոշվեն ՌՆՖՍՀ և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքված պայմանագրով:

Կարծում ենք, ընթերցողն էլ կընդունի, որ Ադրբեջանի հետ վիճելի համարվող տարածքների խնդրում «Եզրափակիչ որոշման արձանագրության» մեջ տեղ գտած և Լեզրանի հավանությանն արժանացած նախնական պայմանները, անշուշտ, Մոսկվայի և Բաքվի համաձայնության դեպքում մի առաջընթաց քայլ կլինեին հարցի շատ թե քիչ հայանպաստ լուծման գործում: Դա ակնհայտ է, քանզի բոլոր վիճելի տարածքներում պայմանագրի նախագծով նախատեսվող հանրաքվեի արդյունքները խորհրդային գործերի (ռուսական և ադրբեջանական) ներկայությունը պայմաններում հազիվ թե Հայաստանի օգտին լինեին: Մինչդեռ «Եզրափակիչ որոշման արձանագրությունը» փաստորեն նախիջևանը և Ձանգեղուրը տալիս է Հայաստանին, քանի որ ճանաչում է վերջինիս անքակտելի իրավունքը այդ գավառների վրա և պարտավորեցնում խորհրդային գործերը դուրս բերել այդ օկուպացված շրջաններից: Ճիշտ է, փոխարենը Հայաստանը հրաժարվում էր Ղարաբաղի նկատմամբ հավակնությունից, բայց ստեղծված պայմաններում երեխա չարիքների փոքրագույնն էր: Ուշագրավ է, որ նրանում վիճելի տարածքների նկատմամբ Ադրբեջանի իրավունքների մասին որևէ հիշատակություն չկա, նույնիսկ Ղարաբաղի հարցում, որի նկատմամբ հավակնությունից Հայաստանը հրաժարվում էր հօգուտ Ադրբեջանի: Իսկ հավակնությունից հրաժարվել նշանակում է զիջել և ոչ թե իրավունք չունենալ:

Նախորդ շարադրանքում արդեն նշել ենք, որ Լեզրանն ընդհանրապես բայրացակամորեն էր տրամադրված և քննարկված բոլոր հար-

ցերում աշխատում էր համաձայնության եզր գտնել: Այդ են վկայում Հ. Տերտերյանը, Մ. Ծաթրյանը: Այդ մասին վկայություն կա նաև Թիֆլիս՝ Տ. Բեկզադյանին ուղարկած արտգործնախարարության հոկտեմբերի 29-ի հեռագրում «Երեկ երկու կողմից ստորագրվեցան արձանագրություններ, որոնց հիման վրա, ընդունելու դեպքում, Լեզրանի վերադառնալուց հետո պիտի ստորագրվի հաշտարար պայմանագիրը մեր և Սովետական Ռուսաստանի մեջ, - ասված է նրանում: - **Ռուբենի առաջարկը՝ ընդունվեց Լեզրանի կողմից համարյա անփոփոխ, ПОДРОБНОСТЬ ПОСЛЕ»**² (ընդգծումը մերն է - է. Զ.): Հենց Լեզրանի նման վերաբերմունքով պետք է բացատրել «Եզրափակիչ որոշման արձանագրության» մեջ այնպիսի պայմանների առկայությունը, որոնց վերաբերյալ իր կառավարությունից նախնական համաձայնություն չէր ստացել. բայց ընդունել էր հայկական կողմի առաջարկները՝ հուսալով, որ հետագայում իրեն կհաջողվի համոզել Ջիչերինին համաձայնելու հարցի նման լուծման անհրաժեշտությանը: Դա հատկապես վերաբերում է Ադրբեջանի հետ վիճելի տարածքների խնդրին: Այստեղ, անկասկած, նա գործել էր ինքնուրույնաբար՝ առանց նախնական պայմանավորվածությունների: Այդ է վկայում թեև կուղ այն փաստը, որ հոկտեմբերի 29-ին, երբ Մոսկվայում դեռ տեղեկություններ չունեին բանակցությունների ավարտի մասին, Լեզրանին ուղարկած նամակահրահանգում Ջիչերինը դարձյալ խոսում է Ադրբեջանի հետ վիճելի տարածքների հարցի լուծումը հետաձգելու և դրանց օկուպացիան շարունակելու անհրաժեշտության մասին:

Լեզրանը ոգևորվել էր ձեռք բերած համաձայնությամբ և նույն օրը՝ հոկտեմբերի 28-ին, վարչապետ Համո Օհանջանյանին ներկայացրեց մի գրություն, որում հայտնում էր, որ ինքը շտապ մեկնելու է Բաքու՝ իր կառավարության հետ կապվելու և համապատասխան բացատրություններ տալու նպատակով. և որ իր բացակայության ժամանակամիջոցում Հայաստանում ՌՆՖՍՀ լիազոր ներկայացուցչի պարտականությունները ժամանակավորապես դնում է լիազոր ներկայացուցչության խորհրդական Ստատ Միլինի վրա: Նա նաև շտապ հեռագրուց ընդունելու խորհրդակցության փոփոխությունները հարգելու և Եզրափակիչ գրեր ուղարկեց Ջիչերինին՝ պայմանագրի նախագծի և Եզրափակիչ որոշման արձանագրության բովանդակության մասին իր մեկնաբանություններով և դրանք անպայման ընդունելու վերաբերյալ անհրա-

¹ Ռուբեն Տեր-Մինասյանի մասին էլ խոսքը, որի առաջարկը, անտարակույս, վերաբերել է Թուրքական գործերը Հայաստանից հետ քաշելուն:

² ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 19, թ. 34:

ժեշտ փաստարկներով: Լեզրանը գտնում էր, որ պայմանագիրը պետք է կնքել, նույնիսկ եթե Անկարան դեմ լինի, քանի որ այն Անտանտին կղերի Հայաստանն իր նպատակների համար օգտագործելու հնարավորությունից, կամրապնդի Ռարհրդային Ռուսաստանի ազդեցությունը Հարավային Կովկասում, կնպաստի Իրանում և Թուրքիայում ակտիվ քաղաքականության ծավալմանը, կձայնողի հայ-վրացական հակախորհրդային դաշինքի ստեղծումը և այլն: Իսկ Ադրբեջանի հարցում խորհուրդ էր տալիս կայուն լինել և նրա ճնշմանը տեղի չտալ:

Սակայն Բաքու ժամանած Լեզրանը խորը հիասթափություն ապրեց. առաջին իսկ չփունջերը ցույց տվեցին, որ պայմանագիրը ընդունելի չէ ոչ միայն Ադրբեջանի ղեկավարության համար, ինչը անսպասելի չէր, այլև Քաղբյուրոյի անդամ Ի. Ստալինի, որը, ինչպես արդեն նշել ենք, Կովկասյան գործերը տնօրինելու լիազորություն ուներ: Նոյեմբերի 4-ին նրա մասնակցությամբ գումարվեց ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի և Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի Քաղբյուրոյի նիստ որտեղ յսկեց Լեզրանի հաղորդումը Երևանում կազմված հաշտության պայմանագրի նախագծի և ստորագրած «Եղբայրակիչ որոշման արձանագրության» մասին: Թե ինչու հարցի քննարկումը միացյալ նիստ փոխադրվեց և ում առաջարկությամբ, ղեկավար է ասել, բայց որ դա պատահական չէր, և դրանով իսկ կանխորոշվել էր ընդունվելիք որոշումը, ակնհայտ է: Փաստաթուղթը ներկայացնենք ամբողջությամբ.

«**Լսեցին** – Ընկ. Լեզրանի ղեկուցումը Հայաստանի դրությունն մասին:

Որոշեցին – ա) Հայաստանին ներկայացված պայմանագրի մասին վերջնական որոշում չկայացնել՝ մինչև ՌԿԿ ԿԿ-ի հետ այդ հարցի վերաբերյալ բանակցելը, որի վարումը հանձնարարել ընկ. Ստալինին:

բ) Միաժամանակ հայտնել Քաղբյուրոյի կարծիքը, որ Նախիջևանը և Զանգեզուրը Հայաստանին հանձնելու մասին պայմանագրի առաջարկվող կետը օգտավետ չէ ոչ քաղաքական, ոչ ռազմավարական տեսակետից և կարող է ընդունելի լինել ծայրահեղ դեպքում:

գ) Անհրաժեշտ համարել ընկ. Լեզրանի մեկնումը Մոսկվա՝ Հայաստանի հետ կապված հարցը պարզելու համար:

դ) Նախիջևանի և Զանգեզուրի մասին Քաղբյուրոյի կարծիքի հիմնավորումը հանձնարարել ընկ. Ն-ին...¹:

և) Ընկ. Դովլաթովին Հայաստան չուղարկել²:

Դատելով միացյալ նիստի արձանագրությունից հանված այս քաղվածքից՝ կարող է թվալ, թե պայմանագրի նախագծի մերժման միակ պատճառը Նախիջևանի և Զանգեզուրի գավառների հարցն էր: Բայց իրոք այդպես էր, իրոք դա էր միակ պատճառը, թե՛ կային և այլ պատճառներ, որոնք ինչ-ինչ նպատակներով արձանագրության մեջ տեղ չեն գտել: Մեզ հայտնի արխիվային փաստաթղթերն այդ հարցին չեն պատասխանում (հնարավոր է, որ նիստի մասնակիցների ելույթները չեն սղագրվել), բացի մեկից: Դա նոյեմբերի 6-ին Երևան՝ Սիլինին ուղարկած Լեզրանի շտապ հաղորդագրությունն է, որը և լույս է սփռում այդ խնդրի վրա: Ելնելով փաստաթղթի կարևորությունից՝ նպատակահարմար ենք համարում այն ներկայացնել ամբողջությամբ. «Ստալինի մասնակցությամբ Բաքվի խորհրդակցությունում բացահայտվեց բացասական վերաբերմունք մեր պայմանագրի նկատմամբ. առաջին՝ Թուրքերի հետ բարդությունների (առաջացման – է. Զ.) երկյուղից՝ մինչև 1914թ. սահմանը նրանց գործերի հետքաչման առնչությամբ: Երկրորդ, վիճելի տարածքների պատճառով, որոնց տիրելը լիստ կարևոր են համարում Պարսկաստանում իրադարձությունների ընթացքի վրա ազդելու համար: Դրա հետ մեկտեղ գտնում են, որ փաստորեն մենք ոչինչ չենք կարող ձեռնարկել Թուրքերի հարձակման առթիվ, թեև մեր վերաբերմունքը դրան նախկինի պես բացասական է: Զևականորեն Թուրքիան մեզ հետ կապված չէ պայմանագրով և մենք նրան պահանջներ ներկայացնել չենք կարող: Ինչ վերաբերում է տրանզիտին, ներկա դրություն և Թուրքիայից ինֆորմացիայի բացակայության պայմաններում, այդ հարցը կորցնում է սրությունը: Բացի այդ, ենթադրում են, որ Հայաստանի հետ հաշտություն կնքելու դեպքում, Թուրքերն իրենք առանց ղեկավարության տրանզիտ կկարողանան ստանալ, մինչդեռ տրանզիտի փոխարեն վիճելի տարածքները Հայաստանին հանձնելը թանկ գին է հանդիսանում: Շտապ ինֆորմացիայի համար ընկ. Բուդուն² գործուղվում է քեմալականների մոտ: Բուդուն հարցերն ամբողջությամբ հանձնվում են ԿԿ-ի որոշմանը Մոսկվայում, ուր վաղը մեկնում եմ: Շատ կարևոր է Զևգից տեղեկություններ ունենալ ռազմաճակատի դրության մասին: Օգտվեցեք հեռագրից և ռազմից միաժամանակ: Բաքվի ռազմկայանին կարգադրված է կապ պահպանել Երևանի հետ»³:

¹ Ոոսրը Նարիման Նարիմանովի մասին է:

² «ՀՀ-ն 1918-1920թթ., փաստաթղթերի...», էջ 327:

³ Ոոսրը Պրոկոֆի (Բուդուն) Մղիվանու մասին է:

⁴ «ՀՀ-ն 1918-1920թթ., փաստաթղթերի...ժողովածու», էջ 330-331:

ինչպես տեսնում ենք, Բաքվում Հաշտության պայմանագրի նախագծի դեմ առաջ էր քաշվել ոչ թե մեկ, ինչպես միացյալ նիստի արձանագրություն մեջ է ասված, այլ մի քանի փաստարկ: Ըստ որում, առաջին պլանի վրա Թուրքիային առնչվող փաստարկն է եղել և ոչ թե Նախիջևանի ու Ջանգեզուրի: Իսկ թե ինչու այն չի արձանագրվել, հատակ ասել հնարավոր չէ, թեև կարելի է ենթադրել, որ ըստ երևույթին նիստը վարողները զգուշացել են Թուրքիայի վերաբերյալ արտահայտված կարծիքների արտահոսքից: Հնարավոր է նաև, որ հենց այդ նկատառումով նիստում միայն մի փաստարկ է վկայակոչվել: Դրա հավանականությունը մեծ է նաև այն առումով, որ Լեզրանը վերը մեջբերած հաղորդագրություն մեջ վկայակոչում է խորհրդակցությունը և ոչ թե նիստը:

Դառնալով միացյալ նիստին՝ հարկ ենք համարում ընդգծել, որ պայմանագրի ճակատագրի, հետևապես ինչ-որ չափով նաև Հայաստանի Հանրապետության ճակատագրի հարցի լուծումը հանձնվել է հակահայ տրամադրություններով երկու գործիչների՝ Ստալինին և Նարիմանովին, որոնք և սկսում են ակտիվ կերպով Մոսկվային տրամադրել ընդդեմ Լեզրանի և նրա ներկայացրած պայմանագրի նախագծի: Նիստի հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 5-ին, Ստալինի և Օրջոնիկիձևի ստորագրությունը Ձիչերինին (պատճենը՝ Լենինին) է ուղարկվում հետևյալ հեռագիրը. «Եկել է Լեզրանը պայմանագրի նախագծով, նրա կողմից ոչ մի վերջնագիր հայկական կառավարությանը ներկայացված չի եղել: Պայմանագրի նախագիծը Նախիջևանի և Ջանգեզուրի գավառները հանձնում է Հայաստանին, մենք իրավունք ենք ստանում Թուրքիա փոխադրել զենք և այլն, եթե մեր ճնշման տակ Թուրքերը հետ քաշվեն 1914թ. սահմանը: Նախագիծը չի կարող անմիջապես ստորագրվել և մանրամասն քննարկման և էական փոփոխությունների կարիք ունի: Հարկ էր, որ ընկ. Լեզրանը բացատրությունների համար մեկնե՞ր Մոսկվա»¹: Այդ նույն օրը Ստալինը մի առանձին ու բավականին ընդարձակ հեռագիր է հղում Ձիչերինին (պատճենը՝ Լենինին), որում հայտնում է Կարսի անկման, Հայաստանում տիրող դրություն, ինֆորմացիա ստանալու նպատակով Թուրքական հրամանատարության մոտ ներկայացուցիչ ուղարկելու անհրաժեշտության մասին (առաջարկում է ուղարկել Մդիվանուն՝ Կորլսմազովի և Ծահթախթինսկու հետ միասին) և կրկին անդրադառնում Լեզրանի և Հայաստանի հետ պայմանագրի խնդրին. «Ուղարկել Լեզրանին այդ նույն նպատակի համար (Թուրքիա - է. Ջ.) հարմար չէ, քանի դեռ Հայաստանի հետ պայմանագիր չի ստորագրված, - գրում է Ստալինը, - ավելի լավ է կանչեցե՞ք Լեզրանին Մոսկվա՝ պայմանագրի նախագիծը գործի մասին բացատրություն տալու համար»²:

Դժվար չէ տեսնել, որ Ստալինը համառորեն ձգտում էր հեռացնել Լեզրանին Անդրկովկասից և Հայաստանի գործերին խառնվելուց: Ստալինին պետք չէին մարդիկ, որոնք փորձեին փրկել Հայաստանը, նրան այլ բան էր հետաքրքրում՝ հանրապետության խորհրդայնացումը, անգամ նրա շուրջ կեսի կորստյան գնով: Այդ միտքը պարզորոշ արտահայտված է այդ նույն հեռագրի հետևյալ տողերում. «Դրությունը Հայաստանում այնպիսին է, որ եթե Ալեքսանդրապոլը կորցնեն, չի բացառվում դաշնակների կողմից իշխանությունը մեզ հանձնելու հնարավորությունը՝ Ադրբեջանի օրինակով»³: Ուրեմն ո՛չ պայմանագիր ստորագրել է պետք և ո՛չ էլ միջամտել՝ Թուրքական առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար, այլ պետք է սպասել Ալեքսանդրապոլի անկմանը: Այսպիսին էր Ստալինի դիրքորոշումը, որն իր կոնկրետ արտացոլում էր գտել Լենինին հասցեագրած նոյեմբերի 5-ի հեռագրում. «Հաղորդում եմ Ձեզ կողմնորոշվելու համար... Դրությունը Թուրքիայում պարզ չէ, այն կարող է վտանգավոր դառնալ, եթե տեղի ունենա Քեմալի համաձայնությունը Անտանտի հետ, քանի որ Քեմալի չեղոքացումը կհետադարձի Անտանտի արշավանքը դեպի Բաքու, ուստի առանց մանրակրկիտ հետազոտության և Թուրքիայում դրությունը պարզելու, պետք չէ Հայաստանի հետ կնքել պայմանագիր, որը Հայաստանին, նշանակում է՝ Անտանտին կհանձնի կարևորագույն ստրատեգիական մի շրջան՝ մահմեդական ազգաբնակչությանը և մեզ կներքաչի կոնֆլիկտի մեջ Թուրքիայի հետ: Հայաստանի հետ պայմանագրի կնքումը առայժմ պետք է ձգձգել, ձևացնել, թե ցանկանում ենք Հայաստանի համար ձեռնառու Հաշտություն, իսկ հետո ամեն ինչ կպարզվի»³ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրելով ընդգծված տողերի վրա՝ ուզում ենք, որ նա էլ խորհի ու համոզվի, թե ինչպիսին էր Ստալինը իր հակահայկական կեցվածքում: Մենք դեռ հետո էլ առիթ կունենանք նման փաստի ծանոթանալու, բայց կարծում ենք՝ այս մեջբերումն էլ

¹ Նույն տեղում, էջ 329:

² Նույն տեղում:

³ РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, л. 1987, л. 1:

¹ Նույն տեղում, էջ 328:

խոսու են է: Ընդամենը մի քանի նախադասություն, բայց ամբողջովին հակահայկական թույնով լցված: Եվ խնդիրը միայն այն չէ, որ նա համոզում է Լենինին հետաձգել պայմանագրի կնքումը, որով թուրքերին հնարավորություն կտրվի ավարտին հասցնել Հայաստանի ջախջախումը: Այլև այն, որ Հայաստանը և Անտանտը նույնացնում է և մահ-մեղաբանակ հռչակում ստրատեգիական այն շրջանը՝ լինի դա նախիջևան-Ջանգեղուրը թե Կարսի մարզը՝ ամենաանխիղճ կերպով կեղծելով իրականությունը (հեռագրում շրջանը չի նշված, ավելի հավանականը նախիջևան-Ջանգեղուրն է, որը ստրատեգիական էր հռչակել ինքը՝ Ստալինը, Բաքվի միացյալ նիստում):

Ձեռքերը ծալած չէր նստել նաև Նարիմանովը: Նոյեմբերի 6-ին նրա նախագահությունը գումարված Ազդրբեջանի հեղկոմի նիստում քննարկվում է Հայաստանի հետ հաշտության պայմանագիր ստորագրելու Լեզրանի ներկայացրած նախագիծը և ընդունվում հետևյալ որոշումը. «Ազդրբեջանի կառավարությունը՝ քննության առնելով Հայաստանում ՌՆՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ ընկ. Լեզրանի Հայաստանի հետ կնքած պայմանագիրը, գտնում է այն միանգամայն անթույլատրելի, քանի որ Հայաստանի դաշնակցական կառավարության հետ նման պայմանագրի կնքումը նշանակում է հրաժարում արևելյան քաղաքականությունից, ինչպես նաև Ազդրբեջանը հանձնում է դաշնակների ջախջախմանը: Ուստի ԱՆՍՀ կառավարությունը թախանձագին առաջարկում է հրաժարվել պայմանագրի ստորագրումից»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.): Մնում է ավելացնել, որ այս որոշումը ևս շտապ ուղարկվել է Մոսկվա:

Ինչ վերաբերում է Լեզրանին, ապա հարկ ենք համարում ընդգծել, որ նա հեշտությամբ չէր զիջել դիրքերը, տեղի չէր տվել: Նա դժգոհել էր, բողոքել, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի հետ միասին չէր ստորագրել միացյալ նիստում ընդունված որոշման տակ, անմիջապես կապվել էր Ջիչերինի հետ և պահանջել արտահայտել իր կարծիքը Բաքվում ընդունված որոշման մասին, ու նաև ճշգրտված հրահանգներ տալ Հայաստանում իր անկիթքների մասին և այլն: Սակայն չուտով պարզվեց, որ ոչ միայն Բաքուն, Մոսկվան էլ է ղեմ պայմանագրի ստորագրմանը: Մենք այստեղ չենք անդրադառնա բոլոր այն հեռագրերին և հեռախոսազրույցներին, որոնք այդ օրերին փոխանակվեցին Լեզրանի և Ջիչերինին միջև՝ մեր բուն խնդրից շատ չչեղվելու նպատակով, բայց ևս այն-

պես, որպեսզի ընթերցողի մոտ Մոսկվայի դիրքորոշման մասին ևս պատկերացնում կաղմվի, վկայաբերենք մեկ-երկուսը: Նախ ասենք, որ Մոսկվա մեկնելու և պայմանագրի նախագծի վերաբերյալ բացատրություն տալու Լեզրանի պահանջը Ջիչերինը սկզբից ևեթ մերժել էր՝ պատասխանելով. թե Մոսկվա գալու հարկ չկա, պետք է վերադառնալ Հայաստան և միջոցներ ձեռնարկել թուրքերի առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար: Իսկ երբ Լեզրանը ծածկագիր հեռագրով կրկին պնդում է, որ միակ ելքը Հայաստանի հետ հաշտության պայմանագրի կնքումն է և միջնորդությունը՝ թուրքական զորքերը գրաված տարածքներից հետ քաշվելու վերաբերյալ, ապա դրան հետևում է Ջիչերինի հետևյալ պատասխանը. «Հայաստանի հետ Ձեր պայմանագրի նախագիծը հնացել է: Իրադարձություններն առաջ են անցել, մնում է միայն միջնորդությունը, որպեսզի կանգնեցվի թուրքերի հարձակումը: Երբ թուրքերը դադարեցնեն հարձակումը, մնացածը կքննարկենք աստիճանաբար»²: Հեռախոսային այդ խոսակցությունը ժամանակ նաև ասել էր, թե «Ջանգեղուրի և նախիջևանի հարցը ղեռես պետք է բաց մնա»: Նույն օրը՝ նոյեմբերի 7-ին, Լեզրանին ուղարկված ծածկագրում հայտնելով այն մասին, որ թուրքերին ղեռքի հետագա հանձնումը կամ չհանձնումը կախված կլինի Ստալինի ցուցումներից, վերջում ավելացնում է, թե «առայժմ չպիտի խոսել 1914թ. սահմանից այն կողմ նահանջելու մասին, այլ միայն հարձակումը դադարեցնելու և ղինադադարի մասին»²:

Կարծում ենք, այսքանն էլ բավական է համոզվելու համար, որ նոյեմբերյան այդ օրերին Հայաստանի հետ հաշտության պայմանագիր կնքելուն ղեմ էին ոչ միայն Ստալինն ու Բաքուն, այլև Մոսկվան, իսկ Լեզրանը հաստատուն կերպով կանգնած էր Երևանում մշակված պայմանների ընդունման ու պայմանագրի ստորագրման դիրքերում: Բայց նա ընդամենը ղեսպան էր և ազդել իր երկրի կառավարության քաղաքականության վրա, հասկանալի է, չէր կարող: Մինչդեռ մեր օրերում մամուլում և ոչ-մասնագիտական գրականության էջերում կրկնվում է կարծիք, որ իբր Լեզրանը խաբում էր հայերին, բանակցությունները վարում էր ոչ թե պայմանագիր կնքելու, այլ Հայաստանի կառավարության ուշադրությունը չեղելու և թուրքերին ժամանակ չահելու ու նոր հարձակում սկսելու հնարավորություն ընձեռն-

¹ ՀԱԱ, ֆ.4033, ց. 2, գ.1141, փ. 10, թ. 1:

² Գ. Գալոյան, նշվ. աշխ., էջ 334:

³ РГАСПИ, ф. 64, оп. 2, д. 11, л. 211:

լու նպատակով: Ըստ որում, իրենց այդ կարծիքը հաստատող որևէ հիմնավոր փաստարկ չեն բերում: Կարծում ենք, վերը բերված արխիվային փաստաթղթերը, ինչպես նաև այն իրողությունը, որ բանակցությունների ժամանակաշրջանում ռազմական գործողությունները երբևէ չեն դադարել, իսկ հոկտեմբերի 14-ին և 25-ին Կարսի ճակատում հայկական զորքերը ընդհանուր հակահարձակում են ձեռնարկել, որոնք դժբախտաբար հաջողություն չեն ունեցել, փաստում են, որ այդ կարծիքը չի նստում և և իրականությունը բոլորովին չի համապատասխանում:

* * *

Նոյեմբերին թուրք-հայկական պատերազմը թևակոխեց իր ավարտական փուլը, և Հենց այդ շրջանում էլ լուրջ իրադարձություններ տեղի ունեցան նաև Շարուրում: Նախորդ շարադրանքում մենք արդեն նշել ենք, որ Շարուրի ճակատում ո՛չ սեպտեմբերին և ո՛չ էլ հոկտեմբերին թշնամին որոշակի ակտիվություն չէր ցուցաբերել: Պատճառը նախ հավանաբար այն էր, որ այստեղ գտնվող թուրքական զորամասը թվապես խիստ զիջում էր հայկական ուժերին (պատերազմը սկսելու պահին այդ զորամասում հաշվվում էր շուրջ 400 ասկյար) և Հետո՝ նախիջևանում տեղաբաշխված ռուսական զորամասը, որը համապատասխան հրաման չունենալով, չէր մասնակցել ռազմական գործողությունների: Ավելորդ չենք համարում նշելու, որ այդ հարցում ևս Լեզրանը որոշակի դեր է խաղացել: Սեպտեմբերի 30-ին՝ Թիֆլիսից հեռախոսակապով Բաքվում գտնվող Օրջոնիկիձևին հայտնելով թուրքական հարձակման և Սարիգամիչը զրավելու մասին՝ Լեզրանը, միաժամանակ, անթույլատրելի է համարում նախիջևանի կողմից որևէ ռազմական գործողություն: «Նկատի ունենալով թուրքերի ներկայությունը նախիջևանում, - ասել է Լեզրանը, - անհրաժեշտ է ձեռնարկել բոլոր միջոցները, որպեսզի անհնարին դառնա թուրքերի որևէ հարձակում նախիջևանի կողմից, որը ըստ պայմանագրի գտնվում է կարմիր զորքերի պաշտպանության տակ: Դա չատ կարևոր է, խնդրում եմ զրա վրա հրավիրել 11-րդ բանակի հատուկ ուշադրությունը»²:

Ուշագրավ է, որ Օրջոնիկիձևն Լեզրանի այս առաջարկությունները որևէ կերպ չի արձագանքել, այլ առաջարկել է Ծահթախթի կրկա-

թուղային հանգույցի վերաբերյալ Մոսկվայի հետ բանակցելուց առաջ նախ խոսել իրենց հետ, որպեսզի անհարմար վիճակ չստեղծվի: Ամեն ղեկավարում փաստը մնում է փաստ. Շարուրի ճակատում, սեպտեմբեր-հոկտեմբերին համեմատաբար հանգիստ էր, և դա այն ղեկավարում, երբ հարևան Սուրմայուի ճակատում Դրոյի գլխավորած հայկական ուժերը համառ և անզիջում կռիվներ էին մղում թվապես գերազանցող թուրք-քրդական ուժերի դեմ: Բանն այն է, որ հայկական հրամանատարությունը Շարուրի ճակատը կարևոր էր համարում, քանի որ թշնամին այդտեղից հեշտություն կարող էր ներխուժել Արարատյան դաշտ և սպառնալ մայրաքաղաք Երևանին: Այդ պատճառով էլ այստեղից զորքերի փոխադրություն այլ ռազմաճակատ սկզբնական շրջանում չէր կատարվել: Զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի կազմած տեղեկագրում ասված է, որ «Նախիջևանի ուղղությամբ կանգնած են՝ 3-րդ գունդը - 2000 սվին, 2-րդ գունդը (երկու բաժանիլոն) - 1000 սվին: Ընդամենը՝ 3000 սվին»¹:

Տեղեկագիրը կազմվել էր պատերազմի առաջին օրերին, Հետագայում դրությունը բավականին փոխվել էր: Հայկական ուժերի մի մասը փոխադրվել էր այլ ռազմաճակատ, իսկ թուրքական զորամասը, ընդհակառակը, հոկտեմբերին զգալի համալրում էր ստացել ի հաշիվ Ռուսաստանում եղած թուրք նախկին ռազմագերիներից Բաքվում մուսաստանում եղած թուրք նախկին ռազմագերիներից Բաքվում կողմանք, որը, որպես քաջատեղյակ և ականատես անձնավորություն, թուրք-հայկական պատերազմի մասին ուշագրավ ախտատուություն է հրատարակել դեռևս 1921թ.՝ անդրադառնալով Հայաստանի դեմ նետած և տարբեր ճակատներում գործող թշնամական ուժերի թվաքանակին, գրում է, որ նախիջևանի ճակատում գործում էին «տաճկական 1500 զորք, երկու ազրերջանյան հեծելազնդի և ռուսական մեկ հեծելազնդի հետ...»²: Իսկ գեն. Շելկովնիկյանի և զինկոմ Մխչյանի ստորագրությամբ ղեկավարների 25-ին Երևան՝ հայկական կարմիր բանակի հրամանատարությունն ուղարկված հեռագրում հայտնվում էր, որ «Ծահթախթիում և Նորաչենում գտնվում են մեկական թուրքական զնդեր: Արաս-Կուլի բեկը³ գտնվում է Սաղարակում»⁴:

¹ Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ. էջ 435:

² Հ. Տեր-Հակոբյան, Հայաստանի վերջին աղետը, Կ. Պոլիս 1921, էջ 93:

³ Արաս-Կուլի բեկը ազրերջանցիներից կազմավորված այսպես կոչված «Կարմիր տարրի» հրամանատարն էր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 67, թ. 19:

¹ Յու. Բարսեղովի հրատարակած փաստաթղթերի ժողովածուում որպես այս խոսակցության ամսաթիվ սխալմամբ նշված է նոյեմբերի 30-ը:

² „Геноцид армян...“, стр. 272.

Ինչպես տեսնում ենք, հոկտեմբերին թշնամին կարողացել էր այս ճակատում ևս ուժերի գերազանցություն ստեղծել: Չնայած դրան՝ հակառակորդը դեռևս ակտիվություն չէր ցուցաբերում, և հոկտեմբերին գնն. Շելկովնիկյանի գործառնաբ, թեև թվակալես արդեն նոսրացած, բայց շարունակում էր իր հսկողության տակ պահել Շահթախթին և ամբողջ Շարուրի դաշտը: Այդ է վկայում թեևուզ այն փաստը, որ Մակփի խանությունն հետ առևտրական պայմանագրի կնքման ժամանակ, այսինքն՝ հոկտեմբերի 23-ին, Շահթախթին դեռևս գտնվում էր հայերի ձեռքին: Եվ միայն այն բանից հետո, երբ հոկտեմբերի 30-ին բնկավ կարաբ, և նոյեմբերի սկզբին թուրքական բանակը մոտեցավ Ալեքսանդրապոլին, Շարուրի ճակատում ևս թշնամին սկսեց ակտիվանալ և տեղական ուժերի ու ռուսական զորամասի օգնությամբ անցավ վճռական գործողությունների: Արխիվներում պահպանված օպերատիվ հաղորդագրությունները ցույց են տալիս, որ ռազմական ակտիվ գործողությունները տեղի են ունեցել նոյեմբերի 5-7-ր և 11-18-ր:

Նոյեմբերի 8-ին Հայաստանի Հանրապետության զորքերի գլխավոր հրամանատար գնն. Նազարբեկյանը Շարուրի ճակատի հրամանատար գնն. Շելկովնիկյանի նոյեմբերի 5-ի, 6-ի և 7-ի օպերատիվ հաղորդագրությունները ուղարկում է վարչապետ և արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանին և առաջարկում բողոք ներկայացնել ՌԽՖՍՀ կառավարությանը օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի նման խախտման կապակցությամբ: Պարզվում է, որ այդ օրերին թշնամական ուժերը բազմիցս փորձել են գրավել Դարալազյազի դարպասները, ճեղքել հայկական ուժերի ձախ թևը և Շահթախթին կտրել թիկունքից: Դարալազյազի ուղղությամբ թշնամու բոլոր գրոհները հետ էին չպրտվել, ինչ և Կիվրազ գյուղերի վրա հարձակումները ևս կասեցվել էին նոյեմբերի 5-ին և 6-ին¹: Սակայն 7-ի առավոտյան դրությունը փոխվում է. հակառակորդի հեծելազորին հաջողվում է հանկարծակի և սրընթաց հարձակումով նախ գրավել Ոսկը, այնուհետև Կիվրազը, Ղարաբաղլարը, իսկ երևելոյան կողմ՝ նաև Փուսխանը: Դա մեր զորքերի համար լուրջ պարտություն էր: Ճիշտ է, հայկական ուժերի մեծ մասին հաջողվեց նահանջել դեպի Դարալազյազ և դիրքեր գրավել Ուլիա-Նորաշենում, բայց քիչ չէին նաև կորուստները: Ուշագրավ է, որ գնն. Շելկովնիկյանը իր շտաբով 7-ի առավոտյան 8 անց կեսին դեռևս գտնվում էր Շահթախթիում, իսկ երևելոյան ժամը 9 անց 10 ժամին արդեն հաստատվել

էր Նորաշեն կայարանում, որտեղից էլ գնդ. Պրիտոմանովի հետ հեռախոսային ուղիղ կապով հաղորդել էր վերոհիշյալ իրադարձությունների մասին: Իսկ դա նշանակում է, որ Շահթախթիում գտնվող իր շտաբով և այնտեղի չորս վաշտով ու հրետանային մարտկոցով հանդերձ նահանջել ու հաստատվել էր Նորաշեն կայարանում: Անհետաքրքիր չէ իմանալ, որ հակառակորդը հարձակվում էր կարմիր դրոշներ պարզած. «Ես ինքս տեսա, թե ինչպես բոլշևիկյան հեծելազորը սլանում էր կարմիր դրոշներով»¹, - ասել է Շելկովնիկյանը վերոհիշյալ հեռախոսազրույցում: Ընթերցողին թյուրիմացություն մեջ չգցելու համար ավելացնենք, որ Շելկովնիկյանը «բոլշևիկյան» ասելով նկատի չունեցրեց միմիայն ռուսներին: Նա իր հաղորդագրություններում բնդհանրապես այդ ճակատում կոմիտեի թշնամական բոլոր ուժերին (թուրք-թաթարական, ռուսական) բոլշևիկյան էր անվանում հավանաբար նրա համար, որ Նախիջևանը հայտարարվել էր խորհրդային, և թշնամին էլ հարձակվում էր կարմիր դրոշներով: Իսկ որ նոյեմբերի 7-ի հարձակմանը մասնակցել է նաև Նախիջևանում հաստատված ռուսական հեծյալ բրիգադը, դա փաստ է, և այդ մասին կա նաև Նախիջևանում ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի և 11-րդ բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի կողմից արտակարգ կոմիսար նշանակված Վելիբեկովի մի գեկուցագրում. «Նոյեմբերի 7-ին հեծյալ բրիգադը թուրքերի և ապրեստամբ փախստականների հետ միասին հարձակման անցան Շարուրում, - գրում է Վելիբեկովը: - Բախտը ժպտաց, Շարուրը մաքրվեց»²:

Ինչպես հայտնի է, նոյեմբերի 7-ին Հայաստանի կառավարությունն ընդունեց Կարաբեքի փաշայի ներկայացրած զինադադարի պայմանները, և բոլոր ռազմաճակատներում (Կարա-Ալեքսանդրապոլի, Սուրմալուի, Շարուրի) կրակը դադարեց: Սակայն նոյեմբերի 8-ին Անկարայի կառավարությունը զինադադարի նոր պայմաններ ներկայացրեց, որոնք չափազանց ծանր էին և հավասարազոր էին կապիտուլյացիայի³: Նոյեմբերի 10-ին Հայաստանի կառավարությունը մերժեց այդ նոր պայմանները և ժողովրդին կոչ արեց լարել բոլոր ուժերը անարգ թշնամուն հակահարված տալու համար: 11-ին ռազմական գործողությունները բոլոր ճակատներում վերսկսվեցին: Այդ օրը՝ ժամը 16 անց 15 ժամին, բանակի հրամանատարին ուղարկած հեռագրում գնն. Շելկովնիկյանը հայտնում է, որ առավոտյան երկրորդ գնդի վաշ-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 597, թ. 132-133:

¹ Նույն տեղում, էջ 133:

² ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 25, թ. 24:

³ Մանրամասն տե՛ս է. Ա. Զոհրաբյան, նշվ. աշխ. էջ 291-295:

տերից մեկը հարձակման է անցել Կուչչի-Դեմուրչի գյուղի ուղղութեամբ, սակայն հակառակորդը, մարտը չընդունելով, հետ է քաշվել Մախտա-Դուղանգայի շրջան, և որ գյուղի մատույցներում ընդառաջ է եկել մի հայ երեխա և հանձնել նամակ հետևյալ բովանդակությամբ. «Շարուրում գործող հայկական ուժերի հրամանատարությունը. Հայաստանի և Կարմիր Թուրքիայի միջև զինադադարի վերականգնման մասին իմ բարձր հրամանատարություն կողմից ինձ տեղեկացնելուց հետո, իմ կողմից հարձակումը դադարեցված է: Ձեր կողմից իմ շրջանում ռազմական գործողությունները դեռևս շարունակվում են: Ներկա գրությունը պատճեններ հայտնելով իմ հրամանատարությունը, դրանով հայտարարում եմ, որ եթե Ձեր կողմից ռազմական գործողությունները չդադարեցվեն, ապա զինադադարի խախտման պատասխանատվությունը կրնկնի Ձեզ վրա»¹:

Նամակի տակ դրված էր Շարուրում գործող թուրքական ուժերի հրամանատարի ստորագրությունը: Այստեղ, Իհարկե, որևէ թյուրիմացություն չկա, ուղղակի վատ կապի պատճառով Շարուրի թուրքերը տեղեկացված չէին ռազմական գործողությունները վերսկսելու մասին: Ավելացնենք, որ նամակաբեր հայ երեխան այլ տեղեկություններ էլ էր հայտնել: Նա մասնավորապես ասել էր, որ Նորաշեն կայարանում շատ զորք կա, և նրանց մեջ նաև շատ ռուսներ կան, որոնք «10 փախստական հայերի պաշտպանել են թուրքերից, իսկ մնացած 10-15 հայերին թուրքերը և թաթարները սպանեցին»²: Հեռագրում Շելկովնիկյանը նաև հայտնում է, որ երկրորդ զնդի հրամանատարին հրամայել է մեկ վաշտով և Մակեդոնի հեծյալներով թշնամուն դուրս քշել Արփաչայի ափով Դարալագյազ տանող ուղուց, գրավել Ջեյվա, Մախտա Դուղանգա գյուղերը, ամրացնել Ուլիա-Նորաշենից մինչև Կուչչի-Դեմուրչի ձգվող բարձունքները:

Ռազմական հաղորդագրությունից դժվար չէ տեսնել, որ հաջորդ օրերին՝ մինչև նոյեմբերի 16-ը, Կուչչի-Դեմուրչին և շրջակա գյուղերը ձեռքից ձեռք են անցել: Նոյեմբերի 15-ի առավոտյան հայկական ուժերը հակահարձակման են անցնում և թշնամուն դուրս քշում Կուչչի-Դեմուրչիից, բայց այդ օրը երևկոյան թշնամուն հաջողվում է շրջանցել հայկական ուժերի ձախ թևեր և հարկադրել վերջիններիս նահանջելու դեպի Գայլի Դրունք: Եվ քանի որ ճակատը ճեղքվել էր, և թշնամին դուրս էր եկել Սաղարակ գյուղի վրա, ուստի Շելկովնիկյանի հրամա-

նով հայկական ուժերը հետ են քաշվում և դիրքեր բռնում «Սմոքենդ-628 բարձունք-Ջինջիրու-Կաղրլու գծի վրա»: Գեն. Շելկովնիկյանը նոյեմբերի 16-ին տվյալներ է հաղորդում նաև իր հրամատարությունից տակ գտնվող ուժերի մասին, այն է. «Երրորդ զնդի 4 վաշտ, երկրորդ զնդի մոտ 6 վաշտ, սահմանապահ ջոկից 80 սպին, միլիցիայի պահեստային ուժերից 40 սպին, 6 հրանոթ և գրահագնացքը»: Հայտնելով այս ամենի մասին և տեղեկացնելով, որ ինքը իր շտաբով հաստատվելու է Ավշարում, Շելկովնիկյանը վերջում ավելացնում է. «...զեկուցում եմ, որ զինվորները բոլորովին չեն կոպում, ամբողջ վաշտերով փախչում են՝ հենց որ երևում են հակառակորդի հեծելազորի ոչ մեծ խմբեր Լյուիս գնդացիներով և կարմիր դրոշներով»³:

Ի դեպ է ասել, որ թուրքերի կողմից կարմիր դրոշների օգտագործումը թե՛ կարսի և թե՛ Շարուրի ճակատներում որոշակի ազդեցություն էր թողնում հայ զինվորների վրա այն առումով, որ նրանց դիտում էին որպես ռուս բոլշևիկների դաշնակից: Նման մտածելակերպը գնալով ավելի ու ավելի էր արմատավորվում պատերազմի վերջին օրերին: Նոյեմբերի 15-ին Օրթու-Թաղաքենդ գյուղի մոտ տեղի ունեցած կռիվներից հետո մարտադաշտում մնացել էր սպանված ռուս զինվորի դեմք: Այս դեպքը ավելի ամրապնդեց թշնամու կողմից ռուսների մասնակցությունից մասին տարածված կարծիքը: Ինչ վերաբերում է Լյուիս տիպի ձեռքի գնդացիներին, որոնցով զինված էր թուրքական հեծելազորը, ապա դա էլ առավելություն էր տալիս մարտ վարելու տեսանկյունից (հայ հեծելազորայինները զինված էին հրացաններով): Վրաստանում ՌՆՖՍՀ լիազոր ներկայացուցչության զինվորական կցորդ Սիտինը իր ղեկավարությունը ներկայացրած զեկուցագրում, վերլուծելով պատերազմում հայկական բանակի պարտությունից պատճառները և նշելով այն իրողությունը, որ Հայաստան ներխուժած թուրքական բանակը թե՛ զինվածություններ, թե՛ մարտական պատրաստվածություններ և թե՛ թվական կազմով գերազանցում էր Հայկական բանակին, հատկապես առանձնացնում է թուրքական հեծելազորը, որը զինված էր ձեռքի գնդացիներով և մարտի ժամանակ շրջանցում էր հակառակորդին թևերից և գնդացրային անկանոն և ուժեղ կրակով առաջացնում խուճապ³:

¹ Նույն տեղում, էջ 300:

² Նույն տեղում:

³ Հայկական բանակի պարտության պատճառների վերլուծությունը տես է. Ա. Զոհրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 347-355:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 250:

² Նույն տեղում:

Ինչևէ, Շարուրի ճակատից ռազմական գործողությունների մասին վերջին հաղորդագրությունը ստացվել է նոյեմբերի 17-ի երեկոյան: Նրանում ասված էր, որ խճուղու ուղղությամբ և Սարայ-բուլաղ լեռնաշղթայի արևելյան լանջերով հակառակորդի առաջխաղացման բոլոր փորձերը հաջողությամբ հետ են մղված: Սակայն հաղորդագրության զգալի մասը նվիրված է այն աստիճանի՝ դասալքությունը, որ համակել էր Հայկական բանակը Կարսի անկումից հետո. «Երկրորդ գնդում առավոտյան ժամը 10-ի դրությամբ մնացել է մոտ 100 զինվոր, - կարգում ենք զենք. Շելկովնիկովյանի այդ հեռագրում, - գիչերվա ընթացքում դասալքել են 70 զինվոր: Ըստ Մակեդոնի զեկուցման, նրա մոտ մնացել են 25 ձիեր, մնացածը ուղարկվում են Ղամարլու պայտելու համար: Մակեդոնի անձնական զեկուցումով, 2-րդ գնդի զինվորները՝ իր հեծելազորայինների հետ խոսելիս, հայտարարել են, որ իրենք չեն կռվելու, որովհետև իրենց դիմաց ոուս բոլշևիկներ են և նույնիսկ քարոզել են իր հեծելազորայինների մեջ: Երկրորդ գնդի հրամանատարը հայտնում է, որ իր գունդը միանգամայն անմարտունակ է և իր միակ հույսը Աղարեկի ձիավորներն են և սպասվող կամավորականները: Ղամարլուում և չրջանում կազմակերպվել է դասալքերի որս, բայց գիչերներով դասալքում են, կոմիսարի միջոցով իմ կողմից բոլոր միջոցները ձեռնարկված են, բայց դրական արդյունքներ չկան»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Անշուշտ, մեր խնդիրը չէ անդրադառնալ մյուս ռազմաճակատներում ստեղծված իրադրությունը, ուստի բավարարվում ենք արձանագրելով, որ նոյեմբերյան այդ օրերին հաղորդագրություններ ստացվում էին նաև մյուս ռազմաճակատներից: Դասալքությունը, զինվորների և սպանների միջև ծայր առած անվստահությունը և մի շարք այլ հանգամանքներ, որոնց դարձյալ մենք չենք անդրադառնում թեմայից չչեղվելու պատճառով, իսկապես որ Հայկական զինված ուժերը դարձրել էին անմարտունակ, պատերազմի շարունակումը՝ անհեռանկարային: Այսպիսի պայմաններում նոյեմբերի 15-ից լույս 16-ի գիշերը Հայաստանի կառավարությունը որոշում է ընդունել զինադադարի՝ նոյեմբերի 8-ի թուրքական խիստ ծանր պայմանները², որոնք, ինչպես արդեն նշել ենք, հավասարազոր էին կապիտուլյացիայի և կնքել զինադադար: Այդ խնդրի իրագործումը հանձնարարվում է ներքին գործերի նախարար

Սարգիս Արարատյանին, որը և նոյեմբերի 16-ին մեկնում է ռազմաճակատ: Հաջորդ օրը՝ 17-ին, Ալեքսանդրապոլ է ուղարկվում կապիտան Յարլոկովը (Ննձորյան)¹՝ կառավարության որոշումը և Կարաբեքիրին ուղղված զենք. Նազարեկյանի նամակը թուրքական հրամանատարությանը հանձնելու համար: Նոյեմբերի 18-ի առավոտյան Ս. Արարատյանը Աղինից Հ. Օհանջանյանին հեռագրով տեղեկացնում է, որ արդեն վերադարձել է կապիտան Յարլոկովը և բերել Կարաբեքիր փաշայի պատասխան նամակը զենք. Նազարեկյանին, որ թեև ռազմական գործողությունների դադարեցնելու մասին հրամանը պետք է տրվի երկու կողմից միաժամանակ, բայց Քյաղիմ Կարաբեքիրը արդեն իր գորքերին հրամայել է դադարեցնել հարձակումը: Ս. Արարատյանը նաև հայտնում է, որ ինքը անհապաղ մեկնում է Ալեքսանդրապոլ՝ զինադադարի համաձայնագիրը ստորագրելու, և ավելացնում. «...նկատի ունենալով Շարուրում գործող թուրքական բանակի զորամասերի հետ կապի բացակայությունը, Քյաղիմ Կարաբեքիրը խնդրել է մեզ անհապաղ բանազնացնել ուղարկել և թուրքական զորամասերին տեղեկացնել զինադադարի կնքման մասին»¹:

Զինադադարի համաձայնագիրը Ս. Արարատյանը և Քյաղիմ Կարաբեքիր փաշան ստորագրեցին նոյեմբերի 18-ի երեկոյան Ալեքսանդրապոլում: Այդ նույն օրը Հայկական բանակի գլխավոր հրամանատարը հրաման արձակեց ռազմական գործողությունները դադարեցնելու և զինադադարի պայմաններով նախատեսված նոր դիրքեր հետ քաշվելու մասին (թուրքական գորքերը մնում էին իրենց զբաղված դիրքերում): Կրակը դադարեցվեց նաև Շարուրի ճակատում, որտեղ մինչև նոյեմբերի վերջը Հայկական ուժերը մնացին իրենց զբաղեցրած դիրքերում: Սակայն նոյեմբերի 27-ին Կարաբեքիրը պահանջեց, որ հայերը հետ քաշվեն նաև Շարուրին հարող տարածքներից, ինչը և կատարվեց:

Պատերազմն ավարտվեց, հրանոթները լուցին, բայց խնդիրները մնացին ու փոխադրվեցին զիվանագիտությունից բնագավառ: Հայ զիվանագիտությունն առաջ դժվարագույն խնդիր էր ծառայել. կկարողանա՞ր բանակի կորցրածից փրկել, ևս բերել ինչ-որ բան, հայ ժողովրդի գոյապահպանության համար ապահովել անհրաժեշտ պայմաններ: Այդ հարցերի պատասխանը Ալեքսանդրապոլում գումարվելիք կոնֆերանսը պետք է տար:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 315:

² Տե՛ս է. Ա. Ջոհրայան, նշվ. աշխ., էջ 291-301:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 329:

Ձինադադարի նոյեմբերի 18-ի համաձայնագրով նախատեսվում էր դարձյալ Ալեքսանդրապոլում, մեկ շաբաթվա ընթացքում գումարել կոնֆերանս, որտեղ կնշակվեն հաշտության պայմանները ու կկնքվի երկու երկրների հարաբերությունները կարգավորող համապատասխան պայմանագիր: Անշուշտ, մեր խնդիրը չէ լուսաբանել կոնֆերանսի աշխատանքներն ամբողջությամբ¹, ուստի կանդորադառնանք միմիայն տարածքային սահմանագծման հարցերին այնքանով, որքանով որ դրանք կառնչվեն մեր Հետապնդած խնդրին: Բայց նախ տեսնենք, թե այդ հարցում պատվիրակությունն ինչ հրահանգավորում էր ստացել իր կառավարությունից:

Պատվիրակության ղեկավար² Ալ. Սատիսյանն իր հայտնի գրքում գրում է.

«Բանակցությունները վարելու համար մշակված էին հրահանգներ: Որոշված էր այն նվազագույն սահմանագիծը թուրքաց Հայաստանի, որմե ավելի կառավարությունը չէր ուզեր զիջումներ ընել: Բայց մյուս կողմն հրահանգ տրված էր անպատճառ հաշտության պայմանագիր կնքել:

Այդպիսի հրահանգները, հարկավ, դրած էին պատվիրակությանը ծանր դրության մեջ. անհրաժեշտ զիջումներու մեջ որոշ սահմաններ պահել, բայց միևնույն ժամանակ հնարավորություն չունենալով զենքի զորությամբ շարունակել պատերազմական գործողությունները՝ այնուամենայնիվ կնքել հաշտություն»³ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Այսքանը միայն, և ընթերցողին այդպես էլ անհայտ է մնում, թե ո՞րն էր այն նվազագույն սահմանագիծը, որից ավելի կառավարությունը չէր ուզում զիջել: Ինչպես նաև ոչինչ չի ասում առավելագույն պահանջների մասին և դրանով իսկ ստեղծում տպավորություն, թե այդ խնդրի լուծումը կառավարությունը թողել է պատվիրակության

¹ Կոնֆերանսի աշխատանքների մանրամասն վերլուծությունը տե՛ս է. Ա. Ջոհրաբյան, Սովետական Ռուսաստանը և Հայ-թուրքական հարաբերությունները (1920-1922), Եր., 1979, էջ 92-120:

² Պատվիրակության կազմում էին Ա. Գյուլյանդանյանը (ֆինանսների նախարար) և Ստ. Ղորղանյանը (Կարսի նահանգապետ): Պատվիրակության Հետ Ալեքսանդրապոլ էին մեկնել նաև խորհրդականներ, փորձագետներ, թարգմանիչներ (ընդհանուր թվով՝ 16 հոգի):

³ Ալ. Սատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Աթենք 1930, էջ 257:

հայեցողությունը: Մինչդեռ Սորհրդարանի անդամ Հակոբ Տեր-Հակոբյանը ավելի կոնկրետ տեղեկություններ է հայտնում: Նա վկայում է, որ Համո Օհանջանյանի կառավարությունը պատվիրակությանը հրահանգել էր «պաշտպանել առավելագույն պահանջները, թուրքերը պետք է պարպեն մինչև 914 թվի սահմանները, իսկ թուրքա-Հայաստանին պիտի պահանջվեր Վան, Մուշ և այդ գծով մինչև Ռիզե: Եթե անոնք համաձայն են մեր այս առավելագույն առաջարկներուն, այն ատեն միայն դաշնագիրը պիտի ստորագրվեր՝ իրրև հավասար կողմ: Եթե թուրքերը առաջ չերթային այդ առաջարկին, այն ատեն երևան պիտի բերվեր Պրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը և ստորագրելով հանդերձ պայմանագիրը, պիտի ավելացնեիր, որ այդ ոչ թե համաձայնություն է, այլ պարզ հանձնատվության ենթարկումը ուժին և հաղթողին»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Այսպես ուրեմն. առավելագույն պահանջ՝ Վան, Մուշ և ելք դեպի Սև ծով Ռիզե նավահանգստով (այսինքն՝ հրաժարում Սևրի պայմանագրով նախանշված տարածքների մեծ մասից) և, նվազագույն պահանջ՝ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով որոշված սահմանագիծ (այսինքն՝ Կարսի մարզի հանձնում թուրքերին) և ոչ ավելին: Այլ կերպ ասած, պատվիրակությունը լիազորված էր Կարսի մարզից զատ Ռուսա-Հայաստանից այլ տարածքներ (Սուրմալու, Շարուր-Նախիջևան) զիջելու թուրքիային:

Ինչպե՞ս լուծեց պատվիրակությունն իր ստանձնած պարտականությունները կտեսնենք իր տեղում: Իսկ այժմ նշենք, որ այս հրահանգները մնացել էին անփոփոխ, թեև պատվիրակության Ալեքսանդրապոլ հասնելու նույն օրը՝ 24-ին, Երևանում կազմավորվել էր նոր կառավարություն Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ: Վերջինս պատվիրակության լիազորությունների մասին որևէ հայտարարություն չէր արել, իսկ Սատիսյանն էլ միայն նոյեմբերի 27-ին էր նման հարցումով զիմել կառավարությանը և ստացել նրա համաձայնությունը նախորդ կառավարության մշակած պայմաններին:

Մինչդեռ դրանից երկու օր առաջ՝ նոյեմբերի 25-ին, պատվիրակությունն արդեն պատրաստել էր տարածքային հարցերում այն պահանջները, որ պետք է ներկայացվեին թուրքերին: Դա տեղի էր ունեցել Կարաբեքիրի փոխայցելությունից (նոյեմբերի 25-ի առավոտյան)²

¹ Է. Տեր-Հակոբյան, Հայաստանի վերջին աղետը, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 119:

² Հայ պատվիրակները այցելել էին Կարաբեքիրին Ալեքսանդրապոլ հասնելու նույն օրը՝ նոյեմբերի 24-ին:

Հետո, որի ժամանակ էլ պայմանավորվել էին առաջին պաշտոնական նիստը գումարել նույն օրը ժամը 5-ին: «Երբ թուրքերը գնացին, - գրում է Սատիսյանը, - մեր պատվիրակությունը դրողվեցավ այն պայմաններու ձեակերպությունը, որոնք պետք է պաշտպանը խորհրդաժողովի միջոցին»¹: Իսկ նիստի մասին խոսելիս, ավելացնում է. «...մենք պատրաստներ էինք մեր հայտարարությունները ֆրանսերեն լեզվով և նույնպես քարտես մը նախագծած սահմաններով»²: Սակայն առաջին պաշտոնական նիստը հայ պատվիրակների համար անսպասելի ընթացք է ստանում: Սատիսյանի իսկ առաջարկությունները կոնֆերանսում նախագահողի պարտականությունները ստանձնած կարարքերը աշխատանքները տանում է իր նախագծած սցենարով և իսկույն ևեթ՝ որպես բանակցությունները շարունակելու նախապայման, առաջ քաշում Սևրի պայմանագրից հրաժարվելու պահանջ: Սատիսյանի բոլոր փորձերը՝ համոզելու թուրքական պատվիրակությանը, որ «Սևրի դաշնագրից հրաժարվելուց առաջ Հայաստանի կառավարությունը պետք է գիտենա, թե ինչպես են որոշվում կոնֆերանսի հիմնական հարցերը, օրինակ տերիտորիայի հարցը՝ ինչպես Տաճկահայաստանում, նույնպես և Ռուսահայաստանում, ելքը դեպի ծով և այլն», արդյունք չեն տալիս³: Կարարքերը պնդում է իր պահանջի վրա և հայ պատվիրակները ստիպված են լինում ժամանակ խնդրել՝ Երևանի համաձայնությունը ստանալու համար:

Կոնֆերանսի աշխատանքների Հետ ծանոթությունը ցույց է տալիս, որ Սատիսյանի ընդլայնված «արտաքուստ չափազանց սիրալիր ու քաղաքավարի» այդ թուրք զինվորականը՝ Կարարքերի փաշան, նաև բավականին թրժված դիվանագետ էր, գործում էր խիստ նպատակասլաց, ժամանակից շուտ չէր բացում իր խաղաթղթերը: Պատվիրակության անդամ Վահան Մինասյանը վկայում է, որ առաջին ոչ պաշտոնական հանդիպումների (նոյեմբերի 24-ի և 25-ի) ժամանակ նա ավելի շատ խոսում էր ազգերի ինքնորոշման իրավունքի, հանրաքվե կատարելու, փոխադարձ տրանզիտի, գաղթականների վերադարձի, նույնիսկ Հայաստանին պարենով օգնելու մասին և այլն: Ճիշտ է, նա խոսում էր նաև «Թուրքիո ապահովության իրական երաշխիքի» մասին⁴, բայց առանց պարզարանելու, թե ինչ է դա նշանակում: Հետո

միայն պիտի պարզվեր, որ դա նշանակում էր Սևրի պայմանագրից հրաժարում և Հայաստանի Հանրապետության անդամահատում այն աստիճանի, որ նա այլևս Թուրքիայի համար որևէ վտանգ չներկայացնի: Ահա ինչու միայն այն բանից Հետո, երբ նոյեմբերի 27-ին՝ կոնֆերանսի երկրորդ նիստում, լսեց Սատիսյանի հայտարարությունն այն մասին, որ Հայաստանի կառավարությունը «ցանկանալով նոր էջ բաց անել երկու պետությունների փոխհարաբերությունների մեջ և երկարատև դաշինքով բարեկամական հարաբերություններ հաստատել Տաճկաստանի և Հայաստանի միջև, - հրաժարվում է Սևրի դաշնագրից»¹, համաձայնեց լսել հայոց պահանջների մասին: Այդ օրը կողմերը պայմանավորվեցին մինչև հաջորդ նիստի գումարումը մշակել տարածքային սահմանագծման վերաբերյալ նախագիծ և բացատրական զեկուցագրի Հետ մեկտեղ ներկայացնել միմյանց: Ըստ որում, հաջորդ նիստի գումարման օրվա մասին որևէ հայտարարություն չէր արվել:

«27-ին մինչև ուշ գիշեր, - գրում է Սատիսյանը, - մենք կր գրեինք մեր բացատրական զեկուցագրերը և կր գծեինք քարտեսի վրա մեր պահանջած սահմանները»²: «Բացատրական զեկուցագրին» մենք չենք անդրադառնա, քանի որ նրանում արժարժված հարցերը (գանազան երկրներից հայերի Հայաստան վերադարձողների հնարավոր թվաքանակի և այլն) դուրս են մեր Հետաքրքրության շրջանակներից: Ինչ վերաբերում է տարածքային պահանջներին, որոնք զետեղված էին քարտեզի վրա, ապա այդ մասին կա Սատիսյանի Հետևյալ վկայությունը. «Հայաստանի կառավարության կողմէ մեզի տրված հրահանգներուն համաձայն, մենք վճռել էինք պաշտպանել Հայաստանի սահմանները՝ մտցնելով անոնց մեջ ամբողջ ռուսական Հայաստանը, Վան, Մուշ, ամբողջ Վանա լիճը, Ռիզե նավահանգստով՝ թողնելով էրզրումը և Տրապիզոնը թուրքերուն: Էրզրումը և Տրապիզոնը թուրքերուն թողնելը մենք կր համարեինք իբրև զիջում մեր կողմէն»³:

Թե ինչպես է արձագանքել Կարարքերը Սատիսյանի ներկայացրած քարտեզին (հանձնվել էր նոյեմբերի 28-ին), կտեսնենք քիչ Հետո, իսկ հիմա նախ փորձենք պարզել ներկայացված պահանջների վերաբերյալ Սատիսյանի հիմնավորումը. «Իհարկե, եթե պատվիրակությունը այդ ժամանակ կանգնած լիներ բացառապես հաղթողներու և պարտվածներու տեսակետի վրա, և այդ պարագային Հայաստանը,

¹ Ալ. Սատիսյան, նշվ. աշխ., էջ 263:

² Նույն տեղում, էջ 264:

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 636, մաս I, թ. 47:

⁴ Նույն տեղում, գ. 636, թ. 1:

¹ Նույն տեղում, գ. 636, մաս 1-ին, թ. 64:

² Ալ. Սատիսյան, նշվ. աշխ., էջ 267:

³ Նույն տեղում, էջ 263:

«Սոսնովով մեր հարեաններու մասին, - գրում է Նատիսյանը, - Կարարեքիր կանգ առավ Վրաստանի վրա: Վրաստանի մասին անոր րսածր առանձնապես ուշագրավ էր.

- Դեռ հայերու դեմ պատերազմական գործողություններ սկսելն առաջ, - րսավ ան, - Անգորայի ներկայացուցիչները՝ ի դեմս Յուսուֆ Քեմալ բեյի և Ալի Ֆուաթ փաշայի, 1920 թվի ամռանը եղան Թիֆլիս և վրաց կառավարության հետ դաշն կապեցին, որի զորությունը Վրաստանը հայ-թուրքական պատերազմ ծագելու պարագային պետք է չեզոքություն պահեր և ատոր փոխարեն պետք է ստանար Բորչալուի և Ախալքալաքի գավառները և Արդահանի շրջանը: Կարարեքիրը նույնիսկ ցույց տվավ այն քարտեզը, որուն վրա գծված էին Վրաստանի սահմանները, համաձայն չեզոքության մասին կնքված դաշնագրի»¹:

Կարծում ենք՝ Կարարեքիրից ստացած այս տեղեկությունը Նատիսյանի համար ո՛չ «առանձնապես ուշագրավ» և ո՛չ էլ զարմանալի պետք է լինեին, քանի որ Անկարայի և Թիֆլիսի միջև կայացած այդ հակահայկական համաձայնության մասին ժամանակին ընդարձակ հաղորդագրություն էր տպագրվել Ստամբուլում լույս տեսնող Փրանսալեզու «Ժուռնալ դե Օրիանը» (հոկտեմբերի 19-ի համարում), որը և թարգմանաբար հրատարակել էր նաև «Մշակը» նոյեմբերի 5-ի և 11-ի համարներում: Այլապես պետք է ընդունենք, որ մամուլում տպագրված նման կարևոր տեղեկությունները հայ դիվանագետների ուշադրությունը չէին արժանանում: Սակայն վերադառնանք Կարարեքիր-Նատիսյան առանձնագրույցին և տեսնենք, թե ինչ նպատակով էր թուրք գործվարը նման պետական գաղտնիքը հայտնում Նատիսյանին. «Այդ պատմությունը վերջացնելով, - շարունակում է Նատիսյանը, - Կարարեքիր փաշան ակնարկեց, որ թուրք-վրացական պատերազմի պարագային, Հայաստանի հետ խաղաղություն կնքելն հետո, հայերը Հայաստանի չեզոքությունը կարող են ստանալ Ախալքալաքի գավառը և Բորչալուի գավառի մեկ մասը»²:

Ուշադիր ընթերցողը անպայման կնկատի, որ թուրքերը վրացիներին ավելի շատ բան էին խոստացել, քան հայերին էին առաջարկում: Բայց մենք սահմանափակվենք այսքանով և վերադառնանք մեր բուն խնդրին՝ մի անգամ ևս չըշտելով, որ թուրք-վրացական գործարքի մասին վերը շարադրածը ակնհայտորեն ցույց է տալիս, որ Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ Հայաստանի տարածքային վեճերին չանդրադառնալը

«Թուրքիայի խաղաղասիրական քաղաքականությունը» պատճառաբանելը բացահայտ կեղծիք էր:

Սիրալիրությունը և քաղաքավարությունը սկսված առանձնագրույցը միանգամայն այլ ավարտ ունեցավ: Սահմանային հարցերի մասին խոսելիս՝ Կարարեքիրը մի կողմ էր դրել քաղաքավարությունը, խոսում էր հարձակողական տոնով, Նատիսյանին սպառնում «ցրիվ տալ» նրա պատվիրակությունը, անկարելի համարում հայկական պահանջների քննարկումը: Նատիսյանը հետևյալ կերպ է նկարագրել գրույցի այդ հատվածը.

«Ապա Կարարեքիրը անցավ խաղաղության մեր պայմաններուն և հուզված բացականչեց.

- Ձեր պայմանները մեզ ուղղակի ապշեցուցին: Եվ դուք՝ նստած Ալեքսանդրապոլ՝ պարտություն կրե՞նք հետո կը պահանջեք Մուշ և Վան: Ի՞նչ կը լինեք, եթե դուք նստած ըլլայիք Վան: Ի՞նչ կը մնար Թուրքիային: Հավատացեք, որ ձեր պայմանները մենք պետք է ծածկելինք մեր սպաններն և դիմվորներն, ապա թե ոչ անոնք ցրիվ պիտի տային ձեր պատվիրակությունը: Իմ սպայակույտի սպանները պահեցին գաղտնիքը: Քննության առնել ձեր այս պայմանները անկարելի է: Մտածեցեք»³:

Ձևնք կարծում, թե նոր և նորագույն ժամանակների դիվանագիտության պատմությանը հայտնի լինի դեպք, երբ բանակցող կողմերից մեկը մյուսին սպառնացել է ֆիզիկական հաշվահարով: Կարարեքիրը գործում է միջնադարյան մեթոդներով, նա նաև առարկություններ չի ընդունում (Նատիսյանը փորձել էր հիմնավորել, որ նման սահմանագծում անհրաժեշտ է հայ ժողովրդի «գոյության և ապագայի համար», որ նույնիսկ «Թուրքիո համար կարևոր է ունենալ իբրև հարևան կենսունակ Հայաստանը մը»), այլ հայտարարում է, որ վաղն ևեթ «կուղարկե իր առարկությունները կետ առ կետ և իր հակառակադրակները»:

Հայաստանի ազգային արխիվում հայերեն թարգմանությունը պահպանվել է այն փաստաթուղթը, որն իր խոստման համաձայն նոյեմբերի 30-ին Կարարեքիրն ուղարկել է հայ պատվիրակներին: Այն կրում է «Հայաստանի Հանրապետության հայտույցի պատվիրակության նախագահության» խորագիրը և բավականին ընդարձակ է (տպագիր 8 էջ) ու բազմաբնույթ⁴: Նրանում չոչափված են պատմա-

¹ Նույն տեղում, էջ 268:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 424-427:

կան, ազգագրական, մշակութային, առևտրական և այլ կարգի հարցեր՝ ամբողջովին հակահայկական դիրքերից (Ուրարտական պետությունը հիմնադրել են թուրանյան ցեղերը, հայկական երաժշտությունը թուրքական արմատներ ունի և այլն, և այլն): Մենք դրանց չենք անդրադառնա, քանի որ դա մեզ շատ կշեղի ու հեռուն կտանի: Մեզ հետաքրքրող սահմանային-տարածքային հարցերը տեղ են գտել փաստաթղթի վերջին՝ 8-րդ էջում: Այստեղ Կարաբեքիրը նախ պատերազմի սանձադերժման մեղքը ամբողջովին Հայաստանի վրա է բարդում՝ գրելով.

«Հիմնապես այս պատերազմը հիշելու մղող պատճառները երկու կետերի մեջ են կայանում.

Ա. Մեր հողային ամբողջությունը քաղաքական և զինվորական արտաքին սպառնալիքներից պաշտպանելը և

Բ. Հայաստանին ոչ իրավացի ձևով կցված թուրք և մահմեդական հողամասերի վրա Հանրապետության կողմից ձեռք առած և գործադրած սպանությունների և ոչնչացման քաղաքականությունների դեմ հարկ եղած մարդկային պարտականություն կատարելը»¹:

Պարզվում է, որ «մարդկային պարտականություն» կատարող Կարաբեքիրի համար անկասկած է, որ «Երևանի կառավարությունը այդ երկու դրդապատճառները պատրաստել է մի կողմից (Թուրքիայի - է. Ջ.) սահմանների վրա կատարած զինյալ հարձակումով, և մյուս կողմից սահմաններից ներս ըրած կոտորածներով»: Հետևապես «տևական մի հաշտություն հաստատելու և երկու ազգերի խաղաղությունը ապահովելու համար սույն երկու դրդապատճառները չկրկնելը անհրաժեշտ գրավականը լինելով և Թուրքիո ապահովությունը և մահմեդական ժողովուրդների կյանքի պահպանությունը ապահովելու համար ուժեղ և գործնական ապահովություններ ստանալը կենսական պարտավորություն է»²:

Այսպես է Կարաբեքիրը նախապատրաստել այն, ինչը իրավամբ կարող ենք անվանել Հայաստանի Հանրապետության անդամահատում: «Ինչպես որ Ղարսի վիլայեթում մեր գերիշխանությունը հայտնապես, պատմականորեն և ցեղագրությամբ չէ կարելի հերքել, - ասված է գրություն շարունակության մեջ, - նույնպես միևնույն հաստատ պատճառներով անհրաժեշտ է նաև Երասխ գետը սահման համարել»³:

Նախ ասենք, թեկուզ հակիրճ, որ Կարսի մարզի վերաբերյալ վկա-

յակոչված հիմնավորումներն ամբողջովին կեղծ են և իրականությունը չեն համապատասխանում: Կարսում ամենամեծ էթնիկ խումբը միշտ էլ Հայերն են եղել: Դրանում համոզվելու համար բավական է նայել արխիվներում պահվող «Կովկասյան կայնեդար»-ի (ոուսերեն) 1916թ. համարը: Ինչ վերաբերում է Արաքս գետը սահման հաստատելու հիմնավորմանը, ապա այստեղ այնքան էլ հստակ չէ, թե «միևնույն հաստատ պատճառներ» ասելով Կարաբեքիրը ո՞ր հիմնավորումները նկատի ուներ, արդյո՞ք Կարսի մարզի համար վկայակոչվածները, թե՞ «ուժեղ և գործնական ապահովություններ» ստանալը: Դա մնում է Կարաբեքիրի գաղտնիքը: Բայց նաև չենք կարող ընթերցողին չհիշեցնել, որ Արաքսի աջ ափին գտնվող Սուրմալուի գավառը երբևէ Թուրքիայի տիրապետության տակ չէր եղել և, որպես Երևանի խանություն մաս, Ռուսաստանին էր անցել Թուրքմենչայի պայմանագրով: Հենց այդ պատճառով էլ գավառում էթնիկ թուրքեր համարյա չկային, այն հիմնականում բնակեցված էր Հայերով և քրդերով: Ավելին, այդ գավառը նույնիսկ տեղ չէր գտել 1920թ. հունվարի 28-ին օսմանյան պառլամենտի ընդունած և քեմալականների համար գործողության ուղեցույց դարձած «Ազգային ուխտի» գծած սահմաններում: Չնայած դրան, չնայած այդ ամենին, Արաքս գետը սահման հռչակելով, Կարաբեքիրը Սուրմալուի գավառը ևս կտրում էր Հայաստանից և միացնում Թուրքիային: Բայց դրանով էլ չի բավարարվում և որոշում է ձախ ափից էլ մի համեղ պատառ պոկել: Իհարկե, խոսքը նախիջևանի երկրամասի մասին է:

Հանրահայտ է, որ նախիջևանի երկրամասի նկատմամբ Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետաքրքրությունը միշտ էլ պայմանավորված է եղել ոչ թե տնտեսական, այլ քաղաքական գործոնով: Հակիրճ լինելու համար միայն նշենք, որ դա մի կամուրջ է, որի վրայով այդ երկու թուրքական պետությունները կարող են կապվել միմյանց հետ: Այդ էլ պատճառը, որ թուրքերը միշտ էլ սևեռուն հետևել են նախիջևանի երկրամասում և նրա շուրջ կատարվող իրադարձություններին, հիվանդագին արձագանքել ու ամեն ջանք գործադրել խանգարելու նրա միացմանը Հայաստանին: Հիշենք թեկուզ 1919թ. ամառային իրադարձությունները Ծարուր-Նախիջևանում և այն աղմուկն ու բողոքը, որ բարձրացրին Թուրքիան և Ադրբեջանը 1920թ. օգոստոսի 10-ի Լեգրան-Ջամալյան համաձայնագրի կապակցությամբ: Սակայն բոլոր այդ դեպքերում թուրքերը երբևէ չեն ակնարկել, թե իրենք էլ կարող են հավակնել Ծարուր-Նախիջևանի երկրամասի վրա, նրանք հանդես էին գալիս Ադրբեջանի շահերի պաշտպանությամբ: Եվ թվում էր, թե

¹ Նույն տեղում, թ. 427:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

Ակթրսանդրապոլի կոնֆերանսում չպետք է շոշափվեր Ծարուր-Նախիջևանի հարցը, նախ որովհետև այն ոչ թե հայ-թուրքական, այլ հայ-ադրբեջանական վեճի առարկա էր և հետո՝ պաշտոնապես հռչակված էր ռուսական օկուպացիայի տակ գտնվող տարածք: Բայց նոյեմբերի վերջին օրերին հանկարծ պարզվում է, որ Անկարային հետաքրքրում է նաև այդ հարցը: Նախ նոյեմբերի 27-ին Կարաբեքիրը հայկական հրամանատարությունից պահանջում է գորքերը հետ քաշել Ծարուրի գավառակի և հարակից շրջանների այն մասերից, որոնք դեռևս գտնվում էին հայերի հսկողության տակ, իսկ այնուհետև՝ նոյեմբերի 30-ին, հայկական պատվիրակությանը ներկայացրած հակառաջարկների շարքում ավելացնում հետևյալ պահանջը. «Երկու տարուց ի վեր իրենց ազգային գոյություն համար չարունակաբար վեճի առարկա դարձած Նախիջևանը, Շահթալթը, Ծարուրը և նրանց կից հողամասերը, շատ իրավացիորեն իրենց կյանքի պահպանությունը մարդկային մի պարտականություն լինելով, մինչև որ ընդհանուր քվեով ճակատագիրը որոշվի, բնական և ստիպողական գտնում է, որ այն տեղերը Թուրքիո պաշտպանության ներքո հիմնվի մի ինքնավար վարչություն»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Մեզ շատ տարօրինակ և անբացատրելի է թվում, թե Անկարան ինչպե՞ս է հանդգնել տիրանալու մի երկրամասի, որտեղ դեռևս հուլիսի վերջին՝ ռուսական զորամասի Նախիջևան մուտք գործելուց առաջ, հեղկոմ էր ստեղծվել, երկրամասում խորհրդային իշխանություն հաստատելու մասին հայտարարություն էր արվել և որտեղ թուրքական ուժերի հետ մեկտեղ ռուսական մեկ զորամաս կար, մի երկրամասի, որի նկատմամբ էլ կարող վկայակոչել ո՛չ պատմական, ո՛չ իրավական, ո՛չ մեկ այլ իրավունք և որը վեճի առարկա է եղել ո՛չ թե Հայաստանի և Թուրքիայի, այլ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև: Թվում էր, թե Խորհրդային Ռուսաստանի նյութական, ֆինանսական օգնությունն ու քաղաքական աջակցությունը վայելող քեմալական Թուրքիան չպետք է ձեռնարկի գործողություններ, որոնք կհակասեն իր դաշնակցի շահերին: Մինչդեռ, ինչպես տեսնում ենք, Անկարային բոլորովին էլ մտահոգել այն հանգամանքը, որ իր այդ քայլով կարող է առաջ բերել Մոսկվայի ղեկավարությունը և հակազործողությունները՝ թեև կուղ հենց այն պատճառով, որ օգոստոսի 10-ի հայ-ռուսական համաձայնագրով Ծարուրի գավառը ճանաչել էր Հայաստանի մաս, իսկ Նախիջևանի գավառը՝ ժամանակավոր օկուպացիայի տակ գտնվող տարածք, որի

պատկանելիության հարցը պետք է լուծվեր Մոսկվայի ներկայացուցչի մասնակցությամբ գումարվելիք հայ-ադրբեջանական կոնֆերանսում:

Անտարակույս է, որ Անկարան իր այդ քայլով կուպտորեն ոտնահարում էր ոչ միայն Հայաստանի և Ադրբեջանի, այլ նաև Ռուսաստանի իրավունքներն ու շահերը: Պարտված Հայաստանը ի վիճակի էլ կարող չէր պայքարելու իր իրավունքների համար, Թուրքիան պայմանները նրան թելադրում էր և ոչ թե նրա հետ քննարկում: Ադրբեջանը, հասկանալի է, էլ չէր ղեկավարում կամ բողոքի, քանի որ Նախիջևանի հարցի նման լուծումը նրա համար ավելի ընդունելի էր, քան անցումը Հայաստանին: Մնում էր Խորհրդային Ռուսաստանը, միակ շահագրգիռ կողմը, որն այդ երկրամասին տիրացել էր չորս մեկ դար առաջ Պարսկաստանի հետ կնքած Թուրքմենչայի պայմանագրով: Որպես ցարական Ռուսաստանի իրավահաջորդ, միջազգային իրավունքի տեսակետից նա էլ կորցրել էր իրավունքն այդ երկրամասի վրա: Ուստի Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը ոչ միայն կարող էր բողոքել, այլև դուրս քշել Թուրքերին Ծարուր-Նախիջևանից: Դժբախտաբար դա նա չարեց՝ Անտանտի դեմ պայքարողի քողի տակ հանդես եկող իր դաշնակցին չնեղացնելու համար: Բուլչեխյան ղեկավարությունը հետագայում միայն պետք է հասկանար, թե որքան մեծ սխալ է թույլ տվել քեմալական Թուրքիայի նկատմամբ հանդուրժողական քաղաքականություն վարելով:

Կովկասում գործող բուլչեխյան գործիչների շարքում Լեզրանը միակն էր, որ Մղիվանու հեռագրերից տեղեկանալով, որ Կարաբեքիրը գտնում է, որ Նախիջևանը չի կարելի տալ Հայաստանին, անմիջապես դիմում է իր կառավարությանը և պահանջում միջամտել ու չափավորել թուրքերի ախորժակը: Նոյեմբերի 28-ին Զիչերինին հասցեագրած հեռագրում խոսելով այն մասին, որ Մղիվանուց ստացած տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ թուրքերը Հայաստանին ծանր պայմաններ են ներկայացնելու, հետևապես անհրաժեշտ է Մղիվանուն ցուցումներ տալ, թե ինչպիսի պահանջներ հետագայում պետք է պաշտպանել հոգուտ Հայաստանի, միաժամանակ ավելացնում է. «...մեր շահերի համար խիստ անհրաժեշտ եմ համարում Ղարաբաղիս-Ալեքսանդրապոլ-Երևան-Նախիջևան երկաթուղագիծը պահելը»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.): Այդ նույն հեռագրում Լեզրանը նաև Զիչերինի ուշադրությունն է հրավիրում Անկարայի քողարկված հակառուսական

¹ Նույն տեղում:

¹ «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ. փաստաթղթերի...», էջ 364:

քաղաքականության վրա, որ նա գործադրում էր Հայաստանում. «Միջնորդությունից հրաժարվելը, թուրքերի կողմից Հայկական Հեղկոմի կազմավորումը, նոր պահանջները, որ նրանք ներկայացրել են Հայկական հրամանատարությունը՝ Շահթախթին հարող Շարուրի գավառի հարավ-արևելյան մասից գործերը հետ քաշելու մասին, այդ ամենը վկայում են մեզ մեկուսացնելու և նախաձեռնությունը իրենց ձեռքում պահելու թուրքերի ձգտման մասին»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ): Լեզրանը նաև պահանջում է արագ ու վճռական որոշումներ ընդունել, ինչպես նաև Կովկասում գործունեություն ինքնուրույն ծրագիր մշակել, որի հետ թուրքերը ստիպված լինեն հաշվի նստել: Իսկ Մղիվանու վարքագիծը համարում է անորոշ, գտնում, որ նա ամբողջովին ընկել է թուրքական պլանների ազդեցության տակ:

Ինչպես տեսնում ենք, Նախիջևանը Հայաստանին թողնելը Լեզրանը դիտում էր Ռուսաստանի շահերի տեսանկյունից: Բայց դա համապատասխանում էր նաև Հայ ժողովրդի շահերին, եթե, իհարկե, հարցը դրական լուծում ստանար: Ի միջի այլոց, նույն ոգով մի հեռագիր էլ Լեզրանը նույնների 29-ին ուղարկել էր Մղիվանուն. «Թուրքերը ի՞նչ պայմաններով են մտածում հաշտություն կնքել Հայաստանի հետ, նրանք ի՞նչ են հաղորդել Ձեզ այդ մասին, Ձեր կողմից ի՞նչ հայտարարություններ են արվել: Ձի կարելի Հայաստանի հարցից մեզ մեկուսացնելու թուրքերի ձգտմանը պասիվ վերաբերվել: Կարաբեքիրը լրացուցիչ պահանջել է գործերը հետ քաշել Շահթախթի չրջանից և Շարուրի գավառի մի մասից՝ թուրքերը Նախիջևանն ազատում են իրենց համար»² (ընդգծումը մերն է - է. Ջ):

Դժբախտաբար, ինչպես և մի շարք այլ դեպքերում, այս անգամ էլ Լեզրանի ջանքերը դրական հետևանքների չհանգեցրին: Նույնների 30-ին Օրջոնիկիձեն Լենինի և Ստալինի ստորագրությամբ մի հեռագիր ստացավ, որում ասված էր. «Կարսի պատճառով քեմալականների հետ կովկ պետք է, բայց ամեն ինչում ուղղակի զիջել նմանապես չի կարելի: Անհրաժեշտ է քեմալականներից Ալեքսանդրապոլը ստանալ Հայաստանի համար, որը խորհրդային է դառնում: Եթե միջնորդությունից խուսափելը բացառում է մեր մասնակցությունը Հայաստանի և Թուրքիայի միջև հաշտության բանակցություններին, ուրեմն հարկավոր է ինչպես թուրքերին, այնպես էլ հայերին հիշեցնել, որ այդ դեպքում

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ. 366:

Ձանգեզուրի և Նախիջևանի հարցը չի կարող հայ-թուրքական կոնֆերանսի քննարկման առարկա լինել, քանի որ այդ երկու մարզերը վիճելի են հանդիսանում Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև, որի հետ Ռուսաստանը դաշինքի մեջ է գտնվում»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ):

Այսքանը միայն, թույլ ու անվճռական: Ուրիշ ի՞նչ որակում կարելի է տալ այս հեռագրին, որում խոսվում է միայն «Հիշեցնելու» մասին: Չկա բողոք, չկա պահանջ: Չկա նաև փաստ, թե Օրջոնիկիձեն որևէ քայլ է ձեռնարկել այդ ուղղությամբ, այլապես արխիվներում որևէ տեղեկություն կպահպանվեր (Հայաստանի և Թուրքիայի կառավարություններին Օրջոնիկիձեն կարող էր դիմել Երևանում գտնվող Լեզրանի միջոցով): Անգամ եթե Օրջոնիկիձեն դիմեր Թուրքիայի և Հայաստանի կառավարություններին, ի՞նչ ազդեցություն դա կունենար: Չէ՞ որ նա ոչ պետության ղեկավար էր, ոչ էլ արտաքին գործերի ժողկոմ: Ինչո՞ւ այդպիսի կարևոր հարցում Չիչերինը չէր դիմում համապատասխան կառավարություններին: Սրանք հարցեր են, որոնք գալիս են վկայելու, որ Մոսկվան այդ կարևոր խնդրին լրջությամբ չի վերաբերվել: Իսկ Օրջոնիկիձեն էլ այդ օրերին դրադված էր Հայաստանի խորհրդայնացումով, ինչի մասին տեղյակ էին նաև Մոսկվայում:

Մի հարց ևս. նույն օրը՝ նույնների 30-ին, Բաքվում Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի Քաղբյուրոյի և Կազմբյուրոյի միացյալ նիստում, որին մասնակցում էին նաև Օրջոնիկիձեն, Ստասովան և այլ հայտնի բոլշևիկներ, Հայաստանի խորհրդայնացման կապակցությամբ վիճելի տարածքների վերաբերյալ կայացվել է որոշում, որով Ձանգեզուրը և Նախիջևանը հռչակվում էին Հայաստանի մաս, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչությանը ինքնորոշման իրավունք էր վերապահվում: Կասկած չի կարող լինել, որ նման որոշում կայացնելու գաղափարը հենց այդ նիստում կամ այդ օրը չի ծագել, այլ հավանաբար օրեր առաջ, Հայաստանի խորհրդայնացումը նախապատրաստելու ժամանակաշրջանում: Ճիշտ է, մեր ձեռքի տակ ներկայումս կոնկրետ վկայություններ չկան (այդպիսիք կարող են լինել Բաքվի արխիվներում), բայց նիստերի և նման այլ միջոցառումների աշխատանքներին առնչված յուրաքանչյուր ոք կհաստատի, որ նման կարևոր հարցերը նախապատրաստվում են օրեր առաջ, հաճախ նաև շատ երկար: Անտարակույս է նաև, որ նախապատրաստելով Հայաստանի խորհրդայնացումը, Մոսկվան և Կովկասում գործող ղեկավար բոլշևիկները (Օրջո-

¹ Նույն տեղում, էջ. 378:

ներկիձև, Կիրով, Ստասովա և ուրիշներ) չէին կարող բավարարվել միայն Հայաստան գործեր ուղարկելով: Նրանք նաև պետք է քայլեր ձեռնարկեին խորհրդային իշխանությունների հանդեպ Հայ ժողովրդի համակրանքը շահելու ուղղությամբ: Առավել ևս, որ Թուրք-հայկական պատերազմի շրջանում Հայոց մեջ արմատավորվել էր այն կարծիքը, որ քեմալական թուրքերը ոռու բողջեիկների դաշնակիցներն են և գործում են նրանց դիտությունները: Իսկ ի՞նչը կարող էր Հայ մարդու համար ավելի սրտամոտ լինել, քան տարածքային վեճերի Հայանպաստ լուծումը:

Բաքվում կայացված վերոհիշյալ որոշմանը և դրան հաջորդած Նարիմանովի հայտնի ղեկընտին և նրա հետ առնչվող հարցերին մենք այստեղ չենք անդրադառնում, դա Հայաստանի խորհրդայնացման առնչվող խնդիր է: Բայց չենք կարող շրջանցել մեկ այլ հարց, այն է. կա՞ր արդյոք կապ Բաքվում նախապատրաստվող որոշման և Կարաբեքիրի կողմից Նախիջևանի երկրամասի նկատմամբ ներկայացված պահանջի միջև: Այլ կերպ ասած, Անկարան տեղյա՞կ էր Բաքվում ընդունելիք որոշման մասին, թե՞ ոչ: Դարձյալ մենք կոնկրետ փաստեր չունենք, բայց նախ լսենք, թե ինչ է ասել Ս. Վրացյանը այդ օրերի իրադարձությունների վերաբերյալ թուրքերի տեղեկացվածություն մասին. «Ընկ. Սատիսյանը խնդրում էր առանց ուշացնելու տալ հրահանգներ, որովհետև տաճիկները շատ են շտապում, - գրում է Ս. Վրացյանը: - Երևանում կատարվող ղեկավարները, որոնց մասին նրանք զարմանալի կերպով լավ էին տեղյակ, ջղայնացնում էին նրանց: Տաճիկները, ըստ երևույթին, վախենում էին իրենց դաշնակից բալչեիկների խաղերից և շտապում էին օր առաջ ստորագրել հաշտությունը»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ): Դե, եթե Երևանում կատարվող ղեկավարին «լավ էին տեղյակ», որտեղ, ի դեպ, ոչ մի ներկայացուցիչ չունեին, ապա որքան ավելի լավատեղյակ կլինեին Բաքվի անցուղարձին, որտեղ վաղուց (1919թ.) լեզալ գործող կոմիտե ունեին և այլ կարգի ներկայացուցիչներ, որոնց հետ մշտական կապերի մեջ էին և կանոնավոր կերպով տեղեկություններ էին ստանում Բաքվի անցուղարձի մասին: Եվ ինչո՞ւ այդ տեղեկատվությունը չէր կարող բխել հենց Նարիմանովից կամ նրա շրջապատից, որոնց տարածքային հարցերի լուծման նման հեռանկարը, հասկանալի է, չէր բավարարում, և դրա դեմ հակամիջոցներ պետք է գտնեին ու պայքարեին, ինչ և արեցին որոշ ժամանակ անց: Պատահականություն չպետք է համարել և այն, որ Նախիջևանի երկրամասը

Հայաստանին թողնելու անթույլատրելիության մասին հարցը չոչափվել էր Կարաբեքիր-Մղիվանի գրույցների ժամանակ, մարդ, որը գործողվել էր Ռուսաստանի կողմից որպես միջնորդ և պարտավորություն ուներ պաշտպանելու Հայաստանի շահերը, բայց չուտով ընկել էր Կարաբեքիրի ազդեցություն տակ և, ըստ էության, բացասական դեր խաղացել այդ խնդրում¹:

Մղիվանու այդօրինակ գործունեության մասին վկայություններ կան Սատիսյանի հուշերում, Լեզրանի հեռագրերում, և մեր պատմաբանները հիմնավոր փաստերով վաղուց ապացուցել են, որ Մղիվանին և նրա խումբը՝ Կարաբեքիրին խորհուրդ էին տալիս ուժեղացնել ճշումը հայերի վրա՝ Հայաստանում իշխանափոխություն առաջ բերելու նպատակով: Հենց այդ օրերին էր Սրջոնիկիձևն ուղիղ հեռագրակապով Մղիվանուն հրահանգում. «Ինչպես կարող եք, հարկավոր է պայթեցնել, իսկ հետո՝ օգնել, հասկացար, օգնել»²: Իսկ թե Մղիվանին ինչպես էր ուղում «պայթեցնել» Հայաստանը, վկայություն կա Կարաբեքիրի մոտ: «Երբ մենք Ալեքսանդրապոլում դաշնակիցների հետ բանակցություններ էինք վարում հաշտության մասին, - գրում է Կարաբեքիրը, - Անկարայում Ռուսաստանի ղեկավար Մղիվանին ինձ ասաց. «Ինչո՞ւ դուք միայն Արաքս (Արփաչայ) գետն եք առաջարկում որպես ապագա սահման»: Հասկանալով նրա առաջարկը, ես պատասխանեցի. «Պատմության, արդարության, ռասայի, տնտեսության, կարճ՝ բոլոր տեսակետներից մենք մեր սահմաններն անց ենք կացնում այնպես, որ հավակնում ենք միայն այն տարածքների նկատմամբ, որոնք պատկանում են մեզ: Մենք չենք պատրաստվում (օտար) հողեր զավթել»³ (ընդգծումը մերն է - է. Զ):

Մի կողմ թողնելով օտար հողեր չզավթելու վերաբերյալ Կարաբեքիրի ճամարտակությունները՝ արձանագրենք, որ Մղիվանու մասին թուրք փաշայի պատմածը միանգամայն համահունչ է նրա գործունեության Լեզրանի բնութագրությունները: Անտարակույս է, որ Մղիվանին իր այդ վարքագծով մեծապես նպաստել է Հայաստանի Հանրապետության անդամահատմանը: Ինչ վերաբերվում է մեզ հետաքրքրող Ծարուր-Նախիջևանի խնդրին, ապա թեև վերը մեջբերած գրույցից

¹ Կոնֆերանսի առաջին իսկ նիստում Կարաբեքիրը մերժել էր նրա մասնակցությունը կոնֆերանսին, որից հետո նա մնացել էր Ալեքսանդրապոլում որպես Ռուսաստանի ներկայացուցիչ:

² „Геноцид армян...“, стр. 339.

³ Նույն տեղում, էջ. 290:

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն 1923, XI, թիվ 1, էջ 71:

կարելի է Հետևություն անել, որ այդ պահին Կարաբեքիրն Արաբսի ձախ ափի վրա դեռ աչք չէր գցել, բայց ևայնպես չենք կարող միանշանակ պնդել, թե Ծարուր-Նախիջևանը թուրքական տարածքային պահանջների մեջ է ներառվել Հենց Մղիվանու և Կարաբեքիրի գրույցի արդյունքում: Չենք կարող պնդել, որովհետև Կարաբեքիրն ուրիշ ոչինչ չի ավելացնում և որ կարևոր է, ամսաթիվ չի նշում: Կարծում ենք ամսաթիվ չնշելու պատճառներից մեկն էլ այն է, որ նրանք այնքան հաճախ էին հանդիպում (ըստ Սատիսյանի՝ համարյա ամեն օր), որ դժվար թե Կարաբեքիրը կարողանար մտարերկ նշված գրույցի կոնկրետ օրը: Իսկ որ այդ գրույցների ժամանակ չոչափվել է նաև Նախիջևանի հարցը, այդ մասին հիշատակություն կա Հենց իր՝ Մղիվանու մի Հեռագրում: Դեկտեմբերի 3-ին Լեզրանին հասցեագրած Հեռագրում խոսելով Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման հարցում Կարաբեքիրի վերաբերմունքի, թուրքերի ներկայացրած պայմանագիրը Սատիսյանի կողմից ստորագրելու, ինչպես և այն մասին, որ թուրքերը ընդհանրապես Հայերին չեն մատահում, Մղիվանին ավելացնում է. «Հայերի նկատմամբ անվատահույսության արդյունք է նրանց (թուրքերի) համառությունը Նախիջևանի հարցում, որը նրանց կարծիքով չի կարելի տալ Հայերին»¹:

Ծարուր-Նախիջևանը Հայաստանին չտալու հարցում Մղիվանու պատվիրակության կազմում առավել չահագրգռված անձ կար, քան ինքը Մղիվանին էր: Դա Աղբրեջանի Հեղկոմի անդամ Բեհրուժ Ծահթախթինսկին² էր, այն նույն մարդը, որ առաջինն էր դեռևս օգոստոսի 13-ին Լենինին ուղարկած նամակում բողոքել Ծարուրը Հայաստանին թողնելու դեմ և առաջարկել չեղյալ հայտարարել Լեզրանի ստորագրած օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը: Այդպիսի հակվածությամբ անձը չէր կարող թուրքական պատվիրակության Հետ չփվելու Հնարավորությունը չօգտագործել կանխելու Ծարուր-Նախիջևանի անցումը Հայաստանին: Արխիվներում դժբախտաբար չատ բան չի պահպանվել Կարաբեքիրի Հետ Ծահթախթինսկու հանդիպումների և վարած գրույցների մասին: Բայց մի շատ ուշագրավ ու բավականին խոսուն փաստաթուղթ, այնուամենայնիվ, պահպանվել է: Դա նոյեմբերի 28-ին նրանց միջև կայացած գրույցի ժամանակ Կարաբեքիրի խոսքի հակիրճ սղագրությունն է, որը Ծահթախթինսկին ուղարկել էր Օրջո-

նիկիձին: Կարաբեքիրը դժգոհում է Ռուսաստանի վարած քաղաքականությունից, որն իբրև թե պաշտպանում է Հայերին, ուզում է թուրքական վիլայեթների հաշվին ստեղծել Մեծ Հայաստան, մինչդեռ Հայաստանը Անտանտի հավատարիմ դաշնակիցն է և միշտ դանակ է լսրել թուրքիայի թիկունքին: Զրուցակիցները բնականաբար անդրադարձել են նաև Ծահթախթինսկուն հուզող խնդրին՝ Նախիջևանին: «Ռուսաստանը Նախիջևանի երկրամասը տվեց Հայերին», - ասել է Կարաբեքիրը: - Դա միակ միջանցքն էր, որով թուրքերը կապ էին պահպանում Ռուսաստանի Հետ: Ռուսաստանի այդ քայլով թուրքական Հեղափոխությունը գլխավորող բոլոր գործիչները համարյա զինաթափվեցին թուրքական զանգվածի առաջ, որը կորցրեց հավատը Ռուսաստանի որևէ աջակցության հանդեպ... Վերջապես Ռուսաստանը մեզ թույլ տվեց գրավել Սարիղամիշը և Նախիջևանը՝ չցանկանալով այդ օպերացիայում մեզ որևէ ռազմական օգնություն ցույց տալ»²:

Եթե հիշենք, որ այս գրույցը կայացել է նոյեմբերի 28-ին, այսինքն՝ այն օրը, երբ Սատիսյանը Կարաբեքիրին էր հանձնել թուրք-հայկական տարածքային սահմանադատման վերաբերյալ իր պատվիրակության կազմած քարտեզը, ապա դժվար չի լինի գուշակել, թե ուրիշ ինչ հարցեր չոչափած կլինեն գրուցակիցները և ինչ կարծիքներ արտահայտած, որոնց մասին սակայն Ծահթախթինսկին գերադասում է լուել: Ծատ ժամանակ չէր անցել, երբ Օրջոնիկիձին ուղարկած իր մեկ այլ նամակում Ծահթախթինսկին կրկին անդրադառնում է Կարաբեքիրի Հետ ունեցած իրենց հանդիպմանը և դառնացած գրում. « Զանգեզուրը և Նախիջևանի շրջանը Հայաստանին զիջելու մասին Աղբրեզի Հետ Կարաբեքիրի վրա ճնշող տպավորություն թողեց: ...Կարաբեքիրն առանձնապես կտրուկ չի արձագանքում այդ ակտին, բայց գտնում է, որ տակտիկական նկատառումներով Աղբրեջանը չպետք է շտապեր այդ հարցի լուծման գործում՝ թեկուզ մինչև կոնֆերանսի ավարտը, քանի որ այդ ակտը վերագրվում է Ռուսաստանի ազդեցությունը»³ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Ծահթախթինսկին չի ասում, թե ե՞րբ և ո՞վ է Կարաբեքիրին Հայտնել վիճելի տարածքների վերաբերյալ Նարիմանովի հռչակագրի մասին, բայց պարզից էլ պարզ է, որ այն տեղի է ունեցել տաք Հետքե-

¹ Նույն տեղում, էջ. 296:

² Ստալինի առաջարկությամբ Մղիվանու Հետ որպես խորհրդականներ Ալեքսանդրապոլ էին մեկնել նաև Ծահթախթինսկին և Զ. Կորյամազովը:

¹ Զրուցակիցները նկատի են ունեցել օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը:

² „Генотид армян...“, стр. 206.

³ Նույն տեղում, էջ 405:

րով և իր ներկայութեամբ՝ Եթև, Իհարկև, լուրը հայտնողը հենց ինքը չէ:

Ինչևէ, մի կողմ թողնելով տեղեկատվության հնարավոր ուղիների մասին ենթադրությունները, ուզում ենք արձանագրել, որ իրադարձությունների տրամաբանությունը և Նախիջևանի հիմնախնդրի հետագա արժարժույթներն ու զարգացումները, որոնց ընթացքում պարզ դարձավ, որ Բաքուն և Անկարան գործում են ձեռք-ձեռքի տված, մեզ բերում են այն համոզման, որ Շարուր-Նախիջևանի նկատմամբ Կարաբեքիրի առաջ քաշած պահանջը թուրք-ադրբեջանյան հակահայկական դավադրության շղթայի օղակներից մեկն էր: Անգամ Եթև վիճելի տարածքների վերաբերյալ Բաքվում նախապատրաստվող ղեկավարացիայի մասին թուրքերը տեղեկացված չլինեին, ապա միևնույն է, Հայաստանի խորհրդայնացման լուրը, ինչի մասին նրանք իմացել էին արդեն նոյեմբերի 30-ին, չէր կարող թուրքական դիվանագիտության ուշադրություն խեղդել և կեղծ չլրեցնել Շարուր-Նախիջևանի վրա: Անկարան չէր կարող չհասկանալ, որ այդ տարածքները Ռուսաստանը կարող էր ուղղակի հանձնել իրեն դաշնակից դարձած Հայաստանին: Մինչդեռ Բաքվի հետ մեկտեղ որքան ջանք ու եռանդ էին թափել համոզելու Մոսկվային՝ չեղյալ հայտարարել օգոստոսի 10-ի Լեզրան-Ջամալյան համաձայնագրով Շարուրի անցումը Հայաստանին և օկուպացնել ռուսական զորքերով: Հայաստանի խորհրդայնացումը սակայն մասամբ իրադրությունը փոխում էր. Բաքուն արդեն բացահայտորեն գործել չէր կարող, բայց Անկարան կարող էր և նա գործի անցավ:

Ի միջի այլոց, Նախիջևանի վերաբերյալ Կարաբեքիրի պահանջը Ռատիսյանը իր հայտնի աշխատության մեջ մի քիչ այլ կերպ է ներկայացնում: Նա գրում է. «Նոյեմբերի 30-ին թուրքերը ուղարկեցին դաշնագրի իրենց նախագիծը՝ սահմաններով: Անոնց ծրագրով Հայաստանին կը թողվեր 27 000 քառ. քիլոմետր. Կարսի նահանգը և Սուրմալուի գավառը կանցնեին թուրքի, իսկ Նախիջևանն ու Ջանգեզուրը կը դրվեին Ատրպեճանի հովանավորության տակ»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Տարօրինակ ու դարձանալի, այլ բան չես կարող ասել: Ինչո՞ւ է Ռատիսյանը խոսում նաև Ջանգեզուրի մասին, մի բան, որ ինչպես նախորդ շարադրանքում տեսանք, Կարաբեքիրի գրության մեջ չկար, և ինչու է ասում, թե Ջանգեզուրը և Նախիջևանը Ադրբեջանի հովանա-

վորության տակ էր դրվում: Մեղադրել Ռատիսյանին մոռացկոտության մեջ չենք կարող, քանզի ուրիշ շատ ավելի մանր ու պակաս կարևորություն ներկայացնող հարցեր նա մոռացության չի տվել: Ուրեմն ինչո՞ւ այդպիսի անհամապատասխանություն կարաբեքիրի պահանջի և Ռատիսյանի վկայության միջև, մնում է անբացատրելի:

Թուրքական քարտեզի մեկնարանության խնդրում թյուրիմացության պահ կա նաև պատվիրակության անդամ Ստ. Ղորղանյանի մոտ: «Մշակ» թերթի խմբագրությանը նա ասել է. «Հայկական քարտեզին Անգորայի պատվիրակությունը հակադրեց իր քարտեզը՝ կցելով նրան մի հիշատակագիր, որի մեջ աչքի ընկնող հայտարարությունն այն էր, որ թեև հայերը համարում են իրենց առանձին կուլտուրայի տեր ժողովուրդ, բայց այդ ճիշտ չէ. ապացույց կրած ժողովուրդներ, որը բաղկացած է Արևելքից բերած մոտիվներից: Իսկ քարտեզի վրա գծագրված էին Հայաստանի համար այսպիսի սահմաններ. - արևմուտքում Արփաչայը, հարավում Արաքսը՝ մինչև Գայլի Դուռ անցքը: Այսպիսով միլիոններին են անցնում Կարսի նահանգը և Սուրմալուի գավառը: Թուրքերը՝ կատարելով այդպիսի անդամահատություն, ղեռ բավական չափով վահանում էին հայտարարելով, թե նրանք անկարելի են համարում թեկադրել Հայաստանին 1918թ. Բաթումի դաշնագրի սահմանները, որոնք չափազանց անձուկ են, ուստի հայերին են թողնում Ալեքսանդրապոլը և Երևանը՝ զիծր դեպի Երևան»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.): Ինչպես տեսնում ենք, Ղորղանյանը Հայաստանի Հանրապետությունից անջատված տարածքների շարքում չի նշում Շարուրի, որը պատերազմը սկսելու պահին գտնվում էր հայերի ձեռքին, և Ադրբեջանի հետ վեճի առարկա եղող Նախիջևանի անունները: Թե ինչո՞ւ, մնում է անհայտ: Ընդհանուր առմամբ էլ նոյեմբերի 30-ի ու զիչերին ստանալով Կարաբեքիրի հակառակակողմնակիցը և կազմած քարտեզը, ու այդ մասին խեղդելով Երևան, պատվիրակությունը Շարուրի և Նախիջևանի մասին ոչինչ չէր ասել: Դա պարզորոշ երևում է Ս. Վրացյանի մի վկայությունից, որ նա արել էր 1923թ. «Հայրենիք», ամսագրում հրատարակված հոդվածում: Անդրադառնալով Հայաստանի խորհրդայնացման վերաբերյալ Բ. Լեզրանի ներկայացրած պահանջին պատասխանելու նպատակով ՀՅԴ Բյուրոյի, Սորհրդարանի ղեկավարության, կառավարության անդամների և մի շարք այլ պատասխանատու պետական գործիչների մասնակցությամբ նոյեմբերի 30-ի լույս

¹ Ալ. Ռատիսյան, նշվ. աշխ. էջ 269:

¹ «Մշակ», 23 դեկտեմբերի 1920թ.:

ղեկտեմբերի 1-ի գիշերը գումարված նիստին՝ Ս. Վրացյանը գրում է. «Կես գիշեր էր արդեն, երբ ինձ կանչեցին ուղիղ Հեռագրաթելի մոտ: Արևքասանդրապոլից մեր հաշտարար պատվարկությունն անխաղաղ էր. Ա. Սատիսյանը հաղորդեց, որ տաճիկները ներկայացրել են հաշտության պայմանները և տվել են վերջնագիր՝ 48 ժամում ընդունելու կամ մերժելու...: Երբ ես վերադարձա Հեռագրատնից և կարդացի Քյազիմ Կարաբեքիրի վերջնագիրը և հաշտության պայմանները, սենյակում մի պահ տիրեց խորին լուռություն, այնքան ծանր պայման ոչ ոք չէր սպասում: Զգիտեմ ինչո՞ւ առանձնապես սաստիկ վրդովում առաջ բերեց Սուրմալուի պահանջը: Այդ նշանակում է, որ տաճիկները չեն ուզում հաշտվել անկախ Հայաստանի գոյությունը հետ...»¹:

Ինչ խոսք, որ Սուրմալուի գավառը (Արաքսի աջ ափը՝ Մասիսներով հանդերձ) Հայաստանի Հանրապետության համար կարևոր նշանակություն ուներ թեկուզ հենց այն պատճառով, որ նրա անջատումով և Արաքս գետը սահման դարձնելով, մայրաքաղաք Երևանը փաստորեն վեր էր ածվում սահմանային քաղաքի: Բայց նաև չենք կարծում, թե Ծարուր-Նախիջևանը իր աշխարհագրական դիրքով ու ռազմավարական նշանակությամբ, ինչպես նաև Իրանի Հետ երկաթուղային հաղորդակցման հնարավորությամբ, Հայաստանի համար պակաս կարևորություն ուներ, քան Սուրմալուն: Նաև ավելացնենք, որ նոյեմբերի 30-ին Կարաբեքիրը վերջնագիր չէր ներկայացրել և առավել ևս ժամկետ չէր նշանակել, ինչպես Ս. Վրացյանն է ասում այս հոդվածում², այլ ուղղակի վերջում ավելացրել էր, որ պահանջում էր իր պայմաններն ընդունել անփոփոխ: Ահա այն. «Հիմնվելով Հայտնած խորհրդածությունների վրա. մեր պատվիրակությունը Ձեր բարձր պահանջները և մտածումները անիրագործելի է գտնում և համաձայն հաշտարար հիմունքների իրավասության և ապագայում ընդհանուր քվեարկության դիմելու պայմանով, ներփակ ստվերագրում (croquis) նշանակված սահմանները առանց վեճի ընդունելը կտրուկ կերպով պահանջում և իմ անկեղծ հարգանքները Հայտնում եմ»³:

Դեկտեմբերի 1-ին առավոտյան ժամը 11-ին Կարաբեքիրը գումարում է

կոնֆերանսի երրորդ՝ նախավերջին նիստը և վերջնագրի կարգով ներկայացնելով հաշտության պայմանագրի իրենց կազմած նախագիծը, պահանջում է ստորագրել՝ սպառնալով հակառակ պարագայում անմիջապես վերսկսել ռազմական գործողությունները: «Մենք առարկություններ ըրինք թուրքերուն, - գրում է Սատիսյանը, - և որոշեցինք, որ համենայն դեպս պետք է դաշնագրի գլխավոր կետերը հաղորդենք Երևան և սպասենք հրահանգներ մեր կառավարությանը»¹:

Թուրք պատվիրակները չէին կարող չհամաձայնել հայերի այդ պահանջին, քանի որ հակառակ պարագայում միջազգային հանրությանը պարզ կդառնար, որ պայմանագիրը ոչ թե ընդունվել, այլ թելադրվել է: Բայց քանի որ նրանք շատ էին շտապում, ինչպես Ս. Վրացյանն է նշում, «վախենում էին իրենց դաշնակից բոլշևիկների խաղերից և շտապում էին օր առաջ ստորագրել հաշտությունը», ուստի պայմանագրի նախագիծին ծանոթանալու և կառավարության համաձայնությունը ստանալու համար տրամադրում են ընդամենը մեկ օր ժամանակ և հաջորդ նիստը նշանակում դեկտեմբերի 2-ին: Հայ պատվիրակները կարող էին չհամաձայնել և պատասխանի համար 2 կամ 3 օր ներքև կարող էին չհամաձայնել և պատասխանի համար 2 կամ 3 օր ներքև կարող էին չհամաձայնել (գինդադարի ժամկետը լրանում էր դեկտեմբերի 4-ի երեկոյան), բայց բանն էլ հենց այն է, որ ինչպես կոնֆերանսի 4-ի երեկոյան, բայց բանն էլ հենց այն է, որ ինչպես կոնֆերանսի ընթացքն է ցույց տալիս, Կարաբեքիրն օգտվում էր նախագահողի իր ընթացքից և նիստեր գումարում, երբ ուզում էր: Դրանում համոզվելու համար բավական է մի հայացք գցել կոնֆերանսի ընթացքի և նիստերի գումարման շարժառիթների վրա:

Կոնֆերանսի աշխատանքները պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու փուլի՝ մինչև նոյեմբերի 30-ը և դեկտեմբերի 1-2-ը: Առաջին փուլում, որը տևում է շուրջ մեկ շաբաթ, Կարաբեքիրը բոլորովին չի շտապում. 24-ին նիստ չի գումարում «այն պատճառով, որ Երևանն չի ընդունում ժամ ուշացել էր այն գնացքը, որ կը բերեր գինդադարի պայմաններու համաձայն թուրքի տրվելիք ռազմամթերքը»²: Առաջին նիստում (նոյեմբերի 25) Կարաբեքիրը հայտարարում է, թե մինչև հայաստանը չհրաժարվի Սևրի պայմանագրից, կոնֆերանսը չի շարունակվի: Նոյեմբերի 27-ին (2-րդ նիստ) լսում է Սևրի պայմանագրից հրաժարվելու մասին Սատիսյանի հայտարարությունը և առանց

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1923, թիվ 1, էջ 71:

² Հետագայում, 1953թ. Բեյրութում հրատարակած «Հայաստանը բոլշևիկյան մուրճի և թուրքական սալի միջև» գրքում, Ս. Վրացյանը ուղղել է իր սխալը՝ գրելով, որ նոյեմբերի 30-ի երեկոյան Կարաբեքիրը ներկայացրեց իր պայմանները, իսկ հաջորդ օրն առավոտյան վերջնագրի կարգով պահանջեց ընդունել այն:

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 427:

¹ Ա. Սատիսյան, նշվ. աշխ. էջ 270:

² Նույն տեղում, էջ 265:

Հաջորդ նիստի օր նշանակելու առաջարկում, որ կողմերից յուրաքանչ-յուրը «կը մշակե սահմանները և բացատրական ղեկուցագիր մը այդ մասին և Հետո փոխադարձաբար կը կծանոթացնեն իրենց պայմաններուն»¹: 28-ին Կարաբեքիրը ստանում է Հայոց պահանջները, բայց իրենցը ներկայացնելու փոխարեն 29-ին (Երեկոյան) Պատիսյանին հրավիրում է առանձնագրույցի, աշխատում հերքել Հայկական պահանջների արդարացիությունը, հայտարարում, որ վաղը Լեթ կ'ներկայացնի իր հակաառաջարկները ու նաև առաջին անգամ խոսում «բանակցությունները շուտով վերջացնելու պետքի» մասին, ակնարկում, որ «Հակառակ պարագային ան ստիպված պիտի լինի գնալ Երևանի վրա»²:

Այսպես հանգիստ է ընթացել կոնֆերանսը մինչև նոյեմբերի 30-ը: Ամեն ինչ փոխվեց նոյեմբերի 30-ից Հետո միայն: Այդ օրը՝ Երեկոյան ներկայացնելով իր հակաառաջարկները, Կարաբեքիրը նախկինի պես հանգիստ չի սպասում, այլ Հաջորդ օրն առավոտյան (ժ. 11-ին) գումարում է նիստ, ներկայացնում իրենց պատրաստած պայմանագրի նախագիծը և այդ շատ ավելի բարդ ու բազմաբնույթ խնդիրներ պարունակող փաստաթղթի ընդունման համար տալիս ընդամենը մեկ օր ժամանակ: Ինչո՞ւ նման շտապողականություն այդ վերջին օրերին: Ս. Վրացյանը՝ անդարդառնալով այդ օրերի իրադարձություններին (Լեզրանի Հետ վարվող բանակցությունները, Կարաբեքիրի ներկայացրած վերջնագիրը), ուշագրավ վկայություն է անում. «Թուրքերը Հեիհե Հետևում էին Երևանի ղեպքերին և շտապում էին կանխել: Նոյեմբերի 30-ի Երեկոյան Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան Հայաստանի պատվիրակության ներկայացրեց թրքական պայմանները և Հաջորդ առավոտյան վերջնագրի ձևով պահանջեց այդ պայմանների ընդունումը, հակառակ պարագայում սպառնալով վերսկսել պատերազմական գործողությունները»³ (ընդգծումը մերն է - է. Չ): Մեկնաբանությունները, ինչպես ընդունված է ասել, այստեղ ավելորդ են: Կարաբեքիրը շտապում էր ստորագրել տալ պայմանագիրը, քանի ղեռ իշխանությունը չի փոխանցվել:

Որ Հայաստանը պետք է խորհրդայնացվի, դա Կարաբեքիրի համար գաղտնիք չէր: Այդ հարցը նախապատրաստվում էր շատ վաղուց,

¹ Նույն տեղում, էջ 266:

² Նույն տեղում, էջ 269:

³ Ս. Վրացյան, Հայաստանը բոլշևիկյան մուրճի..., էջ 141: Տե՛ս նաև նույնի «Հայաստանի Հանրապետությունը», Եր., 1993, էջ 535:

և Անկարան քաջատեղյակ էր բոլոր անցուղարձերին: Ինքը՝ Կարաբեքիրը, կոնֆերանսի օրերին մեկ անգամ չէ անդրադարձել Հայաստանի խորհրդայնացման խնդրին Ալեքսանդրապոլում գտնվող Սորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչի՝ Բուդու Մղիվանու Հետ զրույցներում՝ ըստ այդմ առաջարկելով այդ նպատակի համար օգտագործել իր ստեղծած Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը, որն իրեն հորջորջում էր որպես «Հայաստանի հեղկոմ», և նրա հրավերով Կարմիր բանակի զորքեր մտցնել Հայաստան: Հասկանալի է, որ նպատակը խորհրդայնացած Հայաստանը ամբողջովին Անկարայի վերահսկողության ենթարկելն էր: Սակայն թուրքական դիվանագիտությունը իրեն հավատարիմ չէր լինի, Լեթ գործեր միայն մի ուղղությամբ: Հայաստանի Հետ մեկտեղ ուշագրությունը մասամբ կշեղեր Հայաստանից ու կրեևոեր ավելի բարդ խնդրի՝ Վրաստանի վրա, և Հետո՝ Հնարավորություն կատեղծվեր տարածքային կորցումներ կատարել նաև Վրաստանից (Բաթումի մարզը): Ահա ինչու չհրավարավելով Կարաբեքիրի գործունեությունը՝ Անկարան շուտով Ալեքսանդրապոլ գործուղեց նաև Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի (ԹԱՄԺ) երկու պատվիրակների, որոնք Մղիվանու Հետ երկարատև զրույցներում աշխատում էին հիմնավորել այդ ծրագրի իրագործման նպատակահարմարությունը: Իսկ Մղիվանին էլ իր հերթին աշխատում էր համոզել Մոսկվային, որը, սակայն, Անդրկովկասի հարցում իր սեփական ծրագրերն ուներ: Եվ երբ Կարաբեքիրը նոյեմբերի 30-ին տեղեկացավ Հայհեղկոմի նոյեմբերի 29-ի ակտի մասին, ինչը վկայությունն էր այն բանի, որ ուուններ սեփական ծրագրերն են իրագործելու, անհանգստացավ և որոշեց օր առաջ ստորագրել տալ իրենց նախապատրաստած պայմանագիրը:

Դեկտեմբերի 1-ի Երեկոյան Վրացյանի կառավարությունը տվեց իր համաձայնությունը և Պատիսյանին հանձնարարեց ստորագրել թուրքերի ներկայացրած հաշտության պայմանագիրը: Եվ դա այն ղեպքում, երբ այդ նույն օրը Լեզրանի Հետ բանակցություններում (կառավարության կողմից այն վարում էին Դրոն և Հ. Տերտերյանը) կայացվել էր որոշում Հաջորդ օրը իշխանությունը բոլշևիկներին փոխանցելու մասին: Ինչո՞ւ Վրացյանն այդպես վարվեց, ինչո՞ւ պայմանագրի ստորագրումը չթողեց նրանց, ում հանձնում էր իշխանությունը, դա բոլորովին այլ հարց է և այստեղ չենք քննարկել: Միայն նշենք, որ դա այնքան արտասովոր էր ու անտրամաբանական, որ Պատիսյանը դեկտեմբերի 2-ին տեղեկանալով իշխանափոխության մասին, իս-

կույն դիմում է Դրոյին (իշխանութիւնը փոխանցվել էր նրան մինչև Հեղկոմի Երևան ժամանելը) և պահանջում ցուցումներ, սակայն վերջինս խուսափողական պատասխան է տալիս՝ պայմանագրի ստորագրելը կամ չստորագրելը թողնում պատվիրակության Հայեցողությանը և խոստանում կոնկրետ պատասխանը տալ հաջորդ օրը՝ ղեկտեմբերի 3-ի առավոտյան: Դրոյի այս վարքագիծը ևս այդ օրերի առեղծվածների թվին է պատկանում (դժբախտաբար նա Հետագայում այդ հարցին չի անդրադարձել և որևէ բացատրություն չի տվել): Առեղծված է, որովհետև ընդամենը մեկ օր առաջ՝ ղեկտեմբերի 1-ին, նա ղեմ է եղել Թուրքական պայմաններն ընդունելուն: Այդ մասին կա Վրացյանի վկայությունը, որը ղեկտեմբերի 1-ին ժամը 2-ն անց կեսին, Սատիսյանին տեղեկացնելով Հայաստանի խորհրդայնացման նպատակով Լեզրանի Հետ վարվող բանակցությունների մասին, միաժամանակ ավելացրել էր. «Սահմանների մասին կառավարությունը համաձայն է պայմանով, որ այդ համաձայնությունը կվերանա, եթե մյուս կետերի մասին համաձայնություն չլինի: ...Դրո հակառակ է համաձայնություն տալ տաճիկներին»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.): Թե ինչու մեկ օր Հետ իշխանության ղեկը ստանձնած Դրոն դարձել էր անվճռական, գաղտնիք է առայսօր:

Առեղծված է նաև Սատիսյանի պատվիրակության վարքագիծը: Նա կարող էր խուսափել պայմանագրի ստորագրումից, քանի որ իրեն լիազորություն տված կառավարությունն այլևս չկար, կարող էր նաև պահանջել Կարաբեքիից Հետաձգելու պայմանագրի ստորագրումը մինչև հաջորդ օրը, մինչև Դրոյից հստակ հրահանգավորում ստանալը: Բայց պատվիրակությունն այդ հնարավորություններից օգտվելու փոխարեն որոշում է ընդունել Թուրքերի պահանջը և ստորագրել պայմանագիրը: Մեզ նույնիսկ հայտնի չէ, թե Դրոյի Հետ իր Հեռախոսազրույցի և վերջինիս տված պատասխանի մասին հայտնե՞լ է Թուրքական պատվիրակությանը, թե՞ ոչ: Նա այդ մասին ոչինչ չի ասում: Կարծում ենք՝ Սատիսյանը Կարաբեքիին ոչինչ չի ասել:

Տարօրինակ ու նաև ինչ-որ չափով անբացատրելի է մնում Լեզրանի վարքագիծն այս հարցում, մարդ, որը մինչ այդ քանիցս շճ կառավարությանն առաջարկել էր (թե՛ Հ. Օհանջանյանի, թե՛ Ս. Վրացյանի) խզել բանակցությունները Թուրքերի Հետ, Հետ կանչել Սատիսյանի պատվիրակությանն Ալեքսանդրապոլից և ոռուսական զորքեր

մտցնել Հայաստան: Թվում էր, թե իշխանափոխությունից Հետո նրա առաջին գործը Սատիսյանին լիազորությունից զրկելը պիտի լիներ, որի համար, ի դեպ, բավականին ժամանակ կար (նախնական պայմանավորվածությամբ իշխանության փոխանցումը պետք է կատարվեր ղեկտեմբերի 2-ի գիշերը՝ ժամը 12-ին, բայց Լեզրանը՝ պատճառաբանելով, որ որոշ դաշնակ գործիչներ, որոնց պետք է ձերբակալեն, պատրաստվում են փախչել Հայաստանից, պայմանաժամը փոխում է և իշխանության փոխանցումը կատարվում է ղեկտեմբերի 2-ին կեսօրվա ժամը 4-ին), բայց ոչ. խորհրդավոր կերպով նա այդ ուղղությամբ այդ օրը քայլեր չի ձեռնարկել¹: Ինչո՞ւ, դա ևս այդ օրվա առեղծվածների թվին է պատկանում և անբացատրելի է մնացել առ այսօր:

Առաջին հայացքից առեղծվածային կարող է թվալ նաև Կարաբեքիի վարքագիծը: Քաջատեղյակ Երևանում կատարված իշխանափոխությանը՝ նա այնուամենայնիվ հարկադրում է ու ստորագրում պայմանագիր իշխանությունն արդեն կորցրած կառավարության պատվիրակության Հետ:

Ավելին, Կարաբեքիի նախադրույական քայլեր է ձեռնարկում, որպեսզի Հայաստանի խորհրդայնացման Հետևանքով չկանխվի Սատիսյանի պատվիրակության Հետ պայմանագրի ստորագրումը: Նա իսկույն իր «անկեղծ» գոհունակությունն է հայտնում Կարմիր բանակի առաջխաղացման և Հայհեղկոմի Դիլիջան հասնելու կապակցությամբ: Դեկտեմբերի 2-ին Դիլիջանից Բաքու ուղարկած հաղորդագրության մեջ ասված է, որ Ալեքսանդրապոլից՝ Կարաբեքիի ստորագրությամբ, ստացված է Հետևյալ Հեռագիրը. «Ինձ ուրախություն պատճառեց կարմիր զորքերի Դիլիջան հասնելու լուրը: Ձեզ բարեկամ ու դաշնակից տաճիկական բանակի կողմից ողջունում եմ Ձեր Դիլիջան գալը և հաղթություն եմ ցանկանում իմպերիալիզմի դեմ հանուն աշխատավոր պրոլետարիատի բարօրության ու երջանկության: Արդեն կարգադրել եմ, որ մեր մեջ անմիջական կապ հաստատվի»²: Այդ նույն օրը 11-րդ Կարմիր բանակի գլխավոր շտաբում ստացվում է նաև Մոզիվանու շտապ Հեռագիրը, որում ասված էր, որ Կարաբեքիի խնդրել է իրեն շտապ միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի Կարմիր բանակի զորամասերը

¹ ՀԱԱ-ում պահվում է Սատիսյանի պատվիրակությանը լիազորություններից զրկող Դրոյի և կոմիսար Սիլինի ստորագրությամբ մի Հեռագիր, որը սակայն թվագրված է ղեկտեմբերի 3-ով:

² ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 1, գ. 969, փ. 10, թ. 1:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 621, թ. 81:

չանցնեն թուրքական զորքերի զբաղեցրած գիծը մինչև Հաշտության պայմանագրի ստորագրումը¹:

Ինչո՞ւ, ի՞նչ սպասելիքներ կարող էր ունենալ Թուրքիան մի պայմանագրից, որի անօրինականությունն ակնհայտ էր արդեն այն ստորագրելու պահին: Թվում էր, թե ոչինչ: Թվում էր, թե Հայաստանում Հաստատված նոր իշխանությունը՝ չճանաչելով այդ պայմանագիրը, իսկույն եկեթ թուրքերի Հետ կնստի նոր բանակցությունների ու կստորագրի նրանից Հապես տարրերվող նոր պայմանագիր: Այսպես կարծում էին շատերը: Եվ միայն Հետագա իրադարձությունները և Հատկապես Մոսկվայի և Լոնդոնի կոնֆերանսները, ուր թուրքերը գնացին այդ պայմանագիրը ձևափոխելու, եկան պարզելու, թե թուրքական դիվանագիտությունն ինչ Հեռահար նպատակներ է ունեցել ու որքան ավելի Հեռուն է նայել, քան կարելի էր կարծել:

Ինչպես տեսնում ենք առեղծվածները շատ են, բայց ասել, թե ամբողջովին անբացատրելի են, ճիշտ չի լինի²: Ուղղակի դա մի առանձին ուսումնասիրություն խնդիր է, որի մեջ խորանայր մեզ խիստ կշեղի մեր թեմայից: Ուստի բավարարվենք այսքանով և վերադառնանք կոնֆերանսի վերջին նիստին:

Դեկտեմբերի 2-ի երեկոյան գումարվում է կոնֆերանսի վերջին՝ չորրորդ նիստը, որտեղ Ռատիսյանը հայտարարում է, որ ընդունում են ներկայացրած պայմանագիրը: Այնուհետև սկսվում է քննարկումը, որն, ըստ երևույթին, սուր բնույթ չի կրել: Այդպես մտածել է տալիս նաև այն, որ մի նիստի ընթացքում 18 Հոդված քննարկելը դյուրին գործ չէ, և Հետո՝ պայմանագրում կական փոփոխություններ չեն կատարվել: Ռատիսյանն ինքն է ասում, թե «քննության միջոցին մեզ հաջողվեցավ մասնակի մանր փոփոխություններ մտցնել հօգուտ մեզ, ինչպես օրինակ, Ադրբայի մի մասը (Կարսի նահանգն) Հայաստանի սահմանների մեջ մտցնելը, զորքի քանակը 1200-ից մինչև 1500 բարձրացնելը: Երկար վիճաբանություններ եղան Անիի, Նախիջևանի, Սուրմալուի մասին, բայց թուրքերը այդ խնդիրներու մեջ ոչ մի գիշում չբերին: Գիշերվա ժամը 2-ին (դեկտեմբերի 2-ն լույս 3-ը) դաշնագիրը ստորագրվեցավ երկու պատվիրակություններու կողմեն»³ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

¹ Տե՛ս „Генотид армян...“, стр. 288.

² Այդ առեղծվածները մասամբ մեկնարկված են մեր «Սովետական Ռուսաստանը և Հայ-Թուրքական հարաբերությունները» գրքում (տե՛ս էջ 130-164):

³ Ա. Ռատիսյան, նշվ. աշխ. էջ 271:

Այսքանը միայն, Ռատիսյանը ոչինչ չի ասում թե ինչո՞ւ երեկոյան սկսված նիստը շարունակվեց մինչև գիշերվա ժամը 2-ը, ինչո՞ւ այն չի Հետաձգվել հաջորդ օրվան, ո՞վ էր շահագրգռված, որ պայմանագիրը ստորագրվի Հենց այդ օրը, ինչո՞ւ ինքը նիստի աշխատանքների մի մասը և պայմանագրի ստորագրումը հաջորդ օրվան Հետաձգելու պահանջ չի դրել: Ո՛չ ինքը, ո՛չ Ղորղանյանը այդ մասին ոչինչ չեն ասում: Նրանք ոչինչ չեն ասում նաև Անիի, Նախիջևանի և Սուրմալուի շուրջ ծավալված «երկար վիճաբանությունների» մասին: Եվ այդպես էլ անհայտ է մնում, թե թուրքական պատվիրակությունը որևէ ձևով հիմնավորե՞լ է Նախիջևանի և Սուրմալուի գավառների նկատմամբ իր երկրի իրավունքը, գավառներ, որոնք, ինչպես արդեն նշել ենք, մինչ այդ երբևէ թուրքիայի կազմում չէին եղել: Հետաքրքիր կլինի նաև իմանալ, թե Հայ պատվիրակներն ինչ փաստարկներ էին վկայարարում «երկար վիճաբանությունների» ընթացքում: Ինչևէ, կնքված պայմանագրի Հողվածներն այստեղ մենք մանրամասնություններ չենք վերլուծի, բայց որպեսզի ընթերցողը պատկերացում կազմի այդ չարաբաստիկ պայմանագրի մասին, ստիպված ենք անդրադառնալ դրանց բովանդակությանը՝ թեկուզ հակիրճ:

Ինչպես վերը նշեցինք, պայմանագիրը բաղկացած էր 18 Հոդվածներից, որոնցից առաջինում ասված էր, որ «պատերազմը Հայաստանի և Թուրքիայի միջև ավարտված է»: Հայաստանը զրկվում էր ընդհանուր պարտադիր զինվորական ծառայություն մտցնելու և բանակ պահելու իրավունքից: Նա կարող էր ունենալ միայն 1500 Հոգուց բաղկացած մի ջոկատ՝ 8 թնդանոթով և 20 զնդացրով (Հոդված 4): Թուրքիային իրավունք էր վերապահվում իր հայեցողությամբ տեսչություն և Հետաքննություն կատարել վերը նշված պայմաններին վերաբերող հարցերի կապակցությամբ: Փոխարենը Թուրքիան պարտավորվում էր զինված օգնություն ցույց տալ Հայաստանին՝ ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին վտանգի դեպքում (Հոդված 5): Հայաստանը հրաժարվում էր Սևրի պայմանագրից, պարտավորվում Հետ կանչել Եվրոպայից իր պատվիրակներին (Հոդված 10), անվավեր ճանաչում բոլոր այն պայմանագրերը, որ «կարող են կնքվել և առնչություն ունենալ Թուրքիայի Հետ, ճիշտ այնպես, ինչպես և բոլոր այն պայմանագրերը, որ կկնքվեն ի վնաս Թուրքիայի շահերի (Հոդված 14): Թուրքիան նաև իրավունք էր ստանում վերահսկել Հայաստանի երկաթուղիներն ու ճանապարհները (Հոդված 12), «ոռոգման միջոցառումներ ձևափոխել Հայաստանի տարածքում» (Հոդված 13), իսկ այն տարածքները, որոնք պայմանագրով Հայաստանի մաս են ճանաչվել, բայց օկուպաց-

ված են թուրքական զորքերով (Ալեքսանդրապոլի գավառ և այլն), ապա նրանց օկուպացիան պետք է վերանա միմիայն «Հայաստանի կողմից ներկա պայմանագրի բոլոր պայմանների կատարման դեպքում» (Հոդված 17): Պայմանագրում հոդվածներ կային գաղթականների վերադարձի իրավունքի (Հոդված 6), որը սակայն սահմանափակվում էր մեկ տարի ժամկետով (Հոդված 7), համաշխարհային պատերազմի ժամանակ կրած վնասները հատուցելու պահանջից հրաժարվելու (Հոդված 8), Հայաստանի մահմեդական ազգաբնակչության իրավունքների (Հոդված 11), դիվանագիտական և հյուպատոսական ներկայացուցիչների (Հոդված 15), փոստ-հեռագրական կապերի հաստատման մասին (Հոդված 16): Իսկ վերջին՝ 18-րդ հոդվածում ասված էր, որ պայմանագիրը պետք է վավերացվի մեկ ամսվա ընթացքում, և որ այն կազմված է երկու օրինակից՝ թուրքերեն և ֆրանսերեն լեզուներով, 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրապոլ քաղաքում¹:

Ընթերցողը հավանաբար նկատեց, որ թվարկած հոդվածների շարքում բացակայում են 2-րդը և 3-րդը: Մենք այդ երկու հոդվածները առանձնացրեցինք, քանի որ մեզ հետաքրքրող սահմանային հարցերը իրենց արտացոլումն են գտել հենց այդ հոդվածներում: Դրանցից առաջինում՝ այսինքն երկրորդ հոդվածում, սահմանագծումը ներկայացված է հետևյալ կերպ. «Սահմանը Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սկսվում է Արաքսի մեջ Կարա-սու գետի թափվելու տեղից՝ մինչև Տիքնիսի հյուսիս-արևմտյան մասը, Մեծ Կեմլիի արևմտյան, Կիզիլթայի արևմտյան (մասով) մինչև Մ. Աղբաբան...»²:

Ինչպես տեսնում ենք, հոդվածի այս նկարագրությունը համընկնում է Արաքս և Արփաչայ (Ախուրյան) գետերի հոսանքին: Իսկ դա նշանակում է, որ Թուրքիայի օգտին Հայաստանից անջատվում են Կարսի մարզը և Սուրմալուի գավառը: Սակայն Հայաստանի անդամահատումը դրանով չի ավարտվում: Սահմանագծի նկարագրության շարունակությունից պարզ է դառնում, որ Հայաստանից անջատվում է նաև Շարուր-Նախիջևանը: Նույն հոդվածի շարունակության մեջ ասված է, որ սահմանն այնուհետև անցնում է «Շարուր-Նախիջևանի և Շահթախթի շրջաններով, որոնք գտնվում են Կյուկի-դաղ՝ 10282, 8262 բարձունք, Կամասու լեռ՝ 8160, Ղուրղ-Ղուլաղ գյուղ,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 4/144, ց. 2, գ. 13, թ. 100-102 (պայմանագրի տեքստը ռուսերեն է, թարգմանվել է, հավանաբար, թուրքերեն օրինակից):

² Նույն տեղում, թ. 100:

Սահաթ լեռ՝ 7868, կետ 3680, Արփաչայ գետով, Սարայ-բուլաղ՝ 8711, Արարատ կայարան մինչև Արաքս գետն այն տեղում, որտեղ Կարասու գետը թափվում է Արաքսի մեջ»¹:

Սահմանի այս նկարագրությունը ղեկավարված քարտեզի վրա, կհամոզվենք, որ պայմանագրով Հայաստանից անջատվում են ոչ միայն Նախիջևանի գավառը և Շարուրի գավառակը, այլև Գարալազյազից մի հատված և Երևանի գավառի հարավ-արևելյան հատվածը՝ սկսած Արարատ կայարանից մինչև Գայի Դրունք կոչված վայրը: Շարուր-Նախիջևանի այդ հսկա տարածաշրջանը սակայն միանգամից չէր միացվում և չէր հայտարարվում Թուրքիայի անբաժան մաս, այլ հռչակվում էր որպես, ժամանակավորապես՝ մինչև հարցի վերջնական լուծումը, ի դեպ առանց Հայաստանի մասնակցության, Թուրքիայի պաշտպանության տակ գտնվող տարածաշրջան: «Նախիջևանի, Շարուրի և Շահթախթի շրջաններում, - ասված է 2-րդ հոդվածի վերջին պարբերությունում, - որտեղ հետագայում հանրաքվեի միջոցով հատուկ ադմինիստրացիա կհաստատվի, Հայաստանը պարտավորվում է չմիջամտել այդ ադմինիստրացիայի կարգին, անկախ այն բանից, թե ինչպիսի ձև կստանա այդ ադմինիստրացիան: Այդ շրջանները ժամանակավորապես կգտնվեն Թուրքիայի պաշտպանության տակ»² (ընդգծումը մերն է - է. Ջ): Մնում է ավելացնել, որ երկրորդ հոդվածն ավարտվում էր նրանով, որ երկու կողմերին պարտավորեցնում էր պայմանագրի ստորագրումից հետո երկու շաբաթվա ընթացքում կազմել խառը հանձնաժողով՝ տեղում սահմանների վերջնական հաստատման նպատակով:

Ինչո՞ւ Թուրքիան Շարուր-Նախիջևանը գավթելու այդ ձևն ընտրեց, ինչո՞ւ նա միանգամից դրանք Թուրքիայի մաս չհռչակեց: Սրանք հարցեր են, որոնց մասին ոչ կոնֆերանսի նյութերում և ոչ էլ մեկ այլ տեղ բացատրություն չի պահպանվել: Բայց դա նաև չի նշանակում, թե դա լուսաբանել հնարավոր չէ, ո՛չ: Այդ հարցը հեշտ հասկանալի կդառնա, եթե հիշենք, թե ինչ կարգավիճակ ուներ Նախիջևանը և ինչպիսին էր իրադրությունը այդ երկրամասում տվյալ ժամանակամիջոցում: Հենց այդ իրողություններից կլինելով էլ՝ կարելի է հետևություն անել, որ Շարուր-Նախիջևանի երկրամասը Թուրքիային միացված հայտարարելուն խանգարել կարող էր նախ այն, որ այնտեղ ռուս բոլշևիկյան զորքեր ևս կային, որոնցից ազատվելու հնարավոր այլ մի-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

ջոց չկար: Այնուհետև, Նախիջևանի գավառում հաստատված վարչություն կար՝ հանձին Նախիջևանի հեղկոմի, որը և գավառում խորհրդային կարգեր հաստատելու հայտարարություն էր արել դեռևս հուլիսի վերջին՝ ռուսական զորքերի այնտեղ մուտք գործելու պահին: Վերջապես նա չէր կարող այդ միացումը ինչ-որ ձևով արդարացնող պատմական, իրավական հիմնավորումներ վկայակոչել, ինչպես նաև մատնացույց անել Թուրքական «Ազգային ուխտը», որի գծած սահմանների մեջ Ծարուր-Նախիջևանը մտցնել, հասկանալի է, չէին կարող: Ճիշտ է, այստեղ մեզ կարող են առարկել, որ նույախի հիմնավորումներ չունենին նաև Սուրմալուի գավառի հարցում, բայց բունագավթեցին: Ուղղակի պետք է նկատի ունենալ, որ Սուրմալուի դեպքում Թուրքիան գործ ուներ պատերազմում պարտված Հայաստանի հետ, որի հետ, ինչպես արդեն տեսանք, պայմանները ոչ թե քննարկում, այլ թևադրում էր: Մինչդեռ Ծարուր-Նախիջևանի խնդրում չահագրգռված կողմ էին նաև Ռուսաստանն ու Ադրբեյջանը՝ իր դաշնակիցները, որոնց համաձայնությունը և օգնությունը արչավեց Հայաստան, և որոնցից շարունակում էր օգնություն ստանալ: Ուրեմն Ծարուր-Նախիջևանի հարցում նա զգույշ ու ճկուն գործելակերպ պետք է ընտրեր, որպեսզի առաջ չբերեր իր դաշնակիցների դժգոհությունը:

Այսքանով կարելի էր սահմանափակվել, բայց մեր խոսքը թերի կլինի, եթե չանդրադառնանք, թեկուզ հակիրճ, նաև 3-րդ հոդվածին: Նախ նրա համար, որ այդ հոդվածը առնչվում է տարածքային խնդիրներին և հետո՝ ընթերցողը կտեսնի ու կհամոզվի, թե որքանով ճիշտ են այն հեղինակները (օր. Ս. Վրացյանը), ովքեր վկայակոչելով այդ հոդվածը, փորձում են համոզել, թե Հայաստանը դեռևս կարող էր հանրաքվեի միջոցով ինչ-որ բան փոխել անջատված տարածքների ճակատագրի հարցում: Ուրեմն, նախ տեսնենք, թե ինչ էր ասված այդ հոդվածում. «ԹԱՄԺ-ի կառավարությունը, նախկին և 2-րդ հոդվածում նշված ներկա սահմանների միջև ընկած շրջաններում, այսինքն՝ ներկա պայմանագրով Թուրքիային զիջած շրջաններում, որոնք անվիճելի պատմական, ազգագրական և իրավական կապ ունեն Թուրքիայի հետ, հանրաքվե կատարելու իրավունք է վերապահում այն դեպքում, եթե Հայաստանի Հանրապետությունը ցանկանա այդպիսին կատարել»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Չ.):

Ուշադիր ընթերցողը չի կարող չնկատել, որ հանրաքվե կատարելու իրավունքի մասին այս հոդվածում ասվածը անլուրջ ու անիրական

է, քանզի չի կարող հայկական կողմը լրջորեն հանրաքվեի պահանջ դնել, եթե այդ նույն հոդվածով ընդունել է, որ այդ տարածքները «անվիճելի, պատմական, ազգագրական և իրավական կապ ունեն Թուրքիայի հետ»: Այնինչ, Ս. Վրացյանը, ձեռքի տակ չունենալով պայմանագրի տեքստը և հենվելով Ալ. Ռատիսյանի կատարած ինչ-որ ամփոփումների վրա, գրում է, թե «Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով կարսի նահանգը և Սուրմալուն համարվում էին վիճելի մինչև երեք տարի, որի ընթացքում հայոց կառավարությունը կարող է հայտարարել հանրաքվե՝ որոշելու համար վերջնական բախտը այդ նահանգներին: Հանրաքվեի ժամանակ պետք է մտնել այնտեղ խառն հայ-թուրքական ժանդարմերիա»²: Մինչդեռ պայմանագրում, ինչպես տեսանք, ոչ երեք տարվա մասին խոսք կար, ոչ խառը ժանդարմերիայի և ոչ էլ այդ տարածքների վիճելի լինելու մասին:

Ի միջի այլոց Ծարուր-Նախիջևանի հարցում ևս Վրացյանը խեղաթյուրված է ներկայացնում պայմանագրում ասվածը: Նա գրում է. «Ծարուրը և Նախիջևանը ժամանակավորապես օժտվում էին ինքնավարությամբ՝ գտնվելով Թուրքիայի հովանավորության տակ, մինչև որ որոշվի նրանց բախտը»³: Նրա այս ձևակերպումը ընթերցողի մոտ կարող է ստեղծել տպավորություն, թե Ծարուր-Նախիջևանի «բախտը» կարող էր և որոշվել հօգուտ Հայաստանի: Մինչդեռ, ինչպես վերը տեսանք, պայմանագրի 2-րդ հոդվածում հստակ ասված էր, որ այդ շրջաններում «հետագայում հանրաքվեի միջոցով հատուկ ազմինիստրացիա կհաստատվի: Հայաստանը պարտավորվում է չմիջամտել այդ ազմինիստրացիայի կարգին, անկախ այն բանից, թե ինչպիսի ձև կընդունի այդ ազմինիստրացիան»: Այլ կերպ ասած, ըստ պայմանագրի Հայաստանը ոչ հավակնել կարող էր Ծարուր-Նախիջևանի նկատմամբ, ոչ էլ միջամտել նրա «բախտի» որոշմանը:

Այսպիսի լուծում էր ստացել Նախիջևանյան հիմնահարցը Ալեքսանդրապոլի պայմանագրում: Ի՞նչ կատարվեց հետագայում, ինչպիսի՞ ընթացք ստացավ այն, ի՞նչ դեր խաղաց Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը Ծարուրի և Նախիջևանի շրջանների ճակատագրի որոշման խնդրում: Սրանք հարցեր են, որոնց կանդադառնանք հաջորդ գլխում:

¹ Ս. Վրացյան, Հայաստանը բոլշևիկյան մուրճի..., էջ 162: Նույնի «Հայաստանի Հանրապետությունը», Եր., 1993, էջ 536:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

Ամփոփելով մեր խոսքը կարող ենք արձանագրել, որ

1. Սարիղամիչը և Շահթախթին թուրքական դորքերով գրավելու մասին կայացված համաձայնությունից հետո, Մոսկվան կորցրեց հետաքրքրությունը Հայաստանի Հանրապետության հետ պայմանագրի ստորագրման և դեպի Թուրքիա տրանզիտի իրավունք ստանալու նկատմամբ: Այդ է պատճառը, որ Հայաստանի կառավարությունը հետ բանակցություններ սկսելու վերաբերյալ Լեզրանի առաջարկությունները Ձիչերինը մերժում էր կամ հետաձգում: Հետաձգվում էր նաև Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև վիճելի տարածքների հարցի լուծումը:
2. Բ. Լեզրանի և Լ. Շանթի պատվիրակությունների երևանյան բանակցությունների արդյունքում կազմած Հայ-ռուսական պայմանագրի նախագիծը և ստորագրած եզրափակիչ որոշման արձանագրությունն ընդհանուր առմամբ նպաստավոր էին Հայաստանի Հանրապետության համար: Սակայն նրանք մեռելածին էին, քանի որ նրանցում նախանշված պայմաններն անընդունելի էին և՛ Բաքվի, և՛ Անկարայի համար: Մոսկվան ևս չահագրգռվածություն չցուցաբերեց, որի համար էլ Ստալինից և Նարիմանովից մեծ ջանքեր չպահանջվեցին համոզելու Կրեմլին մերժել պայմանագրի նախագիծը: Լեզրանի բողոքը և Ձիչերինին ուղղված դիմումները արդյունք տալ չէին կարող:
3. Շարուրի ճակատում ռազմական լուրջ գործողություններ ծավալվել են թուրք-հայկական պատերազմի երրորդ փուլում միայն՝ նոյեմբերին: Չնայած թշնամու թվական գերազանցությունը, Շարուրի համար մղված մարտերում, հայկական ուժերը ցուցաբերել են կամք, կովելու ունակություն: Սակայն Կարսի անկումից հետո Հայկական բանակում ծայր առած դասալքությունը իր բացասական հետևանքներն ունեցավ նաև Շարուրի ճակատում: Թշնամու գերազանց ուժերի ճնշման տակ Հայկական ուժերը ստիպված էին թողնել Շահթախթին և Շարուրի դաշտը ու հետ քաշվել: Այնուամենայնիվ զինազարի հաստատման պահին (նոյեմբերի 18) Շարուրի որոշ մասեր և հարակից չրջանները դեռևս գտնվում էին հայկական ուժերի հսկողության տակ:
4. Սկսելով պատերազմ, ազգայնական Թուրքիան, ամեն ինչից զատ, որոշակիորեն հետապնդում էր նաև դիվանագիտական երկակի նպատակ.

ա) Անտանտին ցույց տալ, որ Հայաստանը և Վրաստանը բոլշևիկյան հեղեղի առաջ պատենել լինել չեն կարող, որ ինքն այդ խնդիրն ավելի հեշտություն կարող է լուծել:

բ) Համոզել Ռուսաստանին, որ Թուրքիան հնարավորություն ունի ջախջախել Անգլիայի կովկասյան հովանավորյալներին և տարածաչրջանում հակաիմպերիալիստական լուրջ ուժ դառնալ, եթե, իհարկե, ստանա Ռուսաստանի ռազմատեսխնիկական ու ֆինանսական օգնությունը:

Թուրք-հայկական պատերազմի նկատմամբ արևմտյան տերություններին ու Ռուսաստանի վերաբերմունքից դժվար էր եզրակացնել, որ Անկարան հասել էր իր նպատակին և կարող էր աներկյուղ ձեռնամուխ լինել գոհի հռչակմանը:

5. Ալեքսանդրապոլի կոնֆերանսն ընթացել է թուրքական դիվանագիտության նախանշած սցենարով: Կարարքի դիվան մեծագույն հմտությունը օգտագործեց նախագահողի իր իրավունքներն ու հնարավորությունները, կոնֆերանսի աշխատանքները տարավ նպատակասույց հունով և հասավ Թուրքիայի համար ցանկալի արդյունքի: Առանց վարանելու կարելի է արձանագրել, որ Ալեքսանդրապոլի կոնֆերանսը և կնքված պայմանագիրը դիվանագիտության ասպարեզում քեմալական Թուրքիայի առաջին լուրջ հաջողությունն էր: Հայաստանի հարցում քեմալականների նախանշած ծրագիրը գերակատարվեց: Հայաստանից նրանք ավելին պոկեցին, քան նույնիսկ թուրքական «Ազգային ուխտն» էր սահմանել (Սուրմալու, Շարուր-Նախիջևան):

6. Պարտվածի հոգևրանական բարդույթից չձերբազատված Հայ պատվիրակները ոչնչով աչքի չընկան և փաստորեն վերածվեցին Կարարքի կամակատարների: Դրանով պետք է բացատրել այն իրողությունը, որ նրանք իրենց ստորագրությունը դրեցին Կարարքի հրամցրած պայմանագրի տակ այն ժամանակ, երբ կառավարությունը, որին ներկայացնում էին, արդեն գոյություն չուներ: Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը դարձավ նորագույն ժամանակների հայ դիվանագիտության ամենաառեղծվածային ու ձախողված դրվագներից մեկը:

7. Հայաստանի խորհրդայնացումը և պանթուրքիզմի ծրագրերի տեսակետից մեծ կարևորություն ունեցող Նախիջևանի գավառի հնարավոր անցումը Հայաստանին՝ չէր կարող չանհանգստացնել Բաքվին և Անկարային: Շարուր-Նախիջևանի

նկատմամբ Կարարեքիրի առաջ քաշած պահանջը թուրք-ազրբեջանական հակահայկական դավադրության արդյունքն էր, որն իրականություն դարձավ Սորհրդային Ռուսաստանի լուր համաձայնությամբ: Հայաստանի տիրապետության տակ գտնվող Շարուրը, Սուրմալուն կարող էին թուրք-հայկական բանակցությունների առարկա լինել, բայց Նախիջևանի գավառը՝ ոչ, քանի որ գտնվում էր Ռուսաստանի փաստական տիրապետության տակ: Մինչդեռ վերջինս չբողոքեց և չկանխեց այն: Դա լուրջ բացթողում էր ռուսական դիվանագիտության կողմից, ինչը ակնառու դարձավ շատ շուտով՝ Մոսկվայի ռուս-թուրքական երկրորդ կոնֆերանսում Նախիջևանի հարցի քննարկումների ժամանակ:

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՇԱՐՈՒՐ-ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԽՆԴԻՐԸ
ԹՈՒՐԳ-ԽՈՐՀՐԴԱՑԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
(1920 թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ - 1921 թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ)

ԳԼՈՒՆ ԶՈՐՐՈՐԴ

**Իրադրութիւնը Շարուր-Նախիջևանում Հայաստանում
խորհրդային իշխանութեան առաջին ամիսներին:
Թուրք-աղրբեջանյան հակահայկական և հակախորհրդային
խժոժութիւնները (1920թ. դեկտեմբեր-1921թ. փետրվար)**

Հայաստանը խորհրդայնացնելու խնդիրը և վիճելի տարածքների (Ղարաբաղ, Զանգեզուր, Նախիջևան) վերաբերյալ Աղրբեջանի հեղկոմի հռչակագիրը: Հռչակագրի ընդունման իրական նպատակը:

Շարուր-Նախիջևանի՝ Հայաստանին անցումը կանխելու ուղղութեամբ ձեռնարկված քայլերը. Աղրհեղկոմի անդամ Բ. Շահթախթինսկու գործուղումը Նախիջևան, նրա հակահայկական գործունեութիւնը և թուրքամետ քարոզչութիւնը: Նախիջևանի արտակարգ կոմիսար Վելիբեկովի բանակցութիւնները Երևանում. Նախիջևանին ինքնորոշման իրավունք տալու Հայհեղկոմի հռչակագիրը, գաղթականութեան շահերի անտեսումը:

Նախիջևանում իշխանութիւնը զավթելու թուրքական գործառնախի հրամանատար Վեյսալ-բեյի դեկտեմբերյան փորձը, Երևանի և Նախիջևանի միջև հաղորդակցութիւնը խզելու ուղղութեամբ նրա ձեռնարկված քայլերը: Թուրք գործակալների կողմից Հայաստանից ժամանած գործիչների Նախիջևան քաղաքում կազմակերպած միտինգի (հունվ. 7) ձախողումը: Վեյսալ-բեյի՝ Վելիբեկովին ներկայացրած պահանջները, վերջինիս մեղադրելը Հայամետութեան մեջ: Աղրբեջանի կոմկուսի ԿԿ-ի Քաղբյուրոյի և Կազմբյուրոյի միացյալ նիստի (1921թ. հունվ. 12) որոշումների հակահայկական էութիւնը:

Նախիջևանում իշխանութիւնը ձեռք բերելու Վեյսալ-բեյի նոր փորձը: Զահրիի հակախորհրդային խռովութիւնը (հունվ. 28): Կարաբեքիր փաշայի փետրվարյան հակահայկական նամակները 11-րդ բանակի հրամանատարութեանը: Նախիջևանի երկրամասում յարված իրադրութեան համար մեղավորութեան բարդումը Հայերի վրա: Նախիջևանում իշխանութիւնը զավթելու թուրքերի նոր փորձերը փետրվարին. Նախիջևանի

ուսական զորամասերը իր հրամանատարությունների տակ դնելու վեյսալ-բեյի պահանջը, Ղարաջուղ և Բուսան գյուղերում կազմակերպած ապստամբության և Նախիջևան քաղաքը գրավելու փորձի ձախողումը:

1920թ. նոյեմբերի 29-ի վաղ առավոտյան Հայաստանի Հեղափոխական կոմիտեն (ՀայՏեղկոմ), որը նախապես կազմավորվել էր Բաքվում, այսպես կոչված Հայկական ապստամբական գնդի և ուսական 11-րդ Կարմիր բանակի մի զորամասի ուղեկցությամբ Ղազախից մտավ Քարվանսարա (այժմ՝ Իջևան) և հրապարակեց մի հռչակագիր, որով Հայաստանը հայտարարվում էր խորհրդային սոցիալիստական Հանրապետություն: Ինչպես՞ դա նախապատրաստվեց և իրականացվեց: Այդ հարցին այստեղ չենք անդրադառնա, քանզի այս դեպքում մեզ հետաքրքրող ոչ թե խորհրդայնացման բուն գործընթացն է, այլ Ադրբեյջանի և Հայաստանի միջև վիճելի համարվող տարածքների, հատկապես Շարուր-Նախիջևանի հիմնախնդրի լուծման հարցում այն նոր արժարժույթներն ու զարգացումները, որ ծայր առան Հայաստանի խորհրդայնացման հետ մեկտեղ և շարունակվեցին մինչև Մոսկվայի ուս-թուրքական երկրորդ կոնֆերանսը:

Հաղիվ մեկ օր էր անցել ՀայՏեղկոմի հռչակագրի հրապարակումից, երբ արդեն հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 30-ին, չապասկով դեպքերի հետագա զարգացմանը և ամբողջ երկրում իշխանությունը ՀայՏեղկոմին անցնելուն¹, Ադրբեյջանի Կոմկուսի կենտկոմի Քաղբյուրոյի և Կազմբյուրոյի միացյալ նիստում լսվում է «Հայաստանում խորհրդային իշխանության հռչակման վերաբերյալ ՀայՏեղկոմի հեռագրի մասին» հարցը և որոշվում հանձնարարել Ադրբեյջանի Հեղկոմին հատուկ հռչակագրով դիմելու հայ ժողովրդին, հայտարարելու երկու հանրապետությունների միջև սահմանների վերացման, Հայաստանի դեմ պատերազմական գործողությունները դադարեցնելու, վերջինիս հետ սերտ ռազմական և տնտեսական դաշինք կնքելու մասին: Միացյալ նիստը, բնականաբար, պետք է անդրադառնար նաև վիճելի տարածքների խնդրին. Ադրբեյջանը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը² «մեծահոգաբար» հռչակում

¹ Ս. Վրացյանի կառավարությունը իշխանությունից հրաժարվելու և այն բուլղերին փոխանցելու մասին համաձայնագիրը ստորագրել էր դեկտեմբերի 2-ին, իսկ ՀայՏեղկոմը Երևան էր հասել և իշխանությունը ստանձնել դեկտեմբերի 4-ին:

² Ադրբեյջանի պատմաբանները հաճախ կեղծում են արևելիային փաստաթղթերը, նրանցից դուրս թողնում ամբողջ բառեր ու նախադասություններ: Այս-

էր Հայաստանի անբաժանելի մաս, իսկ Լեոնային Ղարաբաղին ինքնորոշման իրավունք էր վերապահում: Միացյալ նիստի այդ որոշումն իր կոնկրետ արտացոլումն էր գտել նույն օրը՝ նոյեմբերի 30-ին, Ադրբեյջանի Հեղկոմի նախագահ Նարիմանովի և արտգործժողկոմ Հուսեյնովի ստորագրությամբ հրապարակված Ադրբեյջանի Հեղկոմի ողջույնի հայտարարության մեջ, որտեղ ուղղակի ասված էր. «Բուրդին, բուրդին, բուրդին. Ադրբեյջանի Սորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության անունից հայտարարեք հայ ժողովրդին Ադրբեյջանի Հեղկոմի նոյեմբերի 30-ին կայացրած հետևյալ որոշումը.

Ադրբեյջանի բանվոր-գյուղացիական կառավարությունը ստանալով ապստամբած գյուղացիների անունից Հայաստանը սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետություն հայտարարելու ուրախալի լուրը, ողջունում է կղերական ժողովրդի հաղթությունը: Այսօրվանից Հայաստանի և Ադրբեյջանի միջև եղած սահմանամիջերը հայտարարվում են վերացված: Լեոնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը համարվում են Հայաստանի Սոցիալիստական Հանրապետության մասը...»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Ադրբեյջանի և Հայաստանի միջև վիճելի համարվող տարածքների շուրջ Բաքվում ծայր առած հայտարարությունները դրանով չեն ավարտվում: Այդ նույն նոյեմբերի 30-ին Լեզրանին ուղարկված պատասխան հեռագրում Սրջոնիկիձեն, մերժելով ՀայՏեղկոմի առաջնադրույթը մինչև դեկտեմբերի 3-ը հետաձգելու նրա առաջարկությունը, միաժամանակ ավելացնում է. «Ադրբեյջանը արդեն արձագանքել է և Նախիջևանը, Զանգեզուրը և Լեոնային Ղարաբաղը հանձնել է Սորհրդային Հայաստանին»²: Իսկ դեկտեմբերի 1-ին Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստում՝ նվիրված Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատմանը, Նարիմանովը հրապարակում էր, որ այսուհետ տարածքային հարցերը չեն կարող երկու դարավոր հարևան ժողովուրդների միջև

պես, 1989թ. Բաքվում լույս տեսած փաստաթղթերի ժողովածուում Ադրկոմկուսի կենտկոմի Քաղբյուրոյի և Կազմբյուրոյի միացյալ նիստի արձանագրությունից հանված է «Նախիջևան» բառը, իսկ Ն. Նարիմանովի հայտնի ղեկավարացիայից՝ Նախիջևանը և Զանգեզուրը Հայաստանի մաս ճանաչելու մասին նախադասությունը (տե՛ս "К истории образования НКАО Аз. ССР. 1918-1925", документы и материалы, Баку, 1989, էջ 64,65):

¹ ՀԱԱ. ֆ. 4033, ց. 1, գ. 967, փ. 10, թ. 1:

² «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ.», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Եր., 2000, էջ 379:

կաշառք, ցեղակից Թուրքիա և այլն): Թե ինչպես Նարիմանովն օգտագործեց նավթի գործոնը և շանտաժը՝ Լեոնային Ղարաբաղի հարցը հօգուտ Ադրբեջանի յուծելու համար, հանրահայտ է: Այդ մասին հրապարակի վրա պատմագիտական բազմաթիվ ուսումնասիրություններ կան թե՛ հայերեն և թե՛ օտար լեզուներով:

Վերջին տարիներին քիչ չի գրվել ու խոսվել նաև զանգեզուրցիների հերոսական կեցվածքի, երկրամասը խորհրդայնացնելու միջոցով Ադրբեջանին կցելու նարիմանովյան խմբի բոլոր փորձերին միահամուռ հակահարված տալու, այդ գործում Գ. Նժդեհի խաղացած անուրանալի դերի մասին: Զանգեզուրի հարցում Ադրբեջանի ձեռքերը իսկապես որ կարճ դուրս եկան: Արդյունք չտվեցին նույնիսկ Զանգեզուրի խորհրդային ղեկավար գործիչներին կաշառելու միջոցով Ադրբեջանի կողմը թևակոխելու, Կարմիր բանակի հրամանատարությունը զանգեզուրցիների դեմ տրամադրելու նպատակով ռուս զինվորականներ սպանելու և մեղքը հայերի վրա բարդելու ուղղությունը Նարիմանովի խմբի անդամների ձեռնարկած քայլերը, ինչի մասին վկայություններ կան արխիվային որոշ փաստաթղթերում¹:

Պատկերն այլ է Նախիջևանի հարցում: Մեր պատմագիտական գրականության մեջ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի համապատասխան հոդվածները վկայակոչելուց և Ադրբեջանի օգտին կայացրած համաձայնությունների գործում Թուրքիայի խաղացած դերը մատնանշելուց բացի՝ այլ բան գրեթե չկա: Բաքվում լույս տեսած ուսայեզու ուսումնասիրություններում ևս ոչինչ չի ասված այդ հարցում Ադրբեջանի ղեկավարության խաղացած դերի մասին: Եվ ստեղծվում է տպավորություն, թե առանց ջանքեր թափելու, առանց նրա մասնակցության և նույնիսկ գիտության Ադրբեջանը Մոսկվայի կոնֆերանսից նվեր է ստացել մի ամբողջ երկրամաս: Մինչդեռ իրականությունը բոլորովին այլ է. Ադրբեջանն այդ ամենին հասել է Թուրքիայի հետ ձեռք ձեռքի տված, երկարատև ու համառ պայքարի արդյունքում ոչ միայն կոնֆերանսի օրերին, այլև նրան նախորդած ամիսների ընթացքում:

Այն, որ Ադրբեջանցի պատմաբանները Նախիջևանի խնդրում Նարիմանովի խմբի հակահայկական գործունեության մասին չպետք է գրեն, պարզ է ու հասկանալի²: Իսկ թե ինչու՞ այդ բանը չեն արել հայ

պատմաբանները, դժվար է ասել: Արդյո՞ք պատճառը միայն այն էր, որ ընդհանրապես չեն ցանկացել անդրադառնալ Նախիջևանի խնդրին, թե նաև այն, որ Բաքվի արխիվները մեր պատմաբաններին մատչելի չէին¹. Իսկ Երևանի և Մոսկվայի արխիվներում այդ կարգի նյութ քիչ է պահպանվել: Պատճառներից մեկն էլ գուցե այն է, որ Ադրբեջանի ղեկավարությունը գործել է չափազանց զգույշ, հոչակագրի հրապարակումից հետո Նախիջևանի վերաբերյալ հրապարակային հայտարարություններ չի արել, գործել է թուրքերի միջոցով: Ինչ էլ որ լինել պատճառը, մի բան կանհայտ է. հրապարակի վրա մենք չունենք Նախիջևանի խնդրում թուրք-ադրբեջանյան հակահայկական գործունեությունը և խարդավանքները բացահայտող աշխատություն²: Մինչդեռ մեր արխիվներում պահպանված նյութը թեև քիչ է, բայցեայնպես հնարավորություն տալիս է բացահայտելու այն գործելակերպը, որ իրագործեցին Բաքուն և Անկարան՝ կանխելու համար Շարուր-Նախիջևանի անցումը Հայաստանին:

* * *

Հայաստանի խորհրդայնացումը և Նախիջևանը Հայաստանին հանձնելու վերաբերյալ բուլչեիկյան ղեկավարության հայտարարությունները չէին կարող առաջ չբերել Անկարայի կառավարող շրջանների անհանգստությունը: Նախ, որովհետև Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Նախիջևանի դերը՝ որպես Թուրքիայի հետ կապող օղակի, ինքնրստինքյան վերանում էր: Այժմ արդեն այդ կապն իրականացվում էր Հայաստանով՝ Կարս-Ալեքսանդրապոլ երկաթգծով: Իսկ դա նշանակում է, որ ո՛չ Թուրքիան, ո՛չ Ադրբեջանը Նախիջևանն իրենց ձեռքում պահելու համար այդ պատճառաբանությունն օգտագործել այլևս չէին կարող: Զէին կարող նաև ամբողջովին ապավինել Ալեք-

այդ գործունեության հակահայկական ուղղվածության և այդ հարցում Բ. Շահ-թախթինսկու խաղացած դերի մասին (Տե՛ս Գ. Мадатов, Победа Советской власти в Нахичеване и образование Нахичеванской АССР, Баку, 1968, էջ 99-105):

¹ Գրանում համոզվել ենք անձամբ ղեռն 1970թ. Բաքվի արխիվներում աշխատելիս: Արտաքին քաղաքականության և վիճակի տարածքների վերաբերյալ նյութեր տրամադրելու մեր բոլոր պահանջները մերժվում էին, ըստ որում, առանց որևէ պատճառաբանության:

² Այդ հարցը մասամբ շոշափված է մեր «Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920-1922թթ.» (տե՛ս էջ 220-225) և Գ. Գալոյանի «Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թթ.» (Եր., 1999, էջ 382-385) աշխատություններում:

¹ Տե՛ս ԲԴԱՍՊԻ, փ. 64, ծ. 19, յ. 9, 10.

² Օրինակ, Գ. Մաղաթովը, իր գրքում շուրջ 6-7 էջ նվիրելով Նախիջևանում Թուրք զինվորականության հակախորհրդային գործունեությանը, ոչինչ չի ասում

սանդրապոլի պայմանագրին՝ քաջ գիտակցելով, որ խորհրդային Ռուսաստանն այն չի ճանաչի, իսկ Հայհեղկոմն էլ կպահանջի չեղյալ հայտարարել այդ ապօրինի պայմանագիրը¹: Ուրեմն Նախիջևանի անցումը Հայաստանին կանխելու և այնտեղ հաստատվելու համար նոր, ավելի հիմնավոր պատճառներ էին պետք: Եվ թուրքական դիվանագիտությունը որոշում է դարձյալ չահարկել բողջեհիլյան ղեկավարությունը խիստ հոգևորապես Անտանտի դեմ պայքարելու անհրաժեշտությունը: Արդեն ղեկտնման 7-ին ղեռն Ալեքսանդրապոլում գտնվող Բեհրոթ Շահթախթինսկին հեռագրում է. «...թուրքերը չեն ժխտում ապագայում Անտանտի հետ որևէ համաձայնություն կնքելու հնարավորությունը (քեմալական ղեկավարության աջ թևի կողմից² - է. Ջ.), ուստի և ուզում են Նախիջևանի մարզը, Շարուր-Դարալագյազի մի մասը և Մակվի խանությունը վերածել մի ինքնավար միավորի, որը Անտանտի հետ համաձայնության ղեկավարում թուրք ապստամբների համար բազա կծառայի Արևելքում Անտանտի դեմ պայքարը շարունակելու համար»³ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Մի կողմ թողնելով Պարսկաստանի մաս կազմող Մակվի խանության խնդիրը՝ արձանագրենք, որ այս հեռագիրը, ըստ էության, Նախիջևանի և Շարուրի նկատմամբ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով ամրագրված թուրքիայի իրավունքների հիմնավորմանը և խորհրդային ղեկավարության կողմից այդ իրավունքների ճանաչմանն ուղղված քայլ էր: Եվ ուշագրավ է, որ այդ մասին հաղորդում է Շահթախթինսկին և ոչ թե թուրք որևէ պաշտոնյա: Ժիշտ է, հեռագրում նա նաև ասում է, որ իր ինքը թուրքերին խորհուրդ է տվել Անտանտի դեմ պայքարի համար օգտագործել Բայազետի սանջակը և Վանի վիլայեթը, բայց կարծում ենք, որ դա ինքնապահովագրման համար է ասված: Դրա ապացույցը հենց ինքը տվեց, երբ վերոհիշյալ հեռագրից կարճ ժամանակ անց հայտնվեց Նախիջևանում ու սկսեց թուրքիայի օգտին բացահայտ քարոզչություն անել: Այդ մասին խիստ ուշագրավ տեղե-

¹ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու և հայ-թուրքական նոր կոնֆերանս գումարելու վերաբերյալ Անկարայի կառավարությանն ուղղված Հայհեղկոմի առաջարկությունների մասին տե՛ս է. Ա. Զոհրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 172-189:

² Տարածված էր տեսակետ, թե քեմալական կառավարող շրջաններում երկու հոսանք կա՝ աջ և ձախ: Աջերը ձգտում էին Անտանտի հետ համաձայնության, ձախերը՝ Ռուսաստանի հետ համագործակցության և բարեկամության: Կարաբեքիր փաշային համարում էին ձախ թևի ներկայացուցիչ:

³ РГАСПИ, ф. 85, оп. 13, д. 143, л. 1-2.

կություններ են պահպանվել Նախիջևանի արտակարգ կոմիսար Վելիրեկովի ղեկուցադրում, որոնց շարքում առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում 1921թ. հունվարի 23-ով թվագրված 4-րդ ղեկուցագիրը՝ ուղղված Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմին և հեղկոմին (պատճենը՝ Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմին և հեղկոմին, 11-րդ կարմիր բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդին): Այն բավականին ընդարձակ է՝ չուրջ ութ էջ, և այնտեղ խիստ ուշագրավ փաստեր կան մեզ հետաքրքրող հարցի՝ Նախիջևանի խնդրում Բաքվի և Անկարայի համագործակցության և հակահայկական գործունեության վերաբերյալ: Իսկ թե ինչու 1920թ. ղեկտնման և 1921թ. հունվարին տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին Նախիջևանի արտակարգ կոմիսարը ղեկուցում էր այդքան ուշ՝ հունվարի 23-ին, կտեսնենք ավելի ուշ: Նախ ծանոթանանք ղեկուցադրում տեղ գտած փաստերին:

Պարզվում է, որ Ալեքսանդրապոլում իր սե գործն ավարտելուց հետո Բ. Շահթախթինսկին ղեկտնման կեսերին անսպասելի կերպով հայտնվել է Նախիջևանում և գորամասի հրամանատար Վեյսալ-բեյի հետ ձեռք ձեռքի տված՝ ձեռնարկել Նախիջևանի ազգայնակչությունը թուրքիայի օգտին հակելու գործը: Ոտսելով այն մասին, որ ղեռ մինչև Շահթախթինսկու ժամանումը Նախիջևանի խորհրդային ղեկավարության և Վեյսալ-բեյի միջև որոշ հակասություն կար՝ վերջինիս կողմից խորհրդային հաստատությունների գործերին միջամտելու պատճառով, Վելիրեկովը գրում է. «Հանկարծ Նախիջևան է գալիս Ադրհեղկոմի անդամ, արդարադատության կոմիսար ընկ. Շահթախթինսկին: Իսկույն նրա շուրջն են հավաքվում խորհրդային իշխանությունից նեղացածները և վիրավորվածները՝ կալվածատերերը, կաշվագործարանատերերը, առևտրականները և այլն: Այդտեղ եմ գալիս և ես՝ կենտրոնից տեղեկատվություն ստանալու համար: Նրանից իմանում եմ Նախիջևանի վերաբերյալ Ադրհեղկոմի ակտի՝ այսինքն նրան խորհրդային Հայաստանին հանձնելու մասին: Հենց այստեղ՝ հասարակության ներկայությունում նա փոքրիկ անզգույշ արտահայտություն է անում. «Ադրբեջանը ձեզ ծախեց, եթե ես Բաքվում լինեի, ապա դա թույլ չէի տա»: Ես հեռանում եմ: Մեկ ժամից հեղկոմը շրջապատվում է ամբողջ կողմից՝ երկու հարյուր քաղաքացիներ, որոնք բացատրություն են պահանջում Ադրբեջանի հեղկոմի ակտի վերաբերյալ»²:

Պակաս հետաքրքրական չէ Վելիրեկովի տված բացատրությունը

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 25, Թ. 23-24, 28-29, 30-31, 34-35:

² Նույն տեղում, Թ. 28:

ամբոխին: Նա հայտարարել է, որ Աղբրեջանի Հեղկոմը ճիշտ է վարվել՝ ընդունելով այդ Հոչակագիրը, որ այն հրապարակվել է Հայաստանում Խորհրդային իշխանություն հաստատումից 2-3 օր առաջ և ուղղված էր ազգային զգացմունքների դեմ: «Այդ ակտով դաշնակները համոզվեցին իրենց անգործության մեջ, - ասել է Վելիրեկովը, - այն, ինչ տարիներով նրանք չկարողացան ձևոք բերել գեներալ ուժով, այսօր խորհրդային իշխանությունը լուծել է գրչի մի հարվածով: Ես համոզեցի ամբոխին, որ ժողովրդի կամքը արտահայտող Խորհրդային Հայաստանից կհետևի ինքնավարություն տվող (Նախիջևանին - է. Ջ.) երկրորդ ակտը, իսկ այնուհետև կհետևի Նախիջևանի երրորդ ակտը, որն իր ճակատագիրը կորոշի իր տնտեսական պահանջմունքներին համապատասխան»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Ինչպես տեսնում ենք, Վելիրեկովը այդ շուրջ երկու հարյուր մարդկանց, որոնց նա ամբոխ է անվանում, չի փորձել համոզել, որ Աղբրեջանի Հեղկոմը իր Հոչակագրով ուղղակի արդարություն է վերականգնել, որ անհրաժեշտ է ընդունել Հայաստանի գերիշխանությունը, որն այժմ արդեն խորհրդային է, ինչպես Ռուսաստանը և Աղբրեջանը, հարևան հայերի հետ ապրել հաշտ ու համերաշխ և այլն: Դրա փոխարեն նա հրապարակ է նետել Հայհեղկոմի կողմից Նախիջևանին ինքնորոշման իրավունք տալու գաղափարը՝ անտարակույս Ծախթախթինսկու կողմից առաջադրված և այն էլ ոչ այնքան ամբոխին հանգստացնելու, որքան այն գործունեության ուղեցույց դարձնելու միտումով: Վստահարար կարող ենք ասել, որ Բաքվում որևէ նախնական համաձայնություն չի կայացվել Հայհեղկոմի կողմից Նախիջևանին ինքնորոշման իրավունք տալու մասին ոչ միայն նրա համար, որ որևէ վկայության չենք հանդիպում ո՛չ հրապարակի վրա եղած գրականության մեջ (այդ թվում՝ աղբրեջանական) և ո՛չ էլ արխիվային փաստաթղթերում, այլև նրա, որ այդ դեպքում Ծախթախթինսկին ազգաբնակչության մեջ թուրքիայի օգտին քարոզչություն չէր անի: Չէ՞ որ ակնհայտ էր, որ հայերի և Հայաստանի դեմ թշնամարար տրամադրված և 1918-1919 թվականների արյունալի իրադարձություններից հետո հիմնականում աղբրեջանական ազգաբնակչություն ունեցող Նախիջևանը ինքնորոշման իրավունքի իրագործման դեպքում կրոններ Աղբրեջանի կողմը: Սակայն Ծախթախթինսկին ղեկտեմբերյան այդ օրերին² ղեռնա վստահ

չէր, թե Հայաստանը Նախիջևանին ինքնորոշման իրավունք կտա և այդպիսով ցանկալի արդյունքի հասնելու հնարավորություն կառաջանա: Դրա համար էլ ավելի շատ հակված էր դեպի թուրքիա, երկրամասը Հայաստանից կտրելու ամենաիրատեսական ուղին դա էր համարում և ազգաբնակչությանն էլ բացահայտորեն տրամադրում էր հօգուտ թուրքիայի: Վելիրեկովը հունվարի 23-ով թվագրված իր գեկուցագրում հայտնում է, որ վերը հիշատակած հանդիպման ժամանակ ամբոխը միաձայն լիազորել էր իրեն հայտնելու վստահություն, երբ անսպասելիորեն հայտնվում է Ծախթախթինսկին և «ղիմելով ամբոխին բառացիորեն ասում հետևյալը. Ես՝ որպես Աղբրեջանի անդամ, այսօր վերցնում եմ ընկ. Վելիրեկովին և մեկնում: Այստեղ նա (Վելիրեկովը և ես) կապ չունի՝ Հիմա դուք հայացքներդ ուղղեք թուրքերին: Նրանք են ձեր միակ փրկությունը: Ամուր բռնեցեք նրանցից»³:

Վելիրեկովի գեկուցագրում տեղ գտած փաստերից ղժվար չէ հետևություն անել, որ Ծախթախթինսկին գործում էր թուրքերի. այս դեպքում Նախիջևանի չրջանում տեղաբաշխված թուրքական զորամասի հրամանատար Վեյսալ-բեյի հետ համախորհուրդ: Քաջատեղյակ Նախիջևան քաղաքում գումարված միտինգում հնչած թուրքամետ հայտարարությանը՝ Վեյսալ-բեյը նույն օրը թողնում է իր նստավայր Ծախթախթին, ժամանում Նախիջևան և միանգամից գործի անցնում՝ իր շուրջը համալսմանով բոլոր ղժգոհ տարրերին: «Այդ օրը, - գրում է Վելիրեկովը, - Ծախթախթի գյուղից գալիս է թուրքական զորամասերի հրամանատար Վեյսալ-բեյը: Պատասխանատու ընկ., Աղբրեջանի անդամի խոսքերից հետո իսկույն նրա շուրջն են հավաքվում ոչ միայն մեզ թշնամարար տրամադրված, այլև կոմունիստներն տրամադրված տարրերը, քանի որ նրանք մտածում են, որ դա կենտրոնի կամքը և կարծիքն է: Այդ օրվանից սկսած մթնոլորտը լարվում է»³:

Վելիրեկովը նաև գրում է, որ Վեյսալ-բեյը, օգտվելով իր ժամանակավոր բացակայությունից (ճանապարհվել էր Երևան), իրեն հոչակել է Նախիջևանի արտակարգ կոմիսար և իր գործակալների միջոցով բացահայտ հակախորհրդային քարոզչություն ծավալել. «Ես չտապ մեկնում եմ Երևան՝ տեղեկացնելու կենտրոնին Աղբրեջանի ակտի կապակցությամբ մասսայի տրամադրության մասին, - կարդում ենք նրա գեկուցագրում: - Նախիջևանի կայարանում ես իմանում եմ, որ քա-

¹ Նույն տեղում:

² Վելիրեկովի գեկուցագրում ամսաթվերը նշված չեն: Այլ փաստաթղթերից տեղեկանում ենք, որ գեկուցագրում նշված իրադարձությունները տեղի են ունեցել ղեկտեմբերի 22-ին:

¹ Այսպես է տեքստում:

² ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 25, թ. 30:

³ Նույն տեղում:

ղաքից իմ դուրս գալուն պես Վեյսալ-բեյը իրեն հռչակել է արտակարգ կոմիսար, քաղաքում հակահեղափոխականները խորհրդային իշխանության դեմ քարոզչություն են անում»¹: Վեյիբեկովը նաև հայտնում է, որ ինքր կայարանից (գտնվում էր քաղաքից շուրջ 1 կմ. հեռավորության վրա) անմիջապես հեռախոսագիր է ուղարկել Վեյսալ-բեյին՝ նման գործունեության անթույլատրելիության մասին և նաև նամակ Շահթախթինսկուն՝ խնդրելով ազդել Վեյսալ-բեյի վրա՝ դադարեցնելու հակախորհրդային գործունեությունը:

Վեյսալ-բեյի հակախորհրդային գործունեությանը դեռ կանդրադառնանք, այստեղ միայն նշենք, որ Վեյիբեկովի ձեռնարկած քայլերը ոչ մի արդյունք չէին տվել, ինչի մասին վկայում է Երևանում Թուրքիայի արևելյան ճակատի ներկայացուցիչ Բահադդինի ղեկավարների 22-ին Հայհեղկոմ ներկայացրած գրությունը: Նրանում ասված է, որ ինքը Նախիջևանի արտակարգ կոմիսար և կարմիր զորամասերի հրամանատար Վեյսալ-բեյից նույն օրը ստացել է հաղորդագրություն, ըստ որի.

«1. Թուրքական բանակի արևելյան ճակատի ներկայացուցիչ ընկ. Բահադդինը միաժամանակ վարում է Սորհրդային Նախիջևանի ներկայացուցչի պաշտոնը:

2. Առանց Սորհրդային Նախիջևանի ներկայացուցչի տված վկայականի ոչ մի քաղաքացի իրավունք չունի անցնելու Սորհրդային Նախիջևանի տարածք և այդ մասին հրաման է տրված սահմանապահ զորամասերին:

3. Սորհրդային Նախիջևանի կողմից ընկերներ Վեյիբեկովը և Նազիմը գործուղված են Երևան փախստականների դրություն մասին ՀԽՍՀ-ի հետ բանակցելու համար»²:

Այս փաստաթղթի բովանդակությունից դժվար չէ հետևություն անել, որ նախ՝ Վեյսալ-բեյը, իրեն հռչակելով Նախիջևանի արտակարգ կոմիսար, գործել էր ոչ թե ինքնազուլս, այլ թուրքական վերին իշխանությունների հրահանգով, այլապես նա չէր կարող Բահադդինին հայտարարել իր ներկայացուցիչը Երևանում: Եվ ապա, նա Հայաստանից Շարուր-Նախիջևանի անջատումը ոչ միայն կատարված փաստ է համարում, այլև փորձում է անկախ պետական կազմավորման կարգավիճակ հաղորդել նրան, ինչը չէր նախատեսված նույնիսկ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով: Ըստ այդմ, որպես թուրք ամբարտապան

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, ց. 1, գ. 6, թ. 13:

գինվորականության տիպիկ ներկայացուցիչ, անգամ հարկ չէր համարել հարցնելու Երևանի համաձայնությունը Բահադդինին որպես Նախիջևանի ներկայացուցիչ ճանաչելու խնդրում: Հարկ չէր համարել նաև հարցնելու Հայհեղկոմի համաձայնությունը փախստականների հարցի շուրջ բանակցելու մասին: Ի դեպ, փաստաթղթում չի ասված, թե խոսքը ո՞ր փախստականների մասին է: Թեև պարզից էլ պարզ է, որ Վեյսալ-բեյին և Շահթախթինսկուն հետաքրքրող ոչ թե Շարուր-Նախիջևանի հայ գաղթականների վերադարձն էր հայրենի օջախ, այլ Զանգիրասարի և Վեղիբասարի մուսուլմանների:

Բահադդինի գրություն մյուս ուշագրավ կողմն էլ այն է, որ նրանից պարզ է դառնում, որ Վեյիբեկովը սեփական նախաձեռնություններ չի ուղևորվել Երևան, ինչպես դա ներկայացնում է ղեկուցագրում, այլ գործուղվել է: Ուրեմն կասկած չի կարող լինել, որ դա արվել է Շահթախթինսկու թևադրանքով, հետևաբար՝ ոչ առանց Վեյսալ-բեյի գիտություն: Ընդհանրապես, իրադարձությունների ընթացքը վկայում է, որ ղեկավարներից այդ օրերին Վեյիբեկովը գործում էր Շահթախթինսկու հետ համախորհուրդ, իսկ հակասությունը նրանց միջև ծագել է ավելի ուշ՝ 1921թ. հունվարի երկրորդ կեսին:

Մեզ հայտնի չէ, թե Հայհեղկոմը ինչպես է վերաբերվել Բահադդինին Նախիջևանի ներկայացուցիչ ճանաչելու խնդրին. մերժել է, թե՞ ուղղակի թողել է անպատասխան: Հակված ենք կարծելու, որ այդ հարցը շուտով օրակարգից ուղղակի դուրս է եկել, քանի որ Վեյսալ-բեյն էլ 4-5 օր հետո ստիպված եղավ հրաժարվելու իր հավակնություններից: Օրինակ, Հայաստանի արտգործոցնախարարի ներկայացրած ղեկավարների 27-ի պաշտոնական գրության մեջ, որում շոշափված է ղեկավարների հայկական գյուղերի հարցը, Բահադդինը արգեն ներշարուրի շրջանի հայկական գյուղերի հարցը, Բահադդինը արգեն ներկայանում է միայն որպես Թուրքիայի արևելյան ճակատի ներկայացուցիչ: Ի միջի այլոց, փորձելով արդարացնել թուրք գինվորականությունը՝ Բահադդինը գրում է, որ «Շարուրի հայկական գյուղերը ավերվել էին 1919թ., այսինքն մինչև թուրքական զորքերի մուտքը այնտեղ», և որ, հակառակը, հայ գաղթականները հեռանալով ավերել են բոլոր մուսուլմանական գյուղերը և տարել տների փայտյա մասերը: «Վերջին ռազմական գործողություններից առաջ, - հավելում է Բահադդինը, - հայ գաղթականները տեղավորված էին Բաշնորաչեում, Մամեդբեհդում և այլ մուսուլմանական գյուղերում, ինչը վկայում է այնտեղ հայկական գյուղերի բացակայության մասին»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

¹ Նույն տեղում թ. 22:

Ճիշտ է Բահադդինը, որ Շարուրի Հայկական գյուղերը ավերվել էին դեռևս 1919թ., ճիշտ է նաև, որ շարուրցի գաղթականները, որոնք Հայրենիք էին վերադարձել 1920թ. ամռանը՝ Հայկական դորքերի կողմից Շարուրը ազատագրելուց հետո, տեղավորվել էին ոչ թե իրենց, այլ մուսուլմանական լքված գյուղերում: Բայց դրա պատճառը ոչ թե այն էր, որ Շարուրում Հայկական գյուղեր չկային, ինչպես եզրակացնում է Բահադդինը, այլ այն, որ այդ գյուղերը ավերվել ու հողին էին հավասարեցվել այնքան հիմնովին, որ նրանցում բնակվել հնարավոր չէր: Ըստ որում, այդ գործում քիչ չի եղել նաև թուրք դինվորակա-նությունը, բոլոր նրանց, ովքեր կազմակերպեցին և գլխավորեցին հակահայկական շարժումը Շարուրում: Դա պետք է որ Բահադդինը չմոռանար:

Դառնալով Վելիբեկովի առաքելությանը՝ ցավով պետք է արձա-նագրենք, որ այն հաջողությամբ է պսակվել. Հայհեղկոմը բոլոր հար-ցերում ընդառաջել է նրան, բավարարել նրա բոլոր պահանջները այն դեպքում, երբ դրանք չէին ըլսում Հայաստանի շահերից (օր.՝ Շարուր-Նախիջևանին ինքնորոշման իրավունք տալը): Ինքը՝ Վելիբեկովը, վերը հիշատակված իր զեկուցագրում շատ հակիրճ է անդրադարձել իր երևանյան առաքելությանը: Նա գրում է. «Հայաստանի հեղկոմը շատ ուշադիր վերաբերվեց իմ զեկուցմանը և հրապարակեց ղեկավարացիա, որով Նախիջևանի երկրամասի ճակատագիրը հանձնում էր ազգա-բնակչության կամքին»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.): Այսքանը միայն. Վելիբեկովը բառացիորեն ոչինչ չի ասում, թե ինքը ուրիշ ի՞նչ փաս-տարկներ է բերել հօգուտ Նախիջևանի ինքնորոշման, ինչպես է կա-րողացել համոզել Հայհեղկոմի անդամներին ընդունել իր առաջարկու-թյունը: Նա ոչինչ չի ասում նաև Հայհեղկոմի կողմից իրեն Նախիջևանի արտակարգ կոմիսար նշանակելու մասին: Մինչդեռ Հայաստանի ազգային արխիվում է պահվում Հայհեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանի և արտգործժողկոմ Ալ. Բեկզադյանի ստորագրությամբ 1920թ. դեկտեմ-բերի 24-ին Վելիբեկովին հանձնված այն վկայականի պատճենը, որ-տեղ ուղղակի ասված է. «Սույն վկայականը տրված է ընկ. Վելիբեկո-վին առ այն, որ Հայաստանի Նորհրդային Սոցիալիստական Հանրապե-տության Հեղկոմի կողմից նա նշանակվում է Հայաստանի Հանրապե-տության արտակարգ կոմիսար Նախիջևանի շրջանում:

Հանրապետության բոլոր ռազմական և քաղաքացիական իշխա-

նություններին առաջարկվում է ընկ. Վելիբեկովին ցույց տալ անհրա-ժեշտ աջակցություն՝ նրա վրա դրված պարտականությունների կա-տարման ժամանակ»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Շատ տարօրինակ է, որ այս նշանակման մասին ոչինչ չկա ոչ միայն մեր, այլև աղբյուրների պատմաբանների աշխատություններում: Սակայն անհայտությունների շարքը դրանով չի ավարտվում: Անհայտ է մնում նաև մեկ այլ բան՝ արդյո՞ք Վելիբեկովը Երևանում գտնվելու ժամանակ Հայհեղկոմին տեղեկացրել է Շահթախթինսկու հակահայ-կական գործունեության մասին: Փաստերի բացակայությունը այս հարցին միանշանակ պատասխան տալու հնարավորություն չի տալիս: Բայց որ Հայաստանի ղեկավարությունը արդեն անվստահությամբ էր վերաբերվում Շահթախթինսկուն, դա փաստ է, և այդ մասին վկայու-թյուն կա Ա. Մոսվյանի և Ա. Բեկզադյանի միջև դեկտեմբերի 26-ին տեղի ունեցած մի հեռախոսային խոսակցությունում²:

Բայնն այն է, որ դեկտեմբերի կեսերին Մոսկվայում գտնվող Ասքանազ Մոսվյանը և Սահակ Տեր-Գարրիբյանը տեսակցություններ էին ունեցել Վլ. Լենինի, Լ. Տրոցկու և Լ. Կարախանի հետ³: Թե ինչի մասին են խոսել Լենինի և Տրոցկու հետ ու ինչ պատասխան ստացել, կտեսնենք մեկ այլ տեղ: Ինչ վերաբերում է Շահթախթինսկուն չվստա-հելու խնդրին, ապա Հայ պատվիրակներն իրենց այդ կարծիքը Հայտնել են Կարախանի հետ հանդիպման ժամանակ, երբ դրույցի ընթացքում անդրադարձ է կատարվել թուրքերի հետ առաջիկայում կոնֆերանս գումարելու և Հայ-թուրքական հարաբերությունների խնդրին: Հայտնելով այն մասին, որ կոնֆերանս գումարելու հարցը ղեռ լուծված չէ, որ թուրքերը համառորեն պնդում են գումարել այն Բաքվում և որ այդ հարցում տարաձայնություններ կան Անգորայի և էրզրումի միջև, ու ինքը կարծում է, որ Անգորան հակված է դիջելու, բայց Կարաբեքիրը բողոքում է, Կարախանը նաև ավելացրել է, թե անհրաժեշտ է հստակ պատկերացում ունենալ թուրքերի դիրքորոշման, ինչպես նաև այն մասին, թե «ինչպիսի ազդեցությունից է օգտվում Կարաբեքիրը»: Իսկ երբ Կարախանը նաև ասել է, որ այդ կապակցությամբ ինքը «մեծ հույսեր է կապում Շահթախթինսկու գործուղման հետ», ապա հետևել

¹ Նույն տեղում, գ. 87, թ. 1:

² Հեռախոսային այս խոսակցությունը Լոնդոն էր հաղորդել Կովկասում բրիտանական հետախուզական ծառայությունը:

³ Ծրագրված էր հանդիպում (Լենինի առաջարկությամբ) նաև Ստալինի հետ, բայց այն չի կայացել վերջինիս կույր աղիքի բորբոքման պատճառով:

¹ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 25, թ. 29:

է Հայ պատվիրակներէի պատասխանը այն մասին, որ իրենք չեն վստահում Շահթախթինսկուն: «Մեր Հայտարարութիւնը, - ասվել է վերոհիշյալ հեռախոսային խոսակցութեան ժամանակ, - որ մենք չենք վստահում Շահթախթինսկուն, ընդունվեց կասկածանքով: Մեզ մոտ ստեղծվել է տպավորություն, որ նա գտնվում է էլիավայի և Սուրհու ազդեցության տակ»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Այս նույն հեռախոսային խոսակցութեան ժամանակ Մոսկվայնը նաև հայտնել է տարածքային հարցերում Կարախանի բացասական դիրքորոշման մասին: «Ինչ վերաբերում է Կարսի և Նախիջևանի հարցին, - ասել է Կարախանը, - ապա ըստ իս հնարավոր չէ գիջումների հասնել, և ես անհրաժեշտ չեմ համարում Կարսի հարցը վերածել Անգորայի հետ խզման պատճառի»² (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Ավելորդ չենք համարում մատնանշել, որ միայն էլիավայի և Սուրհու ազդեցութեամբ չէ, որ Կարախանի մոտ (հետևապես և ՌՄՖՍՀ Արտգործոցնախարարութեան) նման մտայնություն էր ձևավորվել, այլև բոլշևիկյան բոլոր այն գործիչների, որոնք ամեն գնով քննադականների հետ համաձայնությունը համարում էին ոչ միայն Արևելքում հակահմպերիախտական շարժումների, այլև համաշխարհային հեղափոխութեան կայացման հիմնական պայման:

Ինչ վերաբերում է մեզ հետաքրքրող խնդրին՝ Շահթախթինսկու նկատմամբ անվստահութեանը, ապա ամենայն հավանականութեամբ նրա հակահայկական տրամադրությունների մասին Հայ գործիչները տեղեկացված են եղել շատ ավելի վաղ: Այդպես մտածելու հիմք է տալիս այն իրողությունը, որ Մոսկվայում կայացած հանդիպումները տեղի են ունեցել ոչ թե ղեկտեմբերի վերջերին՝ վելիբեկովի Երևան ժամանելուց հետո, այլ դրանից առաջ: Ինչպես հայտնի է, Լենինի հետ Մոսկվայնը և Տեր-Գրգորիսյանը հանդիպել են ղեկտեմբերի 13-ին, իսկ 15-ին Մոսկվայնն արդեն ճանապարհվել էր Մոսկվայից և 18-ին գտնվում էր Ռոստովում³: Իսկ դա նշանակում է, որ Տրոցկու ու Կարախանի հետ Հայ գործիչների հանդիպումը պետք է տեղի ունեցած լինի կամ Լենինի հետ նրանց հանդիպման օրը, կամ էլ մեկ օր առաջ

¹ «Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества», под. ред. Ю. Барсегова. М., 2003, стр. 337.

² Նույն տեղում:

³ Այստեղից նա Հայկական կարմիր բանակի կազմակերպման վերաբերյալ Տրոցկու հետ ունեցած զրույցի ողով նամակ է ուղարկել Օրջոնիկիձեին: Նամակը թվագրված է ղեկտեմբերի 18-ով:

կամ հետո: Ուրեմն՝ Շահթախթինսկու նկատմամբ անվստահութեան աղբյուրը վելիբեկովը չէր: Մի հանգամանք էս, բոլոր փաստերը ցույց են տալիս, որ Մոսկվայնը ղեկտեմբերի 26-ին Բեկդաղյանի հետ հեռախոսով խոսել է ոչ թե Մոսկվայից, այլ Բաքվից: Նախ, որովհետև այդ ժամանակ նա վաղուց Մոսկվայում չէր, և հետո՝ Մոսկվայի և Երևանի միջև հեռախոսային ուղիղ կապ չկար: Բացի այդ, հեռախոսային խոսակցութեանը մասնակցել է նաև Բաքվում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ Աթաբեկյանը:

Վերադառնալով Հայհեղկոմի կողմից Նախիջևանին ինքնորոշման իրավունք շնորհելու խնդրին՝ նախ ասենք, որ Հայաստանի ազգային իրավունք պահպանող մի փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ Հայհեղկոմը ղեկտեմբերի 24-ի իր նիստում լսել է «Նախիջևանի մասին ղեկավարացիայի» հարցը և որոշել հրապարակել ներկայացված ղեկավարացիան¹: Այլ տվյալներ (Հայհեղկոմում քննարկման ընթացքի, ղեկավարացիայի նախապատրաստման և այլն) չեն պահպանվել, և այդպես էլ անհայտ է մնում, թե Հայաստանի համար արտակարգ կարևորություն ունեցող այդ հարցում հեղկոմի անդամները ի՞նչ մոտեցում են դրսևորել, կամ թե ինչու է հեղկոմը այդքան արագ ու անվերապահ արձագանքել վելիբեկովի ակնհայտորեն ուռճացված տեղեկատվութեանը «Նախիջևանում մթնոլորտի շիկացման» մասին և առանց ստուգման կամ որևէ նախապայմանի (օրինակ, նախիջևանահայությունից՝ իրենց բնօրրանը վերադառնալու իրավունքի մասին) հապճեպ կատարել նրա պահանջը՝ հրապարակելով իսկապես անհաջող ու Հայ ժողովրդի շահերն անտեսող հռչակագիր: Այս առիթով քննադատական խոսք ասելով Հայհեղկոմի հասցեին՝ միաժամանակ հարկ ենք համարում ավելացնելու, որ դատելով Չիչերինին ուղարկած Լեզրանի մի ղեկուցագրից՝ Հայհեղկոմն այդ որոշումն ընդունել է Լեզրանի գիտությունը, գուցե նրա ցուցումով: Չիչերինից ուղղակի ասված է. «Հայաստանի հեղկոմը հանդիսավոր հռչակագրով Նախիջևանի բնակչությանը ինքնորոշման իրավունք է վերապահել: Դա անհրաժեշտ էր Նախիջևանը Հայաստանին միացնելու կապակցութեամբ մուսավաթիստների կողմից հարուցած թշնամական ագիտացիան կանխարգելելու համար»² (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Ինչպես տեսնում ենք, վելիբեկովը կարողացել է շինծու պատմու-

¹ ՀԱԱ ֆ. 114, ց. 1, գ. 17, թ. 18:

² Գ. Գալոյան, նշվ. աշխ., էջ 385:

Թյուններով տպավորություն թողնել: Իսկ ՀայՏեղկոմի հռչակագրում ասված էր.

«Հայաստանի անտանելի և ոճրագործ դաշնակցական կառավարության անկումից և բանվորագյուղացիության խորհրդային իշխանություն հիմնվելուց հետո մեր եղբայր Խորհրդային Ադրբեջանը հանդիսավոր ակտով ոչնչացրեց հայերի և Ադրբեջանի մեջ եղած վեճը և Նախիջևանը հայտարարեց Խորհրդային Հայաստանի անբաժան մասը: Բայց Հայաստանի խորհրդային իշխանությունը իր կարողությունը տեսնում է միայն իրեն ազգաբնակչության՝ ըստ որում նաև Նախիջևանի աշխատավոր ժողովրդի կամքի պարզ արտահայտման մեջ:

Ողջունելով Նախիջևանի Հեղկոմը՝ որպես արտահայտիչ Նախիջևանի ազգաբնակչության շահերի, որը հերոսական կարմիր բանակի օգնությամբ վայր է գցել իմպերիալիստական Անտանտայի և Անդրկովկասի ազգասերների անտանելի յուծը՝ Հայաստանի Հեղկոմը հավատացած է, որ Նախիջևանի բռնությունից ազատ աշխատավորական մասսաները կարող են տալ իրենց պարզ և որոշ կազմակերպված կարծիքը՝ իրենց ցանկալի փոխհարաբերությունների մասին՝ ամբողջ աշխատավոր Խորհրդային Հայաստանի հետ»¹:

Մենք հռչակագիրը ամբողջությամբ մեջբերեցինք, որպեսզի ընթերցողն էլ տեսնի ու համոզվի, թե որքան թույլ, անսկզբունք ու ոչ հայանպաստ փաստաթուղթ էր այն: Նրանում ոչ մի խոսք չկա Նախիջևանի երկրամասի նկատմամբ Հայաստանի իրավունքների մասին, ոչ մի նախապայման չի առաջադրված: Մինչև 1918-1919թթ. բռնագաղթը երկրամասի ազգաբնակչության շուրջ 35-40 տոկոսը կազմող նախիջևանահայերի շահերն ու իրավունքները մոռացության են տրված: Հռչակագրի հեղինակների ամենամեծ բացթողումը համարում ենք այն, որ որպես ինքնորոշման իրավունքի իրագործման նախապայման չի առաջադրվել նախիջևանահայության անպայման վերադարձի և հանրաքվեի մասնակցելու պահանջ: Եվ այդ հռչակագրի տակ դրված է Հայհեղկոմի նախագահ Կասյանի և անդամներ Ավիսի ու Բեզգադյանի ստորագրությունը: Ճիշտ է, բուլնիկյան ղեկավար չրջանների համար ինքնորոշման իրավունքը ավելի շատ լողունգ էր, քան գործունեության ուղեցույց: Հանրահայտ է, օրինակ, որ չնայած Նարիմանովի հռչակագրին, Լեոնային Ղարաբաղի Հայությանն այդպես էլ ինքնորոշվելու հնարավորություն չտրվեց: Նախիջևանի հարցն էլ հանրա-

քվեի միջոցով չլուծվեց, թեև ադրբեջանցի պատմաբանները, խոսքները մեկ արած, գրում են, թե Նախիջևանի հարցը լուծվել է հանրաքվեի միջոցով, և որ ազգաբնակչության 90 տոկոսն արտահայտվել է Ադրբեջանի օգտին: Այսպես, օրինակ, Գ. Մաղաթովը գրում է. «1921թ. սկզբին Նախիջևանի քաղաքներում և գյուղերում Ադրբեջանական ԽՍՀ, Հայկական ԽՍՀ, ՌՍՖՍՀ և այլ ներկայացուցիչներ ազգաբնակչության մեջ հարցում են կատարել Ադրբեջանի հեղկոմի և Հայաստանի հեղկոմի ղեկավարների կապակցությամբ: Հանրաքվեի արդյունքում բնակչության 90 %-ից ավելին արտահայտվել է այն բանի օգտին, որ Նախիջևանը մնա Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմում՝ ինքնավար հանրապետության իրավունքով»¹:

Հետագա շարադրանքում մենք դեռ կտեսնենք, թե ինչպես է լուծվել Նախիջևանի հարցը, իսկ հիմա ուղղակի նշենք, որ անլուրջ է խոսել երկրամասում որևէ հանրաքվե կատարվելու մասին, առավել ևս Հայաստանի և Ռուսաստանի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ ու ոչինչ չասել այն մասին, որ նախիջևանահայությունը գրկված էր այդ իրավունքից: Կտեսնենք նաև, որ Վեյսալ-բեյի կարգադրությամբ Հայաստանի ներկայացուցիչներին Նախիջևանի տարածք մտնել չէր թույլատրվում: Մինչդեռ ադրբեջանցի պատմաբանը, շարունակելով կեղծիքը, գրում է. «...հետագա տարիներին Կոմունիստական կուսակցությունը և Խորհրդային կառավարությունը Նախիջևանի ԻՍՄՀ-ում ազգային պետական շինարարության գործում ելնում էին աշխատավորության այդ կամաարտահայտությունից»²:

Վերադառնալով Հայհեղկոմի ղեկավարների 24-ի նիստին՝ հարկ ենք համարում ավելացնել, որ այդ նիստում լսվել է նաև Նախիջևանում գտնվող Հայ ռազմագերիների մասին հարցը: Բանն այն է, որ նախորդ օրը՝ ղեկավարների 23-ին, վկայակոչելով Նախիջևանից վերադարձած ականատեսին, Ղամարլուից Երևան հղված հեռագրում հայտնվել էր, որ Նախիջևանում գտնվող Հայ ռազմագերիները «սարսափելի վիճակում են, բոլորը մերկացված են»: Ինչպես երևում է, ռազմագերիներին մերկացնելը և միայն ներքնաշորերով թողնելը (լավագույն դեպքում) թուրքերի մեջ սովորական բան էր: Նրանք այդպես էին վարվել նաև Կարսում գերի ընկած Հայ զինվորների հետ, որի հետևանքով գերիների մեծ մասը մահացել էր ցրտահարությունից: Փորձելով Նախիջևանում

¹ «Կոմունիստ», 28 դեկտեմբերի 1920թ.:

¹ Գ. Մաղաթով, նշվ. աշխ., էջ 95:

² Նույն տեղում:

պահվող Հայ ռազմագերիներին փրկել նույն ճակատագրից՝ Հայհեղկոմը կայացրել էր որոշում. «Ընկ. Վելիբեկովի գնացքին կցելով մի քանի վագոններ, Հանձնարարել նրան տեղ Հասնելուս պես Նախիջևանում գտնվող Հայ ռազմագերիներին տեղավորել նրանցում և բրիգադի հրամանատարի աջակցությամբ վերադարձնել Երևան»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, որոշման մեջ Հայ ռազմագերիների թվի մասին ոչինչ չի ասված, նաև պարզ չէ, թե խոսքը միայն վերջին պատերազմում, թե՞ նաև 1919թ. իրադարձությունների ժամանակ գերության մեջ հայտնված դիմվորների մասին է: Որոշակի է միայն մի բան. Հայ ռազմագերիներին առանց թուրքական զորամասի հրամանատարի թույլտվության վերադարձնել չէին կարող, այլապես ռուսական զորամասի հրամանատարի աջակցությամբ դիմելու կարիք չէր լինի:

Թեև ղեկտեմբերի 24-ի նիստի արձանագրությունների մեջ չի մտցված, բայց այլ փաստաթղթերից տեղեկանում ենք, որ Վելիբեկովի երևանյան բանակցությունների արդյունքում Հայհեղկոմը նաև 20 մյն. ռուբլի էր հատկացրել Նախիջևանին: Թե ինչ նպատակով է այն տրվել, միայն ենթադրել կարելի է, բայց հատկանշական է, որ սովահար ու գաղթականներով լի Հայաստանը, որտեղ օրական մի քանի տասնյակ մարդ սովամահ էր լինում, նման չոչափելի գումար է հատկացնում իր նկատմամբ թշնամարար տրամադրված երկրամասի կարիքների համար: Ջի բացառվում, իհարկե, որ Հայհեղկոմի այդ քայլը քաղաքական նպատակներով էր թելադրված, թեև չենք կարծում, թե Կասյանը և մյուսները հնարավոր համարելին նման միջոցներով Նախիջևանի մուսուլմաններին տրամադրել Հայաստանի օգտին: Ասենք նաև, որ նախօրեին Հայհեղկոմը ինժեներ Ջարգարյանի ղեկավարությամբ մի հատուկ բանվորական գնացք էր ուղարկել Նախիջևան՝ երկաթուղային և հեռախոսային ցանցը նորոգելու և Երևանի հետ բնականոն կապը վերականգնելու նպատակով: Իսկ մի քանի օր անց (ամբի ճիշտ՝ հունվարի սկզբին) Հայհեղկոմը մահճակալների համակրանքը շահելու ուղղությամբ մի քայլ ևս կատարեց. Ս. Կասյանի ստորագրությամբ մի ընդարձակ հեռագիր ուղարկեց Ն. Նարիմանովին, որում իր հիացմունքն էր արտահայտում Լեոնային Ղարաբաղի, Զանգեզուրի և Նախիջևանի վերաբերյալ Ադրբեյջանի հեղկոմի նոյեմբերի 30-ի հռչակագրի կապակցությամբ, հավաստիացնում, որ Ադրբեյջանի կողմից այդ հարցերի արդարացի լուծումը երկու հանրապետությունների քաղաքական և տնտեսական ընկերակցության հիմք է դնում, և որ

«այսուհետ Սորհրդային Հայաստանի սահմաններում օտարածիներին և այլադավանների բիրտ ու անմիտ Հալածանքներն այլևս տեղ չունեն և խորհրդային կարգերի բոլոր բարիքները հավասարապես կտարածվեն Հայաստանի բոլոր քաղաքացիների վրա»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Թե ինչ «բիրտ ու անմիտ Հալածանքներ» են կիրառվել նախախորհրդային Հայաստանում այլադավանների և օտարածիների նկատմամբ, դա Կասյանի գաղտնիքն է, և հակառակն ապացուցելը մեր խնդիրը չէ: Բայց գաղտնիք է մնում նաև այն, թե ինչ նպատակ էր հետապնդում Կասյանն այս հեռագրով. ինչու՞ նա Նարիմանովի հռչակագրին արձագանքում է չուրջ մեկ ամիս հետո, և արդյո՞ք դա կապված էր Նախիջևանի խնդրի շուրջ ղեկտեմբերի վերջին օրերին ծավալված քննարկումների հետ:

«Քաղաքականությունը հաշիվ է», - ասում են քաղաքական գործիչները: Դա նշանակում է, որ քաղաքականության մեջ շահում են նրանք, ովքեր ճիշտ են հաշվարկում իրենց ձեռնարկած քայլերի հնարավոր հետևանքները: Արդյո՞ք ճիշտ էր հաշվարկել ու ճիշտ քաղաքական գիծ որդեգրել Հայհեղկոմը Վելիբեկովին ամեն հարցում ընդառաջելու և Նախիջևանին առանց նախապայմանների ինքնորոշման իրավունք տալու խնդրում, ցույց պետք է տար մոտիկ ապագան:

* * *

Մինչ Հայհեղկոմը Հայերի և ադրբեյջանցիների հաշտեցման համար ուղիներ էր փնտրում, Նախիջևանի թուրքական հրամանատարությունը երկրամասը Հայաստանից կտրելու և ամբողջովին թուրքիայի գերիշխանությանը ենթարկելու ուղղությամբ կտրուկ քայլեր էր ձեռնարկում, փակում Երևանից Նախիջևան տանող խճուղային և երկաթուղային բոլոր ճանապարհները: Դեռ Հայհեղկոմի վերը նշված նիստի նախօրեին՝ ղեկտեմբերի 23-ին, Ղամարլուի ջոկատի շտաբի պետ Ահարոնովը և զինկոմ Մխչյանը հեռագրել էին Երևան, թե Նախիջևանից վերադարձած ինժեներ Ջարգարյանը հայտնում է, որ «Նախիջևանում թուրքական իշխանություն է հռչակված, թուրքերը գրավել են քաղաքը, Արաղդայան կայարանում գնացքը կանգնեցվել և ստուգվել է թուրք սպայի և 15 ասկյարների կողմից, ըստ որում, սպան պահանջվել է թուրքական անցագիր»² և հայտարարել, որ այսուհետ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 17, թ. 18:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1207, փ. 11:

² Նույն տեղում, գ. 1176, փ. 10:

առանց թուրքական անցագրի ոչ մի գնացք չի թողնելու: Հեռագրում նաև ասված էր, որ «Արարատ կայարանում, այսինքն չեզոք գոտում, հանդիպել են երեք սպանների»: Այդ հանգամանքը առիթ է տվել, որ հատուկ հեռագրով Ս. Կասյանի ուշադրությունը հրավիրվի այդ փաստի վրա և առաջարկվի միջոցներ ձեռնարկել «նախօրոք կանգնեցնելու դեպի չեզոք գոտի թուրքերի ենթադրվող շարժումը»:

Դեկտեմբերյան այդ օրերին Վեյսալ-բեյի հակահայկական ու նաև հակախորհրդային գործունեության մասին վկայություն կա նաև Վելիբեկովի՝ վերը հիշատակած ղեկուցագրում: Խոսելով Երևանում իր ձեռք բերած հաջողության մասին՝ նա գրում է. «Ես անմիջապես վերադարձա Նախիջևան, որպեսզի տեղեկացնեմ ընակչությանը ղեկավարացի մասին: Տեղ հասնելով ես չճանաչեցի Նախիջևանը: Սահմանի վրա թուրքական ջոկատ էր կարգված, որը կանգնեցնում էր Հայաստանից Նախիջևանի չրջան ուղարկվող բոլոր գնացքները (այդ թվում և իմ): Քարոզիչներ էին ուղարկված բոլոր չրջանները, որոնք գոտում էին Խորհրդային Նախիջևանի նկատմամբ թուրքիայի պրոտեկտորատի մասին: Հիմնարկություններից (գլխավորապես ղինկոմիսարիատից) վտարվել էին կոմունիստները...» և այլն¹:

Ծարուր-Նախիջևանում թուրք ղինկոռականության հակահայկական գործունեությունը չէր կարող առաջ չբերել Հայհեղկոմի անհանգստությունը, բայց միջամտության որևէ միջոց չունենալով՝ նա հարկադրված դիմում է Լեզրանի օգնությանը: Վերջինիս կարգադրությամբ ղեկտեմբերի 26-ին տեղում իրադրությունը ծանոթանալու և համապատասխան ղեկուցում ներկայացնելու նպատակով Ծարուր-Նախիջևան է գործուղվում 2-18 բրիգադի հրամանատար Երմոլենկոն առաջին բրիգադի հրամանատարի և ղինկոմ Մխչյանի ուղեկցությամբ: Դեկտեմբերի 27-ին Լեզրանին և Ավիսին (Խորհրդային Հայաստանի ռազմական կոմիսար) հասցեագրած ղեկուցագրում Երմոլենկոն հաստատում է այն իրողությունը, որ «թուրքական ջոկատի հրամանատար Վեյսալ-բեյը իրեն հռչակել է արտակարգ կոմիսար Օրդուբադից մինչև Նորաչեն ներառյալ՝ հենվելով թուրքական կառավարության հետ դաշնակիցների (ստորագրած) պայմանագրի վրա, ավելացնելով, որ իրեն ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար է հռչակում, այսինքն մինչև որ թուրքիայից այդպիսին կժամանի»²: Զեկուցագրում նաև ասվում է, որ

Վեյսալ-բեյը բանտերից ազատ է արձակել բոլոր հակահեղափոխականներին, և որ թուրք էմիսարները թուրքամետ ուժեղ քարոզչություն են ծավալել: Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում ազգարնակչության կողմնորոշման մասին նրա ներկայացրած կարծիքը. «Համաձայն ընկ. Ստուդենի Հայտարարության, եթե ընակչությանն ինքնուրույն կողմնորոշման հնարավորություն տրվի, ապա այն անպայման կհակվի դեպի թուրքիա, քան դեպի Խորհրդային Հայաստան, բայց եթե առաջարկվի խորհրդառուսական իշխանություն, ապա նրանք անպայման կհրաժարվեն առաջին երկուսից հօգուտ վերջինի»³: Երմոլենկոն նաև ճշգրտված տեղեկություն է հաղորդում Վեյսալ-բեյի տնօրինության տակ գտնվող թուրքական ուժերի թվաքանակի մասին, որից պարզ է դառնում, որ նրանց թիվը պատերազմի ավարտից հետո զգալիորեն կրճատվել էր: «Շարուրի և Նախիջևանի չրջաններում թուրքական զորքերի թվաքանակը ճշտորեն ստուգված տվյալներով կազմում է հետևակի 8 վաշտ (յուրաքանչյուրում 30 մարդ), 8 գնդացիներով և մեկ լեռնային հրանոթով, - գրում է Երմոլենկոն: - Այդ զորամասերը տեղաբաշխված են հետևյալ կերպ. 2 վաշտ (60 մարդ)՝ Նորաչենում 4 գնդացիներով, Արարատ և Արագոյայան կայարաններում՝ 1 վաշտ, Նախիջևանում 2 վաշտ 4 գնդացիներով, Ծահթալթիում 2 վաշտ մեկ լեռնային հրանոթով, Սաղարակում 1 վաշտ: Ոչ մի այլ ուժ նշված չընկած Վեյսալ-բեյի տնօրինության տակ չկա, բայց հիմք կա ենթադրելու, որ Վեյսալ-բեյը կապ ունի Բզզիբի խմբավորման հետ, քանի որ պահակակետ է պահում Արարատ կայարանում և աչալըջորեն հսկում Արաքսի ափը»²:

Դատելով Բ. Լեզրանի հետագա քայլերից՝ պետք է ենթադրել, որ Նախիջևանում թուրք գործակալների հակախորհրդային գործունեության և ազգարնակչության թուրքամետ կողմնորոշման մասին Երմոլենկոյի հաղորդածը խիստ անհանգստացրել է նրան: Դեկտեմբերի 30-ին Մոսկվա՝ Գ. Ջիչերինին ուղարկած ընդարձակ ղեկուցման մեջ ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացնելով Նախիջևանում տիրող իրադրությունը (իշխանությունը զավթելու ուղղությամբ Վեյսալ-բեյի ձեռնարկած քայլերը, Հայհեղկոմի կողմից Նախիջևանին ինքնորոշման իրավունք վերապահելը, ազգարնակչության մեջ թուրքամետ տրամադրությունների առկայությունը և այլն)՝ Լեզրանը այսպիսի առա-

¹ Նույն տեղում:

² ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 25, թ. 30:

³ Նույն տեղում:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

ջարկ է անում. «Անհրաժեշտ են համարում ժամանակավորապես՝ մինչև բնակչության կամքի պարզելը և ուսում-թուրքական առաջիկա խորհրդաժողովում Նախիջևանի պետական պատկանելիության հարցի լուծումը, Նախիջևանում կոմիսար նշանակել Ռուսաստանի կառավարության կողմից»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Անտարակույս է, որ ուսական կառավարության կողմից Նախիջևանի կոմիսար նշանակելու մտահղացման համար հիմք է ծառայել Երմոլենկոյի ղեկուցադրում տեղ գտած այն կարծիքը, բայց որի՝ Նախիջևանի ազգարնակչությունը ուսական իշխանությունը կգերադասի հայկականից ու թուրքականից: Սակայն չի կարող տարակուսանք չառաջացնել այն հանգամանքը, որ Լեզրանը, որը մինչ այդ բազմիցս հայտարարել էր, թե չի կարելի Հայաստանը թողնել առանց Նախիջևանի, ճիշտ այնպես, ինչպես որ չի կարելի տնամերձը թողնել առանց Ջրհորի, հիմա հանկարծ փոխում է իր կարծիքը և խոսում ազգաբնակչության կամաարտահայտության ու ուսում-թուրքական կոնֆերանսում այդ երկրամասի պետական պատկանելիության հարցի լուծման մասին: Ինչո՞վ բացատրել: Կարծում ենք, այլ ելք չտեսնելով, Լեզրանն իր այդ նոր առաջարկությամբ պարզապես փորձում էր Նախիջևանի մահմեդականներին Ռուսաստանի կողմը գրավել և փրկել երկրամասը թուրքերի ոտնձգություններից: Նման ենթադրության օգտին է խոսում նաև այն իրողությունը, որ Լեզրանը, չբավարարվելով տեղական գործիչներից ստացված ինֆորմացիայով, որոշել էր անձամբ լինել Նախիջևանում և տեղում ծանոթանալ իրադրությանը: Այդ մասին վկայություն կա Նախիջևանի փախստականներին օգնություն կազմակերպող ջոկատում Հայկոմկուսի լիազոր ներկայացուցիչ Հատիկ Ազիզյանի մի զեկուցագրում: Նա գրում է. «Ինչպես հայտնի է, ընկ. Լեզրանը Նախիջևանում էր հունվարի 2-ին, իսկ 3-ին վերադարձավ Երևան»²: Ո՞ւմ հետ է հանդիպել և ինչի՞ մասին բանակցել. բնական է, որ Ազիզյանն իմանալ չէր կարող և այդ մասին ոչինչ չի ասում: Առավել քան տարօրինակ է, որ Լեզրանի Նախիջևանյան այցելության մասին ոչ մի հիշատակություն չկա Նախիջևանի արտակարգ կոմիսարի՝ Վելիբեկովի ղեկուցադրելում, մարդ, որն անտարակույս գտնվել է իրադարձությունների կենտրոնում: Մինչդեռ ահա Անդրկովկասի բրիտանական հրամանատարությունը տեղեկություններ էր հավաքել

ոչ միայն Լեզրանի այցի, այլև նրա հանդիպումների ու հետապնդած նպատակի մասին: 1921թ. հունվարի 27-ին Լոնդոն ուղարկած հաղորդագրության մեջ գնդ. Ստոքսը հայտնում էր, թե Լեզրանը հունվարի 1-ին «ժամանել էր Նախիջևան, որպեսզի ապահովեր Նախիջևանի միացումը Հայաստանին, բայց հաղորդում են, որ տեղի հեղափոխական կոմիտեն որոշել է սպասել Մոսկվայում առաջիկայում տեղի ունենալիք խորհրդաժողովի արդյունքներին»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Չենք կարծում, թե Լեզրանի Նախիջևանյան այցելության նպատակը երկրամասը Հայաստանին միացնելն էր, ինչպես Ստոքսն է ներկայացրել նշված հաղորդագրությունում: Լեզրանը չէր կարող ընդամենը երկու օր առաջ (դեկտեմբերի 30-ին) Ջիչերինին ուղարկած գրությամբ առաջարկել Նախիջևանում ուսական կառավարության ներկայացուցիչ նշանակել և երկրամասի ճակատագրի որոշումը հետաձգել մինչև ազգարնակչության կամաարտահայտության կազմակերպումը ու Մոսկվայի ուսում-թուրքական կոնֆերանսում նրա պատկանելիության հարցի լուծումը, իսկ երկու օր հետո Նախիջևանը Հայաստանին միացնելու ուղղությամբ քայլեր ձեռնարկել: Ո՞չ, առավել հավանականն այն է, որ Նախիջևանի հեղկոմի հետ հանդիպման ժամանակ հենց իր առաջ քաշած հարցերի մասին է գրուցել: Գուցե հենց դա է պատճառը, որ այդ հանդիպման մասին որևէ պաշտոնական հայտարարություն չի արվել: Բնական է, որ նման ղեպքում ծայր առնելին ասեկոսենք, տարածվելին ամեն կարգի լուրեր: Սակայն նաև չի բացառվում, որ Լեզրանն այնուամենայնիվ շոշափել է երկրամասը Հայաստանին միացնելու հնարավորության հարցը և ցանկացել պարզել այդ խնդրում Նախիջևանի թե՛ ղեկավարության և թե՛ ազգարնակչության տրամադրությունը: Դա ևս հնարավոր է, մանավանդ եթե նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ Լեզրանի այդ այցից չորս օր անց՝ հունվարի 7-ին, Հայաստանից ժամանած գործիչներին Նախիջևանում միտինգ գումարելու հնարավորություն տրվեց: Վերջապես չպետք է անտեսել և այն, որ կովկասի ճակատագիրը տնօրինողները՝ Ստալինը, Սրջոնիկիձեն, դեռևս հաստատուն կերպով կանգնած էին Նախիջևանը Հայաստանի կազմում տեսնելու տեսակետի վրա:

Դատելով Վելիբեկովի՝ Նախիջևան վերադառնալուց և Հայհեղկոմի ղեկավարացիայի մասին միտինգներում հայտարարություններ անելուց հետո Վեյսալ-բեյի և Բ. Շահթախթինսկու պահվածքից՝ պետք

¹ Գ. Գալոյան, նշվ. աշխ., էջ 385:

² ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 22, թ. 7:

¹ Գ. Գալոյան, նշվ. աշխ., էջ 415:

է ենթադրել, որ նրանք սկզբում գոհ էին Վելիբրեկովի երևանյան առաքելութեան արդունքներից: Նման ենթադրություն անելու իրավունք է տալիս այն փաստը, որ Վեյսալ-բեյն իսկույն հայտարարել էր, որ վայր է դնում արտակարգ կոմիսարի պաշտոնը, և հետագայ էր Շահ-թախթի: Նրա հետ Շահ-թախթի էր գնացել նաև Բ. Շահ-թախթինսկին: Եվ մի որոշ ժամանակ (չուրջ 8-10 օր) թուրք զինվորականությունն իրեն հանգիստ էր պահում: Սակայն դա կարճ տևեց, Վեյսալ-բեյը շուտով նորից ակտիվացավ՝ կապված Լեզրանի այցի և տարածված այն լուրերի հետ, որ իբր այդ այցի նպատակը Նախիջևանի երկրամասը Հայաստանին միացնելն է՝ և որ Վելիբրեկովը ծախվել է Հայաստանին՝ ստանալով 20 միլն. ուրլի: Հունվարի 5-ին (1921թ.) Վեյսալ-բեյը Վելիբրեկովին ուղարկած հեռախոսագրով պահանջում է Արևելյան ճակատի հրամանատարությունը զեկուցելու համար.

«1. Շտապ ուղարկել Հայաստանի հեղկոմի ղեկրետի պատճենը, որ Դուք անձամբ եք բերել և հայտարարել բնակչությանը:

2. Ի՞նչ պաշտոն եք Դուք զբաղեցնում Նախիջևանում և ո՞ւմ կողմից եք նշանակված:

3. Ստացված է տեղեկություն, որ Դուք Երևանից բերել եք քսան միլիոն ուրլի: Հայտնեցեք, ճի՞շտ է դա, թե՞ ոչ»:

Ուշադրավ է, որ Վեյսալ-բեյն այս գրություն տակ առաջին անգամ ստորագրել է ոչ միայն որպես Նախիջևանում գտնվող «թուրքական կարմիր ջոկատի հրամանատար», այլև «Արևելյան ճակատի դիվանագիտական ներկայացուցիչ»:

Վելիբրեկովն անմիջապես պատասխանում է Վեյսալ-բեյին, ուղարկում Նախիջևանին ինքնորոշման իրավունք վերապահող Հայհեղկոմի ղեկրետի պատճենը, տեղեկացնում, որ ինքը Նախիջևանի արտակարգ կոմիսար է նշանակված բոլշևիկյան կուսակցության կոնտրոլի կողմից ու միաժամանակ հանդիսանում է 11-րդ Կարմիր բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի լիազորը: Բայց բառացիորեն ոչինչ չի ասում այն մասին, որ ինքը Նախիջևանի արտակարգ կոմիսար է նշանակված նաև Հայաստանի հեղկոմի կողմից: Կարծում ենք՝ պատճառը թուրքերին չզբոսնելու ցանկությունն էր: Տեղին ենք համարում նաև ավելացնել, որ հետագայում էլ նա ոչ մի անգամ (ոչ զեկուցագրերում, ոչ էլ հրապարակային որևէ ելույթում) չի հիշատակել Հայհեղկոմի կողմից Նախիջևանի արտակարգ կոմիսար նշանակվելու փաստի մասին: Ինչ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 25, թ. 31:

վերաբերում է երրորդ կետին, ապա Վելիբրեկովը հաստատել է Երևանից 20 միլիոն ուրլի բերելու փաստը և ավելացրել, որ այդ գումարը Նախիջևանին տրամադրել է Սորհրդային Ռուսաստանը, և «ինչպես որ Ազրբեջանն է հանդիսանում փոխանցման կետ Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև, այնպես էլ Սորհրդային Հայաստանը կձառայի որպես փոխանցման կետ Ռուսաստանի, Ազրբեջանի և Սորհրդային Նախիջևանի միջև»¹:

Սակայն երկրորդ կետի վերաբերյալ Վելիբրեկովի տված պատասխանը բոլոր երևույթին չէր բավարարել Վեյսալ-բեյին, և երևա՞ որ անց՝ հունվարի 8-ին, մի նոր, ավելի ընդարձակ (վեց կետերից բաղկացած) գրություն է ուղարկում Վելիբրեկովին, որի առաջին կետում դարձյալ առաջ է քաշում վերջինիս լիազորությունների հարցը:

«Ես, որպես Արևելյան ճակատի գլխավոր հրամանատարության քաղաքական ներկայացուցիչ, - ասված է նրանում, - իմ կառավարությանը ղեկուցելու համար պաշտոնապես հարցնում են Ձեզ հետևյալի մասին:

1. Նկատի ունենալով ձևավորված նոր պատմական իրողությունները, լսնդրում եմ, եթե հնարավոր է, Նախիջևանում կապի սպա Իքմեթին ներկայացնել Ձեր մանդատը Ձեզ Նախիջևանի արտակարգ կոմիսար նշանակելու մասին և, եթե հնարավոր է, Ձեր մանդատի պատճենը ուղարկել ինձ, եթե հնարավոր չէ, ապա ի՞նչ պատճառներով»²:

Ինչպես տեսնում ենք, այս անգամ Վեյսալ-բեյն արդեն հանդես է գալիս միայն որպես Թուրքիայի արևելյան ճակատի գլխավոր հրամանատարության քաղաքական ներկայացուցիչ, բայց նաև հայտարարում, թե այդ ամենը անհրաժեշտ է իր կառավարությանը ղեկուցելու համար (նա կարող էր ղեկուցել իր հրամանատարությանը և ոչ կառավարությանը): Իսկ Վելիբրեկովի մանդատի մասին իր պահանջը պատճառաբանում «ձևավորված նոր պատմական իրողություններով»՝ անտարակույս նկատի ունենալով Թուրք-Հայկական պատերազմն ու Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը և ոչ թե Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը: Ընդհանրապես, Վեյսալ-բեյի այս գրությունը բովանդակության առումով չափազանց հետաքրքիր է ու նաև բնութագրական՝ Նախիջևանի հարցում Անկարայի կառավարության վարած քաղաքականությունը բացահայտելու տեսակետից: Նրանում

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, գ. 22, թ. 15:

Նախիջևանի իշխանություններին ներկայացված մի շարք պահանջներ ու մեղադրանքներ կան, որոնցում Վեյիթեկոպի դիտումն է որպես Հայաստան գործիչ: Դա Հատկապես արտահայտված է 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ կետերում, որոնք և ներկայացնում ենք ընթերցողի ուշադրությանը.

«2. 36թ.¹ այս ամսի 7-ին մի Հայ միտինգ է կազմակերպել. ողջունել Հայկական կառավարությանը, Նախիջևանի շրջանի բնակչությանը ու փորձել ստորագրություններ հավաքել Նախիջևանը Հայաստանին միացնելու համար: Իհարկե, նա լիազորություններ ունի և պետք է ներկայացնի Նախիջևանի կառավարությանը: Կասկած չկա, որ այդ Հայր պաշտոնական անձ է: Ինչո՞ւ Դուք Երևանի Հեղկոմից կարգադրագիր չեք ստացել այդ Հային աջակցելու վերաբերյալ, եթե ստացել եք, ապա խնդրում եմ պատճենը ներկայացնել ինձ:

3. Թույլ կտա՞ կառավարությունը Թուրքիայից եկող ընկերույքը (գումարել) միտինգ հօգուտ թուրքական կառավարության, եթե ոչ, ապա ինչո՞ւմն է տարբերությունը:

4. Բնակչությունը՝ չիմանալով բանն ինչումն է, Ձեր գիտությունը ազիտատորներ են ուղարկվել բոլոր գյուղերը, որոնք գովաբանելով Հայերին, նկարագրում են թուրքական բռնության սարսափները: Վերոհիշյալը ապացուցող պաշտոնական փաստաթուղթ ունենք: Ոտրհրդային իշխանության ծրագրում կա՞ ազիտացիա այս կամ այն պետության օգտին: Եթե թուրքերն էլ այնպես վարվեն, ինչպես Դուք այժմ վարվում եք և եթե բնակչությունը բաժանվի երկու լազերի ու Հեղկոմի աշխատավոր բնակչության անմեղ արյունը, ո՞վ դրա համար պատասխանատու կլինի: Ընդունենք, թե մեղավորը թուրքերն են, ապա ինչո՞ւ Հայերի օգտին քարոզել կարելի է, իսկ թուրքերի օգտին՝ չի կարելի?»:

Վկայակոչելով Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ու հանդես գալով որպես Նախիջևանի խորհրդային իշխանության և աշխատավոր ժողովրդի շահերի պաշտպան՝ գրության 5-րդ և 6-րդ կետերում Վեյսալ-բեյը Վեյիթեկոպին այլ կարգի մեղադրանքներ էլ է ներկայացնում (աշխատավորական զանգվածների շահերի ոտնահարում, հանցագործների ու կուլակների պաշտպանություն և այլն): Այդ հարցերին մենք չենք անդրադառնա, քանի որ, նախ, Հեռու են մեր Հետապնդած

խնդիրներից և Հետո՝ ասված են ի միջի այլոց, կարծես թե մերկապարանոց չլինելու համար: Իսկ գլխավորը՝ գրության առանցքը, ինչպես վերը տեսանք, Հունվարի 7-ին Նախիջևան քաղաքում կազմակերպված միտինգն էր, որի նպատակը. բոլոր Վեյսալ-բեյի, Հայաստանին միանալու օգտին ստորագրություններ հավաքելն էր: Ուրեմն, փորձենք պարզել, թե դա ի՞նչ միտինգ էր, ովքեր էին կազմակերպել և արդյո՞ք Հայաստանին միանալու օգտին ստորագրություններ հավաքելու փորձ է կատարվել:

ՀՀ ազգային արխիվում երկու փաստաթուղթ կա, որոնցում խոսվում է այդ միտինգի մասին: Մեկը Վեյիթեկոպի Հունվարի 23-ի ղեկուցազիւրն է, որում այդ հարցը շոշովված է շատ հակիրճ: Մյուսը՝ Հատիկ Ազիզյանի վերը հիշատակած ղեկուցազիւրն է, որտեղ միտինգի ընթացքը նկարագրված է բավական մանրամասնությամբ՝ ականատեսի ու մասնակցի դիրքերից: Ոտնելով այն մասին, որ ներկա պահին Նախիջևանում թուրքերի հիմնական խնդիրը «անարխիա առաջացնելը և խորհրդային իշխանության վարկարեկելն է», և որ այդ նպատակով նրանք խորհրդային մարմիններում իրենց ունեցած Հայտնի ու զաղտնի գործակալների միջոցով ինքնակամ ունեկողիցիաներ ու ձերբակալություններ են կատարում, շ. Ազիզյանը որպես այդ քաղաքականության վառ ապացույց վկայակոչում է նաև Հունվարի 7-ին Նախիջևան քաղաքում կոմունիստների կազմակերպած միտինգի ձախողումը թուրք գործակալների կողմից:

Ըստ շ. Ազիզյանի՝ սկզբում ամեն ինչ հանգիստ էր ընթանում, ելույթ են ունենում Նախիջևանի կոմկուսի քարտուղար Սուլեյմանովը, ինքը՝ Ազիզյանը, և նրա Հետ Երևանից եկած Ախունդովը, որը գործուղված էր Նախիջևան կոմունիստների երիտասարդական միության կենտկոմի կողմից: «Այնուհետև կարգապահ րանաձևը, - գրում է Ազիզյանը, - որը կազմված լինելով իմ կողմից՝ ընկ. Սուլեյմանովի մասնակցությամբ, ղեռ հարևան սենյակում՝ մեր համաձայնությամբ և տեղական կոմկուսի (անդամության) թեկնածուներ զրանցված մի քանի ընկերների մասնակցությամբ, վերամշակման էր ենթարկվել: Բանն այն է, որ սկզբում բանաձևը ամենաանմեղ ձևով էր կազմված: Երկու կես կար. ողջունել Հայաստանում բանվորագյուղացիական Հե-ղափոխությունը և Հայ աշխատավորների Հետ միասին պայքարել խորհրդային իշխանության ամրապնդման համար (իհարկե, բոլորովին

¹ Պետք է լինել 1336թ (խլամական տոմար), որը համապատասխանում է քրիստոնեական տոմարի 1921թ-ին:

² ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 22, թ. 15-16:

¹ Միտինգը տեղի էր ունենում գահլիճում:

չմատնանշելով, թե որ)»¹: Ազիզյանն այնուհետև պատմում է, որ համակրողներն առաջարկեցին միտինգի կողմից ընդունելիք բանաձևում կետ ավելացնել, որով ողջունում էին Հայաստանի հեղկոմի կողմից Նախիջևանին ինքնորոշման իրավունք չնորհող ղեկավարացիան, և թեև դրանով իսկ բանաձևը որոշ չափով սեպարատիզմի երանգ էր ստանում, բայց իրենք համաձայնել են դրան: «Ե՛վ ահա, երբ այդ վերանշակված բանաձևը ընթերցվեց դահլիճում, – շարունակում է Ազիզյանը, – պատասխանը լիակատար լուռությունն էր: Այնուհետև սկսվում է միտինգի կազմակերպված տապալումը: “Համակրող ընկերները”, որոնք մասնակցել էին բանաձևի մշակմանը, հանկարծ, մեզ համար անսպասելի կերպով, սկսում են կատաղի քննադատել բանաձևը: Դրանք թուրքերի ակնհայտ գործակալներն էին, որոնք սողոսկել էին կոմունիստական միջավայր»²: Դահլիճում միտնոցրտն ավելի է շիկանում, Սուլեյմանովի և Ախունդովի բացատրությունների թշնամարար են ընդունվում, իսկ թուրք գործակալների ամեն մի խոսքը արժանանում է միտինգավորների բուռն համակրանքին: Դահլիճում հայտնվում են նաև ծպտված թուրք ասկյարներ, և միտինգը շարունակելը դառնում է անխմաստ:

Վելիբեկովի գեկուցագրից տեղեկանում ենք, որ թուրք գործակալները չեն բավարարվել միայն միտինգի տապալումով: Կապի սպա Իքմեթը, ներկայանալով Վելիբեկովին, Վեյսալ-բեյի անունից պահանջել է ձերբակալել միտինգը կազմակերպողներին՝ Սուլեյմանովին, Ազիզյանին և Ախունդովին: Բավարարում չստանալով՝ թուրք գործակալները նույն օրը միտինգ են կազմակերպել գնդում և որոշել զինաթափել Չեկային (Արտակարգ հանձնաժողով), գրավել բանտը և ազատել հակասորհրդային տարրերին ու հանցագործներին: Սակայն Վելիբեկովին հաջողվել է գնդի հրամանատարին համոզել թույլ չտալու հակասորհանական գործողություններ:

Նախիջևանի գունդը դարձել էր այն հիմնական ուժը, որի միջոցով Վեյսալ-բեյը քաղաքում և նրա շրջապատում ինքնակամ բռնագրավումներ ու ձերբակալություններ էր կատարում՝ անարխիստ առաջացնելու և խորհրդային իշխանությունը վարկաբեկելու նպատակով: Գնդի սպայական կազմի զգալի մասը թուրք սպաներ էին, քիչ չէր նաև թուրք ասկյարների թիվը: Այլ կերպ ասած՝ գունդը դարձել էր թուրք

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 22, թ. 16:

² Նույն տեղում:

գործակալների և հմիսարների հավաքատեղի, և Վելիբեկովը՝ որպես խորհրդային իշխանություն ներկայացուցիչ, չէր կարող աչք փակել այդ ամենի վրա: Առավել ևս, որ Վեյսալ-բեյը նրա նկատմամբ իր հակարանքը և Նախիջևանից նրան վտարելու մտադրությունը բնավ չէր թաքցնում: Անհրաժեշտ էր ազատվել այդ գնդի ներկայությունից, և Վելիբեկովը որոշում է կազմացրել այն: Ե՛վ քանի որ Չեկայի ուժերը բավարար չէին այդ հարցը լուծելու համար, ուստի Ծահթախթիում կանգնած 106-րդ ռուսական հեծելազնդի հրամանատար Վոյոդկինից խնդրում է մի էսկադրոն ուղարկել Նախիջևան: Նախիջևան է գալիս նաև Վոյոդկինը Վեյսալ-բեյի հետ միասին (Բ. Ծահթախթինսկին արդեն մեկնել էր Բաքու): Վերջինս հարկադրված է լինում համաձայնել, որ գնդի թուրք ասկյարները հեռանան Նախիջևանից և մտնեն Ծահթախթիի թուրքական գործակալատի մեջ: Հունվարի 11-ին Նախիջևանի գունդը կազմացրվում է, իսկ չուրջ 43 հոգի, որոնք ակտիվորեն մասնակցել էին հակախորհրդային կույթիներին, ձերբակալվում են:

Այս իրադարձություններից հետո բուն Նախիջևանում ու նրա շրջակայքում մի որոշ ժամանակ (չուրջ երկու շաբաթ) խաղաղություն հաստատվեց: Ե՛վ Վեյսալ-բեյը, և՛ նրա հմիսարները այդ օրերին հանգիստ էին և Վելիբեկովի ու խորհրդային իշխանություն դեմ որևէ քայլ չէին ձեռնարկում: «Կոնֆլիկտը հարթվում է, – գրում է Վելիբեկովը: – Նախիջևանը իսկապես դառնում է խորհրդային»¹: Համոզված, որ կոնֆլիկտը վերջնականապես կհարթվի, և Նախիջևանի երկրամասում հանգստություն կպահպանվի միայն այն դեպքում, եթե թուրքիայի արևելյան ճակատի հրամանատարությունը փոխի վերաբերմունքը և հրաժարվի երկրամասում ներքին խլրտումներ հրահրելուց, նա նույնիսկ Կարաբեքիր փաշային սիրաշահելու փորձ է անում: «Հեղափոխական Անատոլիան՝ որպես ավանգարդ, առաջինը Արևելքի ազատասկյան լողունով կարմիր դրոշ պարզեց, – ասված է Քյազիմ Կարաբեքիրին ուղարկած Վելիբեկովի Հունվարի 19-ի հեռագրում: – Ժողովուրդները ուշադրությամբ ունենցրում են այդ ձայնը և մեծ հույսով նայում նրան: Օր-օրի ավելի ու ավելի է ընդլայնվում կարմիր Անատոլիայի գործունեությունը դաշտը, բարձրանում է նրա հեղինակությունը խորհրդային հանրապետությունների մոտ և արդեն մոտ է այն օրը, երբ Արևելքի ճակատագիրը կհանձնվի նրա ձեռքը ու նա կդառնա այնպիսի կենտրոն, ինչպիսին Մոսկվան է»² (ընդգծումը մերն է – է. Ջ.):

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 25, թ. 35:

² Նույն տեղում, թ. 19:

Պետք է ենթադրել, որ այս տողերը չարագրելիս Վելիբեկովը գեռ չգիտեր, որ դրանից երկու օր առաջ՝ Հունվարի 17-ին, Կարաբեքիբը Վեյսալ-բեյից ստացած տեղեկատվության հիման վրա դիմել էր Մոզիվանուն՝ Հայտնելու Օրջոնիկիձևին իր դժգոհությունը Վելիբեկովի գործունեությունից, որն իբրև թե Նախիջևանի ազգաբնակչության մեջ վնասակար քարոզչություն է տարածում¹: Այլապես նա այդքան վերամբարձ տոն չէր հաղորդի իր գրությունը և այդպիսի շոյալ գնահատական չէր տա Անատոլիայի ազգայնական շարժմանը՝ Արևելքի համար նրան համարելով նույնպիսի կենտրոն, ինչպիսին Մոսկվան էր:

Վելիբեկովը չէր կարող չհասկանալ, որ նման միջոցներով Անկարային Նախիջևանի նկատմամբ հավակնությունից հնարավոր չէ շեղել, որ ներքին խլրտուժների, խորհրդային իշխանությունն ու նրա ներկայացուցիչներին վարկաբեկելու նպատակը Նախիջևանի հարցի լուծումն է մինչև Մոսկվայի կոնֆերանսի գումարումը: Հազիվ չորս օր էր անցել Կարաբեքիբին հասցեագրած այս գրությունից, երբ Վելիբեկովը Հայկոմկուսի կենտկոմին և Հայհեղկոմին (պատճենը Ադրհեղկոմին ու Կոմկուսի կենտկոմին և 11-րդ բանակի Ռազմհեղխորհրդին) ուղարկած գեկուցագրում, եզրափակելով Նախիջևանյան իրադարձությունների մասին իր խոսքը, դրանք համարում է «վիթխարի իրադարձությունների նախերգանք» և ավելացնում. «Թուրքիան վերջին ժամանակներս սիրախաղ է անում ինչպես մեղ, այնպես էլ Անտանտայի հետ և, ինչպես վերջին փաստերն են ցույց տալիս, թեքվել է Անտանտի կողմը: Նա ցանկություն ուներ զավթել սեպածև խրված Նախիջևանի շրջանը՝ իրականացնելու համար իր պլանը. բարձրացնել ընդհանուր հակահեղափոխություն սկսած Անատոլիայից, Մակվից, Նախիջևանից, պարսկական Ադրբեջանից և վերջացրած Ոորհրդային Ադրբեջանով: Դա հաստատվում է Հետևյալ փաստերով. ոտնձգությունը Նախիջևանի նկատմամբ, պահանջը Մակվի Սարդարից դադարեցնելու (սպառնալիքի տակ) առևտրական հարաբերությունները Ոորհրդային Նախիջևանի և Հայաստանի հետ, կնքված հաշտությունը (ոչ առանց Թուրքիայի ազդեցության) ապստամբ Սմկոյի² և պարսկական Ադրբեջանի միջև»³:

¹ Տե՛ս „Геноцид армян...“, էջ 372.

² Ուրմիա լճից արևմուտք ընկած շրջանում հաստատված քրդական ցեղերից մեկի ցեղապետը, որին հաջողվել էր պարսիկներին դուրս քշել ոչ միայն Ուրմիա լճի ավազանից, այլև Սալմաստից ու Ուոյից և վտանգ ստեղծվել նաև Ատրպատականի նահանգի (Պարսկական Ադրբեջան) համար:

³ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 25, թ. 35:

Որ Անկարան փորձում էր երկու լարի վրա խաղալ, դա գաղտնիք չէր խորհրդային ղեկավարությունից համար: Ուղղակի առանձին կուսակցական-պետական գործիչներ (հատկապես մահմեդական) խիստ չափազանցված էին ներկայացնում թե՛ քեմալականների դերը Արևելքում հակաիմպերիալիստական պայքարի ծավալման գործում, թե՛ Արևմուտքի հետ համաձայնությունից գալու նրանց հնարավորությունները, և դրանով իսկ ՌԽՖՍՀ կառավարությանը հարկադրում զիջող լինել Անկարայի հետ հարաբերություններում: Արխիվներում բազմաթիվ փաստաթղթեր են պահպանվել, որոնք վկայում են, որ այդ հարցում առանձնապես մեծ ակտիվություն էին ցուցաբերում Նարիմանովը, Շահթախիսիսկին և նրանց չուրջը համախմբված Բաքվի ղեկավարությունը: Մենք դեռ առիթ կունենանք ծանոթանալու այդ փաստաթղթերի մի մասին: Բայց նաև անհրաժեշտ ենք համարում շեշտել, որ նրանք հաջողության չէին հասնի հակահայկական իրենց գործունեության մեջ. եթե նրանց չպաշտպանեին ու չհովանավորեին Ստամբուլը, Օրջոնիկիձևն և բոլոր այն վրաց կոմունիստները, որոնք այդ ժամանակ գործում էին Կովկասում (էլիավա, Մոզիվանի, Կվիրկելիա և ուրիշներ): Իրականում 1921թ. առաջին ամիսներին Անտանտի տերությունները (հատկապես Անգլիան) ղեռնա հակված չէին բավարարելու քեմալականների բոլոր պահանջները: Ուրեմն համաձայնությունից հնարավորությունները ղեռնա աննշան էին: Քեմալականները դա լավ էին հասկանում և ակտիվ կերպով պատրաստվում էին Մոսկվայի կոնֆերանսին՝ հուսալով, որ Ռուսաստանի կառավարությունը ճանաչել կտան Հայաստանում կատարված տարածքային գրավումները և կապահովեն նրա ռազմատնտեսական ու դիվանագիտական աջակցությունը Արևմուտքի դեմ մղվող պայքարում:

Տարածքային խնդիրների շղթայում թույլ օղակ էր Նախիջևանի հարցը: Չնայած թափած ջանքերին, ինչպես տեսանք, Թուրքիան դեռևս ցանկալի արդյունքի չէր հասել: Բայց դեռ ժամանակ կար և հունվարի վերջին օրերին Վեյսալ-բեյի գործակալներն ու թուրք էմիսարները նորից գործի անցան և մի քանի գյուղերում հակախորհրդային խռովություններ բարձրացրին: Դրանց դեռ կանդրադառնանք, բայց նախ ծանոթանանք արխիվային մի վավերագրի, որը տեղ է գտել 1989թ. Բաքվում լույս տեսած փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուում, և որից պարզ է դառնում, որ հունվարյան այդ նույն օրերին Նախիջևանի նկատմամբ դավեր էին նյութվում ոչ միայն Անկարայում, այլև Բաքվում: Ոոսքը 1921թ. հունվարի 12-ին Բաքվում գումարված Ադրբեջանի Կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի Գաղթյուրոյի

և Կազմըյուրոյի միացյալ նիստի միասին է, որտեղ քննութեան էր դրվել նաև «Հայաստանի դրութեան մասին» հարցը: Ձևկուցում է Ն. Նարիմանովը և ակնհայտորեն գույները խտացնելով՝ հայտարարում, թե «ամենուրեք խոսում են բանակի գլուխ Դրոյի գտնվելու մասին և որ դա առաջ է բերում ընդհանուր անվստահութիւն կառավարութեան նկատմամբ», որ Հայհեղկոմը թույլ է, իսկ ձախ դաշնակցականները ներթափանցում են Հայաստանի Կոմկուսի մեջ և այլն, և այլն, ու հետևութիւն անում, թե «անհրաժեշտ է գնալ այնտեղ, տապալել Դրոյին և հաստատել կայուն իշխանութիւն»: Ավարտելով իր խոսքը և մի անգամ ևս միացյալ նիստի մասնակիցների ուշադրութիւնը հրավիրելով Վրաստանի հետ դաշնակիցների ունեցած կապի և Ջանգեզուրում ծավալած գործունեութեան վրա՝ Նարիմանովն ավելացնում է. «...Եթե Հայաստանը թողնենք այդպես, ստիպված կլինենք այնտեղ ճակատ ունենալ: Անհրաժեշտ է այնտեղ ուղարկել նշանավոր գործիչների, որպեսզի վստահ լինենք, որ այնտեղ ամուր խորհրդային իշխանութիւն կլինի»¹: Ինչպես միշտ, հակահայկական մոլուցքով աչքի է ընկնում նաև Շ. էլիավան: Վերջինս, ոչ ավել, ոչ պակաս, հայտարարում է. «Հայհեղկոմը չի կարող դուրս գալ դաշնակցական քաղաքականութեան ուղեծրից»²:

Նիստին մասնակցած Գ. Օրջոնիկիձեն փորձում է մեղմել Նարիմանովի և էլիավայի կոյտիների թողած ծանր տպավորութիւնը՝ հայտարարելով, որ «Դրոն արդեն հանված է», իսկ էլիավայի ասածը «ճիշտ չէ, որ ամենը բացատրվում է օրյեկտիվ պայմաններով և աշխատակիցների բացակայութեամբ»³: Այնուամենայնիվ նիստում ընդունվում է որոշում.

«ա) Լրացուցիչ մորբիլիզացնել Հայ պատասխանատու աշխատակիցների խումբ Հայաստան ուղարկելու համար: Յուրակների կազմումը (Հանձնարարել) ընկ. Սարգիսին ու Հուսեյնովին և ներկայացնել Քաղբյուրոյի հաջորդ նիստի հաստատմանը:

բ) Ծահթախթինսկուն ուղարկել Նախիջևանի կոմիսարի կարգավիճակով Ռ-ՀՆ (Ռազմահեղխորհուրդ) մանդատով:

գ) Հանձնարարել Ներքգործողկոմին նախապատրաստելու Ջանգեզուրի մուսուլմանական հատվածի մասին հարցը՝ նրա վարչական կազմակերպութեան առումով»⁴:

¹ „К истории образования НКАО...“, стр. 70.

² Նույն տեղում, էջ 71:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 70:

Թե ինչ հետևանքներ ունեցան Հայաստանի ներքին դրութեան մասին արհեստականորեն ուժեղացված ու թմրկահարված կարծիքները, և ինչի հանգեցրին Հայ սպանների ու մտավորականների նկատմամբ կիրառված բռնութիւնները, հանրահայտ է, և այդ հարցին մենք չենք անդրադառնում: Անշուշտ, մեր խնդիրը չէ նաև կանգ առնել այն հարցի վրա, թե Աղբրեջանի Կոմկուսի Կենտկոմի Քաղբյուրոն որքանով իրավասու էր քննարկելու Հայաստանի ներքին դրութեան մասին հարցը և որոշումներ կայացնելու: Բայց որ դրանով նա ոտնահարել է ինքնիշխան պետութեան իրավունքները, դա փաստ է: Ոոսքը հատկապես ընդունված որոշման «բ» և «գ» կետերի մասին է: Ընդամենը շուրջ մեկուկես ամիս էր անցել այն օրից, երբ Աղբրեջանի կառավարութիւնը հանդիսավոր հռչակագրով ի լուր աշխարհի հայտարարել էր, որ Ջանգեզուրը և Նախիջևանը Հայաստանի անբաժանելի մասն են: Իսկ հիմա իրեն իրավունք էր վերապահում որոշումներ կայացնել այդ նույն գավառների մասին: Արդյո՞ք սա չէ ապացույցն այն բանի, որ Նարիմանովի ու նրա խմբի համար ընդունված որոշումները, հռչակագրերը, նույնիսկ Եթե դրանք միջազգային բնույթ ունենին, կարող էին պարտավորեցնող հետևանքներ չունենալ, Եթե չեն նպաստում նրանց զավթողական նկրտումների իրականացմանը: Ճիշտ է, Ջանգեզուրի վերաբերյալ ընդունված որոշման մեջ խոսվում է միայն գավառի մուսուլմանական մեծամասնութիւն ունեցող շրջանների մասին, բայց դարձյալ դրանից հարցի էութիւնը չի փոխվում, քանի որ Աղբրեջանի հեղկոմի ղեկավարների 1-ի հայտնի հռչակագրում չէր ասված, թե Հայաստանի անբաժանելի մաս են կազմում Ջանգեզուրի գավառի հայաբնակ շրջանները միայն: Ինչ վերաբերում է Բ. Ծահթախթինսկուն 11-րդ Կարմիր բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի մանդատով որպես Նախիջևանի կոմիսար գործուղելու մասին որոշմանը, ապա թեև փաստաթուղթը շատ հակիրճ է ու նաև անորոշ (պարզ չէ, թե ինչ նպատակով է Ծահթախթինսկին գործուղվում և ուր, և արդյո՞ք Նախիջևանի ներքին դրութեան հարցը ևս քննարկման նյութ է դարձել վերոհիշյալ նիստում), միևնույն է, Նախիջևանի վերաբերյալ կամ նրա անունից Աղբրեջանի ղեկավարութեան կայացրած ցանկացած որոշում պետք է դիտել որպես կոպիտ միջամտութիւն Որհորդային Հայաստանի ներքին գործերին: Ըստ որում, Եթե Ջանգեզուրի մուսուլմանական մասի վերաբերյալ կայացրած որոշման ղեկքում Նարիմանովը և նրա խումբը կարող էին չահարկել այն իրողութիւնը, որ այդ գավառի հայկական հատվածում արդեն կազմավորվել էր Որհորդային Հայաստանի

գերիշխանությունը չճանաչող կառավարություն¹, ապա Նախիջևանի հարցում որևէ պատճառարանություն վկայակոչել չէին կարող, քանի որ Հայհեղկոմը, ինչպես արդեն տեսանք, ոչ թե հրաժարվել էր Նախիջևանից, այլ միմիայն նրան ինքնորոշման իրավունք էր տվել, իսկ Նախիջևանի հեղկոմն էլ իր կողմնորոշման վերաբերյալ որևէ հայտարարություն դեռևս չէր արել: Չենք կարծում նաև, թե Ադրբեջանի ղեկավարությունը մտահոգել էր Ծարուր-Նախիջևանում թուրք գործակալների ծավալած հակահայկական գործունեությունը: Վերը տեսանք, որ իրականությունն ուղիղ հակառակն էր. Բաքուն և Անկարան Նախիջևանի հարցում գործում էին ձևոք ձևոքի տված: Նարինանովը ևս, իհարկև, ոչ առանց Բաքու վերադարձած Ծահթախթինսկու ջանքերի, ղժգոհ էր Վեյիբեկովի գործունեությունից, նրան համարում էր հայամետ, Ադրբեջանի շահերի տեսակետից անցանկալի գործիչ: Դա² էր զրդել Ադրբեջանի ղեկավարությանը նման որոշում կայացնելու, թե³ մեկ այլ բան (օր. գործուղում Մոսկվա և այլն), միևնույն է, խնդրի էությունը դրանից չի փոխվում. Ադրբեջանը ոտնահարել էր Հայաստանի ինքնիշխան իրավունքները:

Ինչ վերաբերում է Վեյիբեկովին, ապա Ծարուր-Նախիջևանում Ծահթախթինսկու ու Վեյսալ-բեյի ղեկտնմանը-հունվարյան հակահայկական ու հակախորհրդային գործունեության մասին կենտրոնական իշխանություններին փաստորեն ոչինչ չհայտնած բոլշևիկյան այս գործիչը, գուցե ղժգոհ Բաքվում կայացրած որոշումից կամ էլ Կարաբեքիրի կոպիտ գնահատականներից, վերջապես որոշում է ջրի երես հանել այն ամենը, ինչ նրանք արել էին ղեկտնմանի երկրորդ կեսին և հունվարի սկզբին: Ոոսքը հունվարի 23-ի ղեկուցագրի մասին է, որի բովանդակությանն արդեն ծանոթացանք:

* * *

Որքան Մոսկվայի ուսում-թուրքական երկրորդ կոնֆերանսի գումարման ժամկետը մոտենում էր, այնքան Ծարուր-Նախիջևանում Վեյսալ-բեյի ու նրա գործակալների հակախորհրդային գործունեությունն ավելի ու ավելի ակտիվանում և փտանգավոր երանգներ էր ստանում: Հաղիվ հինգ օր էր անցել Վեյիբեկովի՝ հունվարի 23-ի ղեկուցագրի լույս աշխարհ գալուց, երբ թուրք գործակալները մի նոր խոտվություն

բարձրացրին այս անգամ՝ Ջահրիում: Այս գյուղում թուրք զինվորականները իրենց համար հենարան էին ստեղծել՝ հանձին ռազմաուսումնական դպրոցի, որտեղ ընդունում էին հիմնականում հակախորհրդային տրամադրություններով մարդկանց: Հենց սրանց օգնությամբ թուրքերին հաջողվեց ձերբակալել խորհրդային իշխանության տեղական ներկայացուցիչներին (տեղամասային հեղկոմի, հոդկոմի և այլն) և փորձել թիրքել ու Կրգըլ-Բողազ գյուղերում միանալ տեղական հակախորհրդային ուժերին և միասին շարժվել դեպի Նախիջևան: Բացի այդ, թուրքական հրամանատարությունը խոտվարարներին օգնելու նպատակով Ջուլֆայում հավաքագրել էր շուրջ 850 մուսավանելու թականների, զինել նրանց՝ տրամադրելով նույնիսկ երկու հրանոթ¹: Սակայն խոտվարարներին չի հաջողվում միավորվել. Չեկայի և Կարմիր բանակի գորամասերը արագ և վճռական գործողություններով կարողանում են նույն օրը (հունվարի 28) գրավել Ջահրի գյուղը, ճնշել խոտվությունը և ձերբակալել կազմակերպիչներին:

Թե Նախիջևանի խորհրդային իշխանության համար որքան փտանգավոր էին թուրք գործակալների կողմից պարբերաբար հրահրվող խոտվությունները, վկայում է թեկուզ այն փաստը, որ փետրվարի սկզբին որոշվում է ստեղծել Ռազմահեղափոխական խորհուրդ, ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացնել նրա ձեռքում և երկրամասի բոլոր կոմունիստներին և խորհրդային իշխանության համակիրներին ղենքի տակ դնել: Ոորհրդի նախագահը Բ. Վեյիբեկովն էր, բայց նախկինի պես կենտրոնական իշխանություններին հասցևագրած ղեկուցագրերի տակ ստորագրում էր որպես արտակարգ կոմիսար:

1921թ. փետրվարի 3-ին Վեյիբեկովը մի նոր ղեկուցագիր է ուղարկում՝ որպես լրացում հունվարի 23-ի ղեկուցագրի: Այն բաղկացած է երկու մասից և ամբողջովին նվիրված է թուրքերի հակախորհրդային գործունեությանը ոչ միայն Նախիջևանի երկրամասում, այլև պարսկական Ադրբեջանում:

«Թուրքերի վերաբերմունքը մեր՝ խորհրդային իշխանության նկատմամբ, որոշակիորեն թշնամական է դառնում, - գրում է Վեյիբեկովը: - Մինչև այժմ գործելով գաղտնի, այժմ նրանք հանդես են գալիս բացահայտ: Նրանք նպատակադրվել են դավթել Նախիջևանի շրջանը և այդ խնդրի իրագործման համար ձեռնարկում են բոլոր միջոցները: Նախիջևանի շրջանում առանձնապես իրական մեծ ուժ չունենալով՝

¹ Ոոսքը Ինքնավար Սյունիքի մասին է, որ հռչակել էր Համագանգեզուրյան Համագումարը 1920թ. ղեկտնմանի 25-ին:

¹ Տե՛ս Գ. Madamos, նշվ. աշխ., էջ 103:

նրանք ձգտում են օգտագործել տեղական հակահեղափոխական տարրերին: Երբև՛ն առ երբև՛ն տարրեր տեղեցում հակահեղափոխություն են բարձրացնում (օրինակ. Նախիջևան-Ջահրի)¹:

Վելիբրեկովի այս գեկուցագրից տեղեկանում ենք, որ թուրքերը հատկապես մեծ ուշադրություն էին դարձնում երկաթուղու հատվածին, բոլոր կայարաններում պահակակետեր էին հաստատել՝ նրանցից յուրաքանչյուրում տեղաբաշխելով 10-ական ասկյար, և հունվարի 28-ին Վեյսալ-բեյի հրամանով զինաթափել են հեռագրագծերի կարգավորման նպատակով Երևանից ուղարկված հեռագրաչարժակագնոր, իսկ այդ առթիվ Վելիբրեկովի ներկայացրած բողոքին պատասխանել, թե համաձայն Ալեքսանդրապոլում կնքված պայմանագրի՝ ոչ մի զինված հայ չի կարող ոտք դնել Նախիջևանի երկրամաս: Ջեկուցագրում նաև հայտնվում է, որ թուրք էմիսարները կեղծ լուրեր են տարածում, թե իբր «Կարմիր բանակը միացել է հայերին, գրավելու են Նախիջևանի չրջանը և մորթելու են գլխովին բոլոր մուսուլմաններին, բայց թող նրանք չվախենան, քանի որ նրանց հետ են թուրքերը, անգլիացիները և Վրաստանը (վերջինս իբր արդեն օգնության է գալիս)»²: Դրա հետ մեկտեղ՝ թուրք էմիսարները նաև բավականաչափ ճկունություն էին ցուցաբերում, կեղծ լուրերն ատաջ քաշում՝ ազգաբնակչությանն իրենց կողմը գրավելու համար: Օրինակ, այն չրջաններում, որտեղ բնակչությունը համակրում էր խորհրդային իշխանությունը, առաջադրում էին «Կեցցե խորհրդային իշխանությունը, կորչեն կոմունիստները» լուրերը (այդպիսին էր Ջահրիի խոովարարների լուրերը):

Ուշագրավ է, որ այս գեկուցագրում Վելիբրեկովն այլևս չի բավարարվում Նախիջևանի տարածքում թուրքերի գործունեության մասին տեղեկություններ հաղորդելով: Նա այժմ նաև մեղադրական խոսք է ասում բոլոր նրանց հասցեին, ովքեր, կեղծելով իրականությունը, քեմալականներին հանիրավի զովաբանում էին, նրանց համարում ճշմարիտ հեղափոխականներ, Սորհրդային Ռուսաստանի հավատարիմ դաշնակիցներ և այլն: «Ավարտելով գեկուցագրի առաջին մասը, - գրում է Վելիբրեկովը, - բղավում եմ. Կենտրոնը կեղծ է տեղեկացված թուրքերի վերաբերյալ, մեզ մեծ իրադարձություններ են սպասում, և բավական է Նախիջևան ուղարկել երկու-երեք պատասխանատու ընկերներ, որպեսզի նրանք անձամբ համոզվեն: Նախիջևանի Արտակարգ

Հանձնաժողովում արժեքավոր փաստաթղթերի մի ամբողջ կույտ կա»¹: Ինչպես տեսնում ենք, Վելիբրեկովն այստեղ իր խոսքը չի անձնավորել (հավանաբար չէր էլ կարող՝ նման գործիչների մեծ թվի պատճառով), բայց որ նկատի ուներ նախ և առաջ Նարիմանովին, Շահթախթինսկուն և Աղբրեջանի մյուս ղեկավարներին, որոնք առաջամարտիկ էին քեմալականներին երկինք բարձրացնելու գործում, դա անկասկած է:

Ինչպես արդեն նշել ենք, գեկուցագրի երկրորդ մասում Վելիբրեկովն անդրադարձել էր Իրանի հյուսիսային նահանգներում (Պարսկական Աղբրեջան) հեղափոխական շարժումների հասունացման և այդ շրջաններում թուրք գործակալների ծավալած գործունեության հարցերին, որոնց, հասկանալի պատճառով, մենք չենք անդրադառնում: Միայն ավելացնենք, որ բարձրացնելով այդ հարցերը, Վելիբրեկովը չի սահմանափակվում միայն տեղեկություններ հաղորդելով, այլ Պարսկական Աղբրեջանը խորհրդային գործերով օկուպացնելու առաջարկություն է անում, որպեսզի դրանով իսկ և՛ թուրքերը զրկվեն այնտեղ ազատորեն գործելու ու ազդեցություն ձեռք բերելու հնարավորությունից, և՛ Նախիջևանը Ջեբրաիլի գավառի ու Ջանգեզուրի գավառի մուսուլմանական մասի վրայով Աղբրեջանի հետ կապվելու հնարավորություն ստանա՞:

Ձենք կարծում, թե Վելիբրեկովն իսկապես անհանգստացած էր Իրանի հյուսիսային շրջաններում թուրքերի գործունեության և ազդեցության աճով: Ամենայն հավանականությամբ նրան հետաքրքրողը Աղբրեջանի հետ կապի ստեղծումն էր: Իսկ դա նշանակում է, որ Վելիբրեկովը բոլորովին էլ հայամետ չէր, ինչպես նրա մասին ասում էին թե՛ Բաքվում, թե՛ հատկապես Անկարայում: Կարաբեքիրը չէր դադարում մեկը մյուսի հետևից հեռագրեր ու նամակներ ուղարկել Օրջոնիկիձին, 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատար Հեկկերին, որոնցում ամեն կերպ վատարանում էր Վելիբրեկովին ու հայերին, Նախիջևանի երկրամասում տեղի ունեցած անցանկալի իրադարձությունների համար պատասխանատվությունը դնում նրանց վրա: Փետրվարի 8-ին նա երկու ընդարձակ նամակ է ուղարկում Հեկկերին, որոնցից մեկում նշում է, որ նույն ամսվա 5-ին հաղորդագրություն էր ուղարկել, բայց պատասխան չի ստացել: Կարաբեքիրը Հեկկերին հորդորում է օժանդակել «երկու կառավարությունների միջև բարեկամական հարաբե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 87, թ. 11:

² Նույն տեղում:

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

րությունների ամրապնդմանը» և ավելացնում. «...ինչ վերաբերում է ինձ, ապա ևս հրաման եմ տվել Նախիջևան տանող ճանապարհին որոշ կետեր գրաված մեր ջոկատներին խստորեն հետևելու որոշ փնասակար անձանց, ովքեր խախտում են հասարակական հանգստությունը և կատարում անկարգություններ»¹: Փորձելով արդարացնել Վեյսալ-բեյի և նրա գործակալների հակահայկական և հակախորհրդային գործողությունները Ծարուր-Նախիջևանում՝ Կարաբեքիրը 11-րդ բանակի հրամանատարին հիշեցնում է, որ հայերի հետ կնքած Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով այդ երկրամասում իրենց հովանավորության տակ գտնվող հատուկ վարչություն պետք է ստեղծվեր, և որ «բոլոր այն անձինք, ում վրա դրված է Նախիջևանում այդ քարոզչության վարումը, անմիջապես կհեռանան այդ քաղաքից՝ այդ վայրերում ամեն անհրաժեշտ իրականացնելուն պես»²:

Այսպես արդարացնելով իր գործակալների գործունեությունը՝ Կարաբեքիրը վերջում ավելացնում է, թե իրենք միշտ կհակադրեն Դեյրեկոյների³ փտանգավոր պլաններին ու քարոզչությանը և Մզի-վանու միջոցով այդ մասին կհայտնեն Օրջոնիկիձին:

Մենք համառոտակի անդրադարձանք այս նամակին, որովհետև նրանում ավելի շատ խոսվում է ռուս-թուրքական բարեկամության մասին, «Անտանտի օգտին գործող հեղափոխականներին» մասին, որոնք ձգտում են խափանել այդ բարեկամությունը՝ առանց նշելու, թե ովքեր են դրանք: Ճիշտ է, նրանում խոսվում է նաև հայերի հետ կնքած Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի մասին, բայց չի ասվում, թե ովքեր են այդ չարամիտ հեղափոխականները: Կարաբեքիրը որոշել էր այդ մասին առանձին նամակ գրել, և քանի որ այն ամբողջովին հայերի ղեմ է ուղղված, ուստի ներկայացնում ենք ամբողջությամբ: Ահա այն⁴.

«Ղարաքիլիսից ստացված տեղեկության համաձայն պարզորոշ նշմարվում է թուրքահայտակալի ղաջնակների ապստամբություն, որոնք սկսում են չարանենց բանսարկություններ և փտանգավոր սպառնալիքներ տարածել:

Արևելյան ճակատի թուրքական հրամանատարությունը՝ լիազորված Ազգային մեծ ժողովի կողմից, անկախ ընդհանրապես կոմունիզմի հարցերի նկատմամբ իր վերաբերմունքից, պետք է նկատի ունենա, որ

¹ «Геноцид армян...», т. 2, ч. 1, стр. 372.

² Նույն տեղում, էջ 373:

³ Այդպես է տեսնում, պետք է լինի Վեյրենկով:

⁴ Նամակը ուսուցիչ է՝ թարգմանված արաբատառ թուրքերենից:

հայերը միշտ անփոփոխ կերպով կողմնորոշվելու են Անտանտի շահերով, մշտապես ձգտում են անընդմեջ թշնամանք սերմանել թուրք ու ռուս ազգերի միջև, որոնք միմյանց հետ միշտ գտնվել են այնպիսի բարեկամության ու բարի հարևանության մեջ, որին, իհարկե, ոչ ոք չի կարող կասկածել: Թուրքական արևելյան բանակը միշտ պատրաստ է՝ ռուսականի հետ հավասարապես պաշտպանել իր շահերը Անտանտի վերաբերմամբ և կովել հայերի ղեմ, որոնք ծախվել են Անտանտին: Այս հարցի վերաբերմամբ ևս արդեն Ձեզ նախօրոք տեղեկացրել եմ, սակայն ցավոք մինչև հիմա Ձեզինք նրա պատասխանը ղեռ չեմ ստացել: Համաձայն իրենց սովորությունների, ինչպես երևում է վերոնշյալից, Համաձայն իրենց սովորությունների, ինչպես երևում է վերոնշյալից, Հայերին երբեք պետք չէ փստահել ընդհանրապես և երբեք (պետք չէ) օգնություն զայ նրանց: Նրանք հազարավոր տարբեր խորամանկություններ են գործադրում, որպեսզի երկպառակություններ սերմանեն: Յու խնդրում եմ Ձեզ ոչ մի փստահություն չցուցաբերել անգամ այն հայերին, որոնք բոլշևիկներ են դարձել: Նրանք անպայմանորեն ուղում են խախտել մեր բարի հարաբերությունները և քարոզչություն են առնում, որը շահավետ է միայն Անտանտին, և դրա համար ևս փստահ եմ, որ նույնիսկ այն հայերը, որոնք բոլշևիկներ են դարձել, ղաջնակների հետ միասնաբար են գործում»¹:

Թուրք փաշան այսպես է դատում հայ ժողովրդի մասին, այսպես է փորձում 11-րդ բանակի հրամանատարությունը տրամադրել հայերի ղեմ: Ալեքսանդրապոլի կոնֆերանսի օրերին հայերը Կարաբեքիրի համար «անգույն ու անհանգիստ» ազգ էին (այդպես է որակել Պատիսյանի հետ զրույցներում), իսկ հիմա նրանք անփստահելի են, խառնակիչ և բոլորը ղաջնակ:

Փետրվարի երկրորդ կեսին իրադրությունը Ծարուր-Նախիջևանում նորից սրվեց: Քեմալական հրամանատարությունը որոշեց օգտվել Հայաստանում ծայր առած քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով կատարված իշխանափոխությունից և Նախիջևանում իշխանությունը զավթելու նոր փորձ արեց: Բայց այս անգամ Վեյսալ-բեյը չզնայ տրորված ճանապարհով և իսկույն իրեն չհռչակեց Նախիջևանի արտակարգ կոմիսար, ինչպես դա երկու ամիս առաջ էր արել: Նա նախ փորձեց Նախիջևանում եղած խորհրդային զորամասերին իր հրամանատարության տակ առնել և նոր միայն իշխանությունը հանձնելու պահանջ դնել: Հազիվ չորս օր էր անցել Հայաստանում ծայր առած քաղաքացիական պատերազմից, երբ Վեյսալ-բեյը փետրվարի 22-ին

¹ «Геноцид армян...», т. 2, ч. 1, стр. 371-372.

չորս կեսից կազմված Հատուկ ռազիոգիր է ուղարկում Նախիջևանի խորհրդային կայազորի պետին, որոնցից առաջինում ասված էր, որ «Հայաստանում դաշնակցական կառավարություն է Հայտարարված», որը պատերազմ է սկսել Ռուսաստանի դեմ, և որ «արտաքին գործերի կոմիսար Ջիչերինը սույն ամսի 20-ին ռազիոյով Վրաստանին և Հայաստանին խաղաղություն է առաջարկել¹, բայց պատերազմը շարունակվում է»²:

Ինչպես տեսնում ենք, այս կետը տեղեկատվական բնույթ ուներ: Իսկ Վեյսալ-բեյի իրական նպատակը արտացոլված էր 2-րդ և 3-րդ կետերում: Դրանցից առաջինում ասված էր, որ Հնարավոր է դաշնակցների ներխուժում նախիջևանի տարածք, ուստի թիկունքից կտրված Կարմիր բանակի բոլոր զորամասերը, «Համաձայն թուրքական բանակի հրամանատարի կատեգորիկ հրամանի, պետք է անցնեն թուրքական Հեղափոխական ջոկատի հրամանատարության պաշտպանության տակ» և կենտրոնանան Ծահթախի ու Կիվրազ գյուղերում: Երրորդ կետում ասված է, թե «որպեսզի պատրաստ լինելու համար՝ նախիջևանի վրա դաշնակցների հարձակմանը» երկրամասի զինվորական կոմիսարիատը ևս պետք է Հանձնվի թուրքական ջոկատի հրամանատարությանն ու տեղափոխվի Ծահթախի³:

Մեկնարանելով այս կետը՝ Վեյսալ-բեյը գրում է, թե դա պարզ ու որոշակի ցույց է տալիս, որ թուրքերը ուզում էին «զինվորական կոմիսարիատի միջոցով գորակոչ կազմակերպել, մեծացնել իրենց ուժերը, բարձրացնել իրենց Հեղինակությունը (փաստորեն զավթել իշխանությունը) և Հետո ուսական զորամասերին զինաթափվելու առաջարկ անել»⁴: Նման ենթադրություն համար հիմք էր ծառայել նաև այն քարոզչությունը, որ այդ օրերին վարում էին թուրք էմիսարները՝ տարածելով կեղծ լուրեր, թե արդեն խորհրդային իշխանության վերջը եկել է, Հայաստանում, Ուկրաինայում ապստամբություն է, իսկ Լեհաստանը նորից է պատերազմ Հայտարարել Ռուսաստանին և այլն:

Ինչպես վերն ասվեց, Վեյսալ-բեյի ռազիոգիրն ուներ նաև 4-րդ կետ, որով պահանջում էր շտապ տեղեկություններ հաղորդել երկա-

թուղու, Հեռագրի և Հեռախոսագծերի դրուժյան մասին: Շտապ պատասխան նա իհարկև ստացավ, բայց բոլորովին այլ բովանդակությամբ: «Մենք պատասխանեցինք, - գրում է Վեյսալ-բեյը, - որ մենք մեր կենտրոնից կտրվել ենք ոչ վերջնականորեն, որ մենք ենթարկվում ենք մեր բարձր հրամանատարությունը, որը գտնվում է Ավշար կայարանում և որ միայն մերոնցից ստացած հրամանով կարող ենք վարվել այսպես կամ այնպես...»⁵:

Մերժում ստանալով և իշխանությունը գնալի ուժով զավթելու համար բավարար ուժեր չունենալով՝ Վեյսալ-բեյը նորից է փորձում ոտքի հանել տեղական Հակահեղափոխական տարրերին և օգնություն ստանալ Մակվի սարդարից: Եվ քանի որ Վեյսալ-բեյը հարկադրված պետք է արտաքուստ չեզոքություն պահպաներ, ուստի ապստամբական շարժումները գլխավորելու համար թուրքիայի արևելյան ճակատի հրամանատարության կարգադրությամբ Բայազետի բանտից աղատվում և Նախիջևան է ուղարկվում Հայտնի տեղորիստ, Հակախորհրդային գործունեության համար կարմիրբանակայինների կողմից նախիջևանում ձերբակալված, բայց Վեյսալ-բեյի միջնորդությամբ թուրքական արդարադատությանը Հանձնված Մուստաֆա Քեմալը: Վերջինս նախ անցնում է Մակու, սարդարից 10 Հեծյալ քուրդ ստանում, Մակվում ապաստան գտած Հակախորհրդային տարրերից 50 Հոգուց բաղկացած մարտական ջոկատ կազմավորում, ապա փետրվարի 22-ին անցնում Արաքսը, գրավում Նախիջևան քաղաքից շուրջ 5-6 կմ Հեռավորության վրա գտնվող Ղարաջուղ և Բուժան գյուղերը, ձերբակալում գյուղական Հեղինակների և կոմունիստական բժիշկների անդամներին, համալրում իր ջոկատը և պատրաստվում քաղաքի վրա հարձակման: Պայմանավորվածության համաձայն Վեյսալ-բեյը փետրվարի 24-ին 25 ասկյարներից բաղկացած մի ջոկատ է ուղարկում Նախիջևան, որին հրամայված էր միանալ ապստամբներին, Հենց որ նրանք կներխուժեն քաղաք: Հարձակումը նախատեսված էր իրականացնել փետրվարի 25-ի վաղ առավոտյան: Սակայն այդ ամենի մասին Նախիջևանի իշխանություններն արդեն իմացել էին և լույս 25-ի գիշերը չեկիստների խմբերը և զինված կոմունիստները² չըջապատում են վերը նշված գյուղերը և երկաթուղային կայարանը: Փոխհրաձգության ժամանակ չըջապատվածների մի մասը սպանվում է, իսկ Մ.

¹ Թուրք-Հայկական պատերազմի ժամանակ Վրաստանը օգտվելով Հայաստանի ծանր դրությունից, օկուպացրել էր Լոռու Չեզոք գոտին: 1921թ. փետրվարի 12-ին այստեղ ապստամբություն էր ծագել: Լոռեցիների խնդրանքով օգնության էին Հասել թե՛ Հայկական բանակի և թե՛ ռուսական 11-րդ բանակի զորամասերը:

² ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 87, թ. 26:

³ Տե՛ս նույն տեղը:

⁴ Նույն տեղում, թ. 22:

⁵ Նույն տեղում:

² Վեյսալ-բեյի գեկուցագրում ասված է, որ զինված կոմունիստների թիվը հասնում էր շուրջ երկու հազարի:

Քեմալը և նրա 7 կողմնակիցներ ձերբակալվում են¹: Մ. Քեմալի մոտ Հայտնաբերվում է երեք նամակ, որոնցից պարզ է դառնում, որ այդ շարժումը կազմակերպել ու ֆինանսավորել է Թուրքական հրամանատարությունը: Վեյսալ-բեյին հասցեագրած այդ նամակներից մեկում, որը նա այդպես էլ չէր հասցրել ուղարկել, մասնավորապես ասված էր. «Միրելի իմ հրամանատար Վեյսալ-բեյ. 1. Ես եկել եմ մինչև Կիլիկի շառավիղ գյուղը: 2. Բոլոր շրջանների հետ կապվել եմ: 3. Սարղարի հրամանով տասը հեծյալներ եմ ստացել, հետախուզություն եմ ուղարկել Այամդար և Այինջիչայ: 4. Բազիր-խանին (Արաբզարի խանին) գեկուցագիր եմ ուղարկել: Ես խնդրում եմ Սարղարին ձիավոր օգնական ուժեր ուղարկել, ինչի մասին խնդրում եմ և Ձեր միջնորդությունը Սարղարի առջև: Այսօր մտնում եմ Նախիջևան: Խնդրում եմ Ձեզ խոստացած վաչտի ուղարկումը արագացնել»²:

Թվում է, թե նման անհերքելի փաստերի առկայության պայմաններում Նախիջևանի Թուրքական հրամանատարությունը կսակվի, կընդունի իր մեղքը և վերջ կտա հետագա արկածախնդրություններին: Բայց ոչ, նա ոչ միայն շարունակում է հակախորհրդային քայքայիչ գործունեությունը, այլև փորձում նախիջևանյան իշխանությունների հետ իր լարված հարաբերությունների համար մեղքը բարդել Վելիբեկովի վրա: Եվ որ առավել տարօրինակ է, նման գործունեությունը շարունակվեց նաև Մոսկվայի կոնֆերանսի օրերին, միայն մի տարբերություն՝ Նախիջևանում ուս-թուրքական բարի հարաբերությունները լաթարող Վելիբեկովի կողքին Հայտնվեցին նոր «մեղավորներ»՝ Հայերը, որոնք, ըստ Կարաբեքիրի, բոլորն էլ դաշնակ են, և բոլորն էլ ապրում ու գործում են միայն մի նշանաբանով՝ հնարավոր բոլոր միջոցներով խանգարել ուս-թուրքական բարեկամության հաստատմանը և հրահրել պատերազմ նրանց միջև:

* * *

Եթե փորձենք ամփոփել Մոսկվայի ուս-թուրքական երկրորդ կոնֆերանսի նախօրերին Նախիջևանի երկրամասում Թուրք-ազդրեջանյան հակահայկական ու հակախորհրդային գործունեության և դրա հետևանքով ստեղծված իրադրության մասին վերը ասվածը, ապա պետք է արձանագրենք.

1. Հայաստանի խորհրդայնացման կապակցությամբ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև վիճելի համարվող տարածքների (Ղարաբաղ, Ջան-

գեղուր, Նախիջևան) վերաբերյալ Ադրբեջանի հեղկոմի հռչակագիրը, որը պատմագիտությունից մեկնելի շատ հայտնի է «Նարիմանովի դեկլարացիա» անունով, ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատմանը նպաստող մարտավարական մի քայլ: Իշխանության հաստատմանը ոչ թե երկու ժողովուրդների միջև թշնա-հռչակագրի լույս ընծայումը ոչ թե երկու ժողովուրդների միջև թշնամանք առաջացնող այդ շարադաստիկ վեճը մեկընդմիջ տվեցին Ադրբեջանի ղեկավարության ազնիվ մղումով էր թելադրված, ինչպես ներկայացնում էին խորհրդային պետական ու կուսակցական դեկլարար գործիչները (Ստալին, Օրջոնիկիձե և ուրիշներ) ու թմրկահակարար գործիչները (Ստալին, Օրջոնիկիձե և ուրիշներ) որ թուլելիկյան դեկլարության կողմից: Եստ ժամանակ էլ անցել, երբ Նարիմանովի և նրա շուրջը համախմբված ադրբեջանցի ղեկավար գործիչները, օգտագործելով բոլոր հնարավոր միջոցները (լեզու, անլեզու), լայնամասշտաբ գործունեություն ծավալեցին վիճելի տարածքները Ադրբեջանին կցելու ուղղությամբ: Տարբեր էին մեթոդներն ու եղանակները: Եթե Ղարաբաղի դեպքում դա հիմնականում շանտաժն էր ու նավթը, Ջանգեղուրի դեպքում՝ կաշառքը, ապա Նախիջևանի հարցում՝ համագործակցությունը ցեղակից Թուրքիայի հետ:

2. Հակահայկական տրամադրություններով վաղուց աչքի ընկած Բ. Եհեթիայանցի «Նախիջևանում Հայտնվելու պատահականությունը» չէր: Այնքան խոսքով իր գործն ավարտելուց հետո գործուղվելով Նախիջևան՝ նա առաքելություն ուներ կանխել վերջինիս անցումը Հայաստանին: Խնդիր իրագործման համար Եհեթիայանցի գործաշարժում է երկու միջոց. ա) լինելով Ադրհեղկոմի անդամ՝ նա այդ նույն ժամանակ էր հավանություն և դավաճանություն և կազմակերպ-հեղկոմի հռչակագիրը համարում էր իր անհատականությունը թուրված միտինգում Հայտարարում, թե նրանց միակ փրկությունը Թուրքիան էր (Նախիջևանի արտաքին են, պետք է «ամուր բռնել Թուրքերից»): Բ) Նախիջևանի արտաքին են, պետք է համուր բռնել Թուրքերից»:

3. Վելիբեկովի երևանյան առաքելությունը հաջողությամբ պսակվեց: Ադրհեղկոմի հռչակագրի հետևանքով Նախիջևանում ստեղծված լարված իրադրության մասին ուժեղացած պատմություններով նրան հաջողվեց համոզել Հայհեղկոմին ընդառաջել իր առաջարկություններին: Դեկտեմբերի 24-ի նիստում Հայհեղկոմը որոշեց հռչակագիր ընդունել Նախիջևանին ինքնորոշման իրավունք տալու մասին, ինչպես նաև որպես օգնություն 20 միլիոն ռուբլի հատկացնել Նախիջևանին:

¹ Տե՛ս ՀԱՄ. Փ. 114, ց. 2, գ. 87, թ. 22-23:

² Նույն տեղում, թ. 23:

Նախիջևանին ինքնորոշման իրավունք շնորհող Հայհեղկոմի հռչակագիրը արտաքին հարաբերությունների բնագավառում Հայաստանի նորահաստատ խորհրդային իշխանություն ամենաթույլ և ամենախոցելի փաստաթուղթն է: Ոչ մի նախապայման (հատկապես ազգաբնակչության չուրջ 35-40 տոկոսը կազմած տարագիր նախիջևանահայության հայրենիք վերադառնալու և պարտադիր կերպով հանրաքվեին մասնակցելու իրավունքի մասին) չպարունակող այս փաստաթղթում նախիջևանահայության շահերը մոռացություն են տրված: Հռչակագրում ոչինչ չի ասված նաև նախիջևանի նկատմամբ Հայաստանի իրավունքների մասին:

4. Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով նախիջևանի նկատմամբ հովանավորության իրավունք ստացած քեմալական թուրքիան այնուհետև ամեն միջոց գործադրեց երկրամասում իշխանությունը ձեռք գցելու և Մոսկվայի կոնֆերանսը կատարված փաստի առաջ կանգնեցնելու համար: Նախիջևանի անցումը Հայաստանին կանխելու նպատակով համազործակցելով Աղբրեջանի Հետ՝ թուրքիայի արևելյան ճակատի հրամանատարությունը միաժամանակ Շարուրում տեղաբաշխված իր զորամասի և հայտնի ու գաղտնի գործակալների միջոցով լայնածավալ թուրքամետ քարոզչություն է վարում, խորհրդային իշխանությունը վարկաբեկող լուրեր տարածում, խոռվություններ ու ապստամբություններ կազմակերպում: Օգտվելով Վելիբեկովի ժամանակավոր բացակայությունից (մեկնել էր Երևան)՝ թուրքական զորամասի հրամանատար Վեյսալ-բեյը դեկտեմբերի 22-ին իրեն հռչակում է նախիջևանի արտակարգ կոմիսար և հրամայում կանգնեցնել Երևանից եկող զննաքննորդ, հունվարի 7-ին իր գործակալների միջոցով տապալում է Երևանից եկած գործիչների կողմից նախիջևանում կազմակերպած միտինգը և հրահրում հակամիտինգ նախիջևանի գնդում, հունվարի 28-ին Ջահրիում հակախորհրդային խռովություն է կազմակերպում, փետրվարի 22-ին նախիջևան քաղաքի շրջակա գյուղերում ապստամբություն է կազմակերպում և քաղաքը գրավելու նպատակով օգնության ուղարկում թուրքական ջոկատ: Ահա հակիրճ շարքն այն ձեռնարկումների, որոնք թեև Չեկայի և ուսական զորամասերի կողմից արագ ճնշվում էին, բայցեայնպես լարվածություն էին առաջացնում երկրամասում, որի համար մեղքը բարդում էին «հայամետ» վելիբեկովի և նախիջևանում գոյություն չունեցող Հայ դաշնակցականների վրա: 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատարությունն ուղարկած փետրվարյան նամակներում Կարաբեքիր փաշան բոլոր հայերին համարում է թշնամի ու կոչ անում ընդհանրապես հայերին չփստահել և օգնություն ցույց չտալ:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Նախիջևանյան հիմնահարցը Մոսկվայի ուս-թուրքական երկրորդ կոնֆերանսում

Լեզրանը թուրքիայի և խորհրդային Ռուսաստանի միջև Հայաստանի փաստական բաժանման և վերջինիս նկատմամբ թուրքերի թշնամական քաղաքականության իրական պատճառների մասին:

Թուրքական դիվանագիտությունը Սևրի դեմ պայքարի գործում, դերերի բաշխումը Անկարայի և Ստամբուլի միջև: Քեմալականների կեղծ հակամիտինգները և զիջումների գնով նրանց իր կողմում պահելու խորհրդային քաղաքականությունը:

Նախիջևանի պատկանելիության հարցը կոնֆերանսի նախօրինակ: Ստալինի, Օրջոնիկիձեի, Կիրովի դիրքորոշումը: Շահթախթինսկու հակահայկական նոր նկրտումը:

Լիազորությունների բացակայության պատճառաբանությունը, միացյալ կոնֆերանսի ձախողումը: Բեկզադյանի պատվիրակության գործունեությունը:

Նախակոնֆերանսյան բանակցությունները: Ստալինը և թուրքա-Հայաստանի հարցը օրակարգից հանելու, Կարախանին պատվիրակության կազմից հանելու և Հայաստանի օկուպացված շրջանները մաքրելու խնդիրների թուրքանպաստ լուծումը:

Բաթումը Վրաստանին թողնելու և Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու Ձիչերինի պահանջը, բանակցությունների խզման փտանգը: Ստալինի և Շահթախթինսկու անդրկուլիսյան բանակցությունները թուրք պատվիրակների հետ: Թուրքիայի Հյուսիս-արևելյան սահմանն ըստ Ստալինի: Բաթումը Վրաստանին, Արփաչայից արևմուտք և Արաքսից հարավ 20 վերստ խորությունը մի շերտ Հայաստանին, նախիջևանի հարցի լուծումը Շահթախթինսկու հայեցողությամբ:

Իրադարձությունները Վրաստանում և Բաթումը, Ախալքալաքը և Ախալցխանի դավթելու Անկարայի փորձը: Վրաց

քաղաքական գործիչների դիրքորոշումը: Ստալինի նոր հանդիպումը թուրք պատվիրակների հետ և նոր գործարքը. Բաթումի փոխարեն 20 վերստանոց շերտի պահանջից հրաժարվելը:

Տարածքային սահմանադադման հարցերը քաղաքական հանձնաժողովի մարտի 10-ի և 12-ի նիստերում: Նախիջևանի երկրամասը Ադրբեջանի հովանավորությանը հանձնելու և այդ հովանավորությունը երրորդ պետության չփոխանցելու թուրքական պատվիրակության պահանջը: Չփոխանցման դեմ Ձիչերինի հակափաստարկների մերժումը թուրքերի կողմից: Վիճարանությունները Նախիջևանի երկրամասի սահմանների շուրջ և կայացրած որոշումը: Նախիջևանի վերաբերյալ հողավճանների վերջնական ձևակերպումը մարտի 14-ի նիստում:

Տնտեսական հարցերը մարտի 14-ի և 16-ի նիստերում: Օգնություն մասին գրավոր պարտավորության պահանջը: Պայմանագրի ստորագրումը մարտի 18-ի նիստում: Թուրքական դիվանագիտության հաղթանակը:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով և հանրապետության մնացած մասի խորհրդայնացումով փաստորեն Հայաստանը բաժանվեց քեմալական Թուրքիայի և Սորհրդային Ռուսաստանի միջև: Ծիչտ է, այն դեռ պետք է իրավական ձևակերպում ստանար Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվելիք պայմանագրում, բայց որ խնդիրն, ըստ էության, արդեն լուծված է, դա գաղտնիք չէր ոչ ոքի համար: Դեկտեմբերի 8-ին Ձիչերինին ուղարկած հեռագրում Օրջոնիկիձեն զգուշությամբ գրում է. «Իմ կարծիքով թուրքերի իրական նպատակը Հայաստանը մեզ հետ կիսելն է»¹: Սակայն բոլշևիկյան կայսրությունը չէր շտապում կլանել ազգային հանրապետությունները և վերջիններս, որոնց թվում և Սորհրդային Հայաստանը, ընդհուպ մինչև ՆՍՄԿ կազմավորումը, միջազգային հարաբերություններում հանդես էր գալիս որպես անկախ պետություն, պայմանագրեր էր կնքում և մի շարք երկրներում դիվանագիտական ու հյուպատոսական ներկայացուցչություններ պահում (Ռուսաստան, Ուկրաինա, Պարսկաստան, Թուրքիա, Վրաստան, Ադրբեջան և այլն) բայց որ դա անցողիկ երևույթ էր, որ չուտով

խորհրդայնացած բոլոր հանրապետությունները պետք է ներառվեն խորհրդային ընդարձակ կայսրության մեջ, դա ակնհայտ էր, թեև այդ մասին գերադասում էին դեռևս չխոսել: Ձիչին խոսում նաև Հայաստանի հանրապետության փաստական բաժանման մասին: Ավելին, գրում և խոսում էին այն մասին, թե խորհրդայնացման հետևանքով Հայաստանը ձեռք է բերել իրական անկախություն:

Ո՞րն է անկախության իրական չափանիշը և որքանով անկախ էին Հայաստանի նման փոքր հանրապետությունները թե՛ մինչև խորհրդայնացումը և թե՛ խորհրդայնացումից հետո՝ ընդհուպ մինչև ՆՍՄԿ կազմավորումը, բոլորովին այլ հարց է, և դրա վրա մենք կանգ չենք առնում: Բայց նաև ավելորդ չենք համարում մատնանշելու, որ բոլշևիկյան կուսակցական և պետական գործիչների շարքում Լեզրանը միակն էր, որ թուրքերի հետ Հայաստանի հանրապետության բաժանման մասին համարձակվեց բացահայտորեն խոսել ու գրել: 1920թ. դեկտեմբերի 22-ին Ձիչերինին հասցեագրած նամակում նա գրում է. «Դեռ այն ժամանակ, երբ թուրքերին Սարիղամիշը նրանց կողմից գրավելու համաձայնություն տվեցինք, կարելի էր կանխատեսել, որ դա կհանգեցնի Հայաստանի համար խիստ ծանր պայմաններ ստեղծելուն: Իհարկե, որոշ օգուտ եղավ այն ճնշումից, որ առաջ բերեց թուրքերի շարժումը դաշնակների վրա, բայց ոչ մի հիմք չկար կարծելու, թե նրանց կարելի կլինի կանգնեցնել այնտեղ և այն ժամանակ, երբ մենք դա անհրաժեշտ կհամարենք: Արդյունքում մենք հարկադրված եղանք սիրահոժար բաժանել Հայաստանը թուրքերի հետ: Այժմ դա բոլորի համար ակնհայտ փաստ է դարձել»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.): Լեզրանը ցավով է անդրադառնում Հայաստանի բաժանման փաստին և այն քաղաքականությանը, որի արդյունք հանդիսացավ քեմալական թուրքերի արչավանքը Հայաստան ու գտնում, որ իրենք ավելի շատ կորցրել են, քան ստացել: «Ծիչտ է, - ասված է այդ նամակում, - այդ գնով մենք հասանք դաշնակների ոչնչացմանը և խորհրդային իշխանության հաստատմանը Հայաստանի այն տարածքում, որը մնաց մեր ազդեցության տակ: Բայց ես չարունակում եմ նախկինի պես կարծել, որ թուրքական հարձակման նկատմամբ այլ քաղաքականությանը դեպքում մեզ կհաջողվեր, թեև, հնարավոր է ոչ այդպես արագ, Հայաստանը ենթարկել մեր ազդեցությանը, և այն ժամանակ մենք ստիպված չէինք լինի գնալ բաժանման թուրքերի հետ և փաստորեն վավերացնել

¹ Геноцид армян: Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, Документы и комментарии, ред. Ю. Барсегов, Т. 2, ч. I, М. 2003, стр. 311.

¹ Նույն տեղում, էջ 328:

ազգային ճնշման նրանց քաղաքականությունը Հայաստանի օկուպացված մարզերում»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Որ Լեզրանն իրավացի էր, դրանում երկու կարծիք լինել չի կարող: Երկու կարծիք լինել չի կարող նաև այն բանում, որ խորհրդային իշխանությունների և չեխոսերի Լեզրանի նման մտածողներ փաստորեն չկային: Դա ակնբախտորեն երևաց Մոսկվայի ռուս-թուրքական երկրորդ կոնֆերանսին նախապատրաստվելու շրջանում, երբ կրկին օրակարգի հարց էր դարձել ոչ միայն թուրքերի հետ ռազմաքաղաքական դաշինք կնքելու, այլև տարածքային հարցերում նրանց արվելիք հնարավոր գիջումների խնդիրը, ինչը, բնականաբար, պետք է հանգեր Հայաստանում նրանց կատարած դավթումները ճանաչելուն: Միակ բացառությունը արտգործող կոմ Գ. Չիչերինն էր, որը ղեկավարում էր կորցրել և նախկինի պես կանգնած էր Հայկական հարցին մի որոշ լուծում տալու գիրքերում: Դեկտեմբերի 5-ին Մ. էլիավային ուղարկած նամակում անդրադառնալով 1920թ. օգոստոսին Բեքիր Սամի բեյի հետ մշակած ռուս-թուրքական պայմանագրի նախագծին, Չիչերինը գրում է. «Երկու կեսում մենք տարածայն ենք. մենք չենք ընդունում թուրքական սահմանների որոշումն ըստ Ազգային ուխտի, որը համարյա վերարտադրում է Բրեստ-Լիտովսկյան սահմանները, և մենք պահանջում ենք թուրքա-Հայաստանի թեկուզ որոշ մասի անկախության ճանաչում: Թուրքա-Հայաստանից ելած Հայ բնակչության բնակություն համար...»²:

Չիչերինը լավատես էր, նա կարծում էր, թե Անկարան զրականորեն կարձագանքի Հայաստանի խորհրդայնացման փաստին, կփոխի քաղաքականությունը նրա նկատմամբ և կհամաձայնի խորհրդային Ռուսաստանի մասնակցությամբ Հայ-թուրքական նոր կոնֆերանսի գումարմանը: Սակայն նրա լավատեսությունը շատ կարճ տևեց, չուտով նա համոզվեց, որ քեմալական թուրքերը բոլշևիկյան Հայաստանի նկատմամբ նույնքան թշնամարար են տրամադրված, որքան թշնամական էին դաշնակցական Հայաստանի հանդեպ: Անկարան ոչ միայն մերժեց Հայ-թուրքական նոր կոնֆերանս հրավիրելու և ստեղծված նոր պայմանների համեմատ երկկողմ հարաբերություններ մշակելու Հայհեղկոմի առաջարկությունը, այլև սկսեց համառորեն պահանջել, որ խորհրդային Հայաստանը կատարի Ալեքսանդրապոլի պայմանագրից բխող բոլոր պարտավորությունները՝ միաժամանակ օկու-

պացված պահելով Ալեքսանդրապոլը ու բոլոր այն տարածքները, որոնք այդ նույն պայմանագրով Հայաստանի մաս էին կազմում: Միակ դիջումը, որ Անկարան ի վերջո կատարեց, դա այն է, որ համաձայնեց Հայաստանին առնչվող հարցերը քննարկել առաջիկայում գումարվելիք ռուս-թուրքական կոնֆերանսում՝ «Հայ կոմունիստների մինիմալ մասնակցությամբ»³:

Այդ հարցերի մասին մեր պատմագիտական գրականության մեջ բավականաչափ նյութ կա: Հայ պատմաբանները՝ որոնց շարքում և սողերիս հեղինակը, վաղուց բացահայտել ու հիմնավոր փաստերով ցույց են տվել, որ ազգային փոքրամասնությունների, և հատկապես հայերի ու Հայաստանի հարցում, քեմալական թուրքերն իրենց նախորդների՝ երիտթուրքերի արժանի ժառանգորդներն էին և ամեն գնով ձգտում էին ավարտին հասցնել այն, ինչ չէին հասցրել անել երիտթուրք Հայաստանները²: Եվ այլ կերպ լինել չէր կարող, քանի որ այսպես կոչված ազգային (միլլի) շարժումը, որը հետագայում ստացավ քեմալական անվանումը, նախապես ծրագրվել ու կյանքի էր կոչվել հենց սուլթանական կառավարության և երիտթուրք գործիչների կողմից:

Ասում են, թե դիվանագիտությունը թուրքերի արյան մեջ է: Ճիշտ է այդ ասույթը թե ոչ, դժվար է ասել: Հնարավոր է, որ դրանում որոշ չափազանցություն կա: Բայց, որ թուրքերը դիվանագիտության ասպարեզում միշտ էլ ճկունություն են դրսևորել ու հաջողության հասել, դա անառարկելի է և այդ բանը հաստատող փաստեր՝ որքան ուզեք: Հերթ է հիշել, թե 19-րդ դարում քանի-քանի անգամ է Օսմանյան կայսրությունը հայտնվել անդունդի եզրին, կանգնել անխուսափելի թվացող կործանման փաստի առաջ, բայցեայնպես չի կործանվել, փրկվել է հենց դիվանագիտության օգնությամբ, մեծ տերությունների միջև ծագած հակասությունները հմտորեն օգտագործելու միջոցով: Իզուր չէր Լյուդ Ջորջն ասում. «...թուրքերը պղտոր ջրում ձկնիկ որսալու մեծ վարպետներ են»³:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո, երբ հաղթող տերությունները հավաքվել էին Փարիզում և ամենուրեք խոսում ու հայտա-

¹ РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, л. 50, п. 4.

² Տե՛ս, օրինակ, է. Ա. Ջոհրայան, Սովետական Ռուսաստանը և Հայ-թուրքական հարաբերությունները (1920-1922), Եր. 1979, էջ 172-194, Գ. Գալոյան, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թթ., Եր. 1999, էջ. 404-420, և այլն:

³ Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, Т. 2, М. 1957, стр. 461.

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 305:

բարություններ էին արվում, թե թուրքերն այլևս անելիք չունեն Եվրոպայում, թե նրանք կարող են մնալ միայն փոքրասիական թերակղզու կենտրոնական մասում՝ Բրուսսա կամ Կոնիա մայրաքաղաքով, և որ վերջապես Սևրում այդ ոգով պայմանագիր թերակղզու թուրքերին, մի պահ թվաց, թե այս անգամ նրանց փրկություն չկա: Բայց ոչ, շուտով դեպքերն այլ ընթացք ստացան, շուտով պարզվեց, որ թուրքերը բոլորովին ձևոքները ծալած չեն նստել ու սպասել Եվրոպայի կողմից իրենց ճակատագրի որոշմանը: Նրանք ստեղծված վիճակից զուրս գալու ելք են փնտրել ու գտել այն: Որոշել են «կողմերի» և «ղեմերի» խաղ խաղալ ու դերերի բաշխում կատարել. Ստամբուլը հնազանդորեն ենթարկվում է ու փորձում մեղմել Անտանտի դաշույթը, իսկ Անատոլիան հեղափոխական կերպարանք է ընդունում, ըմբոստ դիրք բռնում և օգնություն ու փրկություն որոնում հակաանտանտայական ուժերի մոտ:

Այսպես են գործել թուրք քաղաքական գործիչներն ու դիվանագետները և այս պարզ խաղը աշխարհը չի բժրոնել. թեև այդ մասին խոսողներ շատ են եղել, որոնց շարքում՝ նաև թուրքեր: 1920թ. դեկտեմբերի 23-ին Տրապիզոնից Ելենա Ստասովային¹ ուղարկած մի նամակում Արևելքի ժողովրդների Բաքվի համագումարի որոշումով ստեղծված «Քարոզչության և գործողության խորհրդի» ներկայացուցիչ Եփրեմը, որը մի խմբի հետ հատուկ առաքելությունը գործուղվել էր Անատոլիա՝ տեղեկություններ հավաքելու քեմալական շարժման բնույթի և հետապնդած նպատակների մասին, գրում է. «Մի բան ինձ համար պարզ դարձավ. Իր կույթյամբ, իր բնույթով այս (պես) կոչված, Կոստանդինապոլսի կաբինետը և Անգորայի կառավարությունը նույնն են, ոչ մի տարբերություն: Եվ իմ մի գրուցակից, Կոստանդինապոլսից եկած շտաբային նշանավոր սպա, որը նմանապես գնում էր Անգորա (ինչպես և մենք), բացահայտորեն գովարանում էր թուրքական դիվանագետներին և քաղ(աքական) գործ(իչներին), որոնց Անտանտի «կողմնակիցների» և «հակառակորդների» դերերի շատ հաջող բաժանման միջոցով հաջողվեց այն, ինչ չկարողացավ անել պարտված պետություններից և ոչ մեկը՝ չկատարել Վերսալյան հաշտության թալանչիական պայմանները: Եվ պետք է ընդունել, որ սուրյակտիվորեն իրենց՝ ինչպես Անգորայի, այնպես էլ Կոստանդինապոլսի թուրք գոր-

ծիչների հասկացությունը, գործը այդպես է ղրված, բայց օբյեկտիվորեն, համաշխարհային մասշտաբով, այնուամենայնիվ, Քեմալի շարժումը առաջադիմական է»¹:

Հենց այս՝ քեմալական շարժման առաջադիմական լինելու մասին աջ ու ձախ տարածվող կարծիքներն էլ Անկարայի դեկավարությունը հնարավորություն էին տալիս բոլշևիկյան գործիչներին տրամադրել իր օգտին և ստանալ Նորհրդային Ռուսաստանի թե՛ նյութական և թե՛ բարոյական աջակցությունը՝ իր առաջ ղրված խնդիրները լուծելու համար: Իսկ դա բոլորովին էլ կարողացան իմպերիալիզմի դեմ պայքարը շեղել. ինչպես դա ներկայացնում էին Ռուսաստանում, այլ պայքար էր հայերի և Հույների «չար մտադրությունների դեմ», ինչը արձանագրված է «Արևելյան Անատոլիայի իրավունքների պաշտպանության ընկերության» էրզրումի (1919թ. Հուլիսի 23 – օգոստոսի 6) և Սվազի (1919թ. սեպտեմբերի 4-11) կոնգրեսներում ընդունված որոշումներում²:

Այս հարցը ևս բավականաչափ լուսարանված է մեր պատմագիտական գրականության մեջ: Լուսարանված է նաև դիվանագիտական այն աննախադեպ ակտիվությունը, որ գրեթե բոլոր քեմալականները Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով գծված սահմանները Նորհրդային Ռուսաստանին ճանաչել տալու և ընդհանրապես Հայկական հարցը կոնֆերանսի օրակարգից հանելու ուղղությամբ: Հետևապես մի կողմ թողնելով այդ հարցը՝ առավել ևս որ այն մեր անմիջական խնդիրների շարքից չէ, միայն արձանագրենք, որ Անկարան հատուկ օգտագործեց Արևմուտքի հետ համաձայնության գալու իրենց հնարավորությունները՝ հարկադրելու Մոսկվային ձեռնպահ մնալ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով գծված սահմանները վերանամալ գայթակղությունից: Եվ, եթե թուրք դիվանագետները այդ հարցում ևս հաջողության հասան, ապա դրանում դարձյալ մեծապես մեղքի իրենց բաժինն ունեն Ստալինը. Օրջոնիկիձեն, Նարիմանովը և նրանց արբանյակները (Միլիվանի, Ելիավա, Շահթախթինսկի և ուրիշներ), որոնք խոսքները մեկ արած ակտիվ կերպով լծվեցին Ջիչերինի վրա ճնշում գործադրելու, Անտանտի լազեր թուրքերի հնարավոր անցումը կանխելու նպատակով Հայաստանի հաշիվին դիջումներ ան-

¹ „Геноцид армян...“, стр. 335.

² Մանրամասն տե՛ս Ռ. Սահակյան, Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921թթ., Եր., 1970, էջ 43-47, է. Ա. Զոհրաբյան նշվ. աշխ., էջ 18-22 և այլն:

¹ Բոլշևիկյան կուսակցության ականավոր գործիչ. «Քարոզչության և գործողության խորհրդի» անդամ:

լու, նրանց տարածքային նկրտումներին Հագուրդ տալու գործին: ՌԿ(Բ)Կ Կենտրոնը և Արտգործոց նախարարությունը ուղարկած իրենց հեռագրերում և նամակներում այդ մարդիկ կաշվից դուրս էին գալիս հիմնավորելու, թե Արևելքում հեղափոխական շարժումների ծավալման գործի համար որքան կարևոր է քեմալականներին ունենալ իրենց կողքին, չձայնողել պայմանագիր կնքելու հնարավորությունը՝ ինչպես դա արվեց 1920թ. ամռանը և բավարարել նրանց տարածքային պահանջները: Նույնիսկ Լեզրանը, որը միշտ էլ ճիշտ դիրքերից էր բնութագրում քեմալականներին, տեղի տալով այդ համատարած կարծիքին, Ջիչերինին ուղարկած նամակում գրում էր.

«Ի՞նչ կարող է տալ Մոսկվայի առաջիկա կոնֆերանսը Նորհրդային Հայաստանին: Քանի որ մենք չահազրգոյված ենք քեմալականներին աջակցելու մեջ, մենք չենք կարող Հայկական Հարցը սրուխյամբ դնել: ...Նորհրդային Հայաստանի ստեղծումը և վերջինիս օգտին մեր բարեկամական միջնորդությունը, թուրքերը, ըստ երևույթի, հակված են նույնիսկ դիտելու որպես Նորհրդա-Ռուսաստանի ձգտումը ստեղծելու արգելապատնեջ Հայաստանում, որն ի վիճակի կլինի հակադրվել Կովկասի մուսուլմանական երկրների վրա թուրքիայի ազդեցությանը: Միանգամայն ակնհայտ է, որ թուրքերի այժմյան հայտարարությունները Նորհրդային Հայաստանին, հայ կոմունիստներին չվստահելու մասին և այլն, թեև արտացոլում են թուրքերի պատմական ազգային գաղափարախոսությունը, գլխավորապես քողարկում են Կովկասում Նորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականության հանդեպ նրանց սեփական անվստահությունը: Հենց դրանով է պայմանավորված հայերի նկատմամբ նրանց ներկա քաղաքականությունը:

Ինչ թվում է, որ թուրքերը կցանկանային մեզ հեռացնել Արևելքում անմիջական գործունեությունից՝ թողնելով մեզ զարգացնել հեղափոխությունն Արևմուտքում: Եթե պարզվի, որ թուրքերը ընդունակ են հեղափոխական ճնշում գործադրել հարևան մուսուլմանական երկրների վրա, որ նրանք կկարողանան հեղափոխական շարժում բարձրացնել Արևելքում՝ դա հրաշալի կլինի, այդժամ նրանց ինքնուրույն գործողությունների ազատություն պետք է տալ, տալ նրանց նախիջևանը, նեղել Նորհրդային Հայաստանը և այլն»¹ (ընդձուրդ մերն է - է. Զ.):

Նամակից կատարված այս մեջբերումից դժվար չէ տեսնել, որ

Լեզրանը դժգոհ էր ոչ միայն հայերի ու Հայաստանի հարցում, այլև ողջ տարածաշրջանում քեմալական թուրքերի վարած քաղաքականությունից, որի համար էլ նրանց անվերապահ դիմումներ անելու խնդիր չի դնում: Իսկ նամակի վերջնամասում ուղղակի գրում է, որ ինքը չի պատահում ու չի հավատում քեմալականներին, որ նրանց հարկավոր է ստուգել և «տալ ճիշտ այնքան, որքան անհրաժեշտ է, որպեսզի նրանց թշնամի չզարձանալու, Անտանտի գիրկը նրանց չնետնելու համար»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, «Անտանտի գիրկը նետնելու» քեմալականների հնարավորությունների մասին տարածված լուրերը իրենց ազդեցությունն էին թողել նաև Լեզրանի վրա: Մինչդեռ իրականում նրանք այդպիսի հնարավորություն չէին ունենում և Անտանտան էլ, ինչպես Լոնդոնի կոնֆերանսը և հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, ընդհուպ մինչև 1922թ., մինչև Հունական անհաջողությունների շրջանը, թուրքական պահանջներին ընդառաջելու ցանկություն չէր դրսևորում: Այդ լուրերը առավելապես տարածում էին հենց իրենք՝ քեմալականները և նրանց կովկասյան արբանյակները՝ բացառապես Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության վրա ազդելու միտումով և պետք է ընդունել՝ ոչ առանց հաջողության: Արդյունքում, որքան կոնֆերանսի օրերը մոտենում էին, այնքան ռուս-թուրքական դաշինքի կնքմանը խոչընդոտող հարցերը, - ասել է թե, - հայոց հողերի հարցը, օրակարգից հանելու կողմնակիցների ձայնը ավելի ու ավելի բարձր էր հնչում: Եվ առաջին օրինակը Ստալինն է տալիս. դեկտեմբերին՝ շրջանցելով Արտգործոց նախարարությունը, նա Մոսկվայում հրահանգում է հայտնել թուրքերին, որ իրենք չեն դիմադրի Ախալքալաքի և Ախալցխայի գավառներում նրանց իշխանության հաստատմանը: Իսկ փետրվարին՝ կոնֆերանսի աշխատանքներից շուրջ երկու շաբաթ առաջ տեղեկանալով այն մասին, որ Ջիչերինը տարածքային հարցերում պաշտպանալով այն մասին, որ Ջիչերինը տարածքային հարցերում պաշտպանում է հայերի շահերը և պահանջել է վանք, Մուշը և Բիթլիսը հանձնել հայերին, Լենինին հասցեագրած գրությունում՝ խախտելով էթիկայի բոլոր նորմերը, Ջիչերինի այդ պահանջը որակում է որպես «հիմար և պրովոկացիոն» ու դրանով իսկ անձնական վիրավորանք հասցնում Արտգործոց նախարարին: «Ընկ. Լենին, - ասված է նրանում, - ես երևի միայն իմացա, որ Ջիչերինը իրոք ինչ-որ ժամանակ թուրքերին է ուղարկել հիմար (և պրովոկացիոն) պահանջ հօգուտ Հայաստանի վանք, Մուշը և Բիթլիսը մաքրելու մասին (թուրքական նահանգներ, թուրքերի ճնշող

¹ „Геноцид армян...“, стр. 329.

¹ Նույն տեղում:

մեծամասնությունը): Այդ հայկական իմպերիալիստական պահանջը չի կարող մեր պահանջը լինել: Հարկավոր է արգելել Չիչերինին ազգայնականորեն տրամադրված հայերի ցուցումով նոտաների ուղարկումը թուրքերին»¹:

Որ Ստալինը կոպիտ ու անտակտ մարդ էր, այդ մասին Լենինը պիտի գրեր ավելի ուշ և այն էլ այլ դեպքերի ազդեցության տակ: Մինչդեռ այս դեպքում պետական գործչի համար անթույլատրելի վարքագիծը մնաց անպատիժ:

Հայկական տարածքների խնդիրը կոնֆերանսի օրակարգից հանելու առաջարկությամբ հանդես է գալիս նաև Օրջոնիկիձեն՝ փետրվարի 12-ին Լենինին ուղարկած նամակում: Նրանից հետո չի մնում Նարիմանովը, և չորս օր հետո (փետրվարի 16-ին) ընդարձակ նամակ է ուղարկում Լենինին, երկար-բարակ հեքիաթներ պատմում «մինչև վերջին մարդը Անգլիայի դեմ պայքարելու» քեմալականների պատրաստակամության մասին, բայց եթե Հայկական Հարցի պատճառով Մոսկվան վանի նրանց իրենից, ապա նրանք կնետվեն Անգլիայի գիրկը: Նարիմանովը ևս սլաք ուղղում է Չիչերինի դեմ, ճիշտ է, Ստալինի նման նրա հասցեին կոպիտ խոսքեր չի ասում, բայց և իրեն իրավունք է վերապահում մեղադրելու նրան Հայկական Հարցում անգիտություն մեջ: «Ես պետք է զգուշացնեմ Ձեզ, - ասված է նամակի վերջում, - ընկ. Չիչերինը չփոթում է Արևելյան Հարցը, նա շատ է տարված Հայկական Հարցով և հաշվի չի առնում այն ամենը, ինչ կարող է լինել, եթե անգործիները² հետ խզում լինի հենց Հայկական Հարցի պատճառով: Ես վճռականորեն հայտարարում եմ, որ կովկասում ստեղծված պայմաններում (Գաղստան և Վրաստան) եթե ուզում ենք Աղբրեջանը պահել մեզ, մենք պետք է անգործիների հետ կնքենք ամուր դաշինք՝ ինչ էլ որ լինի: Ես ընդգծում եմ, այդ դաշինքը մեզ կտա ողջ մուսուլմանական Արևելքը, և այն ընդհանուր դժգոհությունը, որ ստեղծված է հենց մեր կողմից՝ մեր ապիկար արևելյան քաղաքականությունում, կվերացվի և դրանով Անգլիայի ձեռքից կխլենք պրովոկացիայի դեմքը»³ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Ուշագրավ է, որ Լենինը՝ ծանոթանալով նամակի բովանդակու-

¹ РГАСПИ, ф.3, оп. 1, д. 5214, л. 2: Տե՛ս նաև Ե. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան, Հանուն պատմական ճշմարտության, Երևկոյան Երևան, 9.06.1988:

² Մայրաքաղաք Անգորայի (Անկարա) անունով հաճախ բնակալեռններին այդպես էին անվանում:

³ „Геноцид армян...“, стр. 379.

թյանը (Քաղբյուրոյի փետրվարի 18-ի նիստի ժամանակ), իսկույն այն ուղարկում է Ստալինին՝ խնդրելով երկու խոսքով կարծիք ներկայացնել¹, թեև հայ-թուրքական հարաբերությունների հարցում Ստալինի կարծիքը նրան վաղուց հայտնի էր:

Սակայն դրանով նարիմանովը չէր բավարարվել: Մի քանի օր հետո տեղեկություններ ստանալով Հայաստանում հակախորհրդային ապստամբության ծագման և փետրվարի 18-ին ապստամբների կողմից Երևանի գրավման մասին, շտապում է այդ փաստը ևս օգտագործել իր հակահայկական նկրտումների համար, իսկույն Աղբրեջանի կոմկուսի կենտկոմի անդամ Կամինսկու միջոցով հատուկ նամակ է ուղարկում (փետրվարի 21-ին) Լենինին, մատնացույց անում Հայաստանում խորհրդային իշխանության տապալման փաստը ու հետևությունն անում, թե «թուրքական պատվիրակության հետ բանակցություններում Հայկական Հարցը դեր չպետք է խաղա»²:

Ահա այսպիսին էր հայ-թուրքական տարածքային խնդիրների չորջ ստեղծված մթնոլորտը Մոսկվայի կոնֆերանսի նախօրեին: Այսպես վրաց-աղբրեջանական հակահայկական ճակատը օժանդակեց թուրքերին օրակարգից հանելու Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով գծված սահմանների վերանայման հարցը: Այդ արշավին միացել էին նաև Մդիվանին, էրիվան և ուրիշներ, որոնց սակայն մենք չենք անդրադառնում ոչ թե նրա համար, որ նրանք երկրորդական դեմքեր էին և նրանց գրությունները, որպես կանոն ուղղված էին ոչ թե Լենինին, այլ Օրջոնիկիձենին կամ Չիչերինին, այլ մեր բուն խնդրից շատ շեղված չլինելու: Այդ նույն նկատառումով չենք անդրադառնում նաև թուրքական դիվանագիտության ծավալած կամպանիային՝ Լենինին ուղարկած Մուստաֆա Քեմալի նամակին, Չիչերինին հասցեագրած Ահմեդ Մուհթարի նոտաներին և այլն: Միայն արձանագրենք, որ նրանք կիրառեցին Մոսկվայի վրա ճնշում գործադրելու դիվանագիտությանը հայտնի բոլոր մեթոդներն ու եղանակները: Գործն այնտեղ հասավ, որ Հայտնի բոլոր մեթոդներն ու եղանակները թուրքական պատվիրակությունը ավելի քան մեկ ամիս կանգ առավ Կարսում՝ սպասելով բաղձալի պատասխանի, և ճանապարհը շարունակեց միայն այն բանից հետո, երբ Անկարան պաշտոնական հավաստիացում ստացավ, որ կոնֆերանսում Հայաստանի օգտին տարածքային պահանջներ չեն

¹ Տե՛ս „Два месяца работы В. И. Ленина (из хроники жизни и деятельности, январь-февраль 1921г.), М. 1934, стр. 86:

² „Геноцид армян...“, стр. 387.

զրվի: Այդ մասին վկայություն կա Չիչերինին ուղարկած ԱՀՏՆԳ Մուհ-
թարի 1921թ. Հունվարի 30-ի նոտայում: Պատասխանելով Չիչերինի
Հունվարի 13-ի նոտային, որում վերջինս հայտնում էր իր խորին հիաս-
թափությունն այն բանի համար, որ Անկարան չի ընդունել Հայաստա-
նի և Թուրքիայի միջև միջնորդության իր առաջարկը և Հույս հայտնում,
որ բոլոր չլուծված հարցերն ու թյուրիմացությունները կհարթվեն մոս-
կովյան բանակցություններում, Թուրքիայի արտաքին գործերի ժո-
ղովրդական կոմիսարի պաշտոնակատարը գրում է. «Մենք միաժա-
մանակ ստացանք ընթացիկ Հունվարի 13-ի ձեր երկու՝ N 706 և 710
գրությունները, հավասարապես նաև ընկ. Մղիվանու Ալի Ֆուադ փա-
չային հասցեագրած նամակի բովանդակությունը: Ծտապում եմ Ձեզ
տեղյակ պահել, որ այդ նամակում բովանդակված հայտարարություն-
ները, որով մեր կառավարությանը կից Ձեր ներկայացուցիչը ՌՆՖՍՀ
անունից պաշտոնապես հաստատում է, որ Թուրքիայի կողմից Հայաս-
տանին տարածքային զիջումների մասին խոսք լինել չի կարող, մեզ
ամբողջովին բավարարում են: Մյուս կողմից՝ ժողովուրդների ինքնու-
րոշման իրավունքի նկատմամբ հարգանքը, որ այդքան համոզիչ հայ-
տարարված է Մուստաֆա Քեմալ փաչայի անունով ընկ. Լենինի նա-
մակում, ինչպես նաև ընթացիկ Հունվարի 13-ի Ձեր N 706 հեռագրում,
մեզ վստահեցնում են, որ ոչ մի լուրջ խոչընդոտներ այլևս չեն կարող
դժվարացնել մոսկովյան բանակցությունները: Այդպիսի պայմաննե-
րում մեր պատվիրակությունը կարգադրություն է ստացել դուրս գալ
Կարսից և ամենահնարավոր արագությամբ ժամանել Մոսկվա»¹
(ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Ռ՛ւմ ցուցումով է Մղիվանին նման բան հայտնել Թուրքերին: Որ-
պես Թուրքիայում ՌՆՖՍՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ, նա ան-
միջականորեն ենթակա էր Արտգործոցկոմիսի և Հյուրընկալ երկրի վե-
րաբերյալ իր կառավարության կայացրած ամեն մի վճիռ, որպես կա-
նոն, պետք է ստանար կա՛մ անձամբ Չիչերինից, կա՛մ էլ վերջինիս
հանձնարարությամբ Արտգործոցկոմատի որևէ պաշտոնյայից: Սա-
կայն, ինչպես վերը տեսանք, Ստալինը, երբևն նաև Օրջոնիկիձևն՝
չրջանցելով Արտգործոցկոմատը, հաճախ Մղիվանուն ցուցումներ էին
տալիս արտաքին քաղաքականության շատ կարևոր հարցերի վերա-
բերյալ: Այդպես էր գործը և այս անգամ, ինչի մասին վկայություն կա
Մոսկվայում դեսպան նշանակված, բայց Թուրքական պատվիրա-

կություն հետ մեկտեղ ղեկավարում գտնվող Ալի Ֆուադ փաչային
հասցեագրած Մղիվանու 1921թ. Հունվարի 14-ի նամակում: Անդրա-
դաճող դրան նախորդած իրենց զրույցների ընթացքում շոշափված
հարցերին և հատկապես Թուրքիայի կողմից Հայաստանին տարած-
քային զիջումներ անելու խնդրին, Մղիվանին՝ վկայակոչելով Օրջո-
նիկիձևին և Ստալինին, գրում է. «Ընկեր Օրջոնիկիձևն ինձ հասկացրեց,
որ ուս-թուրքական հարաբերությունների նկատմամբ Ոորհրդային
կառավարությունն ամբողջովին հետևում է այն տեսակետին, որ ես
ձեզ շարադրել եմ: Նա նաև ինձ ասաց, որ առաջիկա մոսկովյան կոն-
ֆերանսի նիստերին ակտիվորեն մասնակցելու է ինքը՝ ընկեր Ստա-
լինը»: Այնուհետև անցնելով խնդրի նկատմամբ Ստալինի մոտեցումնե-
րին, Մղիվանին շարունակում է. «Կուզենայի հայտարարել, որ ինչպես
ես արդեն նախկինում հայտնել եմ Քյազիմ Կարաբեքիր փաչային, ո՛չ
հրահանգներում, որ ես ստացել եմ Թուրքիա մեկնելիս, ո՛չ զրույցնե-
րում, որոնք ես ունեցել եմ ընկեր Ստալինի հետ, ոչ մի խոսք չի ասվել
Թուրքական տարածքի ինչ-որ մաս Հայաստանին հանձնելու մասին»: Իսկ
վերջում Հույս է հայտնում, որ «այս բացատրությունը, որը պաշ-
տոնական է, բայց նաև Հույժ գաղտնի, կցրի Ոորհրդային կառավա-
րության իրական մտադրությունների նկատմամբ ձեր բոլոր կասկած-
ները»:

Ավելորդ չենք համարում նաև ավելացնել, որ կոնֆերանսի աշխա-
տանքներին Ստալինի ակտիվ մասնակցության մասին լուրը խիստ
ոգևորել էր Թուրքերին: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Ալի Ֆուադ
փաչան. «Ընկեր Մղիվանին մեզ հասկացրեց, որ Մոսկվայում գոյու-
թյուն ունի նոր մթնոլորտ՝ միանգամայն տարբեր նրանից, որի հետ
սկզբնապես բախվել է այնտեղ մեր պատվիրակությունը? Այժմ պարզ
դարձավ, որ հիմնախնդիրների լուծումը չի թողնվելու միայն արտաքին
գործերի կոմիսարի (Չիչերինի) հայեցողությանը, որ ընկ. Ստալինը՝
ազգությունների գործերի կոմիսարը, խառնվելու է Թուրքիայի հետ
բարեկամական կապերին վերաբերող գործերին, քանի որ այսուհետ
զգալիորեն ավելի մեծ նշանակություն է տրվում նոր Թուրքիայի
հետաքրքրություններին»³ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Ստալինի հարցում Թուրքերը չէին սխալվել: Կոնֆերանսում նրա

¹ „Геноцид армян...“, стр. 358.

² Ուրբը Բեքիր Սամիի պատվիրակության մոսկովյան բանակցությունների
մասին է (1920թ. Հուլիս-օգոստոս):

³ „Геноцид армян...“, стр. 358.

¹ „Документы внешней политики СССР“, Т. III М. 1959, стр. 469.

չունչը զգացվում էր բոլոր հարցերում: Եվ եթե թուրք դիվանագետները լուրջ հաջողությունների հասան՝ հատկապես Հայաստանին առնչվող հարցերում, ապա դրա համար պարտական են Ստալինին: Նրանք դա գիտակցել են, որի համար էլ նրա հասցեին միշտ զովեստի խոսքեր են շոայել:

Ինչևէ, մենք հակիրճ ներկայացրեցինք Մոսկվայի կոնֆերանսի նախօրեին հայ-թուրքական հարաբերությունների շուրջ ծավալված դիվանագիտական պայքարը: Կարծում ենք՝ այդքանն էլ բավարար է, որ ընթերցողն էլ համոզվի այն ճշմարտության մեջ, որ այդ օրերին Մոսկվայում մթնոլորտն ամբողջովին հակահայկական թույնով էր ներծծված: Հայաստանի օգտին խոսողներ այլևս չկային: Նույնիսկ Ջիչերինն էր արդեն զգուշավորություն դրսևորում և խուսափում հրապարակային հայանպաստ հայտարարություններ անելուց:

* * *

Կոնֆերանսի աշխատանքներին անցնելուց առաջ անհրաժեշտաբար պետք է նաև պարզենք, թե թուրքական շահերի խորհրդային պաշտպանները՝ Ստալինը և նրա արբանյակները, ինչ կարծիք ունենին մեզ հետաքրքրող խնդրում՝ Նախիջևանի հարցում: Դա հատկապես կարևորվում է այն առումով, որ ինչպես հետո կտեսնենք, այս խնդրի վերաբերյալ կոնֆերանսի կայացրած որոշումը բոլորովին չի տեղավորվում այն կարծիքների համատեքստում, որ գոյություն ունենին կոնֆերանսի նախօրեին: Նախ ասենք, որ ձևաբանական արվեստագետների փաստաթղթերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Նախիջևանի տարածաշրջանի պատկանելիության հարցում վրաց-ադրբեջանական բոլոր նույնպիսի միասնական մոտեցում չունեն, ինչպես որ կար հայկական մյուս տարածքների հարցում: Ստալինը, Օրջոնիկիձեն և նրանց հարող Կիրովը գտնում էին, որ Շարուր-Նախիջևանը պետք է լինի Հայաստանի կազմում, մինչդեռ Ադրբեջանի ղեկավարությունը՝ բացահայտորեն չընդդիմանալով այդ տեսակետին, ամեն կերպ ձգտում էր կանխել Նախիջևանի անցումը Հայաստանին՝ օգտագործելով գաղտնի դիվանագիտության բոլոր հնարավորությունները ու նաև ինչպես թուրքական, այնպես էլ ռուսական խաղաքարտերը: Դրանում համոզվելու համար բավական է ծանոթանալ մի քանի փաստերի: Բայց նախ Ստալինի, Օրջոնիկիձեի, Կիրովի դիրքորոշման մասին.

1921թ. հունվարի 2-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բոլոր անդամներին հասցեագրած նամակում անդրադառնալով Ռորհրդային Հայաստանի թե՛ տնտեսական և թե՛ քաղաքական ծանր վիճակին (Թուրքիայի և

Վրաստանի կողմից իրականացվող շրջափակումը, երկաթուղային հաղորդակցության զաղարկումը և այլն), Օրջոնիկիձեն և Կիրովը առաջ են քաշում տեսակետ, որ առանց Վրաստանի խորհրդայնացման հնարավոր չի լինի ապահովել Հայաստանի անվտանգությունը և Ռորհրդային կարգերի ամրապնդումը ու նաև ավելացնում, թե «ստեղծված պայմաններում թուրքերը հեշտությամբ կարող են իրենց բուֆերը ստեղծել Մակու-Նախիջևանյան շրջանում, որտեղ նրանք մտադիր են հատուկ խանություն ստեղծել, որի ձևաբան կլինի դեպի Թավրիզ երկաթուղագիծը, ինչը կտրում է մեզ Պարսկաստանից և անդամահատում Հայաստանը»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Ինչպես տեսնում ենք, Մակուի և Նախիջևանի շրջանները գրավելու և այնտեղ առանձին խանություն ստեղծելու թուրք-քեմալականների մտադրության մասին Շահթախթինսկու ղեկավարների 7-ի Հայտնի հեռագրում տեղ գտած հաղորդումը անհետևանք չէր անցել: Բայց նաև փաստ է, որ «Հայաստանի անդամահատման» վտանգը չէ, որ անհանգստացրել էր Օրջոնիկիձենին ու Կիրովին, ո՛չ: Նրանք, հավանաբար, այդպես էլ չէին անդրադառնա շուրջ մեկ ամսվա վաղնաժամանակ ունեցող այդ տեղեկատվությանը, եթե Վրաստանի խորհրդայնացման հարցը մեջտեղ չգար: Ամեն դեպքում մեզ հետաքրքրողը Նախիջևանի պատկանելիության հարցում նրանց դիրքորոշումն է, իսկ նամակը վկայում է, որ նրանք Նախիջևանը Հայաստանի մաս էին համարում:

Նախիջևանի հարցին Օրջոնիկիձեն անդրադարձել է նաև հունվարի 25-ին ադրբեջանական կոմունիստների Բաքվի քաղաքային կոնֆերանսին տված ղեկուցման մեջ: Ուշագրավ է, որ Օրջոնիկիձեն իր ղեկուցման զգալի մասը նվիրել էր Հայաստանում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ծանր վիճակին և նրան ամեն կերպ օգնելու անհրաժեշտությանը: Իսկ Ադրբեջանի և Հայաստանի փոխհարաբերությունները որակել էր որպես երբայրական ու ներկաներին հիշեցրել Նարիմանովի Հայտնի ղեկավարացիայի մասին, որով «Ջանգեզուրը և Նախիջևանը դառնում են Ռորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մաս»: Այդ ակտը համարելով բացառապես Ադրբեջանի ձգտումը «ոչնչացնելու այդքան արյուն առաջացրած այդ անիծյալ հարցը», ավելացնում է, թե «դժբախտաբար այդ հարցը լուծված չէ նաև այժմ»: Ըստ որում, եթե Ջանգեզուրի հարցում պատճառը համարում է այնտեղ ծագած հակախորհրդային ապստամբությունը և «ինքնավար

¹ Նույն տեղում, էջ 343:

կառավարութեան կազմավորումը», ապա Նախիջևանի Հարցում՝ թուրքական գործոնը: «Այստեղ (Նախիջևանում - է. Ձ.) որոշ հակասութիւն, որոշ ընդհարում կա թուրքերի հետ. իհարկե, ոչ դինված, - ասել է Օրջոնիկիձեն: - Թուրքերը ուզում են Նախիջևանի շրջանը իրենց ձեռքերում ունենալ: Նախիջևանի շրջանը դա այն հանգույցն է, որտեղից դարպասները գնում են Պարսկաստան, որտեղից մենք կարող ենք կապ ունենալ Պարսկաստանի և Միջագետքի հետ: Նախիջևանից երկաթուղին գնում է դեպի Թավրիզ՝ պարսկական Աղբրեջան, Պարսկաստանի ամենահեղափոխական նահանգը»¹: Այսպես կարեւորելով Նախիջևանի աշխարհագրական դիրքը և կրկին շեշտելով, որ թուրքերի մոտ Արևելքի «այդ բանալին իրենց ձեռքերում ունենալու» ցանկութիւն կա, Օրջոնիկիձեն հանկարծ հայտարարում է. «**Սորհրդային Աղբրեջանն այդ հարցում անպայման չահագորդված կողմ է և ոչ մի դեպքում չի կարող Արևելքի այդ բանալին հանձնել:** Ինչ էլ որ լինի, այդ բանալին պետք է լինի խորհրդային ձեռքերում...»² (ընդգծումը մերն է - է. Ձ.):

Ահա այսպես, զեկուցման սկզբում զրկատանքի խոսք ասելով վիճելի տարածքները Հայաստանին հանձնելու վերաբերյալ Նարիմանովի հռչակագրի մասին, այն համարելով նախադեպը չունեցող «պատմական ակտ», վերջում, չգիտես ինչու, Օրջոնիկիձեն սկսում է խոսել Նախիջևանի հարցում ոչ թե Հայաստանի, այլ Աղբրեջանի շահագրգռվածութեան մասին, ու հայտարարում, թե նա չի կարող Նախիջևանը հանձնել թուրքերին³: Ճիշտ է, նա իսկույն եւթ ավելացնում է, թե ինչ էլ որ լինի, Նախիջևանը պետք է լինի խորհրդային ձեռքերում, բայց դրանից խնդրի էութիւնը չի փոխվում, իր այդ հայտարարութեամբ Օրջոնիկիձեն, ըստ էութեան, հարցականի տակ է դնում Նախիջևանի պատկանելիութիւնը Հայաստանին և հետո՝ Աղբրեջանի զեկավարութեանը Նախիջևանը ետ ստանալու հույսեր ներշնչում: Առավել ևս, որ հարցի լուծումը տեսնում է ոչ թե Անկարայի ազրեսիվ նկրտումներին հակահարված տալու, այլ դիվանագիտութեան միջոցով: «Մենք կարծում ենք, որ մեզ մոտ այդ հարցում ևս թուրքերի հետ ոչ մի սուր բախումներ տեղի չեն ունենա, - ավելացրել է Օրջոնիկիձեն, - ինչ-որ դիվանագիտական ճանապարհով այդ հարցը կարող է լուծ-

վել»¹: Իսկ որ Անկարան Հայաստանի հարցում ոչ մի զիջման չէր գնա, դա հասկանում էին ոչ միայն Օրջոնիկիձեն և Նարիմանովը, այլև բոլոր նրանք, ովքեր առիթ էին ունեցել առնչվելու թուրք-հայկական հարաբերութիւններին: Այլ կերպ ասած, իր այս հայտարարութիւններով Օրջոնիկիձեն, կամա թե ակամա, Բաքվի զեկավարութեանը ակնարկում էր Նախիջևանը վերադարձնելու հնարավորութեան մասին:

Դատելով Մոսկվայում Սորհրդային Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի մի վկայութիւնից՝ նախակոնֆերանսյան այդ շրջանում Նախիջևանի հարցում որոշակիորեն Հայաստանի օգտին էր խոսում նաև Ստալինը: ՀԿԿ Կենտկոմ ուղարկած 1921թ. հունվարի 15-ի նամակում անդրադառնալով Ստալինի հետ իր հանդիպմանը, նա գրում է. «Չունենալով Ձեզից տեղեկութիւն, ես առիթ չեմ ունեցել դիմելու Չիչերինին և Ստալինին: Բայց ահա օրերս ընկ. Աթարեկովից² ստացա քաղվածքներ Նախիջևան - Օրդուբադ - Նորաշենի վերաբերյալ կոմբրիգ (րրիգադի հրամանատար - է. Ձ.) Ստուդենեի զեկուցագրից: Այդ հետագրի պատճենները ուղարկեցի ընկերներ Լենինին, Տրոցկուին, Չիչերինին, իսկ Ստալինին ես ինքս տարա և նրա հետ շատ երկար զրուցեցի: Ընկ. Ստալինը, ինչպես երևում է նաև մյուս ընկերները, նշանակալիորեն փոխել են իրենց վերաբերմունքը թուրքական շարժման նկատմամբ՝ ի հետևանս այն բավականին հանդուգն տոնի, որով նրանք սկսել են խոսել Ռուսաստանի հետ և այն փաստերի, որ վերջին ժամանակներս հաղորդված է վրաստանում ՌԽՖՍՀ մամուլի բյուրոյի կողմից: Ստալինը վճռականորեն հայտարարեց, որ Նախիջևանի մասին խոսք լինել չի կարող: Նախիջևանը կլինի Սորհրդային Հայաստանում: Ինչ վերաբերում է Կարսին, ապա թեև այդ հարցում վճռական որոշում կա պաշտպանել Հայաստանի համար, այնուամենայնիվ անհրաժեշտ է ամենաշտապ կերպով այնտեղից նյութեր ուղարկել ինչպես ամբողջ մարզի, այնպես էլ առանձին օկրուգների՝ Կարսի, Կաղզվանի, Օլթիի, Արղահանի ազգազրական վիճակի մասին»³ (ընդգծումը մերն է - է. Ձ.):

Թե որքան «վճռական» էր Ստալինը Նախիջևանի և Կարսի մասին իր խոստումներում, կտեսնենք Մոսկվայի կոնֆերանսի աշխատանքներին ծանոթանալիս: Իսկ որ Ս. Տեր-Գաբրիելյանը անվերապահորեն հավատացել էր Ստալինին, երևում է նամակի այն տողերից, որոնցում

¹ ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 1, գ. 1670, փ. II, թ. 2:

² Նույն տեղում, թ. 3:

³ Հակասական մտքերի առկայութիւնը և փաստաթղթի ոճը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Օրջոնիկիձեն խոսել է բանավոր:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 1, գ. 1670, փ. 11, թ. 3:

² ՀՆՍՀ լիազոր ներկայացուցիչն էր Աղբրեջանում:

³ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 31, թ. 70-71:

նա խոսում է չուտափույթ ճշգրիտ ու հավաստի տեղեկություններ ուղարկելու մասին ոչ միայն օկուպացված շրջաններում թուրքերի գործողությունների, այլև Թուրքիայի ներքին դրության վերաբերյալ:

Անցնելով նախակոնֆերանսյան այդ նույն ժամանակաշրջանում Նախիջևանի երկրամասը Հայաստանին հանձնելու վերաբերյալ կոնֆերանսի հնարավոր որոշումը կանխելու ուղղությամբ Ազրբեջանի ղեկավարությունը ձևակերպած քայլերին, դարձյալ հարկադրված ենք արձանագրել, որ Բաքվի արխիվների անմատչելիությունը մեզ հնարավորություն չի տալիս ամբողջությամբ բացահայտելու այն ամենը, ինչ հակահայկական մոլուցքով բռնված Նարիմանովի խումբը ծրագրել է իրականացրել է այդ օրերին: Բայցևայնպես, երկու փաստաթղթեր, որ Մոսկվայի արխիվներում հայտնաբերել ու հրատարակել է պրոֆ. Յու. Բարսեղովը, ինչ-որ չափով լրացնում են այդ բացը: Երկուսի հեղինակն էլ Բ. Ծահթախթինսկին է, Ստալինի վստահության արժանացած այն նույն անձը, որը հակահայկականության մեջ աչքի էր ընկել ղեռ մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը, լծվել ամեն գնով Նախիջևանը Հայաստանից անջատելու գործին և գնացել այնքան հեռուն, որ գերագասկ էր այդ երկրամասը տեսնել Թուրքիայի կազմում, քան խորհրդայնացած ու «կղբայրական» հռչակված Հայաստանի (հիշենք, թեկուզ. նրա թուրքամետ քարոզչությունն ու գործունեությունը Նախիջևանում 1920թ. ղեկավարներին): Սակայն փոփոխված իրադրության պայմաններում (Մոսկվան չէր ճանաչել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, Անտանտի հետ քննարկական վերնախավի անթաքույց սիրախաղը առաջ էր բերել բոլշևիկյան ղեկավարության դժգոհությունը) Ծահթախթինսկին չէր կարող այնպես խոսել հօգուտ թուրքերի, առավել ևս, որ համոզվել էր, որ Նախիջևանը չի գիջվելու նրանց: Եվ քանի որ այդ երկրամասը Ազրբեջանին միացնելու առաջարկությամբ նմանապես հանդես գալ չէր կարող՝ Ազրհեղկոմի հայտնի ղեկավարացիայի պատճառով, ուստի նա՝ որոշում է Նախիջևանը Հայաստանին չթողնելու գերխնդիրը լուծել երկրամասի հովանավորությունը Ռուսաստանին առաջարկելու միջոցով: Ազրբեջանի համար դա հարմար տարբերակ էր՝ հետագայում այն ետ ստանալու առումով: Արդյունքում ծնունդ են առնում վերը հիշատակած երկու փաստաթղթերը՝ մեկը ղեկուցազիր ուղարկված ՌՆՖՍՀ կառավարությանը, իսկ մյուսը՝ նամակ հասցեագրած Օրջոնիկիձևին:

¹ Անտարակույս է, որ Ծահթախթինսկին գործել է Ազրբեջանի ղեկավարության ցուցումով, բայց մենք նրա անունն ենք նշում, քանի որ փաստաթղթերը կրում են նրա անունը:

Փաստաթղթերը թվագրված չեն, ինչը չափազանց տարօրինակ է, և միայն բովանդակությունից կարելի է դատել նրանց լույս աշխարհ գալու ժամանակի մասին: Ըստ Յու. Բարսեղովի՝ ղեկուցազիրը՝ գրվել է փետրվարին, իսկ նամակը՝ ոչ ոչ քան մարտին:

Չեկուցազիրը իսկապես որ կարող է փետրվարին գրված լինել: Ինչ վերաբերում է նամակին, ապա այն մարտին գրված լինել չէր կարող մի շարք պատճառներով: Դրանցից առաջինն այն է, որ մարտին Հայաստանում խորհրդային իշխանություն չկար, այն տապալվել էր փետրվարյան ապստամբության հետևանքով մինչդեռ նամակում խոսվում է Հայաստանին օգնելու մասին: Եվ հետո, նամակում մի քանի անգամ շեշտվում է մինչև կոնֆերանսը ձևակերպվելիք քայլերի մասին: Վերջապես նամակում հանդիպում ենք այսպիսի արտահայտությունների. «Կարարեք ինձ ամենաանկեղծ ձևով հայտարարեց...», «Կարարեք իրա չմեղսող տպավորություն թողնեց Ձանգեղուրը և Նախիջևանի շրջանը Հայաստանին դիջելու մասին Ազրհեղկոմի ակտը...» և այլն: Այս արտահայտություններն ամենախոստուն վկայություններն են այն բանի, որ նամակը, ամենայն հավանականությամբ, գրվել է այն ժամանակ, երբ Ծահթախթինսկին ղեռնա գտնվում էր թուրքերի մոտ (Ալեքսանդրապոլ, Կարս) կամ էլ Նախիջևանում, այսինքն՝ ղեկտեմբերին: Իսկ մարտին Ծահթախթինսկին վաղուց Մոսկվայում էր (Մոսկվա էր հասել փետրվարի 19-ին թուրքական պատվիրակության հետ միասին):

Ինչևէ, վերադառնալով այդ երկու փաստաթղթերի բովանդակությանը, պետք է արձանագրենք, որ նրանցում երկու հիմնական խնդիր է շոշափված.

1. Թուրքիայի հետ դաշնակցային պայմանագրի կնքում,
2. Նախիջևանի երկրամասի վերածում ինքնավար միավորի և հանձնում Ռուսաստանի հովանավորությանը:

Առաջինը, որ աչքի է զարնում նամակների հետ ծանոթությունից, դա այն է, որ ի տարբերություն Ստալինի, Օրջոնիկիձևի, Նարիմանովի և մյուսների, ովքեր ուղղակի պահանջում էին մի կողմ դնել Հայկական հարցը և Անկարայի հետ բարեկամության և համագործակցության մասին պայմանագիր կնքել, Ծահթախթինսկին այդ նույն բանը՝ ինչպես վերը նշված փաստաթղթերն են ցույց տալիս, փորձում է անել

¹ 4-5 էջանոց այդ փաստաթուղթը ավելի շատ նամակի է նման, քան ղեկուցազիր: Յու. Բարսեղովը այն ղեկուցազիր է համարել՝ հենվելով նույն արխիվում պահվող Մ. Օրախելաչվիլու կարծիքի վրա:

բավականին խորամանկ ձևով: Նա հորինում և բուլչեիկյան դեկավա-
րուիթյանն է հրամցնում տեսակետ, թե կոմնորոշման հարցում հակա-
սուիթյուն կա Արևելյան Անատոլիայի՝ Ի դեմս Կարաբեքիրի, և Անկարա-
յի դեկավարուիթյան միջև, որ իրրև Կարաբեքիրը համոզված ուսամետ
է, բուլչեիկյան հայացքների տեր, Ռուսաստանի հետ ուղղափառաբա-
կան դաշինքի կոմնակից և, որ եթե Անկարան փորձի համաձայնության
գալ Արևմուտքի հետ, ապա Կարաբեքիրն Արևելյան Անատոլիան դուրս
կրերի Անկարայի ենթակայությունից, վեր կածի առանձին միավորի ու
կշարունակի պայքարն Անտանտի դեմ: Նա նաև ավելացնում է, որ
Անկարայում գիտեն Կարաբեքիրի այդ տրամադրությունների մասին
և այդ պատճառով էլ Անտանտի հետ համաձայնության չեն գնա:
«Անգորայի կառավարությունը հրաշալի գիտի Անատոլիայի ազգա-
բնակչության տրամադրությունը և նրա վրա Կարաբեքիրի ազդեցու-
թյունը, դրա համար էլ առանց վերջինիս համաձայնության նա ոչինչ
չի ձեռնարկի, - ասված է նամակում: -...Կարաբեքիրը ամենաանկեղծ
ձևով ինձ հայտարարեց, որ մեծագույն դժբախտություն կլինի Թուր-
քիայի համար, և անպայման, անշահավետ Ռուսաստանի համար, եթե
նրանք միմյանց չհասկանան...»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Նման նախարանին պետք է հետևեր առաջարկությունը և նա-
մակի հեղինակը շարունակում է.

«...իմ ծայր հասկացողությամբ մենք պետք է ձեռնարկենք հե-
տևյալը.

1. Շտապ բավարարել Կարաբեքիրի պաշտոնական խնդրանքը՝
նրան 30000 փուլ մազուլթ, 10000 փուլ կերոսին և 5000 փուլ բենզին
բաց թողնելու մասին:

2. Կարաբեքիրին նվեր ուղարկել մեկ բարձրակարգ վագոն:

3. Անհրաժեշտ է մինչև կոնֆերանսը Նախիջևանի երկրամասը վե-
րածել Ռուսաստանի հովանավորության տակ ինքնավար միավորի և
նրա միջոցով առևտուր սկսել պարսկական հարուստ նահանգների
հետ, պարսկական հացահատիկով, մրգերով և առաջին անհրաժեշտու-
թյան այլ ապրանքներով կերակրելու համար Հայաստանը և այնտեղ
գտնվող մեր գործասերը՝ այդպիսով ազատելով կենտրոնը Հայաս-
տանի հանդեպ պարենային բոլոր հոգսերից: Ռազմավարական նկա-
տառումով այդ կարևորագույն անկյունը չի կարելի տալ թուրքերի հո-
վանավորությանը: Պետք է ենթադրել, որ Ռուսաստանի հովանավո-

րության տակ այդ երկրամասի ինքնուրույնությունը կբավարարի և
թուրքերին: Հնարավոր է, որ մոտիկ ապագայում հանգամանքները
հարկադրեն մեզ ինքնավար Նախիջևանի երկրամասի անունից քայլ
կատարել Պարսկական Աղբրեջանի ուղղությամբ, բայց դա երբեք չի
կարելի անել Հայաստանի կողմից կամ նրա անունից»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, նամակի այս մասում Շահթախթինսկին
Նախիջևանը Ռուսաստանի հովանավորությանը հանձնելու նպատա-
կահարմարությունը փորձում է հիմնավորել երկու հանգամանքով՝
առևտուր Պարսկաստանի հետ և դեպի պարսկական Աղբրեջան Կար-
միր բանակի առաջխաղացման հնարավորություն: Բայց, հավանաբար,
վստահ չլինելով առաջ քաշված հիմնավորումների լրջությանը (ոչինչ
չի ասված, թե ինչու դա չի կարելի անել Հայաստանի ենթակայության
տակ գտնվող Նախիջևանից), նամակի վերջում նա դիմում է կեղծիքի
ու բացահայտ շանտաժի: «Թուրքերի քարոզչության հետևանքով, -
գրում է Շահթախթինսկին, - Հայաստանը Մակուի խանությունից հաց
չի ստանում, բայց պատկերը միանգամայն կփոխվի և Հայաստանը
կստանա հաց և այլն, Նախիջևանի երկրամասի ինքնուրույնության
դեպքում: Այնուհետև պետք է նկատի ունենալ, որ Նախիջևանի երկ-
րամասը Հայաստանին միացնելուց թուրքերն անհապաղ կպատաս-
խանեն Մակուի խանության զավթումով, ինչը մեզ համար չահավետ
չէ բոլոր տեսակետներից»² (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Այսպիսին է Օրջոնիկիձեին ուղարկած նամակի բովանդակու-
թյունը, այսպես է Շահթախթինսկին կեղծ ու պատիր միջոցներով
փորձում համոզել Օրջոնիկիձեին, թե անհրաժեշտ է վերանայել Նա-
խիջևանը Հայաստանին հանձնելու մասին Աղբրեջանի դեկլարացիան
և այդ երկրամասը վերածել ինքնավար միավորի: Թե ինչպես պետք է
թուրքերը «անհապաղ զավթեն» Պարսկաստանի մաս կազմող Մա-
կուի խանությունը, դա հանելուկ է, որի լուծումը միայն Շահթախ-
թինսկուն էր հայտնի: Իսկ որ նա կեղծում է իրականությունը՝ գրելով,
թե Մակուի խանությունը թուրքերի ազդեցության տակ հրաժարվել է
Հայաստանի հետ առևտրական կապերի մեջ մտնելուց, դա ակնհայտ
է և այդ մասին է վկայում այն փաստը, որ դեռ հունվարին «Փրարմակ»
ընկերությունը, որի վարչության անդամներից էր Սան Մակինսկին,
Խորհրդային Հայաստանին առաջարկել էր իր ծառայությունը Մակուի

¹ «Геноцид армян...», стр. 405.

¹ Նույն տեղում, էջ 405-406:

² Նույն տեղում:

խանությունում առևտրական գործարքներ կատարելու, իսկ փետրվարի 2-ին ՀայՏեղկոմը Մակու էր գործուղել իր Հատուկ առևտրական ներկայացուցչին: Հայաստանի Հետ առևտրական կապերի մեջ մտնելու պարսիկ վաճառականների ցանկութեան մասին ՀայՏեղկոմին տեղեկացրել էր նաև Երևանում Պարսկաստանի Հյուպատոս Ասաղուլյա խանը փետրվարի 10-ին¹:

Ռուսաստանի կառավարությունը, կամ ինչպես Օրսխերշիլդին է ներկայացնում, Լենինին ուղարկած ղեկուցագիրը, ավելի քան չորս էջից բաղկացած մի ընդարձակ փաստաթուղթ է, որը, սակայն, բովանդակություն առուժով շատ էլ չի տարբերվում Օրջոնիկիձեին հասցեագրած նամակից: Ուղղակի այստեղ շոշափված են նաև հարցեր, որոնք տեղ չեն գտել նամակում: Դրանցից են Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը և թուրքերի ու դաշնակցականների միջև ինչ-որ կապերի, Ալեքսանդրապոլի չվակուցանելու թուրքերի մտադրություն, Բոզեզ փաշայի և Անկարայի միջև տեղի ունեցած բանակցությունների և այլ հարցեր, որոնց հասկանալի պատճառներով չենք անդրադառնա: Ինչպես և նամակում, այստեղ ևս Ծախթախթինսկին խոսում է Անկարայի կառավարող չրջաններում երկու խմբավորումների (արևմտամետ և ուսամետ) առկայության մասին, Կարաբեքիրին երկինք բարձրացնում, ներկայացնում որպես Արևելյան Անատոլիայի միակ առաջնորդ՝ մարդ, որին ժողովուրդը պաշտում է իբրև Հերոս և գործիչ, որն ամենամիլիոնավաճ է Ռուսաստանին: Զեկուցագրում Ծախթախթինսկին անդրադառնում է նաև թուրքական պատվիրակության կազմին, բնութագրում նրա անդամներին և կանգ առնում Հայկական հարցի վրա՝ հատուկ ընդգծելով, թե «որպեսզի ամուր դաշինք կնքենք թուրքերի հետ, մենք Հայկական հարցը մեր բանակցությունների օրյակտ չպետք է դարձնենք»²:

Անտարակույս Ծախթախթինսկին ինքն իրեն հավատարիմ չէր լինի, եթե մոռացություն տար Նախիջևանի խնդիրը: «Նախիջևանի երկրամասը՝ որպես ստրատեգիական կարևորագույն անկյուն, - ասված է ղեկուցագրում, - ոչ մի կերպ չի կարելի հանձնել թուրքերի հովանավորությանը: Ժիշտ այդպես էլ հիմա չի կարելի թույլ տալ նրա միացումը Հայաստանին, քանի որ, առաջին, դրան կրնողիմանա ինքը՝ այդ երկրամասի բնակչությունը և, երկրորդ, դրան չեն համաձայնի

¹ Տե՛ս է. Ա. Զոհրաբյան, Սովետական Ռուսաստանը և Հայ-իրանական հարաբերությունները, Եր. 1985, էջ 100-104:

² „Генотип армян...“, стр. 390.

թուրքերը: Դրա համար էլ առայժմ հարկավոր է այդ երկրամասը վերածել Ռուսաստանի հովանավորության տակ ինքնակառավարվող մարզի: Նման ձևով հարցի լուծումը թուրքերին կշարժի իրենց բռնած դիրքից և չի կարող չբավարարել Հայաստանին»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Ինչպես և նամակում, Ծախթախթինսկին բավականին երկար դատողություններ է անում Նախիջևանի վրայով պարսկական նահանգների հետ առևտուր ծավալելու, ղեպի պարսկական Աղրբջան (գուցեն թուրքիա) հնարավոր արշավանքի մասին և այլն և այլն, բայց ի տարբերություն նամակի, որտեղ ասված էր, թե ի պատասխան Նախիջևանը Հայաստանին միացնելու թուրքերը իսկույն կգրավեն Մակուն, որ Հայաստանին միացնելուց չեն հայտարարում է, թե «վերջապես հարկավոր է նկատի ունենալ, որ Նախիջևանի չրջանը Հայաստանին միացնելուն պես Մակուի խանությունը անհապաղ իրեն կհայտարարի Թուրքիայի մաս, իսկ դա ձեռնառու չէ մեզ բոլոր տեսակետներից»² (ընդգծումը մերն է - է. Զ.): Եվ ոչ մի բացատրություն, թե ինչո՞ւ Նախիջևանը Հայաստանին միացնելու դեպքում Մակուն ամհապաղ կմիանա Թուրքիային: Նախ, Մակուն անկախ խանություն չէր և չէր կարող առանց Պարսկաստանի կենտրոնական կառավարության համաձայնության նման քայլ կատարել: Եվ հետո, Մակուի խանի համար ի՞նչ նշանակություն ուներ, թե Նախիջևանի երկրամասը ում հովանավորության տակ կգտնվի՝ Հայաստանի, թե՞ Ռուսաստանի: Զե՞ որ Մակուի խանը ոչ մի նման բան չարեց ոչ 1919 թվականին, երբ Նախիջևանը միացվել էր Հայաստանին, ոչ էլ 1920թ. ամռանը, երբ հայկական զորքերը գրավեցին Շարուրը և Նախիջևանի զավառի մի մասը: Ուրեմն Մակուի խանության հետ կապված Ծախթախթինսկու առաջ քաշած վարկածը էմանագին շանտաժ էր, ուրիշ ոչինչ: Մնում է ավելացնել, որ Ծախթախթինսկին դրանով չէր բավարարվել և ղեկուցագրի վերջում մի նոր սպառնալիք էր առաջ քաշել: «Եթե Մոսկվայում համաձայնություն չկայանա, - գրում է Ծախթախթինսկին, - ապա Ալի Ֆուադ փաշան կմնա Մոսկվայում որպես Անգորայի կառավարության գեսպան, իսկ ինքը՝ պատվիրակությունը, անհապաղ հետ կգնա: Այդ դեպքում Անատոլիական Ազգային ժողովը իսկույն կդիմի մուսուլմանական Արևելքին Հայտարարությունամբ այն մասին, որ հեղափոխական Թուրքիան Ռուսաստանի

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

Հետ ոչ մի դաշինքի մեջ չէ և իր պայքարը մղում է ու կմղի առանց Սորհրդային Ռուսաստանի որևէ օգնության և աջակցության»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Ահա այն հեռանկարը, որով սպառնում է Շահթախթինսկին. թուրքիան մուսուլմանական Արևելքը կտրամադրի Ռուսաստանի դեմ: Գործող սպառնալիք էր սա, թե՛ ոչ: Անպայման գործող էր, եթե նկատի առնենք այն իրողությունը, որ բուլղարիկյան ղեկավարությունը և անձամբ Լենինը, այդ նույն մուսուլմանական Արևելքը հռչակել էին իրենց բնական դաշնակիցը արևմտյան իմպերիալիզմի դեմ ծավալած պայքարում: Ուրեմն ինչո՞ւ պիտի փոքրիկ ու բոլորի կողմից լքված հայ ժողովրդի շահերը վեր դասվեն համաշխարհային հեղափոխության և հակաիմպերիալիստական պայքարի շահերից: Չէ, պետք է ընդունել, որ Շահթախթինսկին ոչ միայն հմուտ ինտրիգան էր, այլև դիվանագետ: Նա նպատակին հասնելու ճիշտ միջոց էր բնտրել: Իսկ գուցե Շահթախթինսկին արդեն տեղյակ էր Ս. Տեր-Գարրիկյանի և Ա. Մուսկյանի հետ ղեկավարության հանդիպման ժամանակ Լենինի արած այն հայտարարությանը, թե ղեկավարությունը կայանում է նրանում, որ համաշխարհային հեղափոխության ճակատներից մեկն անցնում է Հայաստանի վրայով²:

Ինչևէ, Մոսկվայի կոնֆերանսին հաջված օրեր էին մնում, իսկ միջնորդուն ամբողջովին հակահայկական թույնով էր ներծծված: Հայաստանի օգտին խոսողներ այլևս չկային: Ավելին, ծանոթությունը կոնֆերանսի նյութերին ցույց է տալիս, որ ի վերջո Չիչերինն էլ լծվեց ամեն գնով թուրքերի հետ պայմանագիր կնքելու գործին՝ պատրաստ ռազմաքաղաքական դաշինքից: Այս հարցում նա մաքսիմում համառություն ցուցարեք: Փետրվարի 22-ին՝ թուրք պատվիրակների հետ հանդիպումից հետո, որի ժամանակ նրանք Չիչերինին էին ներկայացրել Լենինից ու Ստալինից ստացած ծածկագրի հիման վրա թուրքիայի հետ քաղաքական և ռազմական դաշինք կնքելու վերաբերյալ Մզիվանու պաշտոնական նամակը կարարեքիթին և վերջինիս պատասխանը Մզիվանուն, Չիչերինը զարմանքով գրում է Լենինին. «Այդ ամբողջ պատմությունն ինձ համար միանգամայն անսպասելի էր: Ես ոչինչ չգիտեի այն մասին, որ Դուք և ընկ. Ստալինը ծածկագիր եք ուղարկել ընկ. Մզիվանուն: Այդ ծածկագրի ճշգրիտ բովանդակությունը մինչև

Հիմա ինձ անհայտ է, բայց նրա հիման վրա մեր կառավարության անունից ընկ. Մզիվանին, ինչպես դա կտեսնեք այդ գրադրությունից, թուրքերին քաղաքական և ռազմական դաշինքի պաշտոնական առաջարկություն է արել»³ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Չիչերինը հարկադրված էր բացատրել Լենինին, որ նման դաշինք կնքել, նշանակում է չսահմանափակվել զենքի ու զինամթերքի մատակարարումով, այլ անմիջականորեն մասնակցել թուրքիայի կողմից մղված պատերազմներին: «Դաշինք, - գրում է Չիչերինը, - նշանակում է, որ թուրքերի վրա Անգլիայի հարձակման դեպքում մենք հարկադրված կլինենք պատերազմ հայտարարել Անգլիային և մեր տրամադրության տակ եղած բոլոր միջոցներով մասնակցել Անգլիայի դեմ պատերազմին»: Չիչերինը նաև Լենինի ուշադրությունն է հրավիրում առևտրական համաձայնագրի կնքման նպատակով Լոնդոնում վարվող բանակցությունների վրա ու շեշտում, որ թուրքերի հետ դաշինքը «անհամատեղելի է Անգլիայի հետ նեթադրվող համաձայնագրի հետ»²:

Առաջ անցնելով ասենք, որ Չիչերինի փաստարկները համոզիչ էին և դաշինքի գաղափարը մերժվեց: Սակայն խնդիրը միայն դա չէ, այլ նաև այն, որ այս դեպքում ևս գործ ունենք Լենինի և Ստալինի կողմից դիվանագիտական տարրական նորմի խախտման՝ Արտգործժողկոմատը չըջանցելու փաստի հետ:

* * *

Փետրվարի սկզբին Բաբու ժամանած թուրքական պատվիրակությունը մի քանի օր այնտեղ մնալուց և Ադրբեջանի ղեկավարության հետ առաջիկա կոնֆերանսում քննարկվելիք հարցերի շուրջ մտքեր փոխանակելուց³ և, ամենայն հավանականությամբ որոշ խնդիրների վերաբերյալ պայմանավորվածություններ ձևաք բերելուց հետո, փետրվարի 6-ին Շահթախթինսկու ուղեկցությամբ դուրս եկավ Բաքվից և Մոսկվա հասավ փետրվարի 18-ին: Պատվիրակությունը, որի նախագահը Յուսուֆ Քեմալ-բեյն էր (Մուստաֆա Քեմալի եղբայրը), բավականին բազմանդամ էր (ընդհանուր թվով 45 հոգի): Պատվիրակության կազմում էին Մոսկվայում դեսպան նշանակված Ալի Ֆուադ փաչան (Ջեբեսոյ), Ռզա Նուր-բեյը, խորհրդականներ, թարգմանիչներ և այլն:

¹ „Геноцид армян...“, стр. 391.

² Նույն տեղում, էջ 392:

³ Այդ մասին վկայություն կա Լենինին ուղարկած Նարիմանովի փետրվարի 16-ի նամակում:

¹ Նույն տեղում, էջ 391:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4010, գ. 258, փ. 4, ց.1, թ.1:

Ստանալով կոնֆերանսի աշխատանքներին մասնակցելու մասին Չիչերինի հրավերը, Հայհեղուկ ղեկավարները 26-ի նիստում որոշել էր արտգործող կոմ Այ. Բեկղադյանի գլխավորությամբ պատվիրակություն ուղարկել Մոսկվա¹, ինչպես նաև մանրամասն հրահանգներ էր մշակել կոնֆերանսին ներկայացվելիք խնդիրների մասին: Իսկ Հունվարի 12-ին Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Դանուշ Շահվերդյանին հանձնարարել էր վրացական կառավարությունից թույլտվություն ստանալ «ռուս-հայ-թուրք-ազրբեջանական կոնֆերանսին մասնակցելու նպատակով Մոսկվա ուղևորվող պատվիրակության համար»²: Պատվիրակության կազմում էին քարտուղար Վահագ Մուրադյանը, աշխատակիցներ Գարրիկ Տեր-Օհանովը, Պետրոս Բեկղադյանը, Արամ Տեր-Մկրտչյանը, Ելիզավետա Մուսայելյանը և պատվիրակությունը սպասարկող վեց այլ անձինք³: Մոսկվայում պատվիրակությանը պետք է միանար Սահակ Տեր-Գարրիելյանը:

Պատվիրակության համար կազմվել էր Հուլիանի, որին ղեկավարող գաղտնիք, իսկ Հիմա նշենք, որ Հայ պատվիրակներին վիճակված չէր մասնակցելու կոնֆերանսի աշխատանքներին: Բանն այն է, որ դրժելով «Հայ կոմունիստների միևնույն մասնակցությամբ» Հայ-թուրքական հարաբերությունների հարցը Մոսկվայի կոնֆերանսում լուծելու մասին իր կառավարության նախնական համաձայնությունը, Յուսուֆ Քեմալ-բեյը Չիչերինի հետ առաջին իսկ հանդիպման ժամանակ Հայտարարեց, թե կառավարությունից միացյալ կոնֆերանսի մասնակցելու լիազորություն չի ստացել: Որ հենց այդ պատճառաբանությամբ է մերժվել խորհրդաթուրքական միացյալ կոնֆերանսի գաղափարը, այդ մասին մանրամասն բացատրված է ղեկուս 1979թ. լույս տեսած Հայ-թուրքական հարաբերություններին նվիրված մեր գրքում⁴: Մինչդեռ դրանից հետո էլ մեր պատմաբանները, չգիտես ինչու, առանց հարցի էությունը մեջ խորանալու, առանց կոնֆերանսի արձանագրություններն ուսումնասիրելու, և հաշվի առնելու այն փաստը, որ մերժվել է ոչ միայն Հայերի, այլև ադրբեջանցիների մասնակցությունը, նախկինի պես չարունակում են գրել, թե կոնֆերանսին Հայ պատվիրակների

¹ ՀԱԱ, ֆ.4/114, ց.2, գ.17, թ.19:

² Նույն տեղում, գ.36, թ.31:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տ՛ես է. Ա. Զոհրաբյան, Սովետական Ռուսաստանը և Հայ-թուրքական հարաբերությունները, էջ 210-212:

մասնակցությունը թուրքերը մերժել են՝ վկայակոչելով Հայաստանում ծավալված փետրվարյան իրադարձությունները: Օրինակ, Գ. Գալոյանը անդրադառնալով այդ հարցին, գրում է, թե «քեմալական պատվիրակությունը դեմ էր խորհրդային Հայաստանի պատվիրակների մասնակցությանը խորհրդաթուրքական «հիմք» ընդունելով «Հայրենիքի փրկություն կոմիտեին» Հայտարարությունը, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանությունը տապալված է»¹: Ըստ որում, դա անում է առանց որևէ փաստարկի: Իսկ ահա Ե. Սարգսյանը իր «Դավադիր գործարք. Հայաստան, Ռուսաստան, Թուրքիա» գրքում² ոչ միայն փորձում է ընթերցողին համոզել, որ Մոսկվայի կոնֆերանսին Բեկղադյանի պատվիրակության մասնակցությունը մերժելու պատճառը Հայաստանում Ս. Վրացյանի գլխավորած հակախորհրդային ապստամբությունն էր, այլև սխալ է մեկնաբանում այդ ամբողջ գործընթացը: Նա գրում է. «Բորիս Լեգրանի և Ալեքսանդր Բեկղադյանի պահանջով պետք է կոչվեր Հայ-թուրքական կոնֆերանս, քանի որ պետք է քննարկվեին թուրք դավթիչների կողմից օկուպացված խորհրդային Հայաստանի տարածքների և Հայ-թուրքական սահմանների հարցերը: Կոնֆերանսին պետք է մասնակցեին խորհրդային Ռուսաստանը և խորհրդային Ադրբեջանը: Սակայն 1918թ. փետրվարի 18-ին Երևանում տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում, իշխանության գլուխ անցան դաշնակները Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ: Թուրքական պատվիրակությունը օգտվելով դրանից վճռականապես հրաժարվեց Հայաստանի հետ համատեղ կոնֆերանսից: Որպեսզի կոնֆերանսը չձախողվի, խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը ստիպված էր համաձայնվել, որ կոնֆերանսը ընթանա Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև, բայց անպայման խորհրդային Հայաստանի և խորհրդային Ադրբեջանի պատվիրակությունների մասնակցությամբ: Թուրքական պատվիրակությունը համառորեն դեմ էր Հայաստանի պատվիրակության մասնակցությանը կոնֆերանսին»³:

Ինչպես տեսնում ենք, այս փոքրիկ պարբերության մեջ բացի վերը նշածից, մի ուրիշ սխալ էլ կա: Դա այն է, որ առանց հիմքի, առանց որևէ փաստի հեղինակը գրում է, թե Լեգրանի և Բեկղադյանի պատվիրակությանը մերժել են:

¹ Գ. Գալոյան, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թթ., Եր. 1999, էջ 440:

² Տարօրինակ է, որ հեղինակը դավադիր գործարքին մասնակիցների շարքում նշում է նաև Հայաստանը:

³ Ե. Սարգսյան, Դավադիր գործարք. Հայաստան, Ռուսաստան, Թուրքիա, Եր. 1995, էջ 185:

Հանջով Մոսկվայի կոնֆերանսը պետք է լիներ Հայ-թուրքական: Նման բան ասել՝ նշանակում է տեղյակ չլինել կոնֆերանսի գումարման նախապատմությանը:

Ինչևէ, ավելորդ համարելով այդ սխալները հերքելու համար մանրամասնությունների մեջ մտնելու անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև չցանկանալով այստեղ կրկնել վաղուց ապացուցվածը, միայն ավելացնենք, որ իրողությունն այն է, որ թուրքական դիվանագիտությունը դեռ միչև կոնֆերանսը Անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ հարաբերությունների հարցում որդեգրել էր սեպարատ (առանձին) պայմանագրեր կնքելու քաղաքականություն: Ավելի ուշ դա խոստովանել է նաև ինքր՝ պատվիրակության ղեկավար Յուսուֆ Քեմալ-բեյը Անկարայում Ադրբեջանի լիազոր ներկայացուցիչ Աբիլովի հետ զրույցում: «ՌԽՖՍՀ հետ պայմանագիր կնքելու նպատակով ուղևորվելով Մոսկվա, - ասել է Յուսուֆ Քեմալը, - մենք մտադիր էինք պայմանագրեր կնքել Ադրբեջանի և այնուհետև Վրաստանի ու Հայաստանի հետ: Բայց Ադրբեջանում, ղժախտաբար, այդ հարցին այնպես չվերաբերվեցին, ինչպես որ սպասում էինք»¹:

Մի փաստ էլ բերենք կոնֆերանսի նյութերից և դրանով սահմանափակվենք. Մարտի 12-ի նիստում, երբ քննարկվում էին այնպիսի հարցեր, որոնք կարող էին Անդրկովկասյան հանրապետություններում դժգոհություն առաջացնել, Չիչերինը դիմելով թուրք պատվիրակներին ասել էր, թե հարկավոր էր «այդ հանրապետությունների պատվիրակներին հրավիրել Մոսկվա ավելի ընդարձակ կոնֆերանսի, ինչպես դա առաջարկեց ռուսաստանյան պատվիրակությունը, բայց որը մերժվեց թուրքական պատվիրակության կողմից լիազորությունների բացակայության պատճառաբանությամբ»² (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.): Ասված է պարզ ու հասկանալի. Միացյալ կոնֆերանսից հրաժարվելու համար թուրք պատվիրակները վկայակոչել են լիազորությունների բացակայությունը և ոչ թե փետրվարյան իրադարձությունները Հայաստանում:

Միացյալ կոնֆերանսի տապալումը թուրք պատվիրակների միակ հաջողությունը չէր: Նախնական բանակցությունների օրերին նրանք մի հարց էլ յուծեցին: Դա բանակցություններին Լևոն Կարախանի մասնակցության հարցն էր: Կարծելով, թե Չիչերինի մոտ հայամետու-

թյան որոշ դրսևորումները Կարախանի ազդեցության արդյունք են, նրանք պահանջեցին Կարախանին հանել պատվիրակության կազմից, ինչը և կատարվեց (Կարախանի փոխարեն պատվիրակության կազմի մեջ մտցվեց թաթար Ջելալեդդին Կորլսմազովը)³: Այդ պահանջը առաջ էր քաշվել Չիչերինի և Կարախանի հետ փետրվարի 22-ին կայացած հանդիպումից հետո:

Մենք այն կարծիքին չենք, թե ռուսական պատվիրակության կազմում Կարախանի մասնակցությունը Հայաստանին առնչվող հարցերի լուծման գործում կարող էր որևէ նշանակություն ունենալ, ո՛չ: Եթե Կարախանը ի վիճակի լիներ ազդելու Չիչերինի վրա, ապա դա կարող էր անել նաև առանց պատվիրակության կազմում լինելու: Բանն էլ հենց այն է, որ թե՛ Չիչերինն ու նրա տեղակալ Կարախանը և թե՛ Արտգործոցնախնամ ընդհանրապես, լոկ կատարողներ էին, իսկ քաղաքականությունը որոշում էին Քաղբյուրոյի ամենազոր անդամները, կովկասյան գործերում՝ բացառապես Ստալինը: Իսկ որ վերջինս կօգտվեր թուրք պատվիրակների դժգոհությունից և կպահանջեր Կարախանին հանել պատվիրակության կազմից, դա Հայտնի էր թե՛ Չիչերինին և թե՛ Կենտկոմի բոլոր անդամներին: Բանն այն է, որ Ստալինը վաղուց մտադրվել էր Չիչերինի տեղակալի պաշտոնում Կարախանի փոխարեն ունենալ մի մարդ, որի միջոցով կկարողանար ազդել Արտգործոցնախնամ գործունեության վրա: Այդ նպատակին հասնելու համար նա օգտագործում էր այն հանգամանքը, որ Կարախանը Հայ է և որ դա մեծապես վնասում է իրենց արևելյան քաղաքականությանը՝ հատկապես մուսուլմանական աշխարհում: Դեռևս 1919թ. օգոստոսին (16-ին) Սմոլենսկից Չիչերինին ուղարկած նամակում՝ փորձելով հիմնավորել Կարախանին մեկ այլ, բայց անպայման մուսուլման գործիչով փոխարինելու անհրաժեշտությունը, գրում է, թե ինքը նկատել է, որ տարրեր երկրներից Ռուսաստան եկած մուսուլման պատվիրակները ամեն կերպ չըջանցում են Կարախանին և Արտգործոցնախնամ տին, և իր հետ հանդիպելու համար գալիս հասնում են Պիտեր, Սմոլենսկ և այլն: Ելնելով դրանից՝ Ստալինը հետևություն է անում, թե այդ ամենը իրեն մտածել է տալիս, որ Արտգործոցնախնամ պատասխանատու աշխատակիցների անձնակազմը բոլորովին չի համապատասխանում «իրենց այսպես կոչված «մուսուլմանական» քաղաքականությանը»: «Այնքա-

¹ է. Ա. Ջոհրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 215:

² ՀԱԱ, ֆ.114, ց.2, գ.63, թ.50-51:

³ Ալի Ֆուադ փաշան (Ջերեսոյ) իր՝ «Մոսկովյան հուշեր»-ում գրում է, որ Կարախանը պատվիրակության կազմից հանվեց Անկարայի զաղտնի խնդրանքով և որ նրան փոխարինած Ջելալեդդին Կորլսմազովը ծագումով թուրք էր:

նով որ մեր «մուսուլմանական» քաղաքականությունը արդարացվել է, արդարացվում է և դեռ կարողարացվի (մենք նվաճել ենք պարսիկների, թուրքերի, աֆղանցիների և այլոց համակրանքը), - գրում է Ստալինը. - այդքանով Կարախանի՝ ազգությունը հայի, միակ «արևելյան մարդու», որը կոչված է արտաքին աշխարհի համար ներկայացնել Արևելքի ժողովուրդներին, ներկայությունն Արտգործո՞ղկոմատում ծակում է լսողությունը և խախտում ներդաշնակությունը մեր արևելյան քաղաքականությունում, թուլացնում է մեր քաղաքականության ուժն ու էֆեկտը Արևելքի ժողովուրդների ու նախ և առաջ մուսուլմանների աչքում»¹:

Նամակում նաև ասված է, որ ինքը այդ հարցի շուրջ խոսել է Լենինի հետ և առաջարկել Կարախանին մի որևէ մուսուլմանով փոխարինելու հարցը մտցնել Կենտկոմ և որ այդ պաշտոնի համար առաջադրել է Նարիմանովի թեկնածությունը, որին Լենինը համաձայնել է: Լավ հասկանալով, որ իր հովանավորյալն այդ պաշտոնի համար համապատասխան չէ, որ Չիչերինը կարող է առարկել և Կենտկոմի անդամների ուշադրությունը հրավիրել նրա թույլ կողմերի վրա, Ստալինը շտապում է կանխել նրան, հայտարարելով, թե «ղծբախտություն չէ, եթե նրա մոտ բացակայում է լայն քաղաքական հեռանկարը, չէ՞ որ քաղաքականությունը նա չի անելու, այլ ԿԿ-ն և Արտգործո՞ղկոմատը, Նարիմանովը կարևոր է որպես դրոշ: Դեկտրացիայի այդպիսի փոփոխությունը կամ ամեն դեպքում Արևելքի հարցերում Կարախանին ստվերում թողնելը և մուսուլմանին առաջին պլան մղելը, ես բացարձակապես անհրաժեշտ եմ համարում»² (ընդգծումը մերն է - է. Չ.):

Կարծելով, որ այդպիսի փոփոխությունը իսկույն հաշվի կառնվի մուսուլմանների կողմից և կրարձրացնի բոլշևիկների հեղինակությունը իսլամի աշխարհում, Ստալինը շարունակում է, թե «առարկությունն այն մասին, որ Նարիմանովը ծանոթ չէ հեռավոր Արևելքին, որ նա ծեր է և դանդաղ է կողմնորոշվում, ինձ համար վճռական նշանակություն չունի, քանի որ ես երբևէ չեմ մտածել, որ Նարիմանովը ղեկավարելու է արևելյան քաղաքականությունը, նա ինձ համար, կրկնում եմ, միմիայն դրոշ է, դեկտրացիա»³:

Կարծում եմ՝ ընթերցողն էլ կրնադուրս, որ Չիչերինի հետ այսպիսի տոնով կարող էր խոսել միայն պետության ղեկավարը, այսինքն՝ Լե-

նինը: Ստալինը 1919թ. դեռևս չուներ այն կշիռն ու հեղինակությունը, որ նա ձևաք բերեց հետագայում՝ Լենինի մահվանից հետո: Քաղաքացիական պատերազմի տարիներին և նաև նրանից հետո ընկած առաջին շրջանում՝ Լենինից հետո ամենահեղինակավոր անձը Տրոցկին էր: Կառավարության կազմում Ստալինը զբաղեցնում էր Ազգությունների կառավարության պաշտոնը: Ճիշտ է, կուսակցական հիերարխիայում նա բարձր դիրք ուներ՝ Ռկ(բ)Կ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի անդամ էր և նաև վայելում էր Լենինի վստահությունը: Բայց դատելով նամակի բովանդակությունից՝ արդեն այն ժամանակ նա իրեն շատ հավակնոտ էր պահում (նրա ընավորության արատավոր կողմերից մեկը, ինչի վրա մատնացույց էր արել Լենինը իր քաղաքական կտակում), իրավունք վերապահում միջամտելու մեկ այլ ժողովուրդի կազմային քաղաքականությունը և այն էլ՝ ոչ թե համեստ խորհրդատուի դիրքերից:

Ինչևէ, ավարտելով մեր խոսքը Կարախանի դեմ Ստալինի ծավալած պայքարի մասին, միայն ավելացնենք, որ Ստալինին չէր հաջողվել իրականացնել իր ծրագրերը (հավանաբար Չիչերինի անհամաձայնությունն պատճառով), թեև նամակի պատճենը ուղարկել էր Լենինին և նաև վերջում ավելացրել, որ ինքը պնդելու է իր այդ «հին առաջարկի վրա» և անհրաժեշտ է համարում հարցը քննարկել Կենտկոմի պլենումում:

Վերադառնալով մեր պատմությանը՝ անհրաժեշտ ենք համարում նշելու, որ Չիչերինի և Կարախանի հետ ունեցած առաջին հանդիպումը խիստ անհանգստացրել էր թուրք պատվիրակներին, քանի որ խոսք էր գնացել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու մասին: Չիչերինի և Կարախանի կողմից առաջ քաշված այդ պահանջի մասին գրում են բոլոր այն թուրք պատմաբանները, ովքեր անդրամասին են Մոսկվայի կոնֆերանսին՝ հենվելով, անշուշտ, թուրք պատվիրակների վկայությունների վրա: Իսկ պատվիրակության անդամ Ալի Ֆուադ փաշան, որը կոնֆերանսից հետո մնացել էր Մոսկվայում որպես թուրքիայի ղեկավան, հետագայում իր քաղաքական հուշերում գրում է. «Չիչերինի և Կարախանի հետ հանդիպումներից մենք հասկացանք, որ այդ ճանապարհով մենք որոշակի արդյունքների չենք հանգի: Եվ որպեսզի իզուր ժամանակ չկորցնենք, մենք Ազգությունների գործերի կոմիսար Իոսիֆ Զուղաշվիլի-Ստալինից խնդրեցինք մեզ ընդունել»⁴:

¹ „Генотид армян...“ стр. 33.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Ե. Սարգսյան, նշվ. աշխ. էջ 186:

Թուրք պատվիրակները քաջատեղյակ էին Ստալինի հակահայկական տրամադրություններին Մղիվանուց ստացած ինֆորմացիայի շնորհիվ և վստահ էին, որ Ստալինը կպաշտպանի իրենց շահերը: Այդպես էլ եղավ, նրա պահանջով Կարախանը հանվեց պատվիրակության կազմից, իսկ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի կապակցությամբ էլ հայտարարել էր. «Հայաստանի հարցը դուք ինքներդ լուծել եք: Եթե չլուծված ինչ-որ բան դեռ մնացել է, ապա դա ևս դուք ինքներդ լուծեք...»¹:

Ստալինի նման վերաբերմունքը չէր կարող չոգևորել թուրք պատվիրակներին, և նրանք օր-օրի ավելի համառ ու ավելի անդիջող էին դառնում: Փետրվարի 23-ի հանդիպման ժամանակ Յուսուֆ Քեմալը անդրադառնում է նաև Հայաստանի օկուպացված շրջանները մաքրելու վերաբերյալ Չիչերինի պահանջին և մերժում այն՝ հայտարարելով, թե դա կանեն միայն այն դեպքում, երբ կատարվեն պայմանագրի բոլոր կետերն ամբողջությամբ: Նա նաև փորձեց արդարացնել իր կառավարության կողմից Ալեքսանդրապոլի կոնֆերանսին Ռուսաստանի միջնորդության մերժումը ասելով, թե իրենք չէին կարող ընդունել այդ միջնորդությունը «քանի որ վճիռը, որ այդ ժամանակ դուք կընդունեիք, նախապես հայտնի էր, ամեն դեպքում մենք կարող էինք այդպես մտածել, և այդպիսով իրավաբանորեն ասած, արբիտրաժը անհնարին էր: Այն ժամանակ մենք դեռ չգիտեինք այն, ինչ դուք մեզ ասել եք այս օրերին և մենք մտածում էինք, որ ռուսական կառավարությունը մեզնից պահանջում է մաքրել վիլայեթները, որոնց մասին խոսք է գնում»²: Չիչերինը դա համարեց թյուրիմացություն, կոչ արեց վերացնել բոլոր թյուրիմացությունները, ավելացնելով. «...դրա համար մենք կառաջարկենք հրավիրել Ազրբեջանի ներկայացուցչին, որը մուսուլմանական հանրապետություն լինելով, պետք է ձեզ լիակատար վստահություն ներշնչի: Դրա հետ մեկտեղ Ազրբեջանը որոշակի դեր է խաղում Կովկասում: Ես իմացա, որ նրա կողմից (վիճելի - է. Ջ.) մարզերի հանձնումը Հայաստանին, ձեզ մոտ որոշ անհանգստություն է առաջացրել»³ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Ահա այսպես, դեռ մինչև կոնֆերանսի պաշտոնական բացումը, ոչ-պաշտոնական հանդիպումների արդյունքում թուրքական պատվիրակությանը հաջողվեց լուծել իր համար առանձնակի կարևորություն

ունեցող հարցը: Հայ-թուրքական հարաբերությունների վերանայման խնդիրը հանվեց կոնֆերանսի օրակարգից: Այդ էլ իրականությունը: Մինչդեռ մեր պատմագիտական գրականության մեջ (այդ թվում՝ Հետխորհրդային) դեռևս հանդիպում ենք կարծիքների, որոնք շատ հեռու են իրականությունից: Առանձնապես տարօրինակ ու անհասկանալի է Կարսի խնդրում Գ. Գալոյանի հայտնած կարծիքը: Ոսուկով այն մասին, որ Կարսը Բաթումի բանալին է և Չիչերինը կարևորում էր Կարսը Հայաստանին թողնելը, նա գրում է. «Այժմ, երբ Հայաստանում իշխանությունը կրկին իրենց ձեռքն էին վերցրել դաշնակցականները և թուրքերին առաջարկել էին Հայ-թուրքական հարաբերությունների հիմքում դնել Ալեքսանդրապոլի 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի պայմանագիրը, Ռուսաստանը վարանում էր քննարկման դնել Կարսը Հայաստանին վերադարձնելու հարցը: Վախ կար, որ զրական լուծումը կարող էր ամրապնդել դաշնակցականների դիրքերը Հայաստանում: Մեր կարծիքով այդ էր պատճառը, որ Ռուսաստանը հրաժարվեց Կարսը Հայաստանին վերադարձնելու պահանջից»¹:

Անհասկանալի է, թե ինչո՞ւ կոմունիստական Ռուսաստանի կողմից Կարսի վերադարձնելը կամրապնդեր ոչ թե Հայ կոմունիստների, այլ դաշնակցականների դիրքերը: Եվ հետո, ինչո՞ւ է հեղինակը մոռացել, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը Հայ-թուրքական հարաբերությունների հիմքում դնելու մասին Անկարա ուղարկած Վրացյանի հեռագիրը տրվել է մարտի 18-ին, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ Մոսկվայում Հայ-թուրքական հարաբերությունների խնդիրը վաղուց արդեն լուծվել էր և Հենց մարտի 18-ին էլ Մոսկվայի կոնֆերանսը ավարտել էր աշխատանքները: Նախակոնֆերանսյան հանդիպումների ընթացքում քննարկվել էին նաև Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի 5-րդ կետի (թուրքերը փորձում էին համոզել, որ այն ուղղված է ոչ թե Ռուսաստանի, այլ Արևմուտքի դեմ), կնքվելիք պայմանագրի բնույթի և այլ հարցեր:

Իսկ ի՞նչ էր անում Բեկզադյանի պատվիրակությունը, որն, ի դեպ, շատ ավելի շուտ էր հասել Մոսկվա, քան թուրքական և ազրբեջանական պատվիրակությունները: Նախ ասենք, որ հավաստի փաստեր չեն պահպանվել, ուստի և չենք կարող ասել, թե նրանք տեղեկություններ ունեին ծավալված հակահայկական արշավի մասին: Բայց անգամ եթե տեղյակ լինեին, միևնույն է, հակազդել չէին կարող, քանի որ, ինչպես տեսանք, թուրք-ազրբեջանական բլոկի շահերն էին պաշտպանում

¹ Նույն տեղում, էջ 186-187:

² „Геноцид армян...“, стр. 394.

³ Նույն տեղում, էջ 397:

¹ Գ. Գալոյան, նշվ. աշխ., էջ 443-444:

նաև Ստալինը, Օրջոնիկիձևն և մի շարք այլ ազդեցիկ բոլշևիկներ: Բայց դա նաև չի նշանակում, թե պետք է ձեռքերը ծալած նստեին ու սպասեին: Մենք վերը տեսանք, թե քանի-քանի անգամ են նարիմանովը, Շահթախթինսկին նամակներով դիմել Լենինին, Օրջոնիկիձևին, Ռե(ր)կ Կենտկոմ, ծանոթացանք այդ նամակների հակահայկական բովանդակությամբ: Մնում է զարմանալ, թե ինչո՞ւ Ազդերձանի Հեղկոմի նախագահը կարող էր իրեն նման շոայլություն թույլ տալ, իսկ Հայաստանի Հեղկոմի նախագահը՝ ոչ: Մինչդեռ արխիվներում չենք հանդիպում Հայաստանի ղեկավարների՝ Լենինին հասցեագրած մի նամակի, որում բարձրացված լինեն Հայ ժողովրդի շահերը շոչափող հարցեր: Կարծես թե այդ ամենը նրանց քիչ է Հետաքրքրել, կարծես թե նրանց ցավ չէր պատճառել Հայաստանի անդամահատման կատարված փաստը: Ասել թե Հայհեղկոմի ղեկավարությունը մտահոգված չէր զրանով, մեղադրել նրանց հայրենասիրության և համարձակության պակասի մեջ, մանավանդ Մոսկվային և Կասպանին, որոնք իրենց կյանքով ու գործունեությամբ հակառակն են ապացուցել, ճիշտ չի լինի: Պարզապես պետք է ընդունենք, որ ոչ թե նրանց մեղքը, այլ դժբախտությունն էր, որ հարկադրված եղան գործել տնտեսական ու քաղաքական անասելիորեն ծանր պայմաններում և, ի լրումն այդ ամենի, Մոսկվայի կոնֆերանսի նախապատրաստման և անցկացման օրերին կորցրել էին իշխանությունը ու խրվել եղբայրասպան քաղաքացիական պատերազմի մեջ: Այնուամենայնիվ որոշ քայլեր կատարվել են, որոնք և ներկայացնում ենք ընթերցողի դատին:

Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող մի փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ Հայհեղկոմը նույնիսկ փորձել է թուրքահայերից կազմված մի պատվիրակություն ուղարկել Մոսկվա՝ Հայկական հարցում կոնֆերանսի ընդունելիք որոշումների վրա ինչ-որ ձևով ազդելու նպատակով: Փետրվարի 13-ին Ա. Մոսկվայնը շտապ հեռագրում է Բաբու՝ ՀՈՍՀ լիագոր ներկայացուցիչ Մ. Աթաբեգյանին և խնդրում անհապաղ հեռագրել Մոսկվա՝ հայկական պատվիրակության ղեկավար Ալ. Բեկզադյանին և Ս. Տեր-Գաբրիելյանին ու հայտնել, որ «մեզ համակրող և պաշտպանող թուրքահայերի շրջանում լրջորեն քննարկվում է թուրք-հայկական հարցի բարձրացումը Մոսկվայի կոնֆերանսում: Կարելի է կազմակերպել լուրջ ելույթներ և հատուկ պատվիրակություն դեպի Մոսկվա: Իմացեք ղեկավար կենտրոնների կարծիքը և հավանության դեպքում հեռագրեք»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Որ «ղեկավար կենտրոնները» հավանություն չէին տա, դա հասկանալի է: Բայց նաև հայտնի չէ, թե Բեկզադյանն այդ ուղղությամբ քայլ կատարե՞լ է, թե՞ ոչ: Հայտնի է միայն, որ փետրվարի 20-ին պատվիրակությունը հանդիպել է Ջիչերինին և Կարախանին, խոսել կոնֆերանսից հայ ժողովրդի սպասելիքների մասին, ներկայացրել փաստաթղթեր սկուպացված շրջաններում թուրք զինվորականության իրականացրած մասսայական ջարդերի ու հակախորհրդային գործունեության վերաբերյալ և այլն, սակայն Մոսկվայի առաջարկության մասին նա հայտնել չէր կարող այն պարզ պատճառով, որ այդ նույն թուրքահայերը փետրվարի 18-ին գրավել էին Երևանը և տապալել խորհրդային իշխանությունը: Ուշագրավ է, որ այդ լուրը Ջիչերինը ստացել էր ին իշխանությունը: Ուշագրավ է, որ այդ լուրը Ջիչերինը ստացել էր Հայ պատվիրակների հետ հանդիպման ժամանակ: Այդ օրը՝ փետրվարի 20-ին, հանդիպման մասնակիցները ղեռուս չգիտեին թուրքական պատվիրակության զիրքորոշման մասին և կարծում էին թե կոնֆերանսը միացյալ է լինելու: Այդ հանդիպման մասին միակ աղբյուրը Բեկզադյանն է, որը կոնֆերանսի ավարտից հետո Կարախանին հասցեագրած նամակում պահանջում է հետ վերադարձնել այն փասցեագրած նամակում պահանջում է հետ վերադարձնել հանձնել է տաթղթերը, որ փետրվարի 20-ի հանդիպման ժամանակ հանձնել է նրան և որոնք պետք է «ներկայացվեն ռուս-թուրք-հայ-ազդերձանական կոնֆերանսին»²: Կարախանին էր տրվել 12 փաստաթուղթ, որոնց շարքում նախիջևանում թուրքերի և ազդերձանցիների հակահայկական գործունեության մասին վերլուծողի զեկուցագիրը, վկայություններ Ալեքսանդրապոլում և Կարսում տիրող դրության մասին և այլն: Իսկ երբ միացյալ կոնֆերանսը ձայնակվեց, հայ պատվիրակները, այնուամենայնիվ, ռազմական էքսպերտ Բորիչչևի միջոցով անհրաժեշտ նյութեր էին մատակարարում հայ-թուրքական սահմանահամայն վերաբերյալ: Այդ մասին վկայում է ինքը՝ Ալ. Բեկզադյանը Մ. Աթաբեգյանին ուղարկած փետրվարի 18-ի նամակում³: Պատվիրակությունը նաև մի ընդարձակ զեկուցագիր հասցեագրեց «Ջիչերինին, կույությունը նաև մի ընդարձակ զեկուցագիր հասցեագրեց և տվյալ-Լենինին, Ստալինին, Կրեստինսկուն», որում վիճակագրական տվյալներ էին ներկայացվում բոլոր գավառների վերաբերյալ և շեշտվում էր

¹ Այդ մասին հետագայում վկայել է Ալ. Բեկզադյանը, բայց հավանաբար քարոզչական նկատառումներով խոսել է ոչ թե լուր ստանալու, այլ վրացյանի հեռագրի մասին, ինչը չի համապատասխանում իրականությունը (վրացյանի հեռագիրը տրվել է մարտի 12-ին):

² ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 8, թ. 8:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 68, թ. 25:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 81, թ. 4:

Կարսի մարզը և Սուրմալուի գավառը անպայմանորեն Սորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու անհրաժեշտությունը: «Սորհրդային Հայաստանի տնտեսական դարգացումը և կուլտուրական առաջադիմությունը, - ասված է նրանում, - հնարավոր է անպայմանորեն Թուրքիայի և Վրաստանի Հետ դաշնակցական կառավարության վերջին տարածքային համաձայնագրերը անհապաղ չեղյալ հայտարարելու, ինչպես Վրաստանի, այդպես էլ Թուրքիայի կողմից բոլոր չեզոք գոտիները վերացնելու և նրան մինչև վերջին պատերազմի սկիզբը գոյություն ունեցող իրական սահմանների շրջանակներում լրիվ վերականգնելու դեպքում միայն»¹: Զեկուցագրում նաև ցույց էր տրվում, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով գծված սահմանները Հայաստանը դարձրել են անպաշտպան, նրա գլխավոր կենտրոնները՝ Երևանը և Ալեքսանդրապոլը վեր են ածվել սահմանային քաղաքների և դարձել անպաշտպան, քանի որ Արաքս և Արփաչայ գետերը լուրջ պաշտպանական դեր խաղալ չեն կարող:

Հայ պատվիրակները չէին կարող մոռացություն տալ նաև Նախիջևանի Հիմնախնդիրը, բայց չգիտես ինչու երկրամասը Հայաստանի կազմում թողնելու բացահայտ պահանջ չի դրվում: Ճիշտ է, երկրամասը Հայաստանի անբաժան մաս հայտարարելու մասին Ադրհեղկոմի հռչակագիրը համարում են «անօրինակ ակտ», հիշատակում Նախիջևանի մասին Հայհեղկոմի դեկլարացիան և հետևություն անում, թե Ադրբեջանի Հետ վիճելի գոտիներում սահմանը «երկու հանրապետություններում խորհրդային սոցիալիստական կարգերի հաստատումով պետք է կորցնի քաղաքական նշանակությունը և այսուհետ ծառայեն որպես սովորական վարչական սահման: Ի դեպ, վերջինը կանցկացվի համաձայն ինքնորոշվող ժողովուրդների ազատ կամաարտահայտության»² (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Հնարավոր չէ անտարբեր անցնել բոլշևիկյան Հայ դեկավար գործիչների մոտ ծայրահեղության հասած և համոզմունք դարձած «ինտերնացիոնալիստական» հայացքների կողքով: Ո՛չ վրաց, ո՛չ ադրբեջանցի կոմունիստների մոտ նման բան չէր գտնվում: Ամեն մի թիզ հողի համար նրանք կռիվ էին տալիս, իսկ մերոնք խոսում «սահմանների քաղաքական նշանակության» կորստի մասին: Ո՛չ վրացիները, ո՛չ ադրբեջանցիները Ջավախքի և Լեռնային Ղարաբաղի պատկանելիու-

թյան հարցը լուծելիս խոսք անգամ չասեցին այդ մարզերի ազգաբնակչության ինքնորոշման իրավունքի և կամաարտահայտության մասին: Բայց նման պահանջ չառաջադրեցին նաև Հայաստանի կոմունիստ դեկավարները: Հենց այդ միակողմանի ինտերնացիոնալիզմը չէ՞ր այն պատճառներից մեկը (մի շարք այլ պատճառների շարքում), որ մեր ադրբեջանցի ու վրացի «եղբայրներին» հնարավորություն տվեց նորանոր կտորներ պոկել արդեն անդամահատված ու բզկտված Հայաստանի արյունածոր մարմնից: Իսկ եթե փորձենք հասկանալ, թե ինչն էր պատճառ, ինչու Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը դեկավարության մոտ վերը նշված մտածելակերպը ավելի արտահայտված ու գերակայող էր, ապա նախ և առաջ պետք է հիշենք, որ նրանց մեծագույն մասը Հայաստանցի չէր և կուսակցական-քաղաքական գործունեության մեջ էր ներքաշվել կա՛մ Ռուսաստանում, կա՛մ Բաքվում ու Թիֆլիսում:

* * *

Կոնֆերանսի պաշտոնական բացումը տեղի ունեցավ փետրվարի 26-ին¹: Ողջունելով թուրք պատվիրակներին՝ Չիչերինը հույս հայտնեց, որ բոլոր թյուրիմացությունները կհարթվեն և կստորագրվի պայմանագիր ոուս և թուրք ժողովուրդների բարեկամության և եղբայրության մասին: Նա հատկապես ընդգծեց, որ «եթե վերջին վեց ամսում Տաճկաստանի դրությունը հիմնավորապես փոփոխվեց, ապա... դրանում զգալի ծառայություն է արել Ռուսաստանի և Տաճկաստանի միջև եղած բարեկամական հարաբերությունը, որը ամրացրել է վերջինիս դրությունը: Այդ բարեկամական կապերը պետք է վավերացնել ձևական դաշնագրով»²:

Պատասխանելով Չիչերինին՝ Յուսուֆ Քեմալը ձգտում էր համոզել, որ դաշինքի մեջ մտնելով Ռուսաստանի Հետ, իրենք այլ նպատակներ չեն հետապնդում, բացի Անտանտի դեմ պայքարից: Նա «Թուրքի անկեղծությունը» կոչ արեց «հավատալ թուրք ժողովրդին»: «Այն ձեռքը, որը մեկնում է Թուրքիայի աշխատավորությունը Ռուսաստանի աշխատավորությանն, անկեղծ բարեկամության ձեռք է», - շարունակել է Յուսուֆ Քեմալը և անդրադառնալով պայմանագրի կնքման

¹ Նույն տեղում, թ. 11:

² Նույն տեղում, թ. 1:

¹ Այդ օրը պատվիրակներին ընդունել էր Լենինը և հավաստիացրել էր, որ անպայմանորեն պայմանագիրը կստորագրվի:

² «Ռուս-տաճկական կոնֆերենցիան», «Կոմունիստ» օրաթերթ, 9 ապրիլի 1921թ.:

անհրաժեշտությունը, ավելացրել. «Ռուսաստանի հետ գոյություն ունեցող բնական համաձայնությունը պետք է մանրամասն մշակել և հայտարարել ամբողջ աշխարհին: ...Այդ միությունը կլինի մի ուժ, որը կերաշխավորի ժողովուրդների ազատությունը: **Նրանք, որոնք այստեղ են գտնվում, չար ձգտումներ չունեն այս կամ այն տերիտորիայի նկատմամբ:** Նրանք ձգտում են ապահովել ժողովուրդների ազատությունը: Երկու ժողովուրդները կուվում են միևնույն իդեալի համար և կթև նրանց միջև հաշտություն կնքված չլինելու, այն ժամանակ մեղքը բնկնելու էր այն մարդկանց վրա, որոնց վրա էր ծանրացած հաշտություն կնքելու խնդիրը: Թուրքական դեկլարացիան գիտակցում է այդ պատասխանատվությունը և ցանկանում է, որքան հնարավոր է, շուտ կատարել այդ խնդիրը»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Հավատացնել է Չիչերինը Յուսուֆ Քեմալի խոսքերին, թե ուղղակի փորձել է օգտվել այդ հայտարարությունից՝ կրկին առաջ քաշելով Հայաստանի սահմանների վերականգնման հարցը: Ահա թե ինչ է գրում այս մասին թուրք պատվիրակը Կարաբեկիր փաշային ուղարկած նամակում. «Նույնիսկ այն բանից հետո, երբ մենք համաձայնություն եկանք Ստալինի հետ, Չիչերինը առաջին իսկ նիստում՝ մեր բանակցությունների ընթացքում, բարձրացրեց Հայաստանի հետ սահմանների հարցը և առաջարկեց վերականգնել 1914թ. սահմանները: Այդ նիստին Կարախանի փոխարեն մասնակցում էր Ջեյալ Կորխամազովը: Նա Հայաստանում մեր ներկայացուցչին մեղադրեց իմպերիալիզմի մեջ և... **պնդեց, թե Կարսը և Արդահանը ոչ թե թուրքական, այլ թաթարական քաղաքներ են եղել**»² (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Ահա թե ինչի հանգեցրեց Կարախանին Կորխամազովով փոխարինելը: Կարսը հռչակվեց թաթարական քաղաք, և դրանով իսկ ջուր լցվեց թուրքերի ջրաղացին, որոնք վաղուց պնդում էին, թե Կարսը հայկական է, հետևապես հայերը նրա վրա որևէ իրավունք չունեն: Մնում է զարմանալ, թե ինչու թուրք պատվիրակը շնորհակալական խոսք չի ասում Կորխամազովի հասցեին:

Կոնֆերանսի առաջին նիստում կողմերը համաձայնվեցին, որ բանակցությունների հիմքում պետք է դրվի ռուս-թուրքական առաջին կոնֆերանսի ժամանակ (1920թ. հուլիս-օգոստոս) մշակված պայմանագրի նախագիծը, որը կարող է փոփոխության ենթարկվել ու լրաց-

վել: Դրա համար էլ ստեղծվեցին համապատասխան հանձնաժողովներ՝ քաղաքական, իրավաբանական և խմբագրական: Կոնֆերանսն իր աշխատանքները շարունակեց մինչև մարտի 18-ը, երբ վերջապես կողմերը ստորագրեցին Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև «բարենկալություն և եղբայրության մասին» պայմանագիրը, որը սակայն թվադրեցին մարտի 16-ով³, որպեսզի խաբեն Անգլիային, տպավորություն ստեղծեն, թե պայմանագրի ստորագրման ժամանակ Մոսկվայում իբրև չգիտեին, որ այդ օրը՝ մարտի 16-ին, Լոնդոնում ստորագրվել է առևտրական համաձայնագիր Անգլիայի և ՌՆՖՍՀ-ի միջև, որում տեղ էին գտել նաև քաղաքական պարտավորություններ (օրինակ, Արևելյի երկրներում հակաբրիտանական քարոզչություն չծավալել և այլն²):

Կոնֆերանսում քաղաքական հարցերից զատ քննարկվել են նաև տնտեսական, ֆինանսական, ռազմական և այլ հարցեր, որոնց մենք, հասկանալի պատճառով, չենք անդրադառնա: Այլ կփորձենք չչեղվել տարածքային խնդիրներից և հատկապես Նախիջևանյան հիմնահարցի շուրջ ծավալված պայքարից ու նրա յուժման գործընթացից: Դրա հետ մեկտեղ չենք կարող չչեղտել, որ տարածքային սահմանագծման հարցում թուրք պատվիրակները ցուցաբերեցին աներևակալի մեծ ախորժակ ու համառություն: Եվ դա անում էին այնքան անպատկառ պահվածքով, որ կոնֆերանսի պաշտոնական բացումից 2-3 օր հետո խորհրդային ղեկավար շրջաններում արդեն խոսվում էր կոնֆերանսի աշխատանքների խզման հնարավորության մասին: Մարտի 1-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Կրեստինսկուն հասցեագրած նամակում Չիչերինը գրում է. «Ներկա պահին **Թուրքիայի հետ հարաբերությունները հասել են լուրջ ճգնաժամի: Թուրքական պատվիրակությունները հասել են լուրջ ճգնաժամի: Թուրքական պատվիրակությունները հասել են լուրջ ճգնաժամի, որ Ազգային ուխտը, ըստ որի Բաթումը, Արդահանը և Կարսը հայտարարվում են թուրքական և այնտեղ թույլատրվում է միայն մի անգամ էլ հանրաքվե կատարել, և Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, որը Թուրքիային է հանձնում Հայաստանի զգալի մասը, իսկ նրա մնացած մասերը փաստորեն վերածում Թուրքիայի վասալ պրո-վինցիաների, պետք է անձեռնմխելի համարվեն**»³ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

¹ Տե՛ս *Ремж Казанджян, К вопросу о датировке Московского советско-турецкого договора 1921г.*, Вестник общественных наук, Ер., 1999, N 1, стр. 176-177.

² Արտգործմինիստր լորդ Քերզոնը որպես համաձայնագրի ստորագրման պայման առաջարկել էր պահանջել Ռուսաստանից՝ փոխելու քաղաքականությունը Հայաստանի հանդեպ: Սակայն այդ պահանջը տեղ չի գտել համաձայնագրում:

³ „Геноцид армян...“, стр. 406-407.

¹ Նույն տեղում:

² „Геноцид армян...“, стр. 393.

Ինչպես տեսնում ենք, ռուսական կողմը նախնական բանակցությունների արդյունքում ճանաչելով Հանդերձ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով գծված սահմանները, այնուամենայնիվ չէր ճանաչում այդ պայմանագրի օրինականությունը: Ինչպես նաև չէր ուզում ճանաչել թուրքական Ազգային ուխտի Բաթումին վերաբերող մասը: Նամակից նաև պարզ է դառնում, որ Չիչերինը այդ հարցերում զիջման գնալ չէր ուզում, թեև ուզեց զա հանգեցնել բանակցությունների խզմանը: Նա ելք էր փնտրում ու գտնում, որ բանակցությունների խզմանը որպես այրնտրանք կարող է լինել Անկարայում ղեկավարի պաշտոնում մի քանիսի ղեմքի, մի խոշոր դիվանագետի նշանակումը: Դժգոհ Ուլամայից (ներկայացուցչության քարտուղար) և Միլիանուց, որը շատ արագ ընկել էր թուրքերի ազդեցության տակ, Չիչերինը առաջ է քաշում Լիտվինովի թեկնածությունը: «Քանի որ ռուս-թուրքական կոնֆլիկտի խզման և թուրքերի անհապաղ մեկնման հնարավորությունը չի վերացել, անհրաժեշտ է շտապել ընկ. Լիտվինովի նշանակման հարցում, - գրում է Չիչերինը, - քանի որ այդպիսի խոշոր ղեմքի նշանակումը Անգորա, խաղաղության մեր ցանկության փայլուն ապացույցը կլինի և, եթե թուրքական պատվիրակությունը մեկնի Ազգային ուխտի և Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի պատճառով, ապա ընկ. Լիտվինովի նշանակումը բոլորին ցույց կտա, որ մենք խաղաղություն և բարեկամություն ենք ցանկանում թուրքիայի հետ: Դա մի որոշ չափով կվերացնի թուրքական պատվիրակության այստեղից գնալու ծայրահեղ վտանգավոր հետևանքները: Դրա համար էլ անհրաժեշտ է անհապաղ դա անել, քանի որ թուրք պատվիրակները պահանջել են հաջորդ նիստը նշանակել Հինգչարթի և վերջը կարող է շատ չուտ լինել»:

Բանակցությունները չխզվեցին, թուրքերը չհեռացան Մոսկվայից: Ո՛չ մեր ձեռքի տակ եղած արխիվային նյութերում և ո՛չ էլ հրապարակի վրա եղած արխիվային փաստաթղթերում, ոչինչ չկա վերը նշված հարցերի վերաբերյալ կողմերի միջև կայացած քննարկումների մասին, որոնք ամենայն հավանականությամբ պաշտոնական բնույթ չեն կրել, որի համար էլ չեն սղազրվել, պաշտոնական արձանագրություններ չեն կազմվել: Բայցեայնպես, եթե փորձենք խորամուխ լինել, թե ինչու բանակցությունները չխզվեցին, ինչպես կարծում էր Չիչերինը, ապա նախ պետք է հիշենք, որ թուրք պատվիրակները բանակցությունները խզելու ցանկություն բողոքովին էլ չեն ունեցել: Իսկ ճգնաժամային պահեր

դիտավորյալ էին ստեղծում՝ լավ իմանալով, որ այդ կերպ կարող են ազդել ռուսների վրա և հարկադրել նորանոր զիջումներ անելու: «Մենք ելնում էինք նրանից, - գրում է Ալի Ֆուադ փաշան, - որ Ոտրհրդային կառավարությունը լքված էր մեզ հետ համաձայնության գալու ցանկությունը: Մենք հույս ունեինք, որ այն ճնշման տակ, որ գործադրում էր ընկ. Ստալինը, և նաև մենք, արտաքին գործերի կոմիսարիատը կհասանջի բանակցություններում բռնած դիրքից և կհամաձայնի մեր տեսակետի հետ: Ծնորհիվ որոշ ճգնաժամային պահերի, որ մեզ հաջողվեց ստեղծել և մեր ճնշման, ինչպես նաև նրանց առաջարկություններին հակազդելու որպես հետևանք, Արտաքին գործերի կոմիսարիատի ներկայացուցիչները բանակցություններում իրենց զիծր արդյունավետ անցկացնել չկարողացան»¹ (ընդգծումը մերն է - Է. Զ.):

Կարծում ենք, որ թուրք պատվիրակները բանակցությունները չէին խզի նույնիսկ այն դեպքում, եթե ռուսական կողմը պնդեր իր պահանջների վրա, քանի որ մարտի սկզբին Անկարայի համար պարզ էր դարձել, որ Լոնդոնի կոնֆերանսից սպասելիքներ չեն կարող ունենալ: Մարտի 3-ին Չիչերինին ուղարկած նոտայում Ահմեդ Մուհեթարը մի անգամ ևս հավաստելով ռուսական կառավարության հետ բարեկամական դաշինքի մեջ մտնելու թուրքերի ձգտման մասին, միաժամանակ անդրադառնում է Լոնդոնի կոնֆերանսին և հայտնում. «Մեզ առաջարկվել էր միմիայն ձևականությունը պահպանելու համար ստորագրել Սերի պայմանագիրը, համաձայնել նրան, որ մեր ժանդարմերիային ղեկավարեն օտարերկրյա սպաները, համաձայնել մեր արևելյան սահմանների հարցը հանձնելու կոնֆերանսի հայեցողությանը, ինչպես նաև այսպես կոչված Քուրդիստանի հարցը..., համաձայնել մեր երկրի վրա օտարերկրյա ֆինանսական վերահսկողությանը, համաձայնել հանրաքվեի Սմիրնայում (Իզմիր) և Թրակիայում... Մենք մեր պատվիրակներին առաջարկում ենք մերթել բոլոր այդ պահանջները և խստորեն կանգնել Ազգային ուխտի հիմքի վրա»:

Թվում էր, թե ռուսական կառավարությունը կօգտվի Լոնդոնի կոնֆերանսի ձախողման մասին տեղեկատվությունից և կչարունակի պնդել իր դիրքորոշման վրա: Բայց ոչ, իրադարձությունների հետագա ընթացքից դժվար չէ հետևություն անել, որ կողմերի մոտեցումներում պարզապես որոշ մեղմացում կատարվեց, որոշ կոմպրոմիս՝ եթե կա-

¹ Նույն տեղում, էջ 407:

¹ Նույն տեղում, էջ 393:

² „ДВП СССР“, М. 1959, т. 3, стр. 514.

րելի է այդպես անվաճել. թուրքերը համաձայնում են քննարկումներ սկսել Բաթումի հարցում, իսկ ուսանողները չպնդել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը պաշտոնապես չեղյալ հայտարարելու վրա: Ահա թե ինչ է ասված այդ օրերի մասին Անկարա՝ Մոհիվանուն ուղարկած Ձիչերինի մարտի 4-ի հեռագրում. «Այժմ առևտուր է գնում: Մենք տալիս ենք Կարսը և Արդահանը, բայց ոչ մի դեպքում չենք կարող տալ Բաթումը և պահանջում ենք քսանվերստանոց չերտ Ալեքսանդրապոլի երկաթգծից արևմուտք և Արաքսից հարավ: Բաթումում կլինի Վրաստանը, Ալեքսանդրապոլում և Երևանում՝ Հայաստանը, իսկ Նախիջևանը անմիջականորեն կախված կլինի Ռուսաստանից: Այդպիսին են մեր հիմունքները»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, առևտուրը դարձյալ արդեն խիստ անդամահատված ու բզկտված Հայաստանի հաշվին է կատարվում: Ըստ որում, առևտրի օրյակտ է դառնում նաև Նախիջևանը: Արդյո՞ք դա տեղի է ունեցել Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի շուրջը ծավալված դիսկուսիայի ընթացքում, թե՞ պարզապես թուրք պատվիրակները պահանջել են ճանաչել իրենց իրավունքը նաև Նախիջևանի վրա, դժվար է ասել: Փաստը մնում է փաստ. մարտի առաջին օրերին տարածքային խնդիրների շարքում բանակցությունների սեղանին էր դրվել նաև Նախիջևանի հարցը: Իհարկե, դա անսպասելի չէր: Անսպասելին ու տարօրինակն այն է, որ հաստատակամություն ցուցարարելով Բաթումը Վրաստանին թողնելու խնդրում, ռուսական ղեկավարությունը այդ նույնը չի անում Նախիջևանը Հայաստանի մաս ճանաչելու հարցում: Եվ դա այն դեպքում, երբ տարածքային հարցերում թուրքիային կատարած բոլոր զիջումները տեղի էին ունեցել բացառապես Հայաստանի հաշվին:

Եթե հիշենք, որ Նախիջևանը Հայաստանի կազմում չթողնելու նպատակով այդ երկրամասը Ռուսաստանի հովանու տակ դնելու գաղափարը դեռ մինչև կոնֆերանսը առաջ էր քաշել Շահթախթինսկին, ապա կարող ենք արձանագրել, որ մարտի այդ առաջին օրերին նրա ծրագրի առաջին մասը իրականացել էր. Հայաստանը դուրս էր մղվել Նախիջևանին հավակնող երկրների շարքից: Այժմ արդեն բանակցությունների սեղանին դրված էր այն հարցը, թե Նախիջևանը Ռուսաստանի՞, թե՞ թուրքիայի հովանավորությունը պետք է հանձնել: Ինչպես դա տեղի ունեցավ, ո՞վ է գրանում մեղավոր:

Նախ ասենք, որ ի տարրերություն ռուս-թուրքական առաջին կոնֆերանսի (1920թ. հուլիս-օգոստոս), որտեղ թե՛ պաշտոնական և թե՛ անդրկուլիսյան բանակցությունները վարում էին նույն մարդիկ (Ձիչերին, Կարախան), այստեղ՝ ռուս-թուրքական երկրորդ կոնֆերանսում, գլխավոր հարցերը լուծվում էին ոչ թե պաշտոնական նիստերում, այլ անդրկուլիսյան բանակցություններում, որ վարում էին ոչ թե պատվիրակության անդամները՝ Ձիչերինը կամ Կորլսմազովը, այլ հիմնականում Ստալինը և մասամբ Շահթախթինսկին (հատկապես Բաթումի և Նախիջևանի խնդրում): Իսկ պաշտոնական նիստերում ուղղակի ամրագրում էին անդրկուլիսյան բանակցություններում ձևորված համաձայնությունները: Այդ է պատճառը, որ մինչև մարտի 10-ը քաղաքական հանձնաժողովի նիստ չէր կայացվել: Այդ մասին ուշագրավ տեղեկություն կա 1921թ. ապրիլի 21-ին Ս. Տեր-Գաբրիելյանին գրած Ձիչերինի մի նամակում. «Քաղաքական հանձնաժողովի նիստերը սկսվել են մեր և թուրքերի միջև իրական բանակցությունների սկսվելուց համարյա երկու շաբաթ անց, - գրում է Ձիչերինը: - Բանակցությունների հենց ամենախիստնսիվ շրջանը տեղի ունեցավ ոչ թե հանձնաժողովի նիստում, այլ մասամբ անդրկուլիսյան բանակցությունների միջոցով՝ ազդեցիկ ընկերների աջակցությամբ: Քաղաքական հանձնաժողովը բացվեց միայն այն ժամանակ, երբ հիմնական հարցերը վերջնականապես լուծված էին»¹: Նույն միտքը՝ այն է, գլխավոր հարցերը (հատկապես տարածքային) ոչ պաշտոնական բանակցություններում լուծելու և նոր պաշտոնական նիստերին ներկայացնելու մասին Ձիչերինը ասել է նաև հաջորդ օրը՝ ապրիլի 22-ին Լեզրանին հղած հեռագրում: Բայց ո՞չ նամակում և ո՞չ էլ հեռագրում նա անուններ չի տալիս: Իսկ որ դա Ստալինն էր և մասամբ Շահթախթինսկին, այդ մասին տեղեկություններ կան թուրք գործիչների մոտ և արխիվային որոշ փաստաթղթերում: Այդպիսի մի տիպիկ փաստաթուղթ է Ստալինի մարտի 6-ի նամակը Ձիչերինին (նկատի առնելով փաստաթղթի կարևորությունը, այն մեջբերում ենք ամբողջությամբ)՝

«Ընկ. Ձիչերին,

Ձեր խղրանքի համաձայն հայտնում եմ Ձեզ թուրքական պատվիրակներին արած իմ հայտարարությունների ճիշտ բովանդակությունը ՌԽՖՍՀ կողմից, իմ կարծիքով, հնարավոր գիջումների մասին.

Բաթումի օկրուգի մեծ մասը մնում է ՌԽՖՍՀ-ին, Արդվինը և

¹ „Геноцид армян...“, стр. 411.

¹ Նույն տեղում, էջ 498-499:

Արդանուշը անցնում են Թուրքիային, ՌՆՖՍՀ և Թուրքիայի միջև նոր սահմանը անցնում է մոտավորապես¹ Լիման - Բորչլսա - Ճորոխ գետ - Իմերխևի գետ գծով և այնուհետև դեպի արևելք մինչև Կարսի մարզի սահմանը: Ինքնրատինքյան հասկանալի է, որ ես խոսել եմ մոտավոր գծի մասին, քանի որ այդ մոտավոր գծի հիման վրա ճիշտ սահմանը պետք է որոշվի համապատասխան հանձնաժողովի կողմից:

Զինվորականները համաձայն չեն Արդահանը գիջելու Թուրքիային՝ համարելով այն Թիֆլիսի բանալին, այնուամենայնիվ ես (Ստալինը) չույս ունեմ կոտրել գիջվորականներին և հասնել գիջումների այնպես, որ ՌՆՖՍՀ և Թուրքիայի միջև սահմանն անցնի մոտավորապես Կարսի մարզի և Թիֆլիսի նահանգի միջև հին սահմանի գծով, ըստ որում այստեղ ես նույն վերապահությունն եմ անում մոտավոր գծի հիման վրա ճիշտ սահմանի մասին, ինչպիսին արել եմ վերը՝ առաջին կետում:

Թուրքիան մաքրում է Ալեքսանդրապոլը, ըստ որում Ալեքսանդրապոլ - Ղամարլու երկաթգծի ամրողջ երկարությունը (այդ գծից արևմուտք) ՌՆՖՍՀ օգտին ապահովվում է մոտավորապես 20 վերստ խորությունը չերտ:

Նախիջևանի հարցում վերջին խոսքը տրվում է Ադրբեջանի ներկայացուցչին:

Ի. Ստալին»²:

Այսպիսին են այն սահմանները, որ առաջարկել էր Ստալինը Թուրքերին: Ուշագրավ է, որ Ստալինը խոսում է ոչ թե մի կողմից Թուրքիայի և մյուս կողմից Հայաստանի ու Վրաստանի միջև սահմանների մասին, այլ Ռուսաստանի և Թուրքիայի: Սահմանագծի նկարագրությունից դժվար չէ նկատել, որ Վրաստանը փաստորեն ոչինչ չի կորցնում (Արդվինը և Արդանուշը հաղիվ թե կարելի է վրացական համարել), կորցնողը Հայաստանն է: Ու այդպես էլ պետք է լինել, եթե հարցը լուծողները հակահայկական տրամադրություններով վաղուց աչքի ընկած Ստալինը և Շահթախթինսկին էին:

Ստալինի նամակում նշված 4 կետերից Հայաստանի չահերը չոչափում էին հատկապես 3-րդը և 4-րդը: Երրորդից պարզ է դառնում, որ Ստալինը ոչ Արևմտյան Հայաստանի հարց է դրել, ոչ նույնիսկ Կարսի: Բայց պահանջել է ՌՆՖՍՀ-ին (նույնն է թե Հայաստանին) վերադարձ-

նել Ալեքսանդրապոլ - Ղամարլու երկաթգծից արևմուտք 20 վերստ խորությունը մի չերտ: Դա, իհարկե, չէր կարող մեղմել Խորհրդային Հայաստանի ծանր դրությունը, բայց եթե այդ պահանջը կատարվեր, ապա զոնե Արփաչայր և Արաքսը սահմանային գետեր չէին լինի և նրանց ջրերը ազատորեն օգտագործելու հնարավորություն կառաջանար, ինչպես նաև Երևանը և Ալեքսանդրապոլը սահմանային քաղաքներ չէին դառնա, հետևապես ավելի ապահովված կլինեին արտաքին վտանգից և այլն: Դժբախտաբար այդ պահանջը ես չիրականացավ, Թուրքերը մեծ վտանգ տեսան այդ պահանջի մեջ, համառորեն պնդեցին և հասան նրան, որ մարտի 9-ի հանդիպման ժամանակ այդ պահանջը հանվեց: Նրանք համաձայնեցին միայն զորք չպահել և ամրություններ չկառուցել Արփաչայրից արևմուտք մինչև 8 և Արաքսից հարավ՝ 4 վերստ տարածություն վրա՝:

Նախիջևանի հիմնախնդրի լուսարանություն տեսակետից առավել ուշագրավ է Ստալինի նամակի 4-րդ կետը: Այն միանգամից լույս է սփռում այն հարցի վրա, թե ինչու և ո՞ւմ ջանքերով մարտի առաջին օրերին Հայաստանը դուրս մղվեց Նախիջևանի երկրամասի վրա հավակնող երկրների շարքից և առաջ քաշվեց Ռուսաստանի հովանավորությունը հանձնելու խնդիրը, և թե ինչու ի վերջո Նախիջևանը դրվեց ոչ թե Ռուսաստանի, այլ Ադրբեջանի հովանավորության տակ: Սակայն այստեղ մի առեղծված կա, որի լուծումը հեշտերից չէ: Ինչու Ստալինն իր կարծիքը չի ասում Նախիջևանի մասին այնպես, ինչպես դա անում է Բաթումի և մյուս տարածքների մասին: Չէ՞ որ նա շուրջ մեկ ու կես ամիս առաջ Նախիջևանը հաստատապես Հայաստանի մաս էր համարում (Ս. Տեր-Գաբրիելյանի հետ 1921թ. հունվարի 15-ի զրույցում): Ի՞նչ էր փոխվել այդ ընթացքում, ինչու էր Թուրքերի հետ բանակցություններում Նախիջևանի խնդրի լուծումը թողնում Ադրբեջանի ներկայացուցչին: Դա առավել քան տարօրինակ է, քանի որ Ադրբեջանը Նախիջևանի վրա հավակնողների շարքում չէր կարող լինել այն պարզ պատճառով, որ ի լուր աշխարհի հանդիսավոր դեկլարացիայով Նախիջևանը հռչակել էր Հայաստանի մաս: Թուրքիան ևս Նախիջևանի վրա հավակնելու իրական հիմքեր չունեիր, քանի որ միակ փաստարկը Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն էր, որը ապօրինի էր և չէր ճանաչվում ոչ Խորհրդային Հայաստանի և ոչ էլ Ռուսաստանի կողմից: Միակ երկիրը, որ չէր կորցրել իրավունքը Նախիջևանի վրա, այլ պարզապես

¹ Այս փաստաթղթի առանձին բաժների (1-ին, 2-րդ, 3-րդ կետերում) ընդգծումները Ստալինի կողմից են արված, 4-րդ կետի ընդգծումը մերն է:

² „Генотид армян...“, стр. 419.

¹ „ДВП СССР“, т. 3, М. 1959, стр. 604.

ազգաբնակչությանն ինքնորոշվելու իրավունք էր վերապահել, դա խորհրդային Հայաստանն էր: Մինչդեռ այդ ամենը մոռացության տրվեց, և Նախիջևանի խնդրի լուծումը դրվեց Շահթախթինսկու վրա, որը կոնֆերանսի մասնակից չէր ճիշտ այնպես, ինչպես և Բեկզադյանը: Իր այդ քայլով Ստալինը կանաչ լույս բացեց Նախիջևանյան Հիմնահարցի ազդրեջանանպաստ լուծման համար:

Շահթախթինսկին Հիմար մարզ չէր: Նա արդեն մի քանի ամիս ուղիներ էր փնտրում և հասկացել էր, որ Նախիջևանի հարցին ցանկալի լուծում տալու համար նախ հարկավոր է Հիմնավորապես այն դուրս բերել Հայաստանի ենթակայությունից: Նախորդ շարադրանքում արդեն տեսանք, որ դրան էր միտված նրա հայադավ գործունեությունը թե՛ Ալեքսանդրապոլում և թե՛ Նախիջևանում: Սակայն կարճ ժամանակ անց Շահթախթինսկին համոզվել էր, որ Ռուսաստանը ոչ մի կերպ Նախիջևանը չի գիջի Թուրքիային: Ու քանի որ հայտնի ղեկավարացիայի պատճառով Ազդրեջանի մասին ղեռնա խոսք լինել չէր կարող, Շահթախթինսկին հրապարակ է հանում Նախիջևանի երկրամասը Ռուսաստանի հովանավորությունը հանձնելու տարրերակը՝ քաջ գիտակցելով, որ դրան էլ չի համաձայնի Թուրքիան (կվախենա, որ ապագայում Ռուսաստանն այն կվերադարձնի օրինական տիրոջը՝ Հայաստանին), Հետևապես հարցի լուծման միակ հնարավոր միջոցը, որը կրավարարի և՛ Ռուսաստանին, և՛ Թուրքիային, Նախիջևանի երկրամասը Ազդրեջանին հանձնելը կլինի:

Այսպիսին էր այն սցենարը, որ կիրառվեց Մոսկվայի կոնֆերանսում Նախիջևանի խնդրի լուծման գործում: Պարզ, հասարակ, բայց նաև արդյունավետ: Որտե՞ղ է այն մշակվել, արդյո՞ք Բաքվում՝ Թուրքական պատվիրակության Հետ Ազդրեջանի ղեկավարության ունեցած հանդիպումներում, թե՞ ավելի ուշ՝ Մոսկվայում, Ստալինի Հետ Շահթախթինսկու հանդիպումներում, մտաահարար ոչ ոք չի կարող ասել: Մի բան ակնհայտ է. դարձյալ գործ ունենք Թուրք-ազդրեջանյան հակահայկական դավադրության փաստի Հետ, որն իրականություն դարձավ Ստալինի գիտությունը ու հովանավորությամբ: Թե ինչ ընթացք ստացավ Նախիջևանյան Հիմնահարցի քննարկումը կոնֆերանսի քաղաքական հանձնաժողովում ու ինչպիսին էր Ջիզերինի դիրքորոշումը, կտեսնենք քիչ Հետո, իսկ մինչ այդ տեսնենք, թե մարտյան այդ նույն օրերին Թուրք գիմվորականությունն՝ ի ղեմս Կարաբեքիր փաշայի, ամենայն հավանականությամբ իր կառավարության հանձնարարությամբ, ինչպես էր օժանդակում մոսկովյան իր պատվիրակությանը առաջադրված խնդիրների լուծման համար:

Արխիվային փաստաթղթերը ցույն են տալիս, որ մոսկովյան բանակցությունների օրերին Անկարայի կարավարող շրջանները դարձյալ ակտիվացրել էին հակահայկական քարոզչությունը, տեղի-անտեղի ոուսական կողմին հիշեցնում էին, որ իրենք են գրավել Շահթախթին շրջանը, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Նախիջևանի նկատմամբ հովանավորության իրավունք են ստացել և այլն: Մարտի 5-ին Կարաբեքիր փաշան մի նամակ է ուղարկում 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատարին, որում խոսելով իրենց միջև հաստատված բարեկամական հարաբերությունների մասին, որին սակայն փորձում են խանգարել հայ դաշնակցականները Օրդուրադի և Բոյուք-Գեայի¹ շրջանում, խնդրում հրահանգ տալ Նախիջևանի ոուսական ջոկատներին անխախտ պահել իրենց բարեկամությունը և ավելացնում, թե «վերջին ժամանակներս մշտական բարեկամությունը Նախիջևանում և Շարուրում ոչ ամբողջովին է պահպանվել հայերի Հետ (կնքած) մեր Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի հիմքի վրա, պատճառը Շարուրի և Նախիջևանի կառավարման գործերում որոշ թյուրիմացությունն էր...»² (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Ի՞նչ թյուրիմացության մասին է խոսքը, Կարաբեքիրը չի ասում, այլ մատնացույց է անում Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, այսինքն՝ Նախիջևանի երկրամասի հովանավորությունը Թուրքիային անցնելը: Բայց դրա Հետ մեկտեղ հայտարարում է, թե «այսուհետ Շահթախթին Թուրքական իշխանությունները պետք է լինեն կարմիր ուժերի իշխանության տակ» ու խնդրում այդ մասին համապատասխան հրաման արձակել:

Կարծում ենք նման առաջարկ անելով Կարաբեքիրը Հետապնդում էր լուրջ մեկ նպատակ. համոզել խորհրդային ղեկավարությունը, որ Թուրքերը պատրաստ են միավորել իրենց ուժերը Կարմիր բանակի Հետ, եթե Մոսկվան համաձայնի ուղղափառապաշտական դաշինք կնքել, ինչը խիստ ձեռնտու էր Անկարային, բայց ոչ Ռուսաստանին: Իսկ մեկ օր Հետո՝ մարտի 6-ին Կարաբեքիրը Հեռագիր է հղում 11-րդ բանակի հրամանատարին և ավելի հավակնոտ հայտարարություն անում. «Ես Հենց նոր ծանուցում ստացա, որ Թուրքիայի կառավարության անունից Քյազիմ-բեյը ժամանել է Թավրիզ: Նա կլինի նաև Նախիջևանում, որպեսզի այնտեղ կարգ ու կանոն հաստատի, իսկ քանի որ Նախի-

¹ Հավանաբար վրիպակ է, պետք է լինի Բոյուք-Վեդի:

² „Геноцид армян...“, стр. 417.

Չկանում մեր կողմնակիցները շատ մեծաթիվ են, ապա ևս հուսով եմ, որ այդ վայրերի նկատմամբ մեր բոլոր ցանկությունները կիրառործվեն և մեր բոլոր ընդհանուր թշնամիները կհայտնվեն ծուղակում, քանի որ նրանց ջանադրարար հետևում են ու որսում»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Ի՞նչ է պատասխանել 11-րդ բանակի հրամանատարությունը, համաձայնել, թե՞ հերքել է «ընդհանուր թշնամիների»՝ Հայերի չար դիտավորությունների մասին Կարաբեքիրի հեքիաթները, հայտնի չէ: Հայտնի է միայն, որ հաջորդ օրը Կարաբեքիրը մի նոր հեռագիր է ուղարկում 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատարին, որտեղ դարձյալ խոսում է Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև հաստատված «բարեկամական հարաբերությունների» մասին և անմիջապես ավելացնում. «...Գրա հետ մեկտեղ ափսոսում եմ, որ դաշնակները նախիջևանում խախտում են այդ երկու բարեկամների (միջև) հաստատված լավ հարաբերությունները: Բարի եղևք նախիջևանի կարմիր հրամանատարությունը տալ թուրքերի հետ միշտ լավ հարաբերություններ պահպանելու Ձեր հրահանգները և այն ժամանակ ամեն ինչ Շահթախթիում բարեհաջող կարելի է համարել: ...Համարձակվում եմ Ձեզ հավատացնել, որ Շահթախթիի և նախիջևանի միջև (ընկած) տարածքում, մենք երկիրը օրինակելի կերպով ենք պահում»² (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Ասում են, որ եթե սուտը համառորեն կրկնես, ապա շուտով ինքդ էլ կսկսես դրան հավատալ: Նախորդ շարադրանքում տեսանք, թե ինչպես փետրվարյան իր նամակներում Կարաբեքիրն աշխատում էր 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատարությունը համոզել, որ բոլոր հայերը դաշնակ են ու թշնամի: Հաջողվե՞ց դա նրան, թե՞ ոչ, հաստատապես ոչ ոք ասել չի կարող: Բայց որ ամենուրեք նրա աչքին դաշնակ էր երևում, դա հաստատ է և դրա ապացույցը այս հեռագրի ընդգծված տողերն են: Իսկ գուցե Կարաբեքիրը կարծում էր, թե Կարմիր բանակի հրամանատարությունը հայտնի չէ, որ 1918-1919 թվականների ջարդերից ու բռնագաղթից հետո Շարուր-Նախիջևանում հայեր չէին մնացել, բացի Աստապատում և մեկ-երկու այլ գյուղերում իրենց կիսաքաղց գոյությունը քարշ տվող մի քանի հարյուր հայերի՝ հիմնականում կանայք ու ծերունիներ: Ուրեմն որտեղի՞ց հայտնվեցին դաշնակները նախիջևանում ու խախտեցին ռուս-թուրքական բարեկամությունը:

Վերջապես, եթե ճիշտ է Կարաբեքիրը, ապա ինչո՞ւ Վելիբեկովի բազմաթիվ գեկուցագրերից և ոչ մեկում խոսք չկա նախիջևանի տարածքում դաշնակների գործունեության մասին:

Ինչևէ, թե ինչպես արձագանքեցին խորհրդային ղեկավարները Կարաբեքիրի մարտի 7-ի հեռագրին, նմանապես հայտնի չէ: Միայն գիտենք, որ Օրջոնիկիձեն և Հեկկերը մարտի կեսերին Վելիբեկովին ուղարկած իրենց հեռախոսագրերում նրանից պահանջել են հարթել հարաբերությունները թուրքերի հետ³: Վելիբեկովին ռազիոգիր էր ուղարկել նաև Վեյսալ-բեյը, արտահայտել թուրքերի ջերմ վերաբերմունքը բոլշևիկների նկատմամբ, հույս հայտնել, որ հաստատված բարեկամությունը «կվերածվի սերտ միություն և խնդրել էր ներել իրենց կամությունը «կվերածվի սերտ միության և խնդրել էր ներել իրենց նախկին մեղքերը»²: Բայց հենց այդ նույն օրը Թիրքեշ գյուղում հավաքված խոտվարարների խնդրանքով 20 ասկյարներից կազմված մի խումբ էր ուղարկել օգնություն: Իսկ այդ խմբին հետ կանչելու Վելիբեկովի պահանջին էլ պատասխանել էր, թե այդ ասկյարների մասին ինքը ոչինչ չգիտի և, եթե այդ չըջանում այդպիսիք կան, ուրեմն դրանք դասալիքներ են:

Թիրքեշի խոտվարության մասին պատմվում է Վելիբեկովի 1921թ. մարտի 19-ի գեկուցագրում: Պարզվում է, որ դասալիք հռչակված ասկյարները Թիրքեշում և նրա շրջակա գյուղերում Վեյսալ-բեյի անունից գորահավաքի կոչ են արել և զավթել իշխանությունն այդ գյուղերում: Իսկ երբ զինկոմ Սոկոլովսկին ժամանել է կարմիրբանակայինների մի ջոկատով, ապա կրակել են նրանց վրա, սպանել զինկոմին և մի քանի զինվորների: Այնպես որ, Վելիբեկովը հարկադրված է եղել ավելի մեծաթիվ ուժեր ուղարկել խոտվարարների դեմ: Չկուցագրում նաև ասված է, որ մարտի 18-ին խոտվարությունն արդեն ճնշված էր և որ փախչելով Թիրքեշից, խոտվարարներն ապաստան են գտել Շահթախթիում՝ Վեյսալ-բեյի ճամբարում: Իսկ գյուղացիների մեջ կատարված հարցումներն ու հետաքննությունները անառարկելիորեն հաստատել են, որ նրանք թուրքական կանոնավոր բանակի զինվորներ էին³:

Ինչպես տեսնում ենք, թուրք զինվորականությունը նույնիսկ Մոսկվայի կոնֆերանսի օրերին չէր դադարեցրել հակախորհրդային գործունեությունը, չէր հրաժարվել խոտվարության միջոցով երկրամասում իշխանությունը զավթելու նախկինում բազմիցս փորձած, բայց

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 87, թ. 24:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 423:

անհաջողութեամբ ավարտված փորձերը: Մնում է ավելացնել, որ Թիրքի խոտովութիւնն այդ շարքի վերջին իրադարձութիւնն էր: Մոսկվայի պայմանագրի կնքումից հետո Նախիջևանի երկրամասում նման իրադարձութիւններ այլևս տեղի չունեցան: Թուրք-աղբրեջանական համագործակցութիւնն արդէն տվել էր իր պտուղները, կնքված պայմանագրով Նախիջևանը դրվել էր Աղբրեջանի հովանավորութեան տակ՝ առանց այդ հովանավորութիւնը երրորդ պետութեան, այսինքն՝ Հայաստանին փոխանցելու իրավունքի: Գործն ավարտված էր, Բաքվում և Անկարայում կարող էին հանգիստ չունչ քաշել: Այժմ արդէն Անկարան կարող էր վեյսալ-բեյին ու նրա գլխավորած զորամասին հետ կանչել Թուրքիա, ինչ և արվեց ապրիլին: Մենք էլ վերադառնանք կոնֆերանսի աշխատանքներին և տեսնենք, թե ինչպես ընթացան Նախիջևանի հարցի քննարկումները քաղաքական հանձնաժողովի նիստում:

* * *

Կոնֆերանսի պաշտոնական բացումից (փետրվարի 26) հետո ընդհուպ մինչև մարտի 10-ը քաղաքական հանձնաժողովի նիստեր չգումարվեցին, և տարածքային հարցերի շուրջ տեղի էին ունենում ոչ-պաշտոնական բանակցութիւններ (առավելապես զրույցների ձևով), որ հիմնականում վարում էին Ստալինը և նրա հանձնարարութեամբ՝ Շահթախթինսկին: Չիչերինին ուղարկած Ստալինի մարտի 6-ի նամակից նաև տեղակացանք, որ Հայաստանին առնչվող տարածքային սահմանագծման խնդիրները լուծվել էին հօգուտ Թուրքերի: Չլուծված մնում էին միայն Բաթումի և Նախիջևանի հարցերը, որոնց շուրջ Թուրքերի հետ բանակցութիւնները Շահթախթինսկին էր վարում: Վերջապես մարտի 7-ին Շահթախթինսկին Հպարտութեամբ Հայտնում է Չիչերինին իր առաքելութիւնը հաջողութեամբ ավարտելու մասին և ավելացնում, որ ինքը երկարատև զրույց ունեցավ Թուրքերի հետ: «Նախիջևանի շրջանի և Բաթումի հարցը այժմ նրանց քիչ է հետաքրքրում, - ասված է Չիչերինին ուղարկած նամակում, - քանի որ նրանք համոզվել են, որ այդ օկրուգների մասին բոլոր վեճերն անօգուտ են...»¹:

Ճիշտ էր արդյոք Շահթախթինսկին, թե՞ ոչ, կտեսնենք իր տե-

ղում: Բայց որ նա խիստ գերագնահատում էր իր խաղացած դերը ու կարծում, թե Թուրքերի հետ բանակցութիւնների հարցում ինքը անփոխարինելի է, դա փաստ է, և երևում է նրա նամակի այն տողերից, որտեղ խոսում է այն մասին, թե Թուրքերի վրա ինչ հսկայական տպավորութիւն թողեց իր հայտարարութիւնն այն մասին, որ ինքը այլևս հնարավորութիւն չի ունենալու գոնե մի քիչ ժամանակ հատկացնել նրանց, քանի որ պիտի զբաղվի իր կառավարութեան կողմից նրա վրա դրված այլ հարցերի լուծմամբ²:

Իհարկե, նա չի ասում, թե այդ ինչ այլ հարցեր պիտի լուծի, ինչպես որ չի ասում, որ իր կառավարութեան կողմից իր վրա դրված գլխավոր խնդիրը՝ Թուրքերի միջոցով Նախիջևանը Աղբրեջանին վերադարձնելու խնդիրը, արդէն լուծել է: Դրա փոխարեն Չիչերինին տեղեկացնում է, որ Թուրքերը իրեն խնդրել են ստանալ Ստալինի համաձայնութիւնը՝ հանդիպելու իրենց հետ, որպեսզի հնարավորութիւն ունենան նրա հետ քննարկել համաձայնագրի բոլոր կետերը: Նույն օրը Չիչերինը նամակով դիմում է Ստալինին, հայտնում Թուրքերի խնդրանքը և վկայակոչելով Շահթախթինսկուն, տեղեկացնում, թե նրանք մեծ նշանակութիւն են տալիս երկաթգծից 20 վերստ հետ քաշվելու խնդրին՝ գտնելով, որ այդ պահանջը Կարսի ռազմական նշանակութիւնն ի չիք դարձնելու միտում ունի, իսկ Արաքսի հատվածում նրանք ձգտում են, որ հենց գետը սահման լինի: Չիչերինը միաժամանակ Ստալինի ուշադրութիւնը հրավիրում է այն բանի վրա, որ եթե Արաքսի վերաբերյալ Թուրքերի առաջարկն ընդունվի, ապա Սուրմալուի ավազակաբարոքրդերը հեշտութեամբ կկարողանան անցնել գետը և թալանել հարակից շրջանները: Սակայն այս անգամ Թուրքերի խնդրանքը Ստալինը չի կատարել, հավանաբար, ինչպես Չիչերինն էր ենթադրում, «կուսակցական համագումարով»³ խիստ կլանված լինելու պատճառով:

Խիստ կլանված լինելու պատճառով թեև, ինչպես Թուրք պատմաբան Սալահին է գրում, մարտի 3-ին Ստալինն իր մոտ էր հրավիրել Թուրք պատվիրակներին և ասել, որ եթե չկարողանան համաձայնութեան գալ արտգործժողկոմ Չիչերինի հետ, դիմեն իրեն³: Այդ օրերին Ստալինի և Թուրք պատվիրակների միջև հանդիպում չկայանալու մասին է վկայում նաև Լենինի մարտի 9-ի հետևյալ գրութիւնը Չիչերինին. «Ես խիստ անհանգստացած եմ այն բա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Ոոսքը ՌԿ(Բ)Կ 10-րդ համագումարի մասին է:

³ Տե՛ս Գ. Գալոյան, նշվ. աշխ. էջ 443:

¹ РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, е/х 3529, л. 1

նի Համար, որ թուրքերը ձգձգում են Բաթումի մասին Համաձայնության ստորագրումը՝ ժամանակ չահելով, քանի դեռ նրանց զորքերը գնում են դեպի Բաթում: Մենք նրանց այդպիսի ձգձգումներ չպետք է թույլ տանք: Քննարկեք այսպիսի միջոց. դուք ընդհատում եք ձեր կոնֆերանսը կես ժամով՝ ինձ Հետ խոսելու Համար, իսկ Ստալինն այդ ժամանակ կխոսի թուրքական պատվիրակության Հետ բացերից, որպեսզի պարզի գործը և ավարտին Հասցնի Հենց այսօր»¹:

Լենինի ցուցումն իրականացվեց: Նույն օրը տեղի ունեցավ Ստալինի նոր Հանդիպումը թուրք պատվիրակների Հետ, որն ավարտվեց նոր գործարքով և դարձյալ Հայաստանի Հաշվին: Օրակարգից Հանվեց Արփաչայից արևմուտք և Արաքսից Հարավ 20 վերստանոց մի տարածք թուրքական զորքերից մաքրելու և Հայաստանին (ըստ Ստալինի՝ ՌՆՖՍՀ-ին) վերադարձնելու վերաբերյալ Հենց Ստալինի կողմից նախորդ Հանդիպման ժամանակ առաջ քաշված պահանջը: Դրա փոխարեն թուրքերը պարտավորվեցին հրաժարվել Բաթում քաղաքի և նավահանգստի նկատմամբ հավակնությունից: Ո՛չ մեր արխիվներում և ո՛չ էլ քաղաքական գործիչների Հուշերում, ոչինչ չի պահպանվել անդրկուլիսյան բանակցությունների մասին: Մինչդեռ թուրք հեղինակների մոտ և Հատկապես Ալի Ֆուադ փաշայի (Ջերեսոյ) «Մոսկովյան Հուշեր»-ում բավականաչափ նյութ կա: Ահա, օրինակ, ինչ է գրում նա մեզ Հետաքրքրող Հարցի մասին. «Որոշակի պայմանների և Հանգամանքների առկայությամբ կովկասցիների օգտին Բաթում քաղաքից և նավահանգստից հրաժարվելու դիմաց մենք պահանջեցինք Հետևյալը. երկարացնել մեր սահմանները Կարսից արևելք ամբողջ տարածության վրա մինչև Արաքսի (Արփաչայի) հնահունը: Այդ կերպ կապահովվեր մեր անվտանգությունը և միաժամանակ տարածքի մի նշանակալից կտոր կմիացվեր մեր երկրին: Մենք նպատակ էինք դրել Հասնել մեր պայմանների բավարարմանը պայմանագրի շրջանակներում, որպեսզի վերջնականապես Հաստատվենք, և միայն դրանից Հետո, վերջին պահին, որոշակի պայմաններով զիջենք Բաթումը, ըստ այդմ ձևացնելով, թե մենք զիջումներ ենք անում կովկասցիներին»² (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Մեր որոշ պատմարաններ³, վկայաբերելով թուրք պատմարան

Թեֆիկ Բիլիբիոլյուն, շարունակում են գրել ու խոսել այն մասին, որ կոնֆերանսում Բաթումի փոխարեն թուրքերին առաջարկվել է Սուրմալուն, որ Սուրմալուն փոխանակել են Բաթումի Հետ, մոտանալով, որ սահմանային Հարցերը լուծող Ստալինը ո՛չ Կարսի և ո՛չ էլ Սուրմալուի պահանջ էր դրել: Նա պահանջել էր 20 վերստանոց մի շերտ Արփաչայից արևմուտք և Արաքսից Հարավ (այսինքն՝ Կարսի մարզի Արփաչային Հարող Հատվածը և Սուրմալուի գավառի Արաքսին Հարող Հատվածը), ինչը, ինչպես վերը տեսանք, թուրքերը Համարեցին իրենց անվտանգությանն ուղղված քայլ: Ուրեմն պետք է խոսել Բաթումի Հետ ոչ թե Սուրմալուի, (կոնֆերանսում Սուրմալուի Հարցը ընդհանրապես չի շոշափվել) այլ Ստալինի պահանջած 20 վերստանոց շերտի փոխանակման մասին: Չէ՞ որ պատվիրակության անդամը՝ Ալի Ֆուադը, ուղղակի գրում է, որ Բաթումի փոխարեն պահանջել են Կարսից արևելք ամբողջ տարածքը մինչև Արփաչայ և Արաքս: Այդ մասին ուղղակի վկայություն կա նաև մարտի 10-ի նիստում Ջիչերիին Հայտարարության մեջ: Ոոսելով այն մասին, որ Բաթումը Կովկասի դուռն է, միակ Հարմար նավահանգիստը և այն կենսականորեն անհրաժեշտ է ամբողջ խորհրդային աշխարհին, Ջիչերիին այնուհետև անցել է Հայթուրքական սահմանի Հարցին՝ Հայտարարելով, փե «Ռուսաստանյան կառավարությունը չի պնդի սահմանը Արփաչայից արևմուտք և Արաքսից Հարավ անցկացնելու վրա: Բայց ուղղակի տեսակետից, ինչպես նաև քրդերի և այլ հրոսակախմբերի ասպատակություններից, Ալեքսանդրապոլ-Նախիջևան երկաթգծի պաշտպանության անհրաժեշտությունը Ռուսաստանյան կառավարությունը վերցնելու գործ խնդրել թուրքիային իր վրա պարտավորություն վերցնելու գործ չպահել և բլոկհաուզներ չկառուցել սահմանից Հայտնի տարածության վրա մի շերտում, որի լայնությունը չի անցնի 8 վերստից և որը կարող է կրճատվել այնտեղ, որտեղ գետը Հեռանում է երկաթուղուց»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Ահա այսպես, մինչդեռ Ջիչերիին մարտի 4-ի Հեռագրում, իսկ Ստալինը մարտի 6-ի նամակում խոսում էին սահմանը երկաթգծից 20 վերստ Հեռավորության վրա անցկացնելու մասին: Հազիվ թե ճիշտ կլինի փնտվել թուրք դիվանագետներին, նրանց վարքագիծը Համարել խարդախ, անբարոյական և այլն: Նրանք իրենց առջև դրված խնդիրներն էին լուծում՝ նպատակին Հասնելու Համար միջոցների մեջ

¹ В. И. Ленин, Полн. собр. соч., т. 52, стр. 92.

² „Геноцид армян...“, стр. 418.

³ Տե՛ս, օրինակ, Ե. Սարգսյան, Դավադիր գործարք, Հայաստան, Ռուսաստան, Թուրքիա, Եր. 1995, էջ 188:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 17, թ. 14:

խորհրդանշան չհանդիպում: Նախատիկի խոսք պետք է ուղղել ոչ թե նրանց, այլ խորհրդային դիվանագիտական ու քաղաքական գործիչներին, որոնք իրենց ուղեղներում մեխել էին միայն մի բան՝ անպայման պետք է պայմանագիր կնքել թուրքերի հետ ու կանխել նրանց հնարավոր անցումը Անտանտի լազեր: Եվ դա այն դեպքում, երբ ակնհայտ էր դարձել, որ Անտանտան դեռևս չի ընդառաջում թուրքերին և Լոնդոնի կոնֆերանսն էլ արդեն ձախողվել է: Այսպիսի պայմաններում թվում է, թե խորհրդային ղեկավարությունը պետք է օգտագործեր ստեղծված նպաստավոր իրադրությունը և այնպիսի կարևոր հարցերում, ինչպիսին տարածքային սահմանազատումն է, կոչոտ դիրք պետք է որդեգրեր: Բայց ոչ, կոմունիստ ղեկավարները շարունակում էին պարել թուրքերի դուրդուկի տակ: Նույնիսկ Չիչերինն էր վազբի մեջ մտել և թուրքֆրանսիական մերձեցման հնարավորության մասին մամուլում տեղ գտած որոշ կեղծ հաղորդումների ազդեցության տակ Ստալինի ու թուրքերի հանդիպման նույն օրը՝ մարտի 9-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմ ուղարկած նամակում խուճապահար գրում է, թե «մեզ հարկավոր է շտապ ավարտել թուրքերի հետ» և առաջարկում «անհապաղ նրանց հետ համաձայնագիր ստորագրել՝ ընդունելով նրանց վերջին առաջարկությունը, որում մենք դեռ որոշ վերապահումներ ու բարելավումներ կմտցնենք, օրինակ՝ Լրաշխիք հրոսակալամբների ասպատակությունների դեմ»¹: Նամակում Չիչերինը նկարագրում է նաև համաձայնեցված սահմանը սկսած Բաթումից հարավ Սարպ գյուղից մինչև հայ-թուրքական սահմանը, որն անցնելու է Արփաչայ և Արաքս գետերով: Չիչերինը հատուկ ընդգծում է, որ դա Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով գծված սահմանն է, և ավելացնում է, թե «Նախիջևանը հայտարարվում է ինքնավար մարզ Ադրբեյջանի հովանավորության տակ»:

Մարտի 10-ին վերջապես գումարվեց քաղաքական հանձնաժողովի առաջին նիստը, որին ներկա էին թուրքական պատվիրակության անդամներ Յուսուֆ Քեմալ-բեյը, Ալի Ֆուադ փաչան, Ռզա Նուր-բեյը: Ռուսական կողմը ներկայացնում էին Չիչերինը և Կորխմազովը:

Նիստի նախագահ Յուսուֆ Քեմալ-բեյի առաջարկությամբ նախ քննարկման է դրվում սահմանային հարցը, որի շուրջ ծավալված վիճարանությունները բավականին երկար են տևում: Սակայն վեճերը չէին վերաբերում այս կամ այն տարածքի պատկանելիությանը, այդ հարցերը լուծել էր Ստալինը: Թուրքիայի հյուսիս-արևելյան սահմանագծի վերաբերյալ առաջինը կարծիք է հայտնում Չիչերինը: Նա հայտարարում է, որ իր կառավարությունը պատրաստ է ճանաչել թուրքական «Աղզային ուխտը», բայց «պահանջում է սահմանների հայտնի ուղղում» մասնավորապես Բաթումի հատվածում: Բաթումը համարելով Կովկասի դարպասը և միակ նավահանգիստը, որ կարող է ծառայել խորհրդային հանրապետություններին, Չիչերինը հայտարարում է, որ Բաթումը քաղաքը, նավահանգիստը և նրանից հյուսիս ընկած հատվածը պետք է մնան Վրաստանին, իսկ սահմանը պետք է սկսվի Բաթումից հարավ գտնվող (չուրջ 10 կմ.) ծովափնյա Սարպ գյուղի մոտից:

Կայացած նախնական համաձայնությունը չխախտելով, թուրքական պատվիրակությունը չի առարկում Չիչերինին, բայց առաջ է քական պատվիրակությունը չի առարկում Չիչերինին, բայց առաջ է քաշում որոշ նախապայմաններ. «1. Լայն ինքնավարություն բնակչություն համար, 2. Մշակույթի, կրոնի և հողի ազատ օգտագործման մություն համար, 3. Ազատ տրանզիտ՝ Թուրքիա սուլթանների իրավունքի ճանաչում, 3. Ազատ տրանզիտ՝ Թուրքիա գնացող և Թուրքիայից եկող ապրանքների և առևտրի ամեն կարգի առարկանների համար, նավահանգստի անվճար օգտագործում ու բոլոր տուրքերից ու մարսերից ազատում»¹:

Տաք վեճեր բորբոքվեցին հատկապես 3-րդ պահանջի՝ ազատ տրանզիտի շուրջ: Չիչերինը փոխադարձաբար պահանջում է խորհրդային հանրապետություններին ազատ տրանզիտի իրավունք տալ Փոքր Ասիայի որոշ նավահանգիստներում, սակայն թուրքերը մերժում են՝ հայտարարելով, որ ազատ տրանզիտի իրենց պահանջը հիմնված է Բաթումը Վրաստանին զիջելու խնդրի հետ: Այդ վիճարանությունները մեզ առանձնապես չեն հետաքրքրում, ուստի նրանց վրականգ չենք առնում, այլ բավարարվում ենք նշելով, որ ի վերջո ռուսական կողմը զիջեց և թուրքերի առաջ քաշած պայմանները տեղ գտան Բաթումի վերաբերյալ հողվածում: Կարծում ենք՝ ավելի ճիշտ կլինի ընթերցողին ծանոթացնել Անկարայի կառավարության երկդիմի վարքագծի մի նոր դրսևորմանը, որ բացահայտվեց այդ նույն օրերին: Բանն այն է, որ Անկարան թեև քաջատեղյակ էր Բաթումի հարցում Ռուսաստանի դիրքորոշմանը, բայց երկարատև, ինչպես նախիջևանի հարցում, այստեղ ևս փորձեց նրան կատարված փաստի առաջ ջնախ հարցում, այստեղ ևս փորձեց նրան կատարված փաստի առաջ ջնախ հարցում, այստեղ ևս փորձեց նրան կատարված փաստի առաջ ջնախ հարցում: Դեռ փետրվարի 21-ին՝ օգտվելով վրաց մենչևեկյան կառավարության համար ստեղծված ծանր վիճակից², վերջնագրի կարգով

¹ „Геноцид армян...“, стр. 426.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 17, թ. 14:

² Փետրվարի 12-ին վրացիների կողմից օկուպացված Լոռու չեզոք գոտում ծագեց ապստամբություն Վրաստանի դեմ: Օգնության գնացին հայկական ուժերը և 11-րդ Կարմիր բանակը:

պահանջում է ճանաչել Թուրքիայի իրավունքը Բաթումի, Ախալքալաքի և Ախալցխայի վրա: Մարտի 10-ին՝ Մոսկվայի կոնֆերանսի քաղաքական հանձնաժողովի գումարման նույն օրը, Ահմեդ Մուհթարը Թուրքական մեջլիսում հայտարարում է. «...Այժմ ես պետք է հաղորդեմ ձեզ, որ վրաց կառավարության համաձայնությունը արևելյան ճակատի մեր զորքերին հրաման է արձակված գրավելու Բաթումը: Բաթումի գրավումից հետո այնտեղ պլեբիսցիտ է կատարվելու, և եթե ազգաբնակչությունը ցանկանա, Բաթումը կլինի մերը»¹: Նույն օրը Կարաբեքիրը հեռագրում է 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատար Հեկկերին և հայտնում նշված շրջանները գրավելու վերաբերյալ իր զորքերին տված հրամանի մասին: Իսկ հաջորդ օրը՝ մարտի 11-ին Օրջոնիկիձեին հասցեագրած գրությունում տեղեկացնելով, որ ինքը գործել է իր կառավարությունից ստացած հրահանգների համաձայն, միաժամանակ իր կառավարությանն արդարացնելու այլ միջոց չի գտնում, քան դարձյալ մեղքը բարդել «չարամիտ» հայերի վրա: «Հայերը, որ ամենուրեք և ամեն տեղ վարել են ու մնում են մուսուլմանների նկատմամբ թշնամական հարաբերություններում, - ասված է այդ գրությունում, - տվյալ դեպքում նույնպես օգտվելով Վրաստանի տարածքում տեղի ունեցող ռազմական գործողություններից, կարող էին չարաչահել, և Բաթումի, Ախալցխայի ու Ախալքալաքի շրջանների բնակչությանը, որտեղ ինչպես հայտնի է, բնակչության մեծամասնությունը գերազանցապես մուսուլմանական է, նորից պատերազմի մեջ քաշել և մատնել աղքատության»²: Ըստ Կարաբեքիրի, «հենց մուսուլման բնակչությանն այդ անխուսափելի սարսափներից», ինչպես նաև ռուսական և վրացական զորքերի միջև ռազմական գործողություններից փրկելու նպատակ է հետապնդում իր կառավարությունը: Նա նույնիսկ Օրջոնիկիձեին առաջարկում է զորք մտցնել այդ շրջանները:

Մարտի 11-ին Թուրքական մի ջոկատ մտնում է Բաթում, իսկ Թիֆլիսում Անկարայի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Քյազիմ-բեյը այն հռչակում է Թուրքիայի անբաժանելի մասը: Թուրքական ջոկատներ են հայտնվում նաև Ախալցխայի և Ախալքալաքի շրջաններում:

«Կարմիր աստղ» օրաթերթում ուշագրավ ու մեղ՝ հայերիս համար ուսանելի, տեղեկություններ են պահպանվել այն մասին, թե վրացիները ինչպես կարողացան Բաթումը գերծ պահել Թուրքերի ոտն-

ձգություններից: Օրջոնիկիձեի հանձնարարությամբ մարտի 16-ի գիշերը և 17-ի առավոտյան Վրաստանի հեղկոմի անունից Օրախևալաչվիին հեռախոսային խոսակցություն է ունենում Վրաստանի մենչեխկյան կառավարության նախագահի տեղապահ Լորդկիպանիձեի հետ³, պահանջում բացատրություն Բաթում Թուրքական զորքեր թույլատրելու համար, հայտնում Անկարայի կառավարության և Կարաբեքիրի արած հայտարարությունների ու հեռահար նպատակների մասին և վերջում ավելացնում. «Բաթումին անպայման վտանգ է սպառնում, միակ փրկությունն է անմիջապես մեր զորքերը մտցնել այնտեղ և ձեր բոլոր զորքերին ենթարկել մեր հրամանատարությանը՝ Բաթումը պաշտպանելու և Վրաստանի ձեռքին պահելու նպատակով: Ձեր կողմից համաձայնության և դատարկ վագոններ տրվելու դեպքում մեր զորքերն այսօր եկե՛ք կարող էին մտցվել Բաթում...»⁴: Հաջորդ օրն առավոտյան Լորդկիպանիձեին հայտնում է, որ ընդունում են Հեղկոմի առաջարկությունը և հենց նրանց տրամադրած վագոններով էլ Կարմիր բանակի զորամասերը նույն օրը երեկոյան (ժամը 23-ին) շարժվում են դեպի Բաթում և 18-ի առավոտյան մտնում քաղաք⁵:

Ահա այսպես երեկվա թշնամիները՝ վրաց կոմունիստներն ու մենչեխկները, որ ավելի քան մեկ ամիս արյուն էին հեղում մարտի դաշտերում, վճռական պահին համաձայնության եկան՝ հայրենիքի շահը գերադասելով ամեն ինչից: Կարծում ենք ընթերցողը կընդունի, որ հայրենասիրության դասական օրինակ է սա, որով հայ քաղաքական գործիչները դժբախտաբար չփայլեցին: Եվ որպեսզի մեր խոսքը կիսատ չմնա, ներկայացնենք նաև Ստալինի և Օրջոնիկիձեի կեցվածքն այս հարցում: Մարտի 19-ին Ստալինը հեռագրում է Օրջոնիկիձեին. «...աշխատիր ուժեղ հարվածով Թուրքերին քշել Բաթումից, իսկ հետո դա բացատրել թյուրիմացությամբ: Նախաձեռնությունն իր վրա պետք է վերցնի հրամանատարությունը. վրացական կառավարությունը պետք է լռի, մնա ստվերում»⁶:

Ստալինի այս զայրալից հեռագիրը հետևանք էր այն բանի, որ ռու-

¹ Թեև 1921թ. փետրվարի 25-ին Կարմիր բանակը գրավել էր Թիֆլիսը և Վրաստանը հռչակվել էր խորհրդային հանրապետություն, բայց ռազմական գործողությունները կողմերի միջև դեռևս շարունակվում էին Արևմտյան Վրաստանի տարածքում:

² «Կարմիր աստղ», 20 մարտի 1921թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ „Геноцид армян...“, стр. 468.

¹ «Կարմիր աստղ», Թիֆլիս, 22 մարտի 1922թ.:

² „Геноцид армян...“, стр. 438.

սական գործառնասրի Բաթում մտնելուց հետո էլ Կարարեքիրը շարունակում էր համառել և թուրքական ջոկատը պահել Բաթումում: Օրջոնիկիձևն էլ Բաթումում գտնվող թուրքական ջոկատին «թյուրիմացարար ուժեղ հարված» հասցնելուց առաջ մի բավականին կոշտ հեռագիր է ուղարկում Կարարեքիրին, որում այսպիսի տողեր կան. «Լինելով թուրքիայի հետ ղինվորա-քաղաքական դաշինք կնքելու անկեղծ կողմնակից, ես պետք է անկեղծորեն հայտարարեմ, որ վերջին անցքերը ամենամեծ վտանգի են ենթարկում կայացած բոլոր համաձայնությունները: ...Ես դարմացած եմ, ես ի վիճակի չեմ հասկանալու վերջին անցքերը: ...Մեր դորքերը մտան Բաթում և ձեռնարկում են գրավելու Մոսկվայի կոնֆերանսում որոշված սահմանները, այն սահմանները, որոնք հայտնի են ձեզ և Անգորային: Բաթումն այսուհետ ոչ ոքի կողմից չի կարող վեճի նյութ դառնալ: Թյուրիմացություններից և ոչ ոքի համար, բացի մեր թշնամիներից, հարկավոր չեղող տարակարծություններից խուսափելու համար, դուք ձեր դորքերին դուրս կհանեք Բաթումից և այլ շրջաններից: Դրանով մենք ամբողջ աշխարհին կցուցադրենք մեր համաձայնագրերի ու մեր դաշնագրի սրբությունն ու անխախտելիությունը»¹:

Վրաստանի շահերի պաշտպանության խնդրում վրաց քաղաքական ու կուսակցական գործիչների՝ թե՛ այդ օրերին և թե՛ դրանից հետո, ցուցաբերած անդիջում վարքագծի մասին ուրիշ այլ փաստեր էլ կան: Բայց կարծում ենք՝ վերը նշածն էլ բավարար է ճիշտ պատկերացում կազմելու համար: Միայն ավելացնենք, որ թուրքական գորքերից Ալեքսանդրապոլը և օկուպացված մյուս տարածքները մաքրելու հարցում նման վճռական պահանջ ոչ ոք չէր դնում ընդհուպ մինչև ապրիլի երկրորդ կեսը և թուրք ղինվորականներն անարգել շարունակում էին թալանը, բռնարարությունը և խաղաղ բնակիչների կոտորածը: Մեր պատմագիտական գրականության մեջ այդ ամենի մասին բավականաչափ հիմնավոր փաստեր կան: Բայց որպեսզի շատ չհեռանանք մեր բուն խնդրից՝ Նախիջևանյան հիմնահարցից, վերադառնանք կոնֆերանսի քաղաքական հանձնաժողովի մարտի 10-ի նիստին:

Ուշագրավ է, որ Նախիջևանի հարցը առաջ քաշեց ոչ թե Չիչերինը, այլ Յուսուֆ Քեմալը: Այն բանից հետո, երբ Չիչերինը հայտարարեց, որ իր կառավարությունը չի պնդում սահմանը Արփաշայից արևմուտք և Արաքսից հարավ անցկացնելու վրա, բայց պահանջում է 8 վերստա-

նոց ապառազմականացված գոտի երկաթուղու անվտանգությունը ապահովելու համար, Յուսուֆ Քեմալը պատասխանեց, որ թուրքական պատվիրակությունը համաձայն է սահմանի այդ հատվածում մշտական գորք չպահել, բայց գտնում է, որ այնտեղ պետք է ունենա իր վարչությունը և ոստիկանությունը: Յուսուֆ Քեմալ-բեյը նաև հայ-թուրքական սահմանի ամբողջ երկարությամբ 8 վերստանոց ապառազմականացված շերտի ստեղծումը համարեց մեծ զիջում և պահանջեց այն տարածել միմիայն Արփաշայի գոտու վրա, իսկ Արաքսի գոտում այն կրճատել մինչև 4 վերստ, պատճառարանելով, թե Արաքս գետը կարող է ղիտվել որպես բավարար պաշտպանություն և բացի գետը կարող է ղիտվել որպես բավարար պաշտպանություն ունի և եթե անհրաժեշտություն առաջանա, ապա թուրքական գորքերի կողմից այդ շրջանի պաշտպանությունը խիստ կզժվարանա:

Յուսուֆ Քեմալը, իհարկե, չի ասել, թե ովքե՞ր են այդ ագրեսորները, ումի՞ց պետք է պաշտպանեն իրենց սահմանները, բայց պարզից էլ պարզ է, որ նկատի ունեն «իմպերիալիստ» հայերին: Դրա համար էլ նա իսկույն եւթ առաջ է քաշում Նախիջևանի հարցը ու հայտարարում, թե «թուրքական պատվիրակությունը գտնում է, որ հենց բնակչության կողմից թուրքական գորքերի հրավիրման փաստի ուժով Նախիջևանը գտնվում է թուրքիայի հովանավորության տակ: Այնուամենայնիվ, նա համաձայն է այդ հովանավորությունը զիջել Աղբրեջանին՝ պայմանով, որ Աղբրեջանից պարտավորություն ստանա չվերադիջել այդ հովանավորությունը երրորդ պետության»¹: Թուրք պատվիրակը չի ասում, որ երրորդ պետություն ասելով նկատի ունի Հայաստանը, թեև առանց դրան էլ պարզ էր, որ խոսքը Հայաստանի մասին է, մասնավորապես որ անմիջապես ավելացրել էր, թե «թուրքական գորքերին նախապես ղեկավար կլինի անտարբեր նմալ, եթե դա նորից տեղի ունենա, ինչպես դա մի անգամ եղել է, և եթե նորից կրկնվի բնակչության կոտորածը»²:

Եթե սելը չի ճշտում, սելվորն է ճշտում: Նախիջևանահայության 1918 և 1919 թվականների ջարդերն ու բռնագաղթը մոռացած, երկրամասի հայաթափությունը մոռացած, Յուսուֆ Քեմալը մատնացույց է անում հայկական գորքերի 1920թ. հուլիսյան առաջխաղացումը Ծարուրում, որի հետևանքով տեղի մահմեդական աղգարնակչության մի մասը բռնել էր գաղթի ճանապարհը: Ըստ որում, գաղթում էին դեռ

¹ «Կարմիր աստղ», 22 մարտի 1921թ.:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 17, թ. 19:

² Նույն տեղում:

մինչև Հայկական զորքերի երևալը: Իսկ դա նշանակում է, որ Ջարդեր տեղի ունենալ չէին կարող:

Չհակադարձել Յուսուֆ Քեմալին Չիչերիներ չէր կարող, բայց զարմանալին այն է, որ նախիջևանահայությունների Ջարդերի փոխարեն սկսեց խոսել այն մասին, որ «ոչ մուսուլման ազգարնակչությունների Ջարդեր հավասարապես տեղի են ունեցել, օրինակ, Կարսում»: Մեղադրանքի խոսք ասել Չիչերիների հասցեին, ճիշտ չի լինի, քանի որ նույնիսկ Հայտնի չէ, թե նա գիտե՞ր 1918 և 1919 թվականների նախիջևանյան իրադարձությունների մասին: Ուրիշ բան, որ Չիչերիներ նախիջևանի խնդրի քննարկումների ամբողջ ընթացքում, իսկ այն բավականին երկար է տևել, ոչինչ չասեց այն մասին, որ նախիջևանը բուն Հայկական տարածք է և շարունակում է մնալ այդպիսին, քանի որ Ալեքսանդրապոլի ապօրինի պայմանագիրը չի ճանաչվել ոչ Նորհրդային Հայաստանի, ոչ Ռուսաստանի կողմից, իսկ Ադրբեյջանն էլ հանդիսավոր դեկլարացիայով այն հռչակել էր Հայաստանի անբաժանելի մաս: Ծիշտ է, վերջինս էլ իր Հերթին նախիջևանի ազգարնակչություններ ինքնորոշման իրավունք էր տվել, բայց այն դեռևս ի կատար էր ածվել: Այդ ամենի մասին նա հիանալի գիտեր, բայցևայնպես իսկույն համաձայնվում է, որ նախիջևանը գրվի Ադրբեյջանի Հովանավորություն տակ և առարկում միայն այդ Հովանավորությունը երրորդ պետության չփոխանցելու պարտավորության դեմ:

Մենք այն կարծիքին չենք, թե Չիչերիներն ի զորու էր փոխելու Կենտկոմի հանձնարարությունները թուրք պատվիրակների հետ Ստալինի կայացրած համաձայնությունները: Նա անում էր այն, ինչ նրան ասում էին: Բայց կարո՞ղ էր իր փաստարկներում օգտագործել այն իրողությունը, որ տվյալ պահի դրությամբ նախիջևանը եթե ոչ փաստական, ապա իրավական դրությամբ Հայաստանի կազմում էր, որի վկայությունն է թեկուզ այն, որ նախիջևանի արտակարգ կոմիսարը՝ Վելիբեկովը, իր բոլոր գեկուցագրերը նախ հասցեագրում էր ՀԿԿ Կենտկոմ և Հայհեղկոմ ու նոր միայն 11-րդ բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդին և մյուսներին: Եվ եթե նախիջևանում թուրքական զորքեր կան, ապա դրանք պարզապես օկուպանտներ են, ինչը Չիչերիներն ասել չէր կարող, քանի որ հենց Ռուսաստանի համաձայնությունները էին մտել այնտեղ: Նա կարող էր հերքել Յուսուֆ Քեմալի հիմնավորումները, և դա արևց. «Ռուսական պատվիրակությունը չի կարող ընդունել ձևակերպում, ըստ որի Թուրքիան զիջում է Հովանավորության իր իրավունքը՝ նկատի առնելով այն, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը չէր վավերացվել, իսկ բնակչության կողմից թուրքական զորքերի հրավի-

րումը իրավաբանական արժանահավատություն էր ստացել որպեսզի ծառայեր որպես այդպիսի հովանավորության հիմնավորում»¹:

Նախիջևանի հարցի քննարկման ընթացքից դժվար չէ համոզվել, որ հարկադրված լինելով համակերպվել և բնդունել նախիջևանը Ադրբեյջանի Հովանավորությունը հանձնելու թուրքական առաջարկը, այնուամենայնիվ, Չիչերիներ ձգտում էր բացառել այդ Հովանավորությունն ապագայում չվերագրելու մասին թուրքական պահանջը: Եթե հիշենք, որ բնդհույ մինչև կոնֆերանսի գումարումը նա միշտ էլ այն կարծիքին է եղել, որ նախիջևանը Հայաստանի անբաժանելի մաս է, ապա նրա այդ ձգտումը հասկանալի կդառնա:

Դժբախտաբար այդ ուղղությամբ Չիչերիների գործադրած ջանքերն անհաջողության մատնվեցին: Գործին չօգնեց ոչ նրա այն մատնանումը, որ ժողովրդական ինքնիշխանությունների արժանապատվությունը թույլ չի տալիս կենդանի էակների վրա իրավունքը վերագրել մեկ ուրիշին, ոչ այն, որ պարտավորություն է դրվում մի պետության վրա, որը կոնֆերանսում ներկայացված չէ: Թուրքերի համառությունը կոտրել նրան չհաջողվեց. նրանք մերժեցին Չիչերիների առաջարկը՝ սահմանափակվել նրանով, որ «նախիջևանը մշտական կապի մեջ կլինի Ադրբեյջանի հետ և կօգտվի ինքնավարությունից՝ նրա Հովանավորության տակ», առանց որևէ պարտավորություն հիշատակելու և սահմանվեցին արձանագրության մեջ մտցնել հետևյալ ձևակերպումը. «Պայմանով, որ Ադրբեյջանն այդ Հովանավորությունը չի զիջում ոչ մի երրորդ պետության»²:

Ո՞ւմ գաղափարն էր դա. Եսթեթիսթիսկո՞ւ, ով Ադրհեղկոմի Հայտնի դեկլարացիան համարել էր դավաճանություն, թե՞ թուրքերի, որոնք չէին հապաղել իրենց դժգոհությունը Հայտնելու վիճելի տարածքների հարցի այդօրինակ լուծման համար: Ոչինչ Հայտնի չէ, լուծման թուրք հեղինակները, լուծման են նաև ադրբեյջանցիները: Ասենք դա կական էլ չէ: Էականն այն է, որ մի անգամ էլ բացահայտվեց, որ մեր թշնամիները շատ ավելի միասնական էին, շատ ավելի հետևողական Հայաստանն անդամահատելու հարցում, իսկ վերջինս էլ նախկինի պես մնացել էր միայնակ:

Քաղաքական հանձնաժողովի մարտի 10-ի նիստում քննարկված մյուս հարցերին, ինչպես նաև պայմանագրի նախագծի մի քանի հոդ-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 18:

վածների քննարկումներին ու նրանց շուրջը կայացած համաձայնություններին մենք չենք անդրադառնա: Միայն ավելացնենք, որ այդ նիստում Նախօրինակի սահմանների խնդրին չէին անդրադարձել, այլ որոշել էին, որ ռազմական փորձագետները կորոշեն այդ սահմանները և կներկայացնեն հաջորդ նիստին, որի գումարումը նախատեսված էր մարտի 12-ին: Այդ է պատճառը, որ այդ օրվա նիստին մասնակցեցին նաև ռազմական փորձագետները՝ Բորիշչևը և Սամոյլոն ռուսական կողմից և Սեյֆի-բեյն ու Սաֆվետ-բեյը՝ թուրքական կողմից: Նիստին նախագահում էր Ջիչերինը:

Թուրքական պատվիրակության առաջարկությամբ նախ քննարկվում է մարտի 10-ի նիստի արձանագրությունը: Յուսուֆ Քեմալը ներկայացնում է մի շարք ուղղումներ ու դիտողություններ, որոնց թվում քրդերի կողմից սահմանի խախտման հնարավորության, Կարսի մարզում ոչ մուսուլման ազգաբնակչության ջարդերի, կովկասյան հանրապետությունների սուվերենության և այլն:

Ըստ Յուսուֆ Քեմալի, անգլիացիները փորձել են քրդերին ոտքի հանել Թուրքիայի դեմ, բայց հաջողություն չեն ունեցել: Քրդերը ձերբակալել են անգլիացի սպաներին ու քարոզիչներին, հանձնել իշխանություններին և հայտարարել Թուրքիային իրենց նվիրվածության մասին: Ելնելով դրանից՝ Յուսուֆ Քեմալը հետևություն է անում, թե քրդերը խորհրդային հանրապետությունների նկատմամբ նույն վերաբերմունքն ունեն, ինչ և Թուրքիան, հետևապես թուրքական պատվիրակությունը չի կարող համաձայնել քրդերի վերաբերյալ ռուսական պատվիրակության արած հայտարարության հետ:

Բավական երկարաչուն էր թուրք պատվիրակի խոսքը Կարսի մարզում քրիստոնյա ազգաբնակչության ջարդերի մասին նախորդ նիստում Ջիչերինի արած հայտարարության կապակցությամբ: Ըստ Յուսուֆ Քեմալի, դրանք կեղծ լուրեր են, որ տարածել են հայերը իրենց կողմից մուսուլմանների կոտորածը քողարկելու նպատակով: Նա հրապարակում է թվեր (մուսուլմանական գյուղերի ավերման և բնակչության բնաջնջման մասին), որոնք եթե ճիշտ լինեն, ապա Կարսի մարզում պետք է այլևս մուսուլման մնացած չլիներ:

Յուսուֆ Քեմալը ինչպես քրդերի, այնպես էլ Կարսի մարզի մուսուլմանների կոտորածի մասին արած իր հայտարարությունները պահանջում է մտցնել արձանագրության մեջ: Սակայն Ջիչերինը չի առարկում միայն քրդերի հարցում, այն էլ վերապահում անելով, որ նրանց կողմից սահմանի խախտման դեպքում պատասխանատվությունն ընկնում է թուրքական կառավարության վրա: Ինչ վերաբերում է հա-

յերի կողմից Կարսի մարզի մուսուլմաններին բնաջնջելուն, ապա նա հայտարարեց, որ հնարավոր չէ այդ հարցի շուրջ քննարկումներ սկսել, քանի որ ներկա չէ հայկական պատվիրակությունը, որը կարող էր այդ հարցի մասին տեղեկություններ հայտնել: Ուստի Ջիչերինն առաջարկեց բավարարվել միայն նրանով, որ ռուսական պատվիրակությունն այն ընդունում է ի գիտություն:

Առանձնապես սուր բնույթ ստացան ու ձգձգվեցին կովկասյան հանրապետությունների սուվերենության մասին նախորդ նիստում Ջիչերինի արած հայտարարության կապակցությամբ ծավալված քննարկումները: Բայն այն է, որ տարածքային սահմանադատումների շուրջ կայացված համաձայնություններից հետո Ջիչերինը հանդես էր եկել մի հայտարարությամբ, որում ասված էր. «...քանի որ այդ սահմանը պետք է հաստատվի, ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ բոլոր շահագրգռված պետությունների սուվերենությունն իրենց սահմաններում լիովին կիրականացվի և որ մի կողմից Թուրքիայի և մյուս կողմից Հայաստանի ու Վրաստանի միջև կնքվելիք պայմանագրերում ոչինչ չի կարող այն սահմանափակել»: Դա համարելով համաձայնության կան պայման՝ Ջիչերինն ընդգծել էր, որ ռուսական կառավարությունը չի կարող ճանաչել այնպիսի որոշում, ինչպիսին է գինված ուժերի սահմանափակում կամ վերահսկողության իրավունքի սահմանում և որ այդ ուղղությամբ Թուրքիայի ձեռնարկած ամեն մի փորձ կհամարի իր դեմ ուղղված:

Դժվար չէ նկատել, որ Ջիչերինի այս հայտարարությունն առանձնապես կարևոր էր Որհորդային Հայաստանի համար, քանի որ փաստորեն ուղղված էր Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի դեմ, որի օրինականության վրա թուրքերը դեռևս չարունակում էին պնդել: Թուրքական պատվիրակությունը չէր առարկել Ջիչերինին, հայտարարել էր, որ ընդունում է ի գիտություն, որ Ռուսաստանը դեմ չէ Թուրքիայի կողմից այդ հանրապետությունների հետ պայմանագրերի կնքմանը: Թվում էր, թե հարցը դրանով սպառվեց: Բայց մարտի 12-ի նիստում թուրքական պատվիրակությունը նորից է վերադառնում Հայաստանի և Վրաստանի սուվերենության խնդրին, ներկայացնում դեկլարացիա, որից պարզվում է, որ թուրքերն այդ հանրապետությունների սուվերենությունը չխախտելու իրենց պարտավորությունը տարածում են միմիայն երկու կետի վրա՝ 1. գինված ուժերի սահմանափակում, 2. վերահսկողության իրավունք:

¹ Նույն տեղում:

Համաձայնել Յուսուֆ Քեմալի առաջարկին և այդ ղեկավարացիան մտցնել նիստերի արձանագրությունների մեջ՝ Չիչերինը չէր կարող: Սուվերենություն իրավունքի խախտման Հնարավորությունները բազմաթիվ են ու բազմազան: Հնարավոր չէ նախօրոք սահմանել, թե ինչը կհամարվի սուվերենություն խախտում և ինչը՝ ոչ: Ուստի Չիչերինն ընդգծում է, որ ինքը ավելի ընդհանուր Հայտարարություն է արել՝ ներառելով նաև այդ երկու դեպքերը և ավելացնում, որ խորհրդային Հանրապետությունները Ռուսաստանի հետ այնպիսի սերտ դաշինքի մեջ են գտնվում, որ վերջինս չի հանդուրժի նրանց սուվերենության ամեն մի խախտում ընդհանրապես և այդ հարցում նրանք կատանան ռուսական կառավարության լիակատար աջակցությունը: Իրենց հերթին թուրք պատվիրակները՝ ձգտելով սողանցք թողնել ապագայի համար, պահանջում են կոնկրետացնել և այժմեկը որոշել, թե որոնք են այն դեպքերը, որ կարելի է սուվերենության խախտում համարել: Գործն այնտեղ հասավ, որ պահանջներն պարզել, թե արդյո՞ք Հայաստանը, Վրաստանը անկախ պետություններ են, եթե անկախ են, կարո՞ղ են պայմանագրեր կնքել, իսկ Ռուսաստանը՝ որպես նրանց դաշնակից, կարո՞ղ է միայն խորհուրդներ տալ: Սակայն տարհամոզել Չիչերինին՝ թուրքերին չհաջողվեց: Սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ սուվերենության հարցը այն եզակիներից էր, որում նա զրսեւորեց կամք, համառություն և ի վերջո հասավ նրան, որ թուրքական պատվիրակությունը Հայտարարեց, որ Չիչերինի Հայտարարությունն ընդունում է ի գիտություն:

Արձանագրությունների հարցի շուրջ բանավեճերն ավարտելուց հետո միայն կոնֆերանսը ձեռնամուխ եղավ սահմանների վերաբերյալ ռազմական փորձագետների կազմած զեկուցումների քննարկմանը: Ըստ օրակարգի՝ դա նախավերջին հարցն էր, բայց դարձավ վերջինը, քանի որ թուրքական պատվիրակության խնդրանքով պայմանագրի ռուսական նախագծի քննարկումը հետաձգվեց հաջորդ նիստին:

Ռազմական փորձագետները նախ հրապարակեցին ձեակերպումը, որը պետք է մտցվեր պայմանագրի տեքստի մեջ և ապա ճիշտ սահմանագիծը որոշող ակտ: Թուրք-վրացական և թուրք-հայկական (Արփաչայի և Արաքսի գոտի) սահմանագծի շուրջ առանձնապես վիճարանություններ չծավալվեցին: Ուղղակի ռուսական պատվիրակության խնդրանքով որոշվեց այդ ակտում զետեղել քաղաքական հանձնաժողովի մարտի 10-ի նիստի արձանագրության մեջ մտցված այն վերապահությունը, ըստ որի՝ Թուրքիան պարտավորվում էր թուրք-հայկական նշված սահմանագրում զինված ուժեր չպահել և ամրություններ

չկառուցել: Բայց երբ հրապարակվեցին Հայաստանի և Նախիջևանի միջև սահմանները, ապա պարզվեց, որ թուրք փորձագետների պնդմամբ ռուս Նախիջևանի գավառին է միացվել ոչ միայն Շարուր-Գարայազյազի գավառը, այլ և Երևանի գավառի հարավ-արևելյան մասը՝ ընդհուպ մինչև Արարատ կայարանը: Դա առավել քան տարօրինակ էր, քանի որ նույնիսկ մուսավաթական Աղբրեջանը երբևէ չէր հավակնել Երևանի գավառի որևէ մասի վրա և իր ծայրագույն սահմանը համարել էր Գայի Դրունքը: Հենց այդ հանգամանքը նկատի ունենալով Չիչերինը՝ Հայտարարելով, որ փորձագետների գծած սահմանը գերազանցում է Աղբրեջանի մաքսիմում պահանջը և թեև «հարցը գերազանցում է Աղբրեջանի մաքսիմում պահանջը և թեև «հարցը առաջնակարգ կարևորություն չունի՝ խորհրդային Հանրապետությունների միջև սերտ կապերի գոյության նկատառումով, - չարունակեց Չիչերինը, - բայց նայնպես, նախընտրելի կլինի մնալ Շարուր-Գարայազյազի օկրուգի սահմաններում՝ որպես ազգագրական սկզբունքին առավել համապատասխանող»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ Չիչերինի տոնը մեղմ է, հաշտվողական: Նա ոչինչ չի ասում այն մասին, որ այդ խեղճ ու կրակ Հայաստանին բոլոր կողմերից արդեն անդամահատել են, չի պահանջում չափավորել ախորժակը և վերջ տալ թալանին: Այլ խոստում է խորհրդային Հանրապետությունների համար այդ հարցի «առաջնակարգ կարևորություն» չունենալու մասին և դրանով իսկ թուրք դիվանագետներին Հնարավորություն տալիս պնդել իրենց պահանջի վրա: Յուսուֆ Քեմալը Հայտարարում է, թե իբր հենց այդ մասերում են տեղի ունեցել այն «ցավալի իրադարձությունները», որոնք հանգեցրել են թուրքական զորքերի հրավիրմանը և որ այդ շրջանը ամբողջովին մուսուլմաններով է բնակեցված: «Թուրքիան վստահ է, - ասել է Յուսուֆ Քեմալը, - որ Խորհրդային Աղբրեջանը կանի իր իշխանության տակ գտնվող ամեն ինչ, որպեսզի կատարի իր պարտքը Թուրքիայի, Ռուսաստանի և մարդկության առաջ և դրա համար էլ ցանկալի է այդ տարածքի հովանավորությունը ևս նրան հանձնարարել»² (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Ահա թե որքան վերամբարձ ու նաև անպատկառ է եղել այն ոճը, որով թուրք դիվանագետները խոստում էին իրենց ռուս կոլեգաների հետ: Կարծես վերջիններս երկնքից էին իջել, անզետ ու անտեղյակ,

¹ Նույն տեղում, գ. 21, էջ 54:

² Նույն տեղում:

որոնց կարելի է հեշտութեամբ համոզել, որ մարդկութեան ճակատագիրը հենց այդ մի բուռ հողից է կախված: Յուսուֆ Քեմալի պատճառարանությունը սակայն չէր համոզել Չիչերինին, և վերջինս առաջարկեց Նախիջևանի և Հայաստանի միջև սահմանը համարել ժամանակավոր, և եթե հետագայում այդ երկու պետությունների միջև անմիջական բանակցությունների միջոցով սահմանի որևէ փոփոխություն կատարվի, ապա այն չպետք է դիտվի որպես պայմանագրի խախտում:

Յուսուֆ Քեմալը համառու է, պնդում, թե այդ հարցը խիստ կարևոր է Թուրքիայի արևելյան սահմանի անվտանգության տեսակետից և պետք է վերջնական լուծում ստանա՝ բացառելով այդ կապակցությամբ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև որևէ բանակցության հնարավորություն: Բայց չի բացատրում, թե այդ փոքրիկ հողակտորից ի՞նչ վտանգ կարող է ծագել Թուրքիայի համար այն դեպքում, երբ Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանները ձգվում էին մի քանի հարյուր կիլոմետր: Եվ ինչո՞ւ Հայաստանը Թուրքիային պիտի սպառնար հենց այդ տարածքից: Ուրեմն խնդիրը Թուրքիային սպառնացող վտանգի մեջ չէր, այլ Նախիջևանի հետ ընդհանուր սահման ունենալու ձգտման: Չէ՞ որ ակնհայտ էր, որ եթե Հայաստանի սահմանները ձգվեն մինչև Գայի Դրունք, ապա Թուրքիան Նախիջևանի հետ ընդհանուր սահման չի ունենա ու չի կարողանա կապվել Ադրբեջանի հետ: Իսկ դա լուրջ խոչընդոտ կդառնա պանթուրքիզմի պլանների տեսակետից և Յուսուֆ Քեմալն իզուր էր կարծում, թե ռուսներին հեշտութեամբ կմոլորեցնի նաև այս հարցում: Մոսկվայում վաղուց էին նկատել, որ թուրքերը ձգտում են ամեն գնով կապվել Ադրբեջանի հետ: Դրանում լուրջ վտանգ տեսնելով՝ քուլչեիկյան ղեկավարներն էլ իրենց հերթին աշխատում էին գրկել թուրքերին այդ հնարավորությունից: Հայաստանը գրավելու միջոցով Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև սեպ խրելու անհրաժեշտության մասին խոսել էր Ստալինը դեռևս 1920թ. նոյեմբերի 16-ին Վլադիկավկազից Լենինին հղած հեռագրում: Նման խոսակցություն տեղի էր ունեցել նաև նոյեմբերի 23-ին Ստալինի ու Օրջոնիկիձեի, և Ստալինի ու Լենինի միջև հեռախոսային ուղիղ կապի ժամանակ:

Անտեղյա՞կ էր Չիչերինը թուրքերի այդ ձգտմանը, իհարկե ոչ: Ուրեմն տրամաբանական էր, որ պետք է ավելի վճռական լիներ և հայտարարեր, որ պետք է հաստատել այն սահմանը, որը նախկինում պահանջել է Ադրբեջանը, քանի որ անհնար է կատարել սահմանագծի

փոփոխություն անանց չահագրգռված կառավարությունն ու ազգաբնակչությունը հարցնելու:

Ճիշտ ու տեղին պատճառարանություն է, խոսք չկա: Ափսոս, որ միան այդ փոքրիկ հողակտորի հարցում Չիչերինը թուրքերին հիշեցրեց այդ հանրահայտ սկզբունքի մասին: Ինչևէ, համոզվելով, որ վիճարանությունը շարունակելն անհեռանկար է, Չիչերինը կարծիքը չի փոխի, թուրք պատվիրակները որոշում են հարցի լուծման այլ ուղի ընտրել: Յուսուֆ Քեմալն առաջարկում է ընդունել որոշում, բայց որի՞ Ծարուր-Դարալագյազը միացվում է Նախիջևանին, իսկ Երևանի գավառի վիճակի հատվածում (Քյոմուրլու-դաղ – 6930, Սարայ-բուլաղ – 8071, վիճակի հայարան) սահմանի վերջնական ճշտման խնդիրը թողնել Արարատ կայարան) սահմանի վերջնական ճշտման խնդիրը թողնել Հայաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի ներկայացուցիչներին կազմված խառը հանձնաժողովին:

Չիչերինը չառարկեց, և կոնֆերանսը այդպես էլ որոշեց¹: Անտաբակույս է, որ երկու կողմերն էլ հույսը դրել էին Ադրբեջանի վրա: Ռ՞ում կողմը կրճնի նա, ցեղակից Թուրքիայի՞. թե՞ դաշնակից Ռուսաստանի, ցույց պիտի տար մոտ ապագան:

Այսպիսի վախճան ունեցան Նախիջևանի հարցի քննարկումները մարտի 10-ի և 12-ի նիստերում: Ճիշտ է, այն շոշափվեց նաև մարտի 14-ի նիստում, բայց միմիայն պայմանագրի հոգվածների քննարկման ժամանակ և ստացավ հետևյալ վերջնական ձևակերպումը.

«Հող. 3. Երկու պայմանավորվող կողմերը համաձայն են, որ Նախիջևանի մարզը սույն պայմանագրի I (c) հավելվածում նշված սահմաններում կազմում է ինքնավար տարածք Ադրբեջանի հովանավորության տակ՝ պայմանով, որ Ադրբեջանն այդ հովանավորությունը չի գիջում երրորդ պետության»:

Փոփոխություն չկատարվեց նաև Երևանի գավառի հարավարևելյան հատվածի խնդրում: Պայմանագրի 3-րդ հոդվածի շարունակություն մեջ ասված է.

«Նախիջևանի տարածքի եռանկյունի կազմող գոտում, որ պարփակված է արևելքում Արաքսի հնահունի, իսկ արևմուտքում Դաղնա (3829) – Վելի-դաղ (4121) – Բահարգիլ (6587) – Քյոմուրլու-դաղ (6930) լեռներով անցնող գծով, նշված տարածքի սահմանագիծը, որ սկսում է Քյոմուրլու-դաղ (6930) սարից, Սարայ Բուլաղ (8071) սարով անցնում Արարատ կայարան և ավարտվում Արաքսի հետ կարասուի

¹ „Геноцид армян...“, стр. 237, 250.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 21, թ. 54:

խաչման տեղում, կողողվի Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Հայաստանի պատվիրակներից կողմված հանձնաժողովի կողմից»¹:

Մնում է ընթերցողի ուշադրությունը ներկայացնել նաև I (c) հավելվածը: Ահա այն. «Նախիջևանի տարածք. Արարատ կայարան-Սարայ-Բուլաղ (8071) սար - Գյոմուրյու-դաղ (6839), (6930) - 3080-Սալթ-դաղ (7868) - Գուրթ-գուլաղ (Գուրթ-գուլաղ) գյուղ - Գամեսուր-դաղ (8160) - բարձունք 8022- Կյուկի-դաղ (10282) և նախկին Նախիջևանի գավառի արևելյան վարչական սահման»²:

Սակայն թուրքերի կողմից Նախիջևանի հարցի շահարկումը դրանով չավարտվեց: Ընդամենը երեք օր էր անցել այդ հարցի վերջնական ձևակերպումից, երբ մարտի 17-ին թուրքական պատվիրակությունը Ջիչերինին հասցեագրած նոտայում, մատնացույց անելով Նախիջևանի շրջանը Ադրբեջանի հովանավորությունը հանձնելու փաստը, առաջ քաշեց զավթողական մի նոր ծրագիր: Նոտայում ասված է, որ վերջերս Անկարայից հաղորդագրություն է ստացել, որում հատուկ ընդգծված է, որ Նախիջևանի տարածքը Թուրքիայի հովանավորության տակ վերցնելու բազմաթիվ պատճառների շարքում հատկապես կարևոր էր իմպերիալիստական պետությունների կողմից Թուրքիայի արևելյան նահանգների վրա հարձակման կանխարգելումը և «քանի որ Նախիջևանի տարածքը դրվել է Ադրբեջանի հովանավորության տակ համաձայն պայմանագրի, որ այս անգամ կնքվել է Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև, նա (Թուրքիայի կառավարությունը - է. Ջ.) Հայտարարում է, որ հաշի առնելով գոյություն ունեցող անհրաժեշտությունը, իրեն պարտավորված է համարում պաշտպանել իր արևելյան սահմանները իմպերիալիստներից, իրականացնել Մակուի ռազմակալումը, որը նա հարկադրված է փակուցրել էր իմպերիալիստական տերությունների ճնշման տակ»³ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Արևելքից եկող ո՞ր վտանգի մասին է խոսքը. ինչպես Նախիջևանի հարցի լուծման ժամանակ չէր ասվել, այնպես էլ այս նոտայում չի ասված, բայց առանց դրան էլ պարզ է, որ կողմերը նկատի են ունեցել Բրիտանական կայսրությունը: Բայց ո՞չ Թավրիզի նահանգում, ո՞չ Սալմաստում ու Ուոյում, կամ էլ Մակուի հարևան որևէ այլ շրջանում, բրիտանական զորքեր չկային: Այդպիսիք (ոչ մեծ թվով) կային Իրա-

քում, որտեղից իսկապես կարելի էր ներխուժել Հարավ-արևելյան Անատոլիա, եթե, իհարկե, նման ցանկություն լիներ: Բայց խնդիրն էլ հենց այն է, որ Անգլիայում նման ցանկություն չկար և դրան քաջատեղյակ էին Անկարայում: Վերջապես, եթե նույնիսկ Անգլիայում Թուրքիա ներխուժելու ցանկություն առաջանար, ապա ինչո՞ւ դա պետք է հեռավոր Մակուից իրականացնեին: Ավելի դյուրին չէ՞ր ափ ևլնել Տրապիզոնում կամ որևէ այլ հարմար նավահանգստում և արագ շարժվել Անկարայի վրա: Մանավանդ, որ Թուրքիան ռազմական նավատորմ չուներ: Ուրեմն ո՞րն էր Մակուի խանությունը տիրանալու իրական նպատակը:

Նախ ասենք, որ քեմալական վերնախավի մոտ այդ մտադրությունը նոր չէր ի հայտ եկել, ինչպես նոտայում է ասված և կապ չուներ Նախիջևանի հարցի հետ: Այդ մասին նրանք մտածում էին դեռ այն ժամանակ, երբ կարծում էին, թե Նախիջևանը արդեն իրենցն է: Մակուի գավթելու թուրքերի մտադրության մասին հայտնել էր Շահ-թախթինսկին Ալեքսանդրապոլից Բաքու ուղարկած հեռագրում 1920թ. դեկտեմբերի 7-ին¹: Այնպես որ խորհրդային ղեկավարության համար դա նորություն չէր, և նրանք չէին կարող չհասկանալ, որ Նախիջևանի դիմաց, Արաքսի մյուս ափին ընկած այդ կիսանկախ խանությունը² զավթելու թուրքերի նպատակը ոչ թե ինչ-որ երևակայական վտանգից պաշտպանվելու ցանկությունն էր, այլ, - որ առավել հավանական է, - պանթուրքիզմի հեռահար նպատակների տեսակետից այդ խիստ կարևոր շրջանին տիրանալը:

Կարո՞ղ էին ուսենք համաձայնել Մակուի թուրքերի կողմից զավթելուն: Թեև արևիվներում որևէ կոնկրետ բան չի պահանջվել, բայց մենք կարծում ենք, որ մերժել են: Նախ Ռուսաստանը Պարսկաստանի հետ հենց նոր (փետրվարի 26-ին) բարիդրացիական և եղբայրական հարաբերություններ պահպանելու մասին պայմանագիր էր ստորագրել³ և իր դաշնակցի՝ Թուրքիայի կողմից Պարսկաստանի դեմ ուղղված ամեն մի քայլ վերջինս կդիտեր որպես պայմանագրի խախտում: Բացի այդ, Պարսկաստանի անվտանգությունը երաշխավորել էր

¹ РГАСПИ, ф. 85, оп. 13, д. 143, л. 1-2.

² Շահական Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող խանությունների կիսանկախ վիճակը պայմանավորված էր կենտրոնական իշխանության թուլությամբ:

³ Տե՛ս „ДВП СССР“, т. 3, М. 1959, стр. 536-544.

¹ „ДВП СССР“, т. 3, стр. 598-599.

² Նույն տեղում, էջ 604:

³ „Геноцид армяне...“, стр. 465.

նաև Անգլիան, Հետևապես Մակուի գավթուճը կարող էր առաջ բերել նրա միջամտությունը և նաև լարվածությունն ուս-անգլիական հարաբերություններում: Եվ վերջապես, ինչպես արդեն նշել ենք, դեռևս Թուրք-Հայկական պատերազմի շրջանում խորհրդային ղեկավարության մոտ ձևավորվել էր կարծիք, որ չի կարելի թույլ տալ, որ Թուրքիան ընդհանուր սահման ունենա Ադրբեյջանի հետ:

Ինչպես վերը նշեցինք, մարտի 14-ի և 16-ի նիստերում կոնֆերանսը հիմնականում զբաղված էր երկու կողմերի ներկայացրած պայմանագրի նախագծերի քննարկումով և առանձին հոդվածների վերջնական ձևակերպումով: Բայց դա էլ հեշտ ու հանգիստ չէր ընթանում, Թուրք պատվիրակներն անընդհատ նորանոր ուղղումներ էին առաջարկում, որի հետևանքով քննարկումներն ավելի ու ավելի ձգձգվում էին: Լինում էին նաև չնախատեսված դեպքեր ու քննարկումներ, երբ Թուրքերը առաջ էին քաշում առանձին հարցեր, փորձում խոսել թե-լաղրողի դիրքերից, պահանջում անհապաղ լուծումներ: Այդպիսի դեպք տեղի ունեցավ մարտի 14-ի նիստում: Նիստը սկսելուն պես նախագահող Յուսուֆ Քեմալը հայտարարեց, որ ինքը գաղտնի հռչակագիր պետք է հրապարակի, ուստի խնդրում է կարճ ժամանակով դաշինքում մնան միայն պատվիրակները (նիստին հրավիրված էին նաև փորձագետները): Հաջորդ օրը՝ մարտի 15-ին, Ստալինին ուղարկած նամակում հայտնելով կատարվածի մասին, Չիչերինը գրում է, թե ըստ Լու-թյան այդ գաղտնի հռչակագրի բովանդակությունը հանգում է նրան, որ «անցած տարի մենք նրանց հիասթափեցրել ենք, նրանց քիչ ենք տվել: ...Ակներև է, որ գործը հանգում է նրան, թե ինչքան մենք կտանք»: Չիչերինը նաև տեղեկացնում է, թե հռչակագրում խոսվում է նաև իրենց բաժանելու Անտանտի ձգտումների, Անկարայի որոշ շրջանների տրամադրությունների մասին և ավելացնում, թե Թուրքերը գտնում են, որ «Թանկ է ամեն ժամը, անհրաժեշտ է անմիջապես շոշափելի արդյունքի հասնել»¹:

Անշուշտ, մեր խնդիրը չէ մանրամասնությունների մեջ մտնել տնտեսական խնդիրների շուրջ վարած բանակցությունների և այդ հարցում կողմերի դիրքորոշումների մասին: Միայն հակիրճ նկատենք, որ այդ հարցը պակաս կոնֆլիկտային չէր: Չիչերինի արտահայտությունները օգնության հարցը վեր էր ածվել փորձաքարի: Թուրք պատվիրակները շատ համառ էին իրենց պահանջների մեջ: Տարածքային հար-

ցերը հեշտությամբ իրենց օգտին լուծելով՝ նրանք այնուհետև եռանդուն կերպով ձեռնամուխ եղան տնտեսական խնդիրներին՝ պահանջելով դենք, զինամթերք, ոսկի: Ըստ որում, Թուրքերը ուղղակի աստղաբաշխական թվեր էին ներկայացնում՝ և չբարարվելով ուսական կողմի բանավոր խոստումներով՝ ամեն գնով ձգտում էին գրավոր պարտավորություն կորցել: Մարտի 10-ին Ստալինին ուղարկած նամակում Չիչերինը հայտնում է, որ «Թուրքական պատվիրակությունը հայտարարել է, որ իմպերատիվ մանդատ ունի կնքելու գրավոր և ոչ թե բանավոր համաձայնագիր՝ մեր կողմից նրան դենքով և ոսկով օգնելու մասին» և ավելացնում, թե ինքը համոզված է, որ նրանք դա հիմա են հորինել, քանի որ նախկին Հանդիպումներում և բանակցություններում այդ մասին խոսք չէր եղել: Նաև տեղեկացնում է, թե քանի որ մենք նրանց պահանջածի չափ դենք տալ չենք կարող, ուստի պնդում են, որ նրանց մեծ գումար տանք (150 մլն. ուրբի ոսկով), որպեսզի իրենք այդ դենքը ձեռք բերեն²:

Ուշագրավ էր Չիչերինի դիրքորոշումը. իր կառավարության անու-նից օգնության խոստումներ անելով՝ նա միաժամանակ խուսափում էր կոնկրետ թվեր օգտագործելուց ու նաև վճռականորեն մերժում գրավոր պարտավորության մասին ամեն մի պահանջ: Նույն կերպ էր վարվել նաև մարտի 14-ի նիստում, ինչի մասին վկայություն կա Ստալինին ուղարկած մարտի 15-ի նամակում:

Մարտի 16-ի նիստում հարցերն արդեն լուծված էին, պայմանագիրն արդեն պատրաստ էր ստորագրելուն, պատրաստ էին նաև այդ կապակցությամբ փոխանակվող նոտաները: Այդ օրը Չիչերինը նաև Թուրքական պատվիրակությանը հայտնեց, որ կօգնեն զենքով ու զինամթերքով և նաև կտրամադրեն 10 միլ. ուրբի ոսկով, որի կեսը կտրվի Բաթումից Թուրքական ջոկատի հեռանալուն պես, մյուս կեսը՝ ավելի ուշ:

Թուրք պատվիրակները չառարկեցին Չիչերինին, բայց նա պայմանագիրը չստորագրեցին: Իսկ հաջորդ օրը նորից վերադարձան տնտեսական օգնության խնդրին՝ հայտարարելով, թե խոստացած օգնությունը քիչ է և պահանջեցին անպայման գրավոր հայտարարու-

¹ Ըստ ռազմական փորձագետների ներկայացրած պահանջի՝ շուրջ 100 հազ. հրացան, 600 գնդացի, 24 ինքնաթիռ և այլն:

² Տե՛ս Рем Казанджян, „Вся правда о договоре еще впереди“, Голос Армении, 26 апреля 2001 г.:

¹ „Геноцид армяне...“, стр. 453.

թյուն անել: Երկար փճաբանությունները արդյունք չեն տալիս, թուրքերը համառում են և առաջ քաշում պայմաններ՝ առանց որոնց բավարարման պայմանագիրը չեն ստորագրի: Այդ նույն օրը (17-ին) Լենինին հասցեագրած նամակում Չիչերինը այդ պայմանները հետևյալ կերպ է ձևակերպել.

«1. Ես պետք է խոստանամ, որ մի քանի տարվա ընթացքում մենք կտանք տարեկան 10 միլիոն,

2. Նրանք համաձայն են, որ ղեկքի մասին գրավոր հայտարարություն չլինի, բայց պնդում են մի քանի տարի տարեկան 10 միլ. տալու մասին գրավոր հայտարարության վրա, ըստ որում կարելի է զրել, որ դա երկրի տնտեսական վերականգնման համար է: Դա թշնամական ակտ չի լինի Անգլիայի դեմ, որն ինքն է նրանց վարկ առաջարկում: Այդ փողը պետք է ղեկքի համար, քանի որ մենք քիչ ենք տալիս, իսկ ղեկքը անհրաժեշտ է Անտանտից պաշտպանվելու համար:

Ամեն ինչ պատրաստ է ստորագրելու համար, պայմանագիրը կստորագրենք վաղը երեկոյան. բայց մինչև ստորագրելը նրանք ինձից պիտի ստանան այդ թուղթը...»¹:

Չիչերինը Լենինին տեղեկացնում է, թե թուրք պատվիրակներն իրեն հայտնել են, որ Անկարան Լոնդոնում վարկեր ստանալու հնարավորություն ունի և որ այդ գրավոր հայտարարությունը պետք է «մեջլիսը հանգստացնելու և հակառակորդների բերանը փակելու համար»: Վերջում ավելացնում է, որ ինքը կողմնակից է այդպիսի մի թուղթ տալուն, քանի որ ամենամյա վարկավորումը ապագայի գործ է, մինչդեռ մեր օրերում ոչ մի բան կայուն չէ: Չիչերինը նաև խնդրել էր պատասխանել նույն օրը մինչև երեկոյան ժամը 6-ը, որպեսզի հասցնի նախապատրաստել հայտարարությունը և չհետաձգի պայմանագրի ստորագրումը, որը «կթվագրվի 16-ով, երբ մենք ղեռ չգիտենք Կրասինի կողմից Անգլիայի հետ պայմանագրի ստորագրման մասին»²:

Սակայն այդ օրը Չիչերինը պատասխան չստացավ: Հարցը մտցվեց Քաղբյուրո, որի նիստը նշանակված էր մարտի 18-ին: Քննարկման դրվեց «Թուրքիայի մասին ընկ. Չիչերինի նամակը» և միաձայն որոշվեց «համաձայնել ընկ. Չիչերինի կարծիքի հետ»:

Այսպես թուրքերը հաղթանակ տարան նաև այս հարցում: Չիչերինը, որ ընդամենը երեք օր առաջ՝ մարտի 14-ի նիստում, հոխորտալից

հայտարարել էր, թե «գրավոր պարտավորության մասին կարող եմ կտրականապես հայտարարել, որ կառավարությունը դրան չի գնա», ու այդ մասին իսկույն հայտնել էր Ստալինին, այդ նույն թուրք պատվիրակների ճնշման տակ հարկադրված եղավ անձամբ խնդրել Լենինին բավարարելու նրանց պահանջը: Քաղբյուրոյի նիստի նույն օրը՝ մարտի 18-ին պայմանագիրը, որը մեծաղողը կերպով անվանել էին «բարեկամություն և եղբայրության մասին», վերջապես ստորագրվեց, որը սակայն ինչպես արդեն նշել ենք, թվագրվեց մարտի 16-ով՝ Լոնդոնում Կրասինի ստորագրած համաձայնագրի ամսաթվով՝ կարծելով, թե դրանով կհամոզեն Անգլիային, որ կնքելով ուս-թուրքական պայմանագիրը, իրենք ղեռն տեղյակ չէին Լոնդոնի համաձայնագրի ստորագրման մասին: «Թուրքիայի հետ մեր պայմանագիրը ստորագրվել է Ձեր կողմից համաձայնագրի ստորագրման օրը, քանի որ չէինք սպասում, որ Ձեր բանակցություններն այդքան շուտ կավարտվեն, - գրում է Չիչերինը Լոնդոն՝ Կրասինին՝ ուղարկած մարտի 20-ի հեռագրում: - Այդ պայմանագրի գլխավոր բովանդակությունը տարածքային սահմանազատումն է, որը կապ չունի Անգլիայի հետ մեր համաձայնագրի հետ: Չէ՞ որ Անգլիան չի կարող մեզից պահանջել, որ մենք հետ վերցնենք Կարսի և Արդահանի գիջումը Թուրքիային, կամ էլ մենք պատերազմ սկսենք Թուրքիայի հետ, իսկ տարածքային սահմանազատումն անհրաժեշտ է պատերազմը կանխելու համար»²: Չիչերինը նույն կերպ (մարտի 16-ին ստորագրված) է ներկայացրել արտասահմանում գործող իր բոլոր ներկայացուցիչներին ուղարկած հեռագրերում, այդ թվում՝ Մոսկվայում:

Ահա թե որքան կեղծ ու փարիսեցիական է եղել բուլչեիկյան դիվանագիտությունը ղեռն այն հետավոր ժամանակներում, երբ ամենուրեք խոսում ու գրում էին գաղտնի պայմանագրերը հրապարակելու, բաց դիվանագիտություն վարելու, արդար ու ազնիվ քաղաքականություն, ազգերի ինքնորոշման իրավունքը հարգելու մասին և այլն: Իրականում բուլչեիկներն այդ ամենը ավելի կոպտորեն էին ոտնահարում, քան եվրոպական «իմպերիալիստական» անվանված դիվանագետները: Ինչ վերաբերվում է մեզ հետաքրքրող պայմանագրին, ապա քանի որ այն միջազգային դիվանագիտության մեջ հայտնի է մարտի 16-ի

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

¹ Լ. Կրասինը ՌԽՖՍՀ առևտրական ներկայացուցիչն էր Լոնդոնում, բայց իրականացնում էր նաև քաղաքական գործառույթներ:

² „ДВП СССР“, т. IV, М.1960, стр. 11.

ոուս-թուրքական պայմանագիր անվանումով, և այլ ամսաթվի (մարտի 18) օգտագործումը կարող է թյուրիմացություն տեղիք տալ, ուստի մենք ևս այդպես կանվանենք:

Ռուս-թուրքական պայմանագիրը բաղկացած է ընդարձակ պրևամբուլայից և 16 հոդվածներից: Պայմանագիրն ունի նաև երեք հավելվածներ: Պայմանագրի ստորագրումից հետո կողմերի միջև նոտաների փոխանակում կատարվեց փոխադարձ պարտավորությունների մասին (մեկը մյուսին տեղյակ պահել տարվող քաղաքականության ընդհանուր ուղղությունը մասին, օտար պետությունների հետ չկնքել այնպիսի պայմանագրեր, որոնք կարող են հակասել մյուս կողմի շահերին և այլն): Ստորագրվեց նաև առանձին համաձայնագիր, ըստ որի՝ Սորհրդային Ռուսաստանը Թուրքիային անվարձահատույց կերպով տրամադրում էր 10 միլ. ռուբլի ոսկով և օգնում գնեքով:

Անիմաստ համարելով պայմանագրի բոլոր հոդվածների առանձին-առանձին քննարկումը, քանի որ այն դուրս է մեր հետապնդած խնդրի շրջանակներից, հակիրճ նշենք, որ չեղյալ էին հայտարարվում նախկինում կնքված բոլոր այն պայմանագրերը և միջազգային ակտերը, որոնք պարտադրվել էին պայմանավորվող կողմերին: Սորհրդային կառավարությունը հրաժարվում էր ցարական Ռուսաստանի Թուրքիայում ունեցած բոլոր արտոնություններից, կապիտուլյացիաների ուժիմը վերացված էր հայտարարվում: Պայմանագրում հոդվածներ կային նաև Սև ծովի և Նեղուցների հարցի լուծման, երկաթուղային և փոստ-հեռագրական հաղորդակցության, հյուպատոսական համաձայնությունների կնքման մասին և այլն¹: Թուրքիայի համար առանձնակի կարևորություն էր ստանում նաև ռազմագերիների և քաղաքացիական գերիների փոխանակության հարցը (հոդվ. 13): Ռուսաստանը պարտավորվում էր բոլոր թուրք ռազմագերիներին և քաղաքացիական գերիներին իր հաշվին հայրենադարձել՝ հասցնելով նրանց մինչև Թուրքիայի հյուսիս-արևելյան սահմանը, Եվրոպական Ռուսաստանից և Կովկասից 3 ամսվա, իսկ Ասիական Ռուսաստանից՝ 6 ամսվա ընթացքում (սկսած պայմանագիրը ստորագրելու օրվանից)²: Սա մեծ օգնություն էր Անկարային, քանի որ կարճ ժամանակամիջոցում նրա բանակը կհամարվեր տասնյակ հազարավոր զինվորներով:

Ընթերցողին առանձնապես կհետաքրքրեն պայմանագրի առաջին

երեք հոդվածները (և նրանց համապատասխան հավելվածները), որոնք վերաբերում են տարածքային սահմանադատումներին և 15-րդը՝ որով Ռուսաստանը պարտավորվում էր քայլեր ձեռնարկել, որպեսզի Անդրկովկասյան հանրապետություններն անպայմանորեն ճանաչեն և Թուրքիայի հետ ապագայում կնքվելիք պայմանագրերում ընդունեն բոլոր այն հոդվածները, որոնք տեղ են գտել այս պայմանագրում և անմիջականորեն իրենց են վերաբերում: Այս հոդվածը թուրք պատվիրակների կողմից Ռուսաստանին պարտադրված քայլ էր, քանի որ տարածքային սահմանադատումներն այնքան անարդար էին, որ թուրքերը հիմք ունեին վախենալու, որ Հայաստանն ու Վրաստանը կարող են և ընդդիմանալ ու չընդունել զծված սահմանները:

Առաջին հոդվածում բացի Թուրքիայի հյուսիս-արևելյան սահմանի նկարագրությունից (սկսվում է Բաթումից հարավ ծովափնյա Սարպ գյուղից, ձգվում դեպի արևելք՝ Վրաստանից Թուրքիայի օգտին անջատելով Բաթումի հարավային մասը և Արզվինի չրջանը, այնուհետև անցնում Արփաշայ և Արաքս գետերի հնահունով ու հասնում մինչև Ներքին Կարասու գետը, որով Թուրքիային են անցնում Կարսի մարզը և Սուրմալուի գավառը), տեղ է գտել նաև Թուրքիա հասկացությունը (Թուրքիա ասելով կողմերը հասկանում են այն տարածքը, որ մտցված է թուրքական Ազգային ուխտի մեջ) և Ռուսաստանի համաձայնությունը՝ չճանաչել Թուրքիայի վերաբերյալ որևէ միջազգային ակտ, որը չի ընդունվում Թուրքիայի ազգային կառավարության կողմից: Սոսքը, անշուշտ, Սերի պայմանագրի մասին է:

Երկրորդ հոդվածն ամբողջովին վերաբերում է Բաթում քաղաքին և նրանից հյուսիս ընկած այն տարածքին, որ Թուրքիան համաձայնում էր թողնել Վրաստանին՝ պայմանով, որ բնակչությունը կօգտվի լայն ինքնավարությունից, կրոնական և մշակութային իրավունքներից, իսկ Թուրքիան էլ իրավունք կստանա օգտվելու ազատ տրանզիտից, Բաթումի նավահանգստից՝ առանց դրա համար հատուկ մաքսեր և տուրքեր վճարելու և այլն: Ինչ վերաբերում է երրորդ հոդվածին և I (c) հավելվածին, ապա այն ամբողջովին նվիրված էր նախիջևանի հիմնախնդրին և քանի որ վերը արդեն ներկայացրել ենք, ուստի նորից չենք կրկնում:

¹ Նույն տեղում, հ. 3, էջ 597-602:

² Տես նույն տեղում, էջ 601:

Կոնֆերանսն ավարտվեց, կողմերը Հանգստացած շունչ քաշեցին: Նրանցից յուրաքանչյուրը Հավատացած էր, որ Հաջողությունն իր կողմում է և աշխատում էր կնքված պայմանագիրը ներկայացնել որպես իր դիվանագիտական Հաղթանակը: Ռուսները կարծում էին, թե Մոսկվայի պայմանագրով Թուրքիան ամուր կերպով կապել են իրենց սայլին և ապահովել երկար տարիների բարեկամություն ու Համագործակցություն Հակաիմպերիալիստական պայքարում: Արտասահմանում գործող իր պաշտոնական և ոչ-պաշտոնական ներկայացուցիչներին Հասցեագրած գրություններում գործը Հենց այդպես էր ներկայացնում Ջիչերինը, արդարացնում թուրքերին կատարած զիջումները (օրինակ, Ստոկհոլմ՝ Կերժեկեյն ուղարկած Հեռագիրը պայմանագրի ստորագրման արդեն Հաջորդ օրը՝ մարտի 19-ին, Լոնդոն՝ Կրասինին Հասցեագրած Հեռագիրը մարտի 20-ին, անգլիացի լրագրողին (Ռենսոմին) տված Հարցազրույցը մարտի 22-ին՝ և այլն):

Ցնծում էր Անկարան. կոնֆերանսից նա ավելին ստացավ, քան ակնկալում էր: Մարտի 21-ին ԱՀճեղ Մուհթարը Ջիչերինին ուղարկած նոտայում իր անսահման զոհանակությունն էր Հայտնում պայմանագրի ստորագրման կապակցությամբ և Հայտարարում, որ դրանով Հաջողությունների և ձեռքբերումների նոր դարաշրջան է սկսվում Թուրքիայի Համար: Մարտի 30-ին խորհրդային տեղեկատվական ըյուրոն Տրապիզոնից Հաղորդում է, որ «պայմանագրի կնքումը մեծ խանդավառություն է առաջացրել թուրք ժողովրդի մեջ» և որ ամեն քայլափոխի կարելի է լսել այսպիսի խոսքեր. «Հենց դրանում է կայանում Թուրքիայի և թուրք ժողովրդի փրկությունը»²:

Իսկ ի՞նչ էր կատարվել իրականում, փորձենք ամփոփել:

1. Մոսկվայի պայմանագիրը քննալական Թուրքիայի մեծագույն դիվանագիտական Հաղթանակն էր: Միջազգային Հարաբերությունների և դիվանագիտության պատմության Լջերում Հազիվ թե գտնվի նախադեպը, երբ պարտված ու ջախջախված երկրում նոր կազմավորված և իր գոյության Համար օրհասական կոիվներ մղող մի կառավարություն իր կամքը թելադրի այն պետությունը, որից օգնություն և

աջակցություն էր ակնկալում: Թվում էր, թե ձեռքերը պարզելուց և օգնություն խնդրելուց դատ թուրքերը ուրիշ բան չպետք է անեին: Բայց ոչ, Մոսկվա ժամանած անատոլիական Թուրքիայի մի խումբ դիվանագետներ՝ տեսնելով, թե ինչ դյուրություններ են խորհրդային ղեկավարները իրենց ճնշման տակ զիջում դիմաբեր, բանակցություններում արհեստական ճգնաժամեր ու լարվածություն են առաջացնում, դրանց խզման երևույթականություն ստեղծում և ամեն զեղով պայմանագիր կնքելու մոլուցքով բռնված բոլշևիկյան ղեկավարությունը Հարկադրում աներևակայի զիջումներ անել: Շատ թե քիչ կարևորություն ներկայացնող բոլոր Հարցերը ի վերջո լուծվում են թուրքերի օգտին: Նրանց պահանջով խորհրդային պատվիրակության կազմից Հանվում է Ջիչերինի տեղակալը՝ Հայազգի Կարախանը, լիազորությունների բացակայության կեղծ պատճառարանությամբ մերժվում է խորհրդային Հայաստանի պատվիրակության մասնակցությունը կոնֆերանսին և թուրք-խորհրդային միացյալ կոնֆերանսը վեր է ածվում ուս-թուրքական կոնֆերանսի, ճանաչել են տալիս թուրքական Ազգային ուխտը, Հայաստանի և մասամբ Վրաստանի Հաշվին բնդարձակում Թուրքիայի Հյուսիս-արևելյան սահմանները, Հարկադրում են Նախիջևանը Հանձնել Ադրբեջանի Հովանավորությանը, ստանձնել զրավոր պարտավորություն ուղղման խնդրանքներն ու ֆինանսական ամենամյա օգնություն ցույց տալու մասին և այլն: Նույնիսկ Բրեստում թուրքերն այնքան չէին ստացել, որքան այստեղ: Եվ այդ բոլորը միայն մի բանի Համար՝ պահել թուրքերին իրենց կողմում, կանխել նրանց Հնարավոր անցումը Անտանտի լազեր, որն, ի դեպ, 1921թ. սկզբի պայմաններում, ինչպես Հետագա դեպքերը ցույց տվեցին, բոլորովին էլ իրատեսական չէր:

2. Մոսկվայի կոնֆերանսը և կնքված պայմանագիրը խորհրդային դիվանագիտության ամենախայտառակ, ամենանվաստացուցիչ ու ձախողված դրվագներից է:

Մոսկվայի պայմանագիրը Ռուսաստանի և Թուրքիայի խայտառակ գործարքն էր Հայաստանի և Վրաստանի թիկունքում, ավելի խայտառակ, քան նույնիսկ Մյունխենյան գործարքն է, քանզի եթե Մյունխենում ազրեսորին Հազուրդ տալու Համար զոհարելու էին Համարյա ամբողջությամբ գերմանացիներով բնակեցված Սուղետական մարզը, ապա Քնմալին զոհարելու Կարսի մարզում պատկերը միանգամայն այլ էր: Մինչև թուրքական ներխուժումները այստեղ էլ թնիկ ամենամեծ խումբը Հայերն էին, թուրքերը չնչին տոկոս ունեին, նույնիսկ մահմե-

¹ Տե՛ս „ДВП СССР“, т. IV, М.1960, стр. 11, 13-14.

² Նույն տեղում, էջ 48:

դականները (թուրքեր, քրդեր, թաթարներ և այլն) ազգաբնակչության բացարձակ մեծամասնություն չեն կազմել¹: Իսկ դա նշանակում է, որ Ռուսաստանի բուրժուական կառավարողները շատ ավելի վաղ էին բռնել միջազգային իրավունքի հանրահայտ նորմերը ոտնակոխ անելու ուղին: Մոսկովյան գործարքը Մյունխենյան գործարքի նախադեպն էր:

Չիչերինի զլխավորած պատվիրակությունը նվաստացուցիչ դրություն մեջ էր հայտնվել: Նա զրկվել էր ինքնուրույնությունից և փաստորեն Ստալինի, Շահթախթինսկու ու թուրք պատվիրակների միջև անդրկուլիսյան բանակցություններում կայացված համաձայնությունները սրբազրկու ֆունկցիա էր միայն կատարում: Չիչերինի նախաձեռնությունները, կամքի զրսևորման փորձերը դեմ էին առնում թուրք պատվիրակների դիմադրությունը, որոնք հետո բողոքով դիմում էին Ստալինին և նրա միջամտությամբ հարցերը լուծում իրենց օգտին: Սորհրդային ղեկավարությունը բանակցություններում ճկունություն չդրսևորեց, նպատակին հասնելու համար դիվանագիտական հնարքներ ու միջոցներ չգործադրեց: Միակ միջոցը, որ օգտագործում էր ցանկալի արդյունքի հասնելու համար, դա թուրքական պատվիրակությանն ամեն ինչում ընդառաջելը, նրանց բոլոր պահանջները կատարելն էր:

Մոսկովայի կոնֆերանսը և կնքված պայմանագիրը խորհրդային դիվանագիտության ամենաձախողված դրվագների թվին է պատկանում, ավելի ձախողված ու ստորացուցիչ, քան նույնիսկ Բրեստ-Լիտովսկն էր: Որովհետև եթե Բրեստում թելադրողը հաղթական Գերմանիան էր, ապա այստեղ՝ հակաիմպերիալիստական զգեստ հագած և Ռուսաստանի օգնությամբ գոյատևող անատոլիական թուրքիայի պատվիրակությունը: Մեծագույն զոհողությունների գնով կնքված պայմանագիրը չարդարացրեց խորհրդային ղեկավարության հույսերը: Ծատ ժամանակ էր անցել, երբ պարզվեց, որ Անկարան Մոսկովայի համար հավատարիմ դաշնակից չէ, որ նա գաղտնի բանակցություններ է վարում Անտանտի տերությունների հետ՝ նրա կողմն անցնելու հնարավորություններ փնտրում:

3. Մոսկովայի պայմանագրի կնքահայրը Ստալինն էր: Լենինի հանձնարարությունները ստանձնելով իրավարարի դեր և փաստորեն մե-

կուսացնելով Չիչերինին, Ստալինը թուրքական պատվիրակության հետ անդրկուլիսյան հանդիպումներում լուծում էր բոլոր վիճահարույց հարցերը (տարածքային, ֆինանսատնտեսական և այլն) հիմնականում թուրքախառն դիրքերից և այնուհետև հանձնարարում Չիչերինին սրբազրկել ձեռք բերված համաձայնությունները: Թուրք պատվիրակները խուսափում էին Չիչերինի հետ հարցերի քննարկումներից, բայց հաճույքով պահանջում էին հանդիպում Ստալինի հետ՝ վստահ, որ նա կրնդառաջի իրենց: Պաշտոնական նիստերում միայն ճշտվում էին կայացված համաձայնություններին առնչվող հարցերը, տալիս համապատասխան ձեակերպումներ: Թուրք պատվիրակները, քաղաքական գործիչները և պատմաբանները, միակարծիք են այն հարցում, որ եթե չիչերինը Ստալինի միջամտությունը, ապա հաղիվ թե հնարավոր լիներ պայմանագրի ստորագրումը:

Թեև Ստալինի ու թուրք պատվիրակների հանդիպումների մասին կցկտուր տեղեկություններ են պահպանվել, և այն էլ միայն թուրք հեղինակների մոտ, բայց դատելով բանակցությունների արդյունքներից, Ստալինը դիվանագիտական ունակություններով չի փայլել: Նա կամք ու համառություն է ցուցաբերել միմիայն Բաթումը վրաստանին պահելու հարցում: Մնացած հարցերում Ստալինը հավատացել ու վստահել է թուրքերի խոսքին, հեշտությամբ տեղի տվել, դիջել դիրքերը: Եվ այդ ամենը հանուն այն բանի, որ չձախողվի նրանց հետ պայմանագրի ստորագրումը, ինչը համարվում էր Անտանտի լազեր Անկարայի հնարավոր անցումը կանխելու անհրաժեշտ պայման: Ինքնահավան ու ինքնավստահ, իր համոզմունքների մեջ միշտ անկոտրում, նա երևակայել անգամ չէր կարող, որ թուրք պատվիրակների հրամայածը դիվանագիտական լազեր են, որ նրանք կեղծում ու խարում են և Ռուսաստանի վրա նայում որպես ժամանակավոր դաշնակից, որին կարելի է կթել և այնուհետև թողնել: Պիտի անցնելին տասնամյակներ, որպեսզի «Ժողովուրդների հայրը» հասկանար, թե ինչ մեծ սխալ են թույլ տվել հայկական և վրացական տարածքները չռայլորեն բաշխելով տվել հայկական և վրացական տարածքները չռայլորեն բաշխելով տվել հայկական և վրացական տարածքները չռայլորեն բաշխելով տվել թուրքերին, պիտի փորձի պատժել նրանց, հետ բերել այն, ինչ այնպիսի թեթևամտությամբ դիջել էին, բայց ուշացած զղջումը արդյունք չտվեց: Թուրքերը իրենց դիվանագիտական հոտառությունը չէին կորցրել, նրանք վտանգը կանխազգացել էին և պատերազմի ավարտից երկու ամիս առաջ պատերազմ հայտարարել Գերմանիային: Ոչ մի կրակոց չէր արձակվել, բայց միևնույն է, ԱՄՆ-ի և Անգլիայի համար թուր-

¹ Տես «Կովկասյան կալենդար», 1916, ՀԱԱ, ֆ. 4/114, ց 2, գ. 68, թ. 5.

քիան արդեն դաշնակից էր ու վայելում էր նրանց պաշտպանությունը:

4. Մոսկվայի կոնֆերանսում միայն մի զոհ կար: Դա Հայաստանն էր, որի փաստական բաժանումը Թուրքիան և Ռուսաստանը ավարտին հասցրին և պայմանագրային բնույթ հաղորդեցին: Լիազորությունների բացակայության կեղծ պատճառարանություններ մերժելով Ալ. Բեկ-զադյանի պատվիրակությունն մասնակցությունը կոնֆերանսին՝ Թուրք պատվիրակները Հայաստանին առնչվող բոլոր հարցերը Ստալինի օգնությունները լուծեցին իրենց օգտին:

Ստալինի Հայաստանությունն այնքան ակնհայտ էր, այնքան անթաքույց, որ Թուրք պատվիրակները հասկացել էին առաջին իսկ հանդիպումից և ամեն անգամ դիմում էին նրա օգնությունը՝ Հենց որ Հայաստանին առնչվող հարցերում դժվարություն էր ծագում: Ստալինի միջոցով Ջիչերինի տեղեկայ Կարախանը հանվեց պատվիրակության կողմից, նրա օգնությունը լուծեցին ոչ միայն Թուրքա-Հայաստանի, այլև Կարսի մարզի հարցը, նույնիսկ Արփաչայից արևմուտք և Արաքսից հարավ 20 վերստանոց մի շերտ ՌՆՖՍՀ-ին թողնելու պահանջը, որ Հենց ինքը՝ Ստալինն էր առաջ քաշել:

Ստալինը Թուրքերին ընդառաջեց նաև Նախիջևանի խնդրում՝ համաձայնելով, որ այդ հարցը լուծվի Ծահթախթինսկու Հետ բանակցություններում, քաջ գիտակցելով, որ այդ ղեպքում Հայաստանի մասին խոսք լինել չի կարող:

Այդ ամենը կատարվեց Ուորհոլային Հայաստանի թիկունքում: Ոչ՝ Հայաստանի իշխանություններին, ոչ՝ Մոսկվայում գտնվող Ալ. Բեկ-զադյանի պատվիրակությանը, ոչինչ չէր հաղորդվում կոնֆերանսի ընթացքի մասին: Հայաստանի պատվիրակության գոյության մասին ոչ ոք չէր հիշում, չէին հիշում նաև այն զեկուցագրերի մասին, որ պատվիրակությունը ներկայացրել էր Ուորհոլային Ռուսաստանի ղեկավարությանը (Լենինին, Ստալինին, Ջիչերինին, Կրեստինսկուն) և որոնցում առաջ էին քաշված Հայ-Թուրքական տարածքային սահմանագատման վերաբերյալ առաջարկություններ: Հայ պատվիրակներին չէին հիշում, նրանց Հետ չէին խորհրդակցում նույնիսկ այն ժամանակ, երբ փորձագետները քարտեզի վրա սահմանագիծ էին անցկացնում և անհրաժեշտ էր լինում ճշտել սահմանի վրա գտնվող այս կամ այն գյուղի ազգային կազմը, նրա պատկանելիության նպատակահարմարությունը և այլն: Արդյունքում թույլ տրվեցին բազմաթիվ սխալներ, որ

Հետո՝ Կարսի կոնֆերանսում, այդպես էլ ուղղել չկարողացան՝ Մոսկվայի պայմանագրից կառչած մնալու Թուրքերի դիրքորոշման պատճառով:

5. Թեև Մոսկվայի կոնֆերանսի նախօրեին Նախիջևանի երկրամասը իրավական առումով ղեռն էր դադարել Հայաստանի մաս լինելուց (Ազրեհեղկոմը հանդիսավոր հռչակագրով այն ճանաչել էր Հայաստանի անբաժանելի մաս, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը Ուորհոլային Հայաստանը չէր ճանաչել, իսկ Նախիջևանի ազգարնակչությունն ինքնորոշման իրավունք վերապահող Հայհեղկոմի հռչակագիրը ղեռն էր կյանքի չէր կոչվել), և Կովկասի ճակատագիրը տնօրինող բոլշևիկյան գործիչները (Ստալին, Օրջոնիկիձե, Կիրով) միանշանակ Նախիջևանը համարում էին Հայաստանին, բայցեայնպես, կոնֆերանսում Նախիջևանի երկրամասի պատկանելիության հարցը լուծելիս Հայաստանի անունն անգամ չչոչափվեց և Ստալինի կամքով այդ հարցի լուծումը թողնվեց Թուրքական պատվիրակության Հետ բանակցություններում Ծահթախթինսկու Հայեցողությունը՝ առանց վերջինիս որևէ կոնկրետ հրահանգավորում տալու (այդպես է Ջիչերինին հասցնագրած նրա նամակում): Թե ինչու տարածքային բոլոր հարցերի վերաբերյալ իր վճռական դիրքորոշումն արտահայտած Ստալինը Նախիջևանի հարցում արդպես չի վարվում, միայն ենթադրել կարելի է: Ըստ երևույթին նա գիտեր, թե Ծահթախթինսկու և Թուրքերի գործարքը ինչով է ավարտվելու, բայց զրա պատասխանատվությունը ևս իր վրա վերցնել, հավանաբար, չէր ուզում, այն պարզ պատճառով, որ շատ ժամանակ չէր անցել այն օրից (չուրջ մեկ և կես ամիս) երբ հայտարարել էր, թե Նախիջևանը կլինի Հայաստանի կազմում:

6. Նախիջևանի երկրամասի պատկանելիության շուրջ Թուրքական պատվիրակության Հետ Ծահթախթինսկու վարած բանակցությունների բովանդակությունը թանձր խավարի մեջ է: Այդ մասին որևէ հիշատակություն չկա ոչ Թուրք, ոչ ադրբեջանցի Հեղինակների մոտ: Նույնիսկ Հայտնի չէ, թե այդ բանակցություններում քննարկվել է Նախիջևանը Ռուսաստանի հովանավորությանը հանձնելու Ջիչերինի առաջարկությունը, թե՞ ոչ: Հայտնի չէ նաև, թե Նախիջևանը Ազրբեջանի հովանավորությանը հանձնելու վերաբերյալ Թուրք-ադրբեջանական համաձայնությունը կայացել էր Բաքվում՝ Ազրբեջանի ղեկավարության Հետ Թուրք պատվիրակների հանդիպումների արդյունքում, թե՞ Մոսկվայում Թուրքերի Հետ Ծահթախթինսկու բանակցու-

Թյուններում: Մի բան անտարակույս է, Նախիջևանի հովանավորու-
թյունը երրորդ պետության չփոխանցելու մասին Ադրբեջանի վրա
զրված պարտավորությունը Շահթախթինսկու մտքի արգասիքն էր:
Նման հետևությունը համար հիմք կարող են ծառայել թե՛ Ադրհեղկոմի
ղեկարարացիայի նկատմամբ նրա վերաբերմունքը, թե՛ Օրջոնիկիձևին
հասցեագրած նամակը և թե՛ ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմ ուղարկած զեկու-
ցագիրը:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

Նախիջևանի խնդիրը Կարսի կոնֆերանսում

Ձիչերինի առաջ ծառայած խնդիրները. 1. Համոզել մի-
ջազգային հանրությունը, որ Թուրքիային արված տարածքա-
յին զիջումներն այլընտրանք չունենին, 2. Պարտադրել
Անդրկովկասյան հանրապետություններին Մոսկվայի պայ-
մանագրի հիմքի վրա պայմանագրեր կնքել Թուրքիայի հետ:

Հայաստանի խորհրդային ղեկավարության վերաբեր-
մունքը Մոսկվայի պայմանագրի նկատմամբ: Այ. Բեկդադյանի
րողոք-նամակը Գ. Ձիչերինին: Վերջինիս պատասխան գրու-
թյունները Ս. Տեր-Փարբիեյանին և Բ. Լեգրանին: Հայկոմկու-
սի Կենտկոմի պլենումը հավանություն է տալիս Այ. Բեկդադ-
յանի պատվիրակության գործունեությունը, բայց նաև որո-
շում է նրա փոխարեն արտագործողկոմի պաշտոնում նշանա-
կել Ասք. Մուսվյանին:

Նախապատրաստությունը Թուրքիայի հետ կոնֆերան-
սին: Հանրապետությունների ներկայացուցիչների Բաքվի մա-
յիսի 7-ի խորհրդակցությունը: Կոնֆերանս, թե՛ խորհրդակ-
ցություն, Հուսեյնովի և Բեկդադյանի բանավեճը: Խորհրդակ-
ցության որոշումները Թուրքիայի հետ կոնֆերանսում որպես
մեկ միասնական կողմ հանդես գալու, Մոսկվայի պայմանա-
գիրը որպես հիմք ընդունելու մասին և այլն: Հայաստանի և
Նախիջևանի միջև սահմանագծի ճշտման խնդիրը, տեղացի-
ների կարծիքը՝ հաշվի առնելու Շահթախթինսկու առաջար-
կության հեռահար նպատակը:

Նախիջևանին ամեն կերպ օգնելու Հայաստանի կառա-
վարության դիրքորոշումը, աղահանքերի շահագործումը վե-
րականգնելու ուղղությամբ ձեռնարկված քայլերը: 15 միլ.
ռուբլի վարկի տրամադրումը (մայիսի 31-ին), Մյաննիկյանի
կողմից Նախիջևանին օգնելու հարցի բարձրացումը Կավբյու-
րոյի սեպտեմբերի 5-ի նիստում և 20000 ռ. ոսկով օգնու-
թյունը: Նախիջևանը Հայաստանի ազդեցությունից կտրելու
Ադրբեջանի ղեկավարության ձգտումը և բողոքի գրություն-
ները (հունիսի 12-ի և հոկտեմբերի 10-ի) Կավբյուրոյին՝ Հա-

յաստանի կողմից Նախիջևանի ներքին գործերին միջամտելու մասին:

Թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսի քննարկմանը ներկայացվելիք Հայաստանի կառավարության մեմորանդումը (Հուլի 24-ը) և «Հայ-թուրքական պայմանագրի» նախագիծը: Նախիջևանի խնդիրը այդ երկու փաստաթղթերում: Եռանկյունի գոտու բաժանումը Հայաստանի և Նախիջևանի միջև: Ազդրեջանի և Թուրքիայի միջև ընդհանուր սահմանի ապահովումը:

Կարսի կոնֆերանսը, սահմանագծային խնդիրները կոնֆերանսում: Հայկական պատվիրակության բոլոր պահանջների մերժումը թուրքերի կողմից: Նախիջևանի երկրամասի և «Եռանկյունի գոտու» բաժանման վերաբերյալ կայացված որոշումները:

Ռուսաստանի բոլշևիկյան ղեկավարությունը չէր կարող չհասկանալ, որ «Բարեկամության և եղբայրության մասին» ուս-թուրքական պայմանագիրն այնքան ապօրինի է, միջազգային իրավունքի տեսակետից այնքան խոցելի ու աննախադեպ, որ հարկ կլինի մեծ ջանքեր գործադրել կատարվածը արդարացնելու և միջազգային հանրության առաջ չբնականաբար համար: Այստեղից էլ այն խնդիրները, որ կառավարությունը դրել էր Արտգործոցնախարարի առաջ.

1. Համոզել թե՛ իր դաշնակիցներին և թե՛ միջազգային հանրությունը, որ Թուրքիային կատարած տարածքային զիջումներն այլընտրանք չունենին, որ այդ կերպ միայն կարելի էր խուսափել մշտական պատերազմներից Կովկասում:

2. Պարտադրել Կովկասի խորհրդային հանրապետություններին Մոսկվայի պայմանագրի հիմքի վրա համապատասխան պայմանագրեր կնքել Թուրքիայի հետ և դրանով իսկ ամբողջացնել թուրք-խորհրդային հարաբերությունները:

Նախորդ գլխում արդեն նշել ենք, որ պայմանագրի ստորագրման արդեն հաջորդ օրերին Չիչերինը մի շարք գրություններ էր ուղարկել Լոնդոնի, Ստոկհոլմի, Անկարայի ուսական ներկայացուցիչներին, որոնցում հայտնում էր պայմանագրի ստորագրման մասին, ներկայացնում այդ ակտի քաղաքական նշանակությունը, մեկնարանում նրա առանձին հոգվածներ՝ հատկապես տարածքային սահմանադատման: Հասկանալի է, որ նպատակը միայն տեղեկատվական չէր: Ներկայացուցիչությունները պետք է համապատասխան քարոզչական աշխատանք տանեին և հասարակական կարծիք ստեղծեին: Բայց դրանով

Չիչերինը չի բավարարվում, նա անհրաժեշտ քայլեր է ձեռնարկում թե՛ իսլամի աշխարհի համակրանքը շահելու, թե՛ եվրոպական մամուլի էջերում որոշակի քարոզչություն ծավալելու ուղղությամբ: Մարտի 20-ին Արևելքի ժողովուրդների «Քարոզչության և գործողության խորհուրդը», որի նստավայրը Բաքուն էր, հատուկ կոչով դիմում է Արևելքի ժողովուրդներին, մեկ առ մեկ ներկայացնում ստորագրված պայմանագրով Ռուսաստանի կողմից Թուրքիային արված զիջումները, շեշտում դրանց նշանակությունը ուս և թուրք ժողովուրդների միջև դարավոր թշնամանքի վերացման ու եղբայրական կապերի հաստատման գործում և ավելացնում, թե խորհրդային Ռուսաստանը այդ զիջումներին գնաց հանուն արդարության, նրա համար, որ մեկընդմիջտ վերջ տրվի Արևելքի ժողովուրդների երկպառակությունը և նրանց միավորի մեկ բարեկամական ընտանիքում¹: Ու ոչ մի խոսք չի ասվում այն մասին, որ այդ զիջումները արվել են մեկ այլ ժողովրդի՝ Հայ ժողովրդի ազգային շահերի գոհարեման գնով:

Եվրոպայի հասարակական կարծիքի շոշափման և մամուլում նպաստավոր նյութերի գետնադրման առումով ուշագրավ փաստաթուղթ է Գերմանիայում խորհրդային Ռուսաստանի Արտգործոցնախարարի և Արտառևտրի ժողովուրդների ներկայացուցիչ Կոպպին հասցեագրած Չիչերինի մարտի 20-ի նամակը²: Ներկայացնելով արևելյան քաղաքականության ընթացակարգում խորհրդային քաղաքականության հաջողությունները (պայմանագրերի կնքումը Իրանի, Աֆղանստանի, Թուրքիայի հետ), Չիչերինը առավելապես կանգ է առնում ուս-թուրքական պայմանագրի վրա, Կարսի և Արդահանի հանձնումը թուրքերին՝ մեկնաբանում Անտանտի լազեր քեմալականների հնարավոր անցումը կանխելու և Կովկասում խաղաղություն հաստատելու դիրքերից, խնդրում անպայման տեղեկացնել հայտնի հրապարակախոսին³ իրադրության լուսաբանության համար նյութեր ստանալու իր ցանկություն մասին:

Նամակում Չիչերինը մի ուշագրավ դիտարկում էլ է անում: Ոոսելով Թուրքիայի հետ տարածքային սահմանադատման հարցում ծագած դժվարությունների, Կարսը և Արդահանը զիջելու անխուսափելիու-

¹ Տե՛ս „Геноцид армян...“ т. 2, ч. 1, էջ. 469:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 469-471:

³ Նամակում հրապարակախոսի անունը նշված չէ՝ հավանաբար գաղտնիության նկատառումով:

Թյան մասին՝ հանկարծ նա ավելացնում է, թե «առանց Բաթումը Վրաստանին և Նախիջևանը Ադրբեջանին հանձնելու, Թուրքիայի հետ ոչ մի խաղաղություն հնարավոր չէր լինի»։ Չիչերինը դա համարում է ամենաէական ձևափոխումը, որին իրենք կարողացան հասնել ու ստեղծում տպավորություն, թե հակառակ պարագայում պատերազմն անխուսափելի էր։ «Մահմանը Արփաչայով ու Արաքսով անցկացնելը նույնպես ծանր գոհարարություն է, - գրում է Չիչերինը, - ըստ որում Հայ կոմունիստներն այդ պայմանները նոր Բրեստ են անվանում»¹ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.)։

Որ Հայ կոմունիստները ճիշտ գնահատական են տվել, գուցե և ավելի մեղմ գնահատական՝ Հայաստանի տարածքային կորուստների տեսակետից (Սուրմալուի գավառը Բրեստի պայմանագրով չէր անցնում Թուրքիային), դա անվիճելի է։ Դժբախտաբար, Չիչերինն անուններ չի տալիս և այդպես էլ անհայտ է մնում, թե Լ՞որը և ովքե՞ր են տվել այդ գնահատականը։ Չէ՞ որ պայմանագրի ստորագրումից ընդամենը երկու օր էր անցել և այդ ընթացքում որևէ ղեկավար Հայ գործիչ Չիչերինին չէր հանդիպել։ Մնում է ենթադրել, որ աղբյուրը Բեկզադյանի պատվիրակությունն է, որը թեև կոնֆերանսին չէր մասնակցում, բայցևայնպես նրա ընթացքի մասին որոշ տեղեկություններ էր ստանում ռազմական էքսպերտ Բորրիչչևից։ Այդ մասին վկայություն կա Ադրբեջանում Ոսրհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ Աթարեկովին ուղարկած Այ. Բեկզադյանի մարտի 18-ի նամակում²։ Հնարավոր է, որ հենց Բորրիչչևն էլ Հայ պատվիրակներից լսած կարծիքը փոխանցել է Չիչերինին։ Իսկ կնքված պայմանագրի կապակցությամբ Չիչերինին հասցևագրած բողոք-նամակը Բեկզադյանը ներկայացրել է չուրջ մեկ ամիս հետո՝ ապրիլի 15-ին։ Թե ինչու այդքան ուշ (կոնֆերանսի նյութերը Բեկզադյանը ստացել էր կոնֆերանսի ավարտից անմիջապես հետո, իսկ Կովկաս հասել էր մարտի 31-ին), որոշակիորեն հայտնի չէ, թեև հնարավոր է, որ այդ ժամանակամիջոցում Բեկզադյանը փորձել է ստանալ Հայհեղկոմի կարծիքը։ Ավելորդ չենք համարում նաև նշելու, որ բողոքի վերաբերյալ փաստաթղթերի թվագրման հարցում որոշ անհամապատասխանություն կա։ Այսպես, արխիվային մի փաստաթղթում, որ թվագրվում է ապրիլի 11-ով և ամենայն հավանականությամբ ռազիոգիր է՝ վերնագրված «Աթարեկովին, Շավերդովին»

¹ Տե՛ս „Геноцид армян...“, էջ 470։

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.114, ց. 2, գ. 68, թ. 25-26։

Հայաստանի հեղկոմի համար», Բեկզադյանը հայտնում է. «...կոնֆերանսից մեր պատվիրակությունը հեռացնելու և Թուրքիայի հետ պայմանագրի ծանր պայմանների կապակցությամբ մեր կողմից բողոք է ներկայացված, որն, իհարկե, պրակտիկ նշանակություն չի ունենա»¹։ Թե նշված փաստաթղթերից որի թվագրումն է ճիշտ, դարձյալ մնում է անհայտ։

Ինչևէ, անդրադառնալով բողոքին, նախ ասենք, որ այն բավականին ընդարձակ ու հիմնավորված մի փաստաթուղթ է, որում Բեկզադյանը ուսական պատվիրակությունը մեղադրում է Հայաստանի հաշվին Թուրքիային տարածքային մեծ զիջումներ անելու, թուրք պատվիրակների հակահայկական հայտարարություններին հակահարված չտալու, Հայաստանի պատվիրակությանն ամբողջովին մեկուսացնելու, նրա հետ չխորհրդակցելու ու նրան չլսելու մեջ՝ անգամ այն ղեկավար, երբ քննարկվել են Հայաստանին առնչվող հարցեր։ «Հայկական պատվիրակությունը, - գրում է Բեկզադյանը, - չի կարող լուծել մատենել այն փաստը, որ առանց նրա գիտություն, մասնակցության ու համաձայնության քեմալական Թուրքիային զիջելով մի շարք հայկական տարածքներ, ռուսական պատվիրակությունը դրանով իսկ ոտնահարել է Ոսրհրդային Հայաստանի ճանաչված իրավունքները և ծանր հարված է հասցրել նշված երկրի աշխատավոր զանգվածների կենդանի մարմինն»² (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.)։

Թվում է, թե այս վճռական բողոքին պետք է հետևեր հայտարարություն այն մասին, որ Հայաստանը չի ճանաչի Մոսկվայի պայմանագրով գծված սահմանները։ Բայց դա տեղի չի ունենում, Բեկզադյանը շարունակում է մեղադրել ուսական պատվիրակությանը անսկզբունքայնության և անհետևողականության մեջ, որպես օրինակ վկայակոչում է Նախիջևանի ու Շարուր-Դարալագյազի հարցը, ցույց տալիս, որ ուսական պատվիրակությունը չի ցուցարներել անհրաժեշտ հաստատականություն և թույլ է տվել, որ թուրքերը հանդես գան այդ շրջանի մուսուլմանների հովանավորի դիրքերից և հարցը լուծեն Տոգուտ կրոնակից Ադրբեջանի։ «Հայաստանի Ոսրհրդային Հանրապետության սուվերեն իրավունքների խախտումը չի կարող արդարացվել Արևելքում հեղափոխության գործի շահի մատնանշումով» - հայտարարում է Բեկզադյանը և շարունակում. «Կոնֆերանսի արձանա-

¹ ՀԱԱ, ֆ.114, ց. 1, գ. 85, թ. 3։

² Տե՛ս „Геноцид армян...“, էջ 496։

գրություններից կարելի է բերել մի շարք հղումներ (տև՛ս մարտի 10-ի և 12-ի արձանագրությունները), որոնք անառարկելիորեն ապացուցում են, որ ռուսական պատվիրակությունը ոչ միայն Հաչվի է նստել Վրաստանի սուվերեն իրավունքների և Ազրբեջանի սուվերեն իրավունքների հետ այս կամ այն տարածքի նկատմամբ, այլև նրանց վերցրել է իր հովանավորության տակ և չափավորել է քննադատականների չափից ավելի գրգռված ախորժակը: **Ինչո՞ւ մենք դա չտեսանք անմիջականորեն Հայաստանին վերաբերող Հարցերի քննարկման ժամանակ: Կարսի Հարցը կոնֆերանսում ընդհանրապես չի դրվել»**¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ձ.):

Մրանք այն ամենը չեն, ինչ բովանդակված է Բեկզադյանի բողոք-նամակում: Նրանում խոսվում է նաև ռուսական պատվիրակության մի շարք այլ սխալների ու թերությունների մասին: Բայց մենք դրանց վրա կանգ չենք առնի, նախ թեմայից շատ չչեղվելու և հետո համոզված ենք, որ վերը նշվածներն էլ բավական են այդ փաստաթղթի մասին լիարժեք պատկերացում կազմելու համար: Միաժամանակ ավելորդ չենք համարում նշելու, որ Բեկզադյանի բողոքի բովանդակությունից դժվար չէ կոահել, որ նա ստացել էր կոնֆերանսի ոչ բոլոր նյութերը (օր. տարածքային սահմանազատման վերաբերյալ Ստալինի՝ Չիչերինին ուղարկած մարտի 6-ի նամակը, Ծահթախթինսկու և Չիչերինի միջև փոխանակված մարտի 6-ի և 7-ի գրությունները և այլն): Այդպես մտածելու հիմք է տալիս ու այն, որ Բեկզադյանն իր քննադատությունն ամբողջովին ուղղում է Չիչերինի դեմ ու ոչինչ չի ասում հիմնական դերակատարների մասին, և՛ նաև այն, որ Հայաստանի ազգային արևիվում Մոսկվայի կոնֆերանսի նյութերից առկա են միայն քաղաքական հանձնաժողովի արձանագրությունները:

Չիչերինը չէր կարող լուրջամբ անցնել ներկայացված մեղադրանքների կողքով, նա պետք է հերքեր Բեկզադյանին, փորձեր ստեղծել տպավորություն, թե դիվանագիտական ծանր ու երկարատև պայքարի արդյունքում են կատարվել տարածքային զիջումները: Նա պարտավոր էր դա անել ոչ միայն թե՛ իրեն և թե՛ իր կառավարությանը պատմության առաջ արդարացնելու, այլև Հայաստանում կրքերի հնարավոր բորբոքումը կանխելու համար: Չէ՞ որ չէր բացառվում, որ Հայաստանի խորհրդային ղեկավարությունը, չնայած հանրապետության քաղաքական ու տնտեսական ծայրահեղ ծանր վիճակին, կարող

¹ Նույն տեղում, էջ 497:

էր հրաժարվել մոսկովյան պայմանագրով գծված սահմանները ճանաչելուց: Մինչդեռ ապրիլյան այդ նույն օրերին Չիչերինը արդեն եռանդուն աշխատանք էր ծավալել պայմանագրի 15-րդ հոդվածով ստանձնած պարտավորությունների կատարման ուղղությամբ, այն է՝ ապահովել կովկասյան հանրապետությունների կողմից իրենց վերաբերող պայմանների ընդունումը: Դա առավելապես հենց Հայաստանին էր վերաբերում:

Բեկզադյանի հետ անձամբ բացատրվելու հնարավորություն չունենալով (նա արդեն մեկնել էր Մոսկվայից), Չիչերինը որոշում է գործել դիվանագիտական խողովակներով: Ապրիլի 21-ին նա մի նամակ է ուղարկում Մոսկվայում Հայաստանի ներկայացուցիչ Ս. Տեր-Պարրիկյանին, իսկ հաջորդ օրը՝ 22-ին ընդարձակ հեռագիր Հայաստանում Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լեզրանին: Երկուսն էլ նվիրված են Բեկզադյանի ներկայացրած բողոքին և բովանդակության առումով իրարից բոլորովին չեն տարբերվում: Չիչերինը ոչ միայն վճռականորեն մերժում է իրեն հասցեագրած մեղադրանքը, այլև իր հերթին մեղադրանքներ է ներկայացնում Բեկզադյանին: Ոստիկան այն մասին, որ տարածքային զիջումները բոլորովին էլ ոչնչով չարդարացված նվեր չեն թուրքիային, այլ ամենադաժան և երկար պայքարի արդյունք, Չիչերինը շարունակում է. «Դա չէր կարող անհայտ լինել Հայկական պատվիրակությանը, քանի որ նրան հայտնվել է այդ պայքարի ելևէջների մասին: Նրան ավելին կհայտնվեր, եթե նա այն ժամանակ չլուստափեր ինձ հետ կապերից: Չնայած ինձ մոտ գալու և ինձ հետ կոնտակտի մեջ լինելու իմ պարզորոշ առաջարկին, Հայկական պատվիրակությունը չգիտես ինչու դա չարեց և հարաբերությունն ինձ հետ վերսկսեց բավականին ուշ միայն, երբ գլխավոր հարցերն արդեն լուծված էին...»¹:

Սա լուրջ մեղադրանք է, մանավանդ, եթե նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ Չիչերինը դրանով իսկ կատարվածի համար պատասխանատու է դարձնում նաև Հայկական պատվիրակությանը: Բայց արդյո՞ք արդարացի էր Չիչերինը այդ մեղադրանքների հարցում: Դժբախտաբար նա չի ասում, թե ինչպե՞ս կամ ո՞ւմ միջոցով են Հայ պատվիրակներին տեղեկություններ հաղորդել բանակցությունների ընթացքի մասին: Մնում է այդ բացը լրացնելու համար դիմել Բաքվում Ո՞ր հրդային Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Աթաբեկովին

¹ Նույն տեղում, էջ 499: Տև՛ս նաև Գ. Գալոյան, նշվ. աշխ., էջ 457:

ուղարկած Բեկզաղյանի մարտի 18-ի հայտնի նամակին: «Այդ կոնֆերանսի ընթացքի մասին, որը մինչև այժմ ունեցել է 3 նիստ (ըստ որում՝ վերջինը պետք է լիներ երեկ), մենք մասնավոր կերպով տեղեկացել ենք Արտգործոցնախարարի միջոցով ՌՆՖՍՀ ռազմական փորձագետ ընկ. Բորրիչևի միջոցով, որին մենք սիստեմատիկ կերպով նյութեր ենք մատակարարել սահմանների և Հայաստանի ու Թուրքիայի միջև այդ սահմանների անցկացման ամենահնարավոր տարբերակների մասին, - գրում է Բեկզաղյանը: - Առայժմ մեզ հայտնի է, որ Թուրքերը գնահատելով իրենց օգտավետ դրույթունը (ներք պահանջել են նույնիսկ Բաթումը), մաքսիմալ պահանջներ են դնում, այդ թվում՝ Կարսը մարզի հետ, Բաթումի մարզը Ախալցխայի և Ախալքալաքի շրջաններով ու Սուրմալուի գավառը, բացի դրանից հսկայական քանակությամբ ոսկի...»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Բեկզաղյանը շատ բան չգիտեր և չէր էլ կարող իմանալ, քանի որ Բորրիչևը ընդամենը փորձագետ էր և չէր կարող տեղեկություններ ունենալ ինչպես անդրկուլիսյան բանակցությունների, այնպես էլ այն նիստերի մասին, որոնց չէին հրավիրում մասնակցել: Այդ ամենի, ինչպես նաև անդրկուլիսյան բանակցություններին «ազդեցիկ ընկերների» մասնակցության մասին հայ պատվիրակները իմացան միայն Ս. Տեր-Գարրիկյանին Ձիչերինի ուղարկած նամակից: Այնպես, որ Ձիչերինը մեղանշում է իրականության դեմ՝ գրելով, թե Բեկզաղյանն այդ ամենին տեղյակ էր: Բայց մի հարցում Ձիչերինն, այնուամենայնիվ, արդարացի էր: Խոսքը հայ պատվիրակների պասսիվության մասին է: Ինչ խոսք, որ նրանք չպետք է նստեին ու սպասեին հրավերի, այլ պետք է օգտագործեին բոլոր հնարավորությունները (լեզու, անլեզու) քննարկվող հարցերի մասին տեղեկություններ հավաքելու և կապերի մեջ մտնելու ոչ միայն ռուսական պատվիրակության, այլև բոլոր այն գործիչների հետ, ովքեր այս կամ այն կերպ առնչվում էին բանակցություններին: Օրինակ, Բեկզաղյանը քաջատեղյակ էր, որ Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Շահթախթինսկին ոչ միայն ծանոթ է Թուրք պատվիրակներին, այլև Մոսկվայում նրանց հետ գաղտնի բանակցություններ է վարում: Բայց փորձել է գոնև մի անգամ հանդիպել նրան ու ինչ-որ գաղտնիքներ կորզել: Կամ փորձել է հանդիպել Թուրք պատվիրակներին՝ թեկուզ Ձիչերինի կամ Կարախանի օգնությամբ, Թուրք-հայկական անթիվ կնճուղ հարցերի գոնև

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 68, թ. 26:

մի մասի հարցում նրանց տրամադրությունը պարզելու նպատակով: Թե՞ հետևելով Լևոն Շանթին, չի ցանկացել մեր ժողովրդի թշնամիների հետ նույն սեղանի շուրջը նստել, ինչը, անշուշտ, դիվանագետին վայել վարքագիծ չէր լինի:

Մենք համոզված ենք, որ Բեկզաղյանն այդ ուղղությամբ քայլեր չի ձևոնարկել, այլապես նրա նամակներում գոնև մի ակնարկ կլիներ: Նա նաև չի պատասխանել Ձիչերինի մեղադրանքներին: Ճիշտ է, 1921թ. մայիսի 19-ին ՀԿԿ Կենտկոմի պլենումում, որին մասնակցում էին Մյասնիկյանը, Լուկաչինը, Մոսկվայանը, Երզնկյանը և ուրիշներ, Բեկզաղյանը զեկուցել է Մոսկվայում իր զլխավորած պատվիրակության գործունեության մասին, բայց կաղմված արձանագրությունն այնքան հակիրճ է, որ մեզ հետաքրքրող հարցում պարզություն չի մտցնում: Ուշագրավ է, որ թեև պլենումը հավանություն է տվել պատվիրակության գործունեությանը, բայց նաև այդ նույն նիստում որոշել է Բեկզաղյանի փոխարեն Արտգործոցնախարարի պաշտոնում նշանակել Ասրանաղ Մոսկվանին¹ (Բեկզաղյանը մնում էր որպես պարենավորման և արտաքին առևտրի ժողկոմ):

Անցնելով ՌՆՖՍՀ արտգործոցնախարարի առաջ ծառայած երկրորդ խնդրին, ավելորդ չենք համարում սկզբից ևեթ շեշտելու, որ նրա իրագործման հարցում Ձիչերինը ցուցաբերեց առավելագույն եռանդ ու հետևողականություն: Եվ դա հասկանալի է. Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածը Ռուսաստանի կառավարության վրա ծանր պարտավորություն էր դրել՝ ձևոնարկելու անհրաժեշտ քայլեր Կովկասյան հանրապետությունների կողմից իրենց վերաբերող կետերի անվերապահ ընդունումն ապահովելու համար: Ահա ինչու չուտով Կովկասը ողողվեց չիչերինյան հեռագրերով ու նամակներով: Նա չվարանեց նաև Անդրկովկասյան հանրապետությունների մոսկովյան ներկայացուցիչների մասնակցությամբ պայմանագրերի նախագծեր մշակել և բացատրական գրությունների ու Մոսկվայի կոնֆերանսի արձանագրությունների հետ մեկտեղ ուղարկել Թիֆլիս՝ հուսալով, որ տունդարձի ճանապարհին Թուրքական պատվիրակությունը հենց այդտեղ էլ համապատասխան պայմանագրեր կկնքի բոլոր երեք հանրապետությունների հետ:

Ձիչերինը նախապես հոգ էր տարել, որ Կովկասի լեռհարային հանրապետություններն ինքնագործունեությամբ չզրադվեն և կնքվեն

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 13, փ. 2, թ. 2:

լիք պայմանագրերում այնպիսի դրույթներ չամրագրեն, որոնք Ռուսաստանի Համար անցանկալի կլինեն: Իսկ դրան կարելի էր հասնել կուսակցական կարգապահության պարտադրանքով: Ապրիլի 1-ին Ջիչերինը նամակով դիմում է Լենինին, Հայտնում, որ թուրքերը կփորձեն կովկասյան Հանրապետություններին սեպարատ պայմանագրեր պարտադրելու միջոցով նրանցից կորզել այնպիսի զիջումներ, որ չեն ստացել ռուսներից և ավելացնում, թե որպեսզի դա կանխվի «անհրաժեշտ է, որ թուրքերի հետ առաջիկա բանակցությունների ժամանակ կովկասյան խորհրդային Հանրապետությունները գործեն իրար հետ չափազանց համախմբված և մեզ հետ լիակատար կոնտակտի մեջ: Մինչդեռ երկուդ կարելի է, որ այդ առումով ամեն ինչ չէ, որ բարեհաջող կարող է լինել՝ մասնավորապես Ադրբեջանի կողմից»¹: Ելնելով դրանից, Ջիչերինն անհրաժեշտ է համարում, որ Ռ-Կ(Բ)Կ Կենտկոմը վճռական որոշում ընդունի, որով կովկասյան Հանրապետություններին կպարտավորեցնի թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրերի նախագծերը նախապես ներկայացնել Սորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը և ստանալ նրա հավանությունը:

Լենինը Ջիչերինի այս առաջարկությունը համարում է «անվիճելի» և հանձնարարում Մոլոտովին (Կենտկոմի քարտուղար) անմիջապես կապվել Քաղբյուրոյի անդամների հետ, ստանալ նրանց կարծիքը և դրական արդյունքի դեպքում անհապաղ ծածկագրով հաղորդել բոլոր երեք Հանրապետություններին: Ապրիլի 3-ին Լենինի հանձնարարությունն արդեն կատարված էր²:

Ջիչերինը շտապում էր, և պատճառը հասկանալի է. Յուսուֆ Քեմալի պատվիրակությունն իր առաքելությունը ավարտված համարելով՝ պատրաստվում էր մեկնել Մոսկվայից: Տունդարձի ճանապարհն անցնում էր Անդրկովկասով, և Ջիչերինն ուզում էր, որ Թիֆլիսում գումարվի թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանս, Մոսկվայի պայմանագրի հիմքի վրա կնքվեն համապատասխան պայմանագրեր բոլոր երեք Հանրապետությունների հետ, որով և թուրք-խորհրդային հարաբերությունները կամրոջանան: Դրա համար էլ չսպասելով իր առաջարկության վերաբերյալ Լենինի պատասխանին՝ իսկույն Մոսկվայում գտնվող վրաց գործիչների մասնակցությամբ թուրք-վրացական պայմանագրի նախագիծ է մշակում, բացատրական գրություններ կազմում

բոլոր այն խնդիրների վերաբերյալ, որոնք՝ ի տարբերություն թուրք-վրացական պայմանագրի, տեղ պետք է գտնեն թուրք-հայկական և թուրք-ադրբեջանական պայմանագրերում:

Ապրիլի 4-ին Օրախելաչվիլին Մոսկվայից ուղիորդվելու էր Ռուսաստանի խազոր ներկայացուցիչ Շավերդովին և տեղեկացնում. «...ուղարկում եմ. 1. Քաղվածքներ Մոսկվայի ռուս-թուրքական կոնֆերանսի արձանագրություններից՝ Անդրկովկասի խորհրդային Հանրապետությունների ինքնիշխանության մասին: 2. Թուրքիայի հետ պայմանագրի նախագիծը Ջիչերինի բացատրական գրության հետ մեկտեղ»¹: Օրախելաչվիլին նաև Հայտնում է, որ Ջիչերինի հետ զրույցի ընթացքում բավականին շատ է խոսվել Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի մասին, որ Ջիչերինը մի քանի անգամ ընդգծել է, որ թուրքերի հետ բանակցություններում պետք է «աներևր պահանջներ» լինել Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի վերացման հարցում և որ Ռուսաստանը ոչինչի առաջ կանգ չի առնի, որպեսզի թուրքերին հարկադրի հրաժարվելու այդ պայմանագրից:

Բացատրական գրությունները առավել հանգամանալից ներկայացված են Օրջոնիկիձեին՝ Օրախելաչվիլու Հասցեագրած ուղիորդում: Նրանում տեղ են գտել թե՛ Հայ-թուրքական և թե՛ թուրք-ադրբեջանական պայմանագրերի հարցում չիչերինյան մոտեցումներն ու առաջարկությունները²: Մենք դրանց վրա չենք ծանրանա, թեմայից շատ չչեղվելու համար, այլ կանդորդառնանք միայն այն գրություններին, որոնցում շոշափվում է Նախիջևանի հարցը: Բայց նախ ասենք, որ Հայ-թուրքական պայմանագրի հարցում Ջիչերինն առանձնապես կարևոր էր համարում այնպիսի կետերի առկայությունը, ինչպիսիք են նախկինում կողմերի միջև կնքված պայմանագրերի չեղյալ Հայտարարման, սուվերենությունների փոխադարձ հարգման, ներման, գերիների վերադարձման մասին և այլն: Ջիչերինը հատկապես երկար է կանգ առնում Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի հարցի վրա, ըստ որում՝ համարյա բոլոր գրություններում: Մեջբերենք մի հատված Օրախելաչվիլու միջոցով Օրջոնիկիձեին ուղարկած ուղիորդից. «Հայաստանի համար առանձին նշանակություն է ստանում նախկին բոլոր պայմանագրերի վերացման մասին հոգվածը, որով վերանում է նաև մինչև այժմ թուրքիայի կողմից ճանաչվող Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Ռուս-

¹ „Геноцид армян...“, стр. 478.

² Ուշագրավ է, որ Քաղբյուրոյի անդամներից միայն Տրոցկին էր ձեռնպահ մնացել:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 63, թ. 47:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 47-50:

Թուրքական կոնֆերանսի ժամանակ մենք միլիոն անգամ հայտարարել ենք, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը չենք ճանաչում, և եթե Թուրքերը առաջ քաշեն այն, պետք է ամենավճռական կերպով հայտարարել, որ նա ուժի մեջ է: ...Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը այնքան հրեշավոր է, որ նրա ամեն մի մատնանշում պետք է ամենակտրուկ հակահարված ստանա, կարելի է հայտարարել, որ Ռուսաստանյան հանրապետությունը ոչ մի բանի առաջ կանգ չի առնի, եթե Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ճանաչելու համար Հայաստանին ստիպելու փորձը կրկնվի...»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Մենք չիչերինյան տողերն ընդգծեցինք, որպեսզի ընթերցողն էլ տեսնի ու համոզվի, որ ինչպես կոնֆերանսում Հայաստանին առնչվող մի շարք հարցերի կապակցությամբ Բեկզադյանի բողոքի դեմ գրություններում, այստեղ ևս Չիչերինը մեղանշում է իրականության դեմ՝ գրելով, թե «ոռու-Թուրքական կոնֆերանսի ժամանակ մենք միլիոն անգամ հայտարարել ենք, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը չենք ճանաչում»: Նախորդ գլխում արդեն տեսանք, որ այդ մասին խոսք եղել էր միայն նախակոնֆերանսյան հանդիպման և կոնֆերանսի առաջին նիստի ժամանակ, բայց Թուրքերի վճռական բողոքից հետո հետագայում այդ հարցին այլևս չեն անդրադարձել: Վերջապես, ի՞նչ է նշանակում «չենք ճանաչում», եթե Հայաստանի սահմանները որոշելիս հիմք են ընդունվում Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով գծված սահմանները: Չէ՞ որ եթե այդ պայմանագիրը «հրեշավոր» էր, իսկ դա իսկապես այդպես էր, ապա դա նախ և առաջ վերարևում էր հաստատված սահմաններին, որոնցով երկիրը ծվեն-ծվեն էր արվել, նրա տարածքները խլվել էին, ռազմական տեսակետից դարձել անպաշտպան, իսկ տնտեսական տեսակետից անկենսունակ: Բայց ինչպես երևում է, Չիչերինը «հրեշավոր» ասելով նկատի ունենալով միմիայն սուվերենության այն սահմանափակումները, որոնք տեղ էին գտել Ալեքսանդրապոլի պայմանագրում: Մինչդեռ ազգի կենսունակության հիմքը տարածքն է և ոչ թե սուվերեն իրավունքների այս կամ այն սահմանափակումները, որոնք, որպես կանոն, անցողիկ ու ժամանակավոր են լինում:

Անցնելով ապրիլյան այդ օրերին Նախիջևանի հարցի արծածունենրին, նախ արձանագրենք, որ Չիչերինն այդ խնդրին անդրադարձել է ոչ միայն հայ-թուրքական պայմանագրի նախագծի կապակցությամբ

գրված բացատրական գրությունում, այլև Ազրբեջանի արտգործող-կոմ Հուսեյնովին ուղարկած հրահանգներում: «Երբ վճռվեց, որ Նախիջևանը անցնում է Ազրբեջանի հովանավորության տակ, - գրում է Չիչերինը Հուսեյնովին, - Թուրքերը Նախիջևանի մարզի սահմանը որոշեցին ըստ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի, այսինքն՝ Նախիջևանի օգտին ընդգրկեցին Երևանի մարզի հարավային եռանկյունի գոտին: Ռազմական փորձագետների սխալմունքի պատճառով, առանց մեր գիտություն, դա ընդունվել էր սահմանի մասին ռազմական փորձագետության, դա ընդունվել էր սահմանի մասին ռազմական փորձագետների հատուկ հանձնաժողովում: Դրա համար էլ, երբ հարցը նորից անցավ կոնֆերանս, միակ բանը, որ մենք կարող էինք անել, դա հարավային եռանկյունի հատվածում սահմանի ուղղության բողոքարկելն էր: Երկար պայքարից հետո որոշվեց, որ Հայաստանի, Ազրբեջանի և Թուրքիայի (ներկայացուցիչների - է. Զ.) հանձնաժողովը վերջնականապես կճշտի սահմանն այդ վայրում...»¹:

Նախորդ գլխում՝ Մոսկվայի կոնֆերանսի աշխատանքները վերլուծելիս, մենք արդեն տեսանք, թե ինչպես ծագեց և ինչ ընթացք ստացավ այդ «եռանկյունի գոտի» կոչված տարածքի խնդիրը և կարող ենք հավաստել, որ Չիչերինն իսկապես անթերի է ներկայացնում խնդրի ծագումը: Դա իրոք այդպես է. Բաղաբական հանձնաժողովի մարտի 10-ի և 12-ի նիստերում նա իսկապես եռանդուն կերպով բողոքեց այդ տարածքը Նախիջևանի սահմանների մեջ մտցնելու դեմ և հասավ նրան, որ հարցի վերջնական լուծումը թողնվեց խոսք հանձնաժողովի վերջնական որոշմանը: Բայց դրա հետ մեկտեղ Չիչերինը ոչինչ չի բացատրում և զրանով իսկ չի փարատում ընթերցողի տարակուսանքը, թե ինչու՞ բացառապես Հայաստանի հաշվին Թուրքերին կատարած մեծամեծ զիջումներում (Կարս, Արդահան, Մուրմալու և այլն), որոնք, ի դեպ, դարձյալ ըստ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի են կատարվել, ոռուսական պատվիրակությունը, փաստորեն, ծպտուն չհանեց, չբողոքեց ու սահմանագծի ամենաչնչին ուղղում չպահանջեց Հայաստանի համար խիստ կարևորություն ներկայացնող մի որևէ հատվածում (օր. Անիի ավերակների, Կողբի աղահանքերի և այլն), իսկ այստեղ՝ Հայաստանի և Նախիջևանի սահմանագլխին ընկած այդ մի փոքր տարածքի պատկանելիության հարցում նման ակտիվություն ցուցարերեց: Ինչ խոսք, որ բոլոր կողմերից խուզված և նվազագույնի հասցված սահմաններում կծկված Նորհրդային Հայաստանի համար ամեն մի թիզ

¹ Նույն տեղում, Թ. 47 չրջերես:

¹ „Геноцид армян...“, стр. 492.

Հողատարածքն էլ Լական նշանակություն էր ստանում և մենք պարտավոր ենք երախտիքի խոսք ուղղել Ձիչերինին՝ Թուրքերի կողմից որոշակի նկատառումով Նախիջևանին միացրած Երևանի գավառի Հարավ-արևելյան «Եռանկյունի գոտին» Հայաստանին վերադարձնելու հարցում ցուցաբերած Հետևողականության համար:

Բայց արդյո՞ք Ձիչերինին հենց Հայաստանի շահն էր հետաքրքրում, արդյո՞ք նա չէր կեղծում՝ Նախիջևանի արևմտյան սահմանի փոփոխման իր պահանջի հիմքում զնելով «Եռանկյունի գոտին» Երևանի գավառի մաս լինելու, կամ էլ Ադրբեջանի նախկին կառավարության կողմից այդ տարածքի վրա չհավանելու փաստը: Անշուշտ, կեղծում էր ճիշտ այնպես, ինչպես կեղծում էր Յուսուֆ Քեմալը կոնֆերանսի Քաղաքական հանձնաժողովի մարտի 12-ի նիստում՝ Հայտարարելով, թե այդ հարցը խիստ կարևոր է Թուրքիայի արևելյան սահմանների պաշտպանության տեսակետից, թե ինքը վստահ է, որ Ադրբեջանը ստանձնելով այդ տարածքի հովանավորությունը ևս, ամեն ինչ կանի, որպեսզի կատարի իր պարտքը Թուրքիայի, Ռուսաստանի և ողջ մարդկության առաջ: Մինչդեռ այդ վերամբարձ ոճի տակ թաքնված էր շատ հեռահար նպատակներ հետապնդող գաղափարախոսություն՝ պանթուրքիզմը, որն անհրաժեշտաբար պահանջում էր ապահովել ընդհանուր սահմանի առկայություն Ադրբեջանի հետ: Իսկ ստեղծված իրադրության պայմաններում դա կարելի էր իրականացնել միմիայն Նախիջևանի միջոցով: Բավական է մի Հայացք նետել քարտեզին, դրանում համոզվելու համար: Ալեքսանդրապոլի և Մոսկվայի պայմանագրերով տեր դառնալով Սուրմալուի գավառին, որի վարչական սահմանը Արաքսի աջ ափով ձգվում էր մինչև պարսկական սահմանը (մինչև Ստորին Կարա-սու գետը), Թուրքիան դրանով իսկ Նախիջևանի երկրամասի հետ ընդհանուր սահման ունենալու հնարավորություն էր ստացել: Բայց դա կարող էր իրականանալ միայն այն դեպքում, եթե Նախիջևանի երկրամասի կազմում ընդգրկվեր ոչ միայն Շարուրի գավառակը, այլև Արաքսի ձախ ափով Գայլի Դրունքից դեպի արևմուտք տարածվող (մինչև Արարատ կայարան) Երևանի գավառի հարավային այն հատվածը, որը խորհրդա-թուրքական դիվանագիտական շրջանակներում սկսել էին անվանել «Եռանկյունի գոտի»:

Կոահն¹ էր Ձիչերինն այդ գոտու պատկանելիության հարցում թուրքական դիվանագիտության հետին ծայքերում թաքնված իրական նպատակը: Անշուշտ, կոահն էր, այլապես այդպիսի համառություն չէր ցուցաբերի: Ասենք, Կովկասում գործող բոլչևիկյան ղեկավար գործիչների համար Ադրբեջանի հետ ընդհանուր սահման ունենալու

թուրքերի մտադրությունը բոլորովին էլ գաղտնիք չէր: Թուրք-Հայկական պատերազմի վերջին շրջանում թե՛ Ստալինը, թե՛ Օրջոնիկիձեն իրենց գրություններում շոշափել էին այդ խնդիրը և միանշանակ չեղտել, որ չի կարելի թույլ տալ, որ Թուրքիան Ադրբեջանի հետ ընդհանուր սահման ունենա: Ձիչերինի նման թրծված դիվանագետը չէր կարող այդ մասին պարզորոշ արտահայտվել ո՛չ կովկասյան իր կոնգրեսների (Հատկապես ադրբեջանցի) և ո՛չ առավել ևս՝ Թուրքերի հետ: Նա պետք է խնդրի լուծման այլ միջոց գտներ: Ահա, օրինակ, ինչ է գրում Ձիչերինը այդ կապակցությամբ Հուսեյնովին ուղարկած հրահանգում. «Նախկինում, երբ Շահթախթինսկին մեզ հետ խոսում էր Նախիջևանի մասին, նա Նախիջևանի մարզի ծայրագույն սահմանը համարում էր Գայլի Դրունքը: Մինչդեռ Եռանկյունի գոտին՝ այսինքն Երևանի մարզի հարավային եռանկյունի մասը, ընկած է Գայլի Դրունքից դուրս, այսինքն՝ հեռու նրանից, ինչին հավանում էր Շահթախթինսկին»¹:

Եթե Ձիչերինի այս հրահանգը չլիներ, ապա այդպես էլ չէինք իմանա, որ ինչ-որ մի ժամանակ Հայաստանի թիկունքում, Շահթախթինսկին և Ձիչերինը բանակցություններ են վարել, ինչի մասին ոչ մի հիշատակություն չի պահպանվել: Ափսոս միայն, որ Ձիչերինը չի կոնկրետացնում, թե երբ էր դա տեղի ունեցել, կոնֆերանսի նախօրեի², թե՞ ափսոս վաղ, չի ասում նաև, թե ինչով են դրանք ավարտվել: Դրա փոխարեն Հուսեյնովին հանձնարարում է անմիջապես նախնական քննարկում կազմակերպել, պարզել Ադրբեջանի կարծիքը և Հայտնել իրեն: Նա գտնում է, որ պետք է Հայաստանի և Նախիջևանի միջև անցկացվելիք սահմանը նախապես որոշել, որպեսզի իրենք իմանան, թե ինչ առաջարկությամբ են Հայաստանի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչները ներկայանալու Թուրքիայի մասնակցությամբ եռյակ հանձնաժողովին: Ձիչերինը Հուսեյնովից պահանջում է այդ հարցը քննարկել նաև Հայաստանի ու Վրաստանի իր կոնգրեսների հետ և ապահովել այդ սահմանի մասին ընդհանուր համաձայնություն, որպեսզի հնարավոր լինի եռյակ հանձնաժողովում այն պաշտպանել:

Ինչպես տեսնում ենք, Ձիչերինը լրջորեն մտահոգված էր «Եռանկյունի գոտին» Հայաստանին վերադարձնելու հարցով, թեև Հայ-թուրքական պայմանագրի վերաբերյալ բացատրական գրությունում այդ մասին պարզորոշ չի արտահայտվում, այլ բավարարվում է նրանով, որ հատուկ ընդգծում է, թե Թուրք-Հայկական պայմանագրում պետք

¹ Նույն տեղում, էջ 492-493:

Լ առանձին հողված լինի, որ «երկու պայմանավորվող կողմերը համաձայն են, որ Եռանկյունի գոտու տարածքի, որն ընկած է հնահունի (Արաքսի - է. Ձ.)... և այն, պատկանելիության հարցը պետք է լուծվի Մոսկվայի ուս-թուրքական պայմանագրի երրորդ հոդվածի որոշման համաձայն»¹:

Եթե հիշենք, որ բացատրական գրությունները կազմելիս Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև եռանկյունու վերաբերյալ որևէ համաձայնության մասին խոսք լինել չէր կարող, ապա հեշտ կլինի հասկանալ նման հոդվածի մասին Չիչերինի առաջարկությունը: Բայց դատելով Բեկզադյանի ստացած որոշ հաղորդումներից (Հայհեղկոմի համար նախատեսված ռազմագիրը Բաբու՝ Աթարեկովին և Թիֆլիս Ծավերդովին, Բեկզադյանի հետ Աթարեկովի հեռախոսազրույցը), այդ հարցը չոչափվել է Չիչերինի հետ Բեկզադյանի հետևողական հանդիպման (օրն անհայտ է) ժամանակ: Հայաստանի ազգային արևելյան պահվող այդ փաստաթղթերից պարզորոշ երևում է, որ թե՛ Չիչերինին և թե՛ Բեկզադյանին առավելապես անհանգստացնում էր Ծախթախթինսկու գործոնը, մարդ, որը կարող էր խառնել խաղաքարտերը և խախտել նախնական պայմանավորվածությունը: Ռազմագրում ուղղակի ասված է. «Չիչերինի հետ մեկտեղ անհրաժեշտ եմ համարում, որ Ադրբեջանի ներկայացուցիչը, որը ոչ մի դեպքում Ծախթախթինսկին չպետք է լինի, Ծարուր-Դարալագյաղի հարցում քվեարկի մեր պատվիրակի հետ միասին»² (ընդգծումը մերն է - է. Ձ.): Իսկ Բաբույում Հայաստանի ներկայացուցիչ Աթարեկովը Բեկզադյանի հետ հեռախոսազրույցից հետո Մոսկվային ուղարկած գրությունում ավելի լայն մեկնաբանություն է տալիս՝ գրելով. «Բեկզադյանը և Չիչերինը անհրաժեշտ են համարում, որ Ծարուր-Դարալագյաղի շրջանի հարցերում Հայաստանը և Ադրբեջանը հանդես գան միասնաբար, ըստ որում Ծախթախթինսկու թեկնածությունը՝ եթե Ադրբեջանի կողմից այն առաջադրվի, պետք է վճռական կերպով մերժվի»³ (ընդգծումը մերն է - է. Ձ.):

Չի կարող տարօրինակ չթվալ, որ Չիչերինը՝ ղեմ լինելով Ծախթախթինսկու թեկնածությանը, այդ մասին բացահայտ չի արտահայտվում, Ադրբեջանի ղեկավարության առաջ նման պահանջ չի դնում, այլ փորձում է նախիջևանին առնչվող հարցերում նրա հետա-

գա մասնակցությունը կասեցնել Հայաստանի ղեկավարության միջոցով: Սա մի կողմից վկայում է բուլղարիկյան ղեկավարության հերարար-խիայում Չիչերինի դիրքերի թուլություն¹, մյուս կողմից՝ նախիջևանի հարցում Ծախթախթինսկու գործունեությունից նրա դժգոհ լինելու մասին: Բայց կարո՞ղ էր Հայհեղկոմը Ադրբեջանի առաջ նման պահանջ դնել, և ի՞նչ պատճառաբանությամբ պիտի առարկեր Ծախթախթինսկու թեկնածության դեմ: Բեկզադյանն այդ կապակցությամբ որևէ կոնկրետ բան չի առաջարկում Հայհեղկոմին, այլ ռազմագրի վերջում միայն ավելացնում է. «Ծախթախթինսկուն մերժելու որպես առիթ տես Չիչերինի գրությունը և իմ ծածկագրերի հաղորդումները»²:

Դժբախտաբար, մեզ մատչելի արխիվներում Բեկզադյանի մատնանշած փաստաթղթերից և ոչ մեկը Հայտնաբերել չհաջողվեց: Անհայտ է մնում նաև այն, թե Հայհեղկոմը, այնուամենայնիվ, Ծախթախթինսկու թեկնածության մերժման ուղղությամբ որևէ փորձ կատարե՞լ է, թե՞ ոչ: Կարծում ենք՝ չի կատարել, իսկ եթե կատարել է, ապա անհաջող, քանի որ Ծախթախթինսկին, ինչպես հետագա շարադրանքում կտեսնենք, դարձյալ ակտիվ դեր է խաղացել ինչպես «Եռանկյունի գոտու» խնդրի լուծման գործում, այնպես էլ Կարսի կոնֆերանսում՝ որպես Ադրբեջանի պատվիրակության ղեկավար:

Ապրիլյան այդ առաջին օրերին անկատար մնաց Չիչերինի մի այլ հանձնարարությունը ևս, որի իրականացումը նա դարձյալ Հայհեղկոմի վրա էր դրել: Բանն այն է, որ այդ օրերին (փաստաթուղթը թվագրված չէ, բայց բովանդակությունից երևում է, որ տրվել է ապրիլի առաջին օրերին) Չիչերինը մի հեռագիր էր ուղարկել Մոսկվային, որում բառացիորեն ասված էր հետևյալը. «Յուսուֆ Քեմալը այսօր-վաղը կարող է գալ Թիֆլիս: Անհրաժեշտ է անհապաղ Թիֆլիսում կազմակերպել երեք հանրապետությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն, համախմբված հանդես գալու համար: Ես Թիֆլիս եմ ուղարկել պայմանագրի նախագիծ՝ երեք հանրապետությունների համար տարբերակներով, և մոսկովյան արձանագրություններն ու քարտեզները: Թուրքերը ձգտելու են կազմակերպել առանձին բանակցություններ Թիֆլիսում, Երևանում և Բաբույում: Հարկավոր է խափանել այդ պլանը և ամեն ինչ կազմակերպել Թիֆլիսում»³:

Մոսկվայան իսկույն կատարում է Չիչերինի հանձնարարությունը,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 63, թ. 31:

² Նույն տեղում, ց. 1, գ. 85, թ. 3:

³ Նույն տեղում, գ. 105, թ. 14:

¹ Գ. Չիչերինը բուլղարիկյան կուսակցությանն անդամագրվել էր միայն 1918թ.:

² ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 85, թ. 3:

³ Նույն տեղում, գ. 105, թ. 13:

Համապատասխան Հեռագրեր է ուղարկում Թիֆլիս և Բաքու (Օրա-
խելաչվիուն և Հուսեյնովին), ամբողջությամբ ներկայացնում Չիչերի-
նից ստացած Հեռագրի բովանդակությունը և իր կողմից ավելացնում.
«Առաջարկում եմ Հանրապետությունների խորհրդակցությունը կազ-
մակերպել Հնարավորինս շուտ, դեռ մինչև թուրքերի գալը: Խորհրդակ-
ցություն ժամանակը որոշեք և հաղորդեք: Սպասում եմ շտապ պա-
տասխանի»¹:

Սակայն խորհրդակցություն այդպես էլ չգումարվեց: Ինչն էր
պատճառը. արդյո՞ք այն, որ թուրքերը սպասածից ավելի շուտ ժամա-
նեցին Կովկաս, թե՞ մեկ այլ բան, դժվար է ասել: Հուսեյնովից ընդհան-
րապես լուր չստացվեց: Իսկ Օրախելաչվիուն Շահվերդյանին հայտնել
էր, թե «Թուրքերի Հետ կոնֆերանսից առաջ Աղբրեջանի, Հայաստանի
և Վրաստանի ներկայացուցիչների խորհրդակցություն վերաբերյալ ես
հեռագրալարով խոսել եմ Հուսեյնովի հետ: Այդտեղ, իհարկե, դա հա-
մարում են ինքնստիսթյան հասկանալի, բայց որոշ նկատառումներով
(Բաքուն համարվում է Արևելքի հեղափոխական կենտրոնը) գտնում
են, որ խորհրդակցությունը և ընդհանրապես թուրքերի հետ բանակ-
ցությունները ավելի լավ է Բաքվում կազմակերպել...»²:

Ինչպե՞ս տեսնում ենք, ամբիցիաները այն ժամանակ էլ որոշակի
դեր էին խաղում:

* * *

Անդրկովկասյան հանրապետություններին Թուրքիայի հետ կոն-
ֆերանսին նախապատրաստելուն զուգընթաց ապրիլի առաջին օրե-
րին Չիչերինը եռանդուն կերպով ձևոնամուխ եղավ նաև Խորհրդային
Հայաստանի օկուպացված տարածքները թուրքական զորքերից
մաքրելու գործին: Մոսկվայում վերջապես հասկացել էին, որ Հայաս-
տանն իրենց ձեռքում պահելու համար բավական չէ միայն զինա-
գրավում, անհրաժեշտ է բարձրացնել խորհրդային իշխանությունից հե-
ղինակությունը: Իսկ դրա համար պետք է անեին այն, ինչ չէին արել
1920թ. դեկտեմբեր – 1921թ. հունվար ամիսներին՝ բավարարվելով
միայն խորհրդայնացած Հայաստանի նկատմամբ վերաբերմունքը փո-
խելու և իրենց մասնակցությամբ հայ-թուրքական նոր կոնֆերանս
գումարելու պահանջով: Պետք է վճռական պահանջ ներկայացնեին

¹ Նույն տեղում, թ. 24:

² Նույն տեղում, ց. 2, գ. 63, թ. 47:

Թուրքերին՝ մաքրելու Խորհրդային Հայաստանի օկուպացված տա-
րածքները և հետ քաշվելու սահմանից այն կողմ: Այժմ արդեն դրա հա-
մար իրավական հիմք էին տալիս Մոսկվայի պայմանագրով հաստատ-
ված սահմանները, ինչպես նաև այն փաստը, որ ապրիլի 2-ին Կարմիր
բանակի զորամասերը նորից գրավել էին Երևանը: Առանձնապես կա-
րևորվում էր Ալեքսանդրապոլի և նրա շրջակայքի մաքրումը թուրքա-
կան զորքերից այն պարզ պատճառով, որ առանց դրա Երևանի հետ
երկաթուղային կապն ապահովել հնարավոր չէր: Հայաստանը նախկի-
նի պես կտրված կմնար արտաքին աշխարհից և բացի այդ, կխափան-
վեր Երևան մտած Կարմիր բանակի մատակարարումը: Եվ եթե մինչ
այդ՝ փետրվարյան ապստամբությունից շրջանում (1921թ. փետրվարի
18 – ապրիլի 2), ոչ միայն թուրքերից Արփաչայի մյուս ափն անցնելու
պահանջ չէին դնում, այլև անուղղակի կերպով հասկացնում էին, որ
քանի դեռ ապստամբությունը ճնշված չէ, Ալեքսանդրապոլը դատար-
կել պետք չէ, ապա այժմ արդեն դիվանագիտական ուժգին գրոհ
սկսվեց Անկարայի վրա: Բավական է նշել, որ հինգ օրվա ընթացքում
(ապրիլի 4–8-ը), Չիչերինը թուրքական կառավարությանը փոխանցե-
լու համար տարբեր հասցեներով (Բաքու՝ Օրջոնիկիձեին, Անկարա՝
դեսպան Մդիվանուն, Մոսկվա՝ դեսպան Ալի Ֆուադ փաշային) 7 հե-
ռագիր ու նոտա է հղել, որոնց մեջ ոչ միայն թուրքական զորքերը Ար-
փաչայից այն կողմ հետ քաշելու պահանջ կար, այլև սպառնալիք՝
թուրքական զորքերի հետ Կարմիր բանակի զորամասերի ընդհարման
ծանր հետևանքների մասին: Այդպիսի բովանդակություն ունեւ, օրի-
նակ, ապրիլի 8-ին թուրքական կառավարությանը հաղորդելու նպա-
տակով Օրջոնիկիձեի միջոցով Մդիվանուն ուղարկված հեռագիրը և
նույն օրը Ալի Ֆուադ փաշային հասցեագրած նոտան¹:

Ինչ խոսք, որ թուրքերը նախկինի պես փորձում էին ձգձգել Չիչե-
րինի պահանջի կատարումը՝ պատճառաբանելով, թե Ալեքսանդրա-
պոլի պայմանագրի, – որը դեռ ուժի մեջ էին համարում քանի դեռ նոր
պայմանագիր չի կնքվել, – ոչ բոլոր կետերն են կատարվել Հայաստանի
կողմից: Այսպիսի պայմաններում Ռուսական կառավարությունը որո-
շում է օգտագործել նաև Կարմիր բանակի գործոնը: Ապրիլի 13-ին 11-
րդ Կարմիր բանակի հրամանատար Հեկկերը սպառնալից ռադիոգիր է
ուղարկում թուրքական բանակի հրամանատարությանը, որում հայտ-
նում է, որ իր կառավարությունից հրաման է ստացել անհապաղ հսկո-

¹ Տե՛ս «ДВП СССР», т. IV, № 53, 55.

դուժյան տակ առնել Թիֆլիս-Երևան երկաթգծի՝ Թուրքերի կողմից օկուպացված մասը և զգուշացնում, որ եթե մոտ օրերը պատասխան չստանա Մոսկվայի պայմանագրով գծված սահմաններից այն կողմ Թուրքական զորքերի Հետքաշման ժամկետների վերաբերյալ, ապա ստիպված կլինի իր զորքերին հրաման տալ այդ շրջանները գնեքի ուժով գրավելու մասին¹: Այս սպառնալիքը անհետևանք մնալ չէր կարող և ապրիլի 15-ին Անկարայի կառավարությունը Կարաբեքիրին հանձնարարեց մեկ շաբաթվա ընթացքում մաքրել Ալեքսանդրապոլը²: Թե ինչ ազդեցություն էր թողել Հեկկերի ռադիոգիրը Անկարայում, երևում է նրանից, որ Թուրքիայի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Ահմեդ Մուհթարը Չիչերինին, Ստալինին, Օրջոնիկիձևին հասցեագրած ապրիլի 14-ի հեռագրում հիշեցնելով հանդերձ, որ 16-րդ հողվածի համաձայն Մոսկվայի պայմանագիրը ուժի մեջ պետք է մտնի վավերացրած օրինակների փոխանակումից հետո միայն (բացի 13-րդ հողվածից, որը վերաբերում էր Թուրք ռազմագերիների հայրենադարձությունը և ուժի մեջ էր մտնում ստորագրման օրվանից), և որ Հայաստանում ծագած ապստամբության շրջանում ռուսական կառավարությունը չէր ցանկանում օկուպացված շրջանների մաքրումը, ինչն ակնհայտ դարձավ Ալեքսանդրապոլի մաքրման մասին կեղծ լուրերի կապակցությամբ Ալի Ֆուադ փաշային արված հանդիմանությունից, այնուամենայնիվ ավելացնում է, թե մեկ շաբաթվա ընթացքում՝ սկսած ապրիլի 15-ից, Մոսկվայի պայմանագրով որոշված սահմանագծից արևելք ոչ մի Թուրք չի մնա³: Նա նաև անդրադառնում է Հեկկերի սպառնալից տոնի կոպակցությամբ իրենց վիրավորվածության հարցին, խնդրում սանձել նրան, բայց դա՝ ի միջի այլոց⁴:

Մենք հպանցիկ անդրադարձանք բռնագավթված տարածքները ազատագրելու գործում ռուսական կառավարության և հատկապես Չիչերինի ծավալած գործունեությանը՝ նախ, որովհետև մասամբ Հեռու է մեր հետապնդած նպատակներից, և հետո՝ այդ թեման բավականին

¹ Տե՛ս Ե. Սարգսյան, Դավադիր գործարք..., էջ 181:

² Տե՛ս Кемаль Мустафа, Путь новой Турции, т. 3, М. 1934, էջ 423:

³ Ալեքսանդրապոլի էվակուացիան ավարտվել է ապրիլի 22-ին: Այդպես են գրում բոլոր նրանք, ովքեր առնչվել են այդ հարցին, բացառությամբ Գ. Գալոյանի, որը առանց որևէ աղբյուր նշելու գրում է, թե Թուրքական զորքերը Ալեքսանդրապոլից դուրս են բերվել 1921թ. մայիսի կեսերին (տե՛ս Գ. Գալոյան, նշվ. աշխ. էջ 463):

⁴ Տե՛ս „Геноцид армян...“, стр. 493-494:

լուսարանված է մեր պատմագիտության կողմից: Ճիշտ նույն նկատառումով էլ չենք անդրադառնում Ալեքսանդրապոլ քաղաքում և զավառում Թուրք զինվորականության կատարած բարբարոսություններին՝ թալանին, բռնարարություններին, խաղաղ բնակչության դանդաժանի սպանություններին, որոնց զոհերի ընդհանուր թիվը հասնում է չուրջ 60 հազարի¹:

Վերադառնալով Նախիջևանի խնդրին՝ նախ արձանագրենք, որ վերը հիշատակած չիչերինյան և ոչ մի փաստաթղթում Նախիջևանի տարածքից Թուրքական զորամասի դուրսբերման վերաբերյալ որևէ տեղեկություն չենք գտնում: Հարցի ընդհանուր դրվածքի դեպքում (Մոսկվայի պայմանագրով որոշված սահմաններից այն կողմ Թուրքական զորքերի Հետքաշման) զուցեն դրա կարիքը չլիներ էլ: Բայց խնդիրն էլ հենց այն է, որ բոլոր այդ հեռագրերում ու նոտաներում հարցը կոնկրետ էր դրված՝ Թուրքական զորքերի դուրսբերում «հայկական տարածքներից», «Նորհրդային Հայաստանի օկուպացված շրջաններից», և այլն, մինչդեռ Մոսկվայի պայմանագրից հետո Նախիջևանի երկրամասը այլևս Հայաստանի մաս չէր: Անհետաքրքիր չէ նաև իմանալ, որ՝ ինչքանով որ կարելի է դատել աղբյուրներից անհանգստանների աշխատություններից, Թուրքիային նման պահանջ չի ներկայացրել նաև Աղբյուրջանը, թեև նրանք, ինչպես հայտնի է, առանձնահատուկ հարաբերություններ ունեին: Ճիշտ է, աղբյուրջանից որոշ պատմարաններ ուղղակի հայտարարում են, թե Աղբյուրջանը և Նախիջևանը իրր նման պահանջ առաջադրել են, բայց առանց որևէ սկզբնաղբյուր վկայակոչելու: Այդպես է վարվում, օրինակ Գ. Մադաթովը Նախիջևանում խորհրդային իշխանության հաստատմանը նվիրված իր աշխատությունում: Նա գրում է. «Մոսկվայի պայմանագրի համաձայն, Աղբյուրջանի և Նախիջևանի Հեղկոմների վճռական գործողությունների արդյունքում Նախիջևանի տարածքը 1921թ. ապրիլի երկրորդ կեսին մաքրվեց Թուրքական զորամասերից»²: Այդպես էլ անհայտ է մնում, թե և՞որ և ի՞նչ վճռական գործողություններ են ձեռնարկվել: Իսկ որ Շարուրում գտնվող Թուրքական զորամասը ապրիլի երկրորդ կեսին պետք է հեռացած լինի, դա երևում է Ահմեդ Մուհթարի վերը վկայակոչած ապրիլի 14-ի հեռագրից, որում խոսելով Ալեքսանդրապոլի գավառը մաքրելու մասին, միաժամանակ ավելացնում է, թե Կարաբեքիր

¹ Մանրամասն տե՛ս է. Ա. Զոհրաբյան, նշվ. աշխ. էջ 237-246:

² Г. Мадатов, նշվ. աշխ. էջ 109:

փաշային հրահանգ է տրված մեկ շաբաթվա ընթացքում՝ սկսած ապրիլի 15-ից, ամբողջովին կավակուացնել Մոսկվայի պայմանագրով որոշված սահմանից այն կողմ ընկած ողջ տարածքը:

Սահմանից այն կողմ թուրքական զորքերի հեռանալը, կովկասյան հանրապետությունների սուվերենությունը չխախտելու վերաբերյալ Մոսկվայում ձևաբերված համաձայնությունները, ինչպես նաև Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը չճանաչելու մասին Չիչերինի բազմաթիվ հայտարարությունները կոնֆերանսի օրերին և տունդարձի ճանապարհին բոլոր երեք հանրապետությունների հետ պայմանագրեր ստորագրելու վերաբերյալ Չիչերինի և Յուսուֆ Քեմալի միջև կայացած ջննտվենական համաձայնությունը, թվում է, բավարար նախադրյալ էին Թուրքիայի և Սորհրդային Հայաստանի հարաբերությունները Մոսկվայի պայմանագրի հիմքի վրա կարգավորելու համար: Սակայն վերադառնալով Մոսկվայից՝ թուրքական պատվիրակությունը դարձյալ փորձեց Հայաստանի հարցում սողանք թողնել՝ Բաքվում, Հուսեյնովի հետ հանդիպման ժամանակ հայտարարելով, թե պատրաստ են առանձին-առանձին պայմանագրեր ստորագրելու Ադրբեյջանի և Վրաստանի հետ, իսկ Հայաստանի հետ պայմանագիր կնքելու լիազորություն չունեն: Եվ քանի որ վերջիններս՝ կատարելով Չիչերինից ստացած հրահանգը, հրաժարվեցին սեպարատ պայմանագրեր կնքելու առաջարկությունից և պահանջեցին բոլոր երեք հանրապետությունների մասնակցությամբ կոնֆերանսի գումարում, ուստի թուրքական պատվիրակությունն օգտվելով դրանից՝ հեռացավ Թուրքիա՝ կոնֆերանսի գումարման հարցը թողնելով անորոշ և, միաժամանակ, փորձեց պայմանագրերի չկնքման համար մեղքը բարդել կովկասյան հանրապետությունների վրա: Մեկնաբանելով Բաքվում կատարվածը, Հուսեյնովը Չիչերինին (պատճենը՝ Մոսկվային) ուղարկած ապրիլի 16-ի հեռագրում հայտնում է. «Ես նրան պատասխանեցի, որ մենք չենք կարող թույլ տալ, որ Ադրբեյջանի և Թուրքիայի հարաբերությունները մեկ լինեն, իսկ Թուրքիայինը և Հայաստանինը՝ մի այլ, կամ Հայաստանինը և Վրաստանինը՝ մեկ ուրիշ: ...Ես, Մահմուդ Շեքսթին հայտնեցի, որ անդրկովկասյան հանրապետությունները պետք է միատեղ պայմանագիր կնքեն Թուրքիայի հետ»:

Հենց այդ օրերին էր, որ թուրք քաղաքական ու զինվորական գործիչները խոսքները մեկ արած, հայտարարություններ էին անում,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 11, թ. 88:

թե Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ղեռն ուժի մեջ է: Անկարայում նաև չէին շտապում վավերացնել Մոսկվայի պայմանագիրը:

Չնայած իրադարձությունների նմանօրինակ զարգացմանը, չնայած այն բանին, որ կոնֆերանսի գումարման տեղի ու ժամանակի չորջորև կոնկրետ պայմանավորվածություն ղեռն ձևաբերվելու օրերի խնդիր է, հանրապետությունները սկսեցին ակտիվ կերպով նախապատրաստվել կոնֆերանսին՝ առաջ քաշել առաջարկություններ, կազմել հուշագրեր, պայմանագրերի նախագծեր և այլն: Նախիջևանյան հիմնախնդրին առնչվող այդ փաստաթղթերի մի մասին մենք ղեռ կծանոթանանք: Իսկ առայժմ հակիրճ նշենք, որ թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսին նախապատրաստվելու առաջնահերթ խնդիրների շարքում հայտնվեց նաև Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների տնտեսական և քաղաքական միավորման հարցը և այս կամ այն չափով, ուղղակի թե անուղղակի, հանրապետությունների միջև սահմանների որոշման հարցը:

Անդրֆեդերացիայի կազմավորման, նրա տնտեսական ու քաղաքական նախադրյալների, Մյասնիկյանի միջոցով կովկասի կոմունիստներին ուղարկած Լենինի հայտնի նամակի դրույթների մասին մեր պատմաբաններն այնքան շատ են գրել և այսօր էլ ղեռ շարունակում են գրել, որ այդ հարցի վրա կանգ առնելը, կարծում ենք, անիմաստ կլինի: Միանգամայն ճիշտ դիրքերից են մեկնաբանվում թե՛ միավորման պատճառներն ու անհրաժեշտությունը, թե՛ դժվարություններն ու խոչընդոտները: Միայն ավելացնենք, որ այդ ամենի հետ մեկտեղ չպետք է մոռացության տալ թուրք անդրկովկասյան կոնֆերանսի գործոնը: Կոնֆերանսում միասնաբար, որպես մեկ պայմանավորվող կողմ, հանդես գալու և միասնական պայմանագիր կնքելու համար անհրաժեշտ էր որոշ իրավական հիմքեր ստեղծել: Թե որքան հրամայական էր դա, պարզորոշ ցույց էր տվել մոսկովյան բանակցություններում Անդրկովկասյան հանրապետությունների ինքնիշխանության վերաբերյալ թուրք պատվիրակների համառ հարցապնդումները:

Միավորման գործընթացը սկիզբ առավ ապրիլի վերջին օրերին (առաջնահերթությունը տրվել էր Երկաթուղիներին ու արտաքին առևտրին) և կարճ ժամանակամիջոցում լայն թափ առավ՝ ընդգրկելով նորանոր բնագավառներ (վալյուտային միջոցները, արտաքին քաղաքանությունը և այլն): Այդ հարցերը որքան որ հետաքրքիր, բայցևայնպես դուրս են մեր ուսումնասիրության շրջանակներից: Բավարարվենք միայն նշելով, որ այդ ամենը հեշտ ու հանգիստ էր անցնում, որ հատ-

կապես Վրաստանում, մասամբ Ադրբեջանում, քիչ չէին ընդդիմադիր ուժերը, որոնք երբեմն բացահայտ, երբեմն քողարկված, հանդես էին գալիս միավորման դեմ: Նորհրդահայ պատմաբանները քիչ էջեր չեն նվիրել այսպես կոչված «վրացական ուկրոնիստների» և ադրբեջանական ազգայնականների գործունեության լուսարանմանը: Նաև ցույց են տվել, որ տնտեսական ռեսուրսներից զուրկ Հայաստանը առավել քան շահագրգռված էր Անդրֆեդերացիայի կազմավորման հարցում:

Սակայն կար մի բնագավառ, որտեղ ավելի շատ խոսում էին ոչ թե միավորման, այլ սահմանադատման մասին: Նոսքը հանրապետությունների ներքին սահմանների որոշման ու հաստատման մասին է, առանց որի ոչ մի միավորում հնարավոր չէր: Բայց դրա լուծումն էլ հեշտերից չէր: Հանրապետությունների խորհրդայնացումով անցյալից ժառանգություն մնացած տարածքային վիճակի հարցերը չվերացան: Ադրբեջանը և Վրաստանը չէին հրաժարվել Հայաստանի հաշվին ընդարձակվելու իրենց նախորդների քաղաքականությունից: Թուրքիայի օգնությամբ տեր դառնալով Նախիջևանին, Ադրբեջանն այժմ էլ հայացքը հռոն էր Ղարաբաղին և Զանգեզուրին: Իսկ Վրաստանը անվերապահորեն իրենն էր համարում թե՛ Զավախքը և թե՛ Լոռին:

Թե ինչպես լուծվեցին այս հարցերը կոմունիստական «ազգային քաղաքականություն» դիրքերից, նմանապես բավականաչափ լուսարանված է: Հետևապես հանրապետությունների միջև սահմանների որոշման խնդրին կանդիդատանք այնքանով, որքանով որ դա կառնչվի Հայաստանի և Նախիջևանի միջև սահմանագծի ճշտման, կամ ինչպես ընդունված էր ասել, Եռանկյունի գոտու հարցին: Իսկ այն առաջին անգամ Անդրկովկասյան հանրապետությունների ներկայացուցիչների (Օրախելյաչվիլի, Բեկզադյան, Հուսեյնով և Շահթախթինսկի) և Օրջոնիկիձեի ու Լեզրանի մասնակցությամբ քննարկվել է Բաքվի խորհրդակցությունում 1921թ. մայիսի 7-ին: Ինչպես տեսնում ենք, խորհրդակցությանը չէին մասնակցում հանրապետությունների առաջին դեմքերը՝ Մախարաձեն, Մյասնիկյանը, Նարիմանովը, որոնք կանչվել էին Մոսկվա: Զրկ մասնակցում նաև Կիրովը, որը Կավբյուրոյի մայիսի 2-ի նիստի որոշումով նշանակվել էր հանրապետությունների միջև սահմանները ճշտող հանձնաժողովի նախագահ¹: Իսկ խորհրդակցությունը նախագահող Մամիա Օրախելյաչվիլու ներկայացրած օրակարգն այսպիսին էր.

«1. Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության հետ Անդրկովկասյան հանրապետությունների միացյալ կոնֆերանսը:

2. Թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսի տեղը և ժամանակը:

3. ԹԱՄԺ-ի կառավարության հետ Անդրկովկասյան հանրապետությունների ռանակցությունների հիմքերը:

4. Անդրկովկասյան հանրապետություններից յուրաքանչյուրի հետ կապված հարցերի քննարկման կարգը:

5. Լրացումներ և փոփոխություններ ի զարգացումն Մոսկվայի պայմանագրի»¹:

ՀՀ ազգային արխիվում պահվող այդ փաստաթղթի հետ ծանոթությունից ստացած առաջին տպավորությունն այն է, որ խորհրդակցության մասնակիցներին ոչ այնքան հետաքրքրել են օրակարգում դրված հարցերը, որքան այն, թե ինչպես պետք է անվանել այդ հավաքույթը՝ խորհրդակցություն², թե՛ կոնֆերանս: Մատյան (журнал) վերնագիրը կրող այդ փաստաթուղթը բավականին ընդարձակ է (տպագիր 7,5 էջ) և կազմված է սղագրական արձանագրության ձևով²: Ներկայացված է բոլոր ելույթների հակիրճ բովանդակությունը, որից էլ պարզ է դառնում, որ օրակարգի հրապարակումից հետո առաջինը Հուսեյնովն է ելույթ ունեցել և բարձրացրել այն հարցը, թե պե՞տք է արդյուք խորհրդակցությունը դիտել որպես նախնական, որից հետո կգումարվի կոնֆերանս, թե՛ այն պետք է համարել Անդրկովկասյան հանրապետությունների կոնֆերանս: Նրան առարկեց Բեկզադյանը՝ հայտարարելով, որ խորհրդակցությունը չի կարելի կոնֆերանս անվանել, քանի որ կոնֆերանսի ընդունած որոշումները պարտադիր կատարման ենթակա են, ուստի կոնֆերանսից առաջ անհրաժեշտաբար պետք է հանրապետություններում քննարկվեն օրակարգային հարցերը, ընդունվեն համապատասխան որոշումներ, որոնք և կներկայացվեն կոնֆերանսի քննարկմանը: Բեկզադյանը³ նաև ավելացնում է, թե խորհրդակցության օրակարգային հարցերը (Թուրքիայի հետ բանակցություններում միասնաբար հանդես գալու և այլն) կարելի է լուծված համարել, և որ միակ հարցը, որ պետք է լուծվի, դա Հայաստանի և Նախիջևանի միջև սահմանագծի ճշտումն է:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 21, թ. 69:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 67-70:

³ Փաստաթղթում Բեկզադյանի անվան սկզբնատառը „А“-ի փոխարեն ներկայացված է „М“ տառով: Դժվար է ասել, թե նիստի քարտուղարի՞ սխալն է դա, թե՛ մեքենագրողի:

¹ Տե՛ս РГАСПИ, ֆ. 64, օռ. 2, е/х 1, л 57.³

Բեկզաղյանին Հուսեյնովը պատասխանում է ընդարձակ ելույթով, փորձում է ամեն կերպ հիմնավորել խորհրդակցությունը կոնֆերանս հայտարարելու անհրաժեշտությունը, առաջարկում ներկայացնել Երևանի կարծիքը օրակարգի հարցերի մասին, խոստանում Բեկզաղյանին հեռախոսակապ ապահովել Երևանի հետ, և այլն: Մինչդեռ Բեկզաղյանը Երևանի կարծիքն իսկապես չէր կարող ներկայացնել այն պարզ պատճառով, որ մինչ այդ Հայհեղկոմը այդ հարցերին չէր անդրադարձել: Արխիվային մի փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ Աղբրեջանի և Վրաստանի հետ սահմանների հարցը Հայհեղկոմը Մյասնիկյանի գլխավորությամբ (մասնակցում էին Մոավյանը, Մակինցյանը և Լուկաշինը) քննարկել է Բաքվի խորհրդակցությունից երկու օր անց՝ մայիսի 9-ի նիստում և որոշել Մոավյանի նախագահությամբ ստեղծել հանձնաժողով (անդամներ՝ Համբարձումյան, Կարագյոզյան, Լազյան և այլն) նախապատրաստելու համար Աղբրեջանի և Վրաստանի հետ սահմանների հաստատման հարցը և այնուհետև այն «հարուցելու հարևան հանրապետությունների կառավարությունների առաջ»¹:

Մարհրդակցությունը Անդրկովկասյան հանրապետությունների կոնֆերանս հռչակելու Հուսեյնովի համառ պնդումները (նա ելույթ ունեցավ 5, Բեկզաղյանը՝ 2, Օրջոնիկիձեն՝ 4, Լեզրանը՝ 4, Օրախելաչվիին՝ 2 անգամ) չէին կարող չվկայել այդ հարցում Աղբրեջանի ղեկավարության շահագրգռության մասին: Դժվար չէր գուշակել, որ Աղբրեջանին հատկապես հետաքրքրում էր օրակարգի հինգերորդ կետը, այն է՝ Հայաստանի և Նախիջևանի միջև սահմանագծի որոշման հարցը, որի մասին կոնֆերանսի կայացրած որոշումը վերջնական կլիներ: Բայց Հուսեյնովի բոլոր փորձերն իզուր անցան, թեև այս կամ այն կերպ Հուսեյնովի առաջարկությունը պաշտպանեցին Օրջոնիկիձեն և Լեզրանը, բայցևայնպես Բեկզաղյանը մնաց անդրդվելի և հայտարարեց, որ չի կարող համաձայնել ներկա խորհրդակցությունը կոնֆերանսի վերածելու առաջարկությանը, քանի որ Հայաստանի հեղկոմի համար Մոսկվայի պայմանագրի որոշ կետեր պարզ չեն և ուսումնասիրության կարիք ունեն:

Բեկզաղյանի այս վճռական դիրքը չէր կարող իր ազդեցությունը չթողնել մասնակիցների վրա, և նույնիսկ Օրջոնիկիձեն տեղի տվեց ու արդյունքում ընդունվեց հետևյալ որոշումը. «Ներկա խորհրդակցու-

թյունը համարել նախնական, որից հետո՝ Մոսկվայից Անդրկովկասյան հանրապետությունների պատվիրակների վերադառնալու և տեղերում, այսինքն՝ Վրաստանում, Աղբրեջանում և Հայաստանում օրակարգի ներկա հարցերը ուսումնասիրելուց հետո, գումարել Անդրկովկասյան հանրապետությունների կոնֆերանս Երևան քաղաքում»¹:

Այսպիսի վախճան ունեցավ Հուսեյնովի և Բեկզաղյանի վեճը խորհրդակցությունը կոնֆերանսի վերածելու շուրջ, այսպես Բեկզաղյանը կանխեց Հայաստանի և Նախիջևանի միջև սահմանի լուծման հարցը «Եռանկյունի գոտու» հատվածում անմիջականորեն կոնֆերանսում: Բայցևայնպես խուսափել այդ հարցի քննարկումից չհաջողվեց: Դա տեղի ունեցավ այն բանից հետո, երբ որոշում կայացվեց Թուրքիայի հետ բանակցությունների հիմքում Մոսկվայի պայմանագիրը ղենլու մասին (ղրանից առաջ ընդունվել էր որոշում Անդրկովկասյան հանրապետությունների, որպես մեկ միասնական կողմ, հանդես գալու և Թուրքիայի հետ կոնֆերանսի տեղի և ժամանակի մասին ու որոշվել, որ ցանկալի է այն գումարել Թիֆլիսում կամ Բաքվում, բայց ղեմ չեն լինի նաև Կարսին): Այդ որոշումն ընդունելուց անմիջապես հետո նիստում նախագահող Օրախելաչվիին առաջարկեց քննարկել նաև Նախիջևանի սահմանի մասին հարցը և ձայնը տվեց Ծահթախթինսկուն, որն, ի դեպ, մինչ այդ օրակարգային հարցերի քննարկումներին չէր մասնակցել, ինչից դժվար չէ եղրակացնել, որ խորհրդակցությանը նա հրավիրված էր հենց Նախիջևանի հարցի կապակցությամբ:

Ծահթախթինսկին իր խոսքն սկսեց Նախիջևանի խնդրի վերաբերյալ պատմական էքսկուրս անելով, բայց թե ինչ էլ ասել, մնում է անհայտ, քանի որ նիստի քարտուղարը այդ մասին ոչինչ չի նշել, այլ միայն հակիրճ արձանագրել է, որ Ծահթախթինսկին «պատմական տեղեկանք է տալիս և ավելացնում, որ երբ ընկ. Ջիչերինը հարցրեց իրեն, թե որտեղ ճիշտ կլինի անցկացնել Նախիջևանի հյուսիս-արևմտյան սահմանը Հայաստանի հետ, ինքը մատնացույց արեց Գայլի Դրունքը՝ որպես սահմանային կետ, թեև Թուրքական օկուպացիոն զորքերը զբաղեցնում էին այդ կետից հյուսիս և արևմուտք ընկած տարածքը: Բայց պաշտոնական հանձնաժողովում մեր ռազմական մասնագետները սխալ են թույլ տվել Նախիջևանի սահմանը անցկացնելով հյուսիս-արևմուտքով և Նախիջևանի կազմում ընդգրկելով Երևանի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 15, թ. 16-17:

¹ Նույն տեղում, գ. 21, թ. 67-ի չրջերես:

գավառի հարավային եռանկյունին»¹:

Շահթախթինսկին չէր կեղծում, նա իսկապես Մոսկվայի կոնֆերանսի օրերին Ջիչերինին այդպես էր պատասխանել՝ վկայակոչելով մուսավաթական կառավարությունը, որն իր ծայրագույն սահմանը համարել էր Գայլի Դրունքը: Բայց դատելով սահմանագծի անցկացման մասին Շահթախթինսկու առաջարկությունից, Բաքվի ղեկավարությունը մտադիր չէր բավարարվել Գայլի Դրունքով անցկացվող սահմանագծով: Դրա մասին է վկայում Շահթախթինսկու հետևյալ առաջարկությունը, որ նա արել է «Եռանկյունի գոտու» առաջացման պատմությունը ներկայացնելուց հետո. «Հույժ նպատակահարմար կլինի, եթե տեղում ճշգրիտ և անառարկելի սահմանն անցկացնելն տեղացի, գիտակ ընկերները»²: Եվ քանի որ տեղացիները ադրբեջանցիներ էին, ուստի հենց նրանք էլ պետք է որոշելին՝ ըստ Շահթախթինսկու, անառարկելի սահմանագիծը, որն, անշուշտ, հօգուտ Նախիջևանի կկտրվի եռանկյունու մի հատվածը:

Շահթախթինսկուց հետո ելույթ ունեցող Լեզրանը խորհրդակցություն մասնակիցներին հիշեցրեց, որ Մոսկվայի պայմանագրի համաձայն Նախիջևանի հյուսիս-արևմտյան սահմանի ճշտման նպատակով պետք է Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Հայաստանի ներկայացուցիչներից ստեղծվի հանձնաժողով. «որը հայկական ու ադրբեջանական ներկայացուցիչների կոնտակտի արդյունքում հարցին այնպիսի լուծում կտա, ինչպիսին որ մեր կողմից կորոշվի»³:

Պարզ է, որ Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև համաձայնության կայացումից հետո՝ Թուրքիան, հանձնաժողովում մնալով միայնակ, չէր կարող ազդել հարցի լուծման վրա: Բայց պարզ չէ մեկ այլ բան, թե արդյո՞ք Լեզրանը առաջարկել է հարցը լուծել անմիջականորեն խորհրդակցությունում: Արխիվային փաստաթղթերում այդ մասին ոչինչ չկա: Սակայն նիստի քարտուղարը արձանագրել է Լեզրանից անմիջապես հետո ելույթ ունեցած Բեկզադյանից մի նախադասություն միայն, որտեղ ասված է, թե ինքը «չի կարող ճիշտ սահման նշել տեղանքին ծանոթ չլինելու պատճառով»⁴: Իսկ սա նշանակում է, որ այնուամենայնիվ Լեզրանը խոսքն ուղղել է Բեկզադյանին՝ ակնկալելով

նրանից պատասխան: Սա առավել ակնառու է դառնում Բեկզադյանի պատասխանից հետո Օրջոնիկիձեի առաջարկությունից. «...հանձնարարել Ադրբեջանի և Հայաստանի ներկայացուցիչներին տեղում պարզել սահմանի ճիշտ անցկացման հարցը»¹, որից հետո ընդունվեց որոշում, որում ասված էր, որ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Թուրքիայի և Հայաստանի հարաբերությունները առանձնապես սուր են, պնդել, որ առաջին հերթին քննարկվեն պայմանագրային հարաբերությունների հաստատման հարցը Թուրքիայի և Հայաստանի միջև, այնուհետև Թուրքիայի ու Վրաստանի և հետո՝ Թուրքիայի ու Ադրբեջանի (4-րդ կետ): Իսկ օրակարգի 5-րդ կետի (փոփոխություններ և լրացումներ Մոսկվայի պայմանագրի մեջ) վերաբերյալ ընդունված որոշման մեջ ասված է, որ նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ Մոսկվայի պայմանագրի կորոշող հոդվածով Հայաստանի և Նախիջևանի միջև սահմանի ճշտման հարցը զրված է Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Հայաստանի ներկայացուցիչներից կազմված հանձնաժողովի վրա, և հետևապես այդ հարցը անխուսափելիորեն զրվելու է Թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսի առաջ, «անհապաղ ձևով քննարկել միջոցներ Ադրբեջանի և Հայաստանի ներկայացուցիչների կողմից տեղում սահմանի ճիշտ անցկացման հարցի ուսումնասիրման համար՝ համաձայն ազգագրական սկզբունքի, ինչպես նաև այդ հարցի վերաբերյալ տեղական ազգաբնակչության մոտ ձևավորված կարծիքների»² (ընդգծումը մերն է - է. Զ):

Կարծում ենք, իմաստուն պետք չէ լինել հասկանալու, որ խորհրդակցության կողմից «ազգագրական սկզբունքի» և «տեղական բնակչության կարծիքի» հիման վրա Հայաստանի և Նախիջևանի միջև սահմանի անցկացման մասին հարցադրումը կդառնա այն հիմքը, որը հնարավորություն կտա սահմանն անցկացնել ոչ թե Գայլի Դրունքով, ինչպես որ Ջիչերինն էր նախատեսել, այլ դրանից արևմուտք և դրանով իսկ Երևանի գավառի հարավարևմտյան մասից՝ Եռանկյունի գոտուց կկտրվի և Նախիջևանին կմիացվի մի որոշ հատված:

Այսպիսի վախճան ունեցավ Հայաստանի և Նախիջևանի միջև սահմանի ճշտորոշման հարցի քննարկումը Բաքվի խորհրդակցությունում: Այսպես, Բեկզադյանի համառ պնդումը խորհրդակցությունը կոնֆերանսի չվերածելու հարցում, ինչպես հետագայում կտեսնենք,

¹ Նույն տեղում, թ. 68:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, չրջերես:

չրջվեց հենց Հայաստանի դեմ: Մինչդեռ խորհրդակցությունից 4 օր անց՝ մայիսի 11-ին Ասքանազ Մոսկվայի հետ հեռախոսային խոսակցություն ժամանակ, պատասխանելով խորհրդակցության կողմից ընդունված որոշումների վերաբերյալ վերջինիս հարցին, Ալ. Բեկզադյանը ոչինչ չի ասում ո՛չ Հունսկյուփի հետ իր բանավեճի մասին (խորհրդակցությունը կոնֆերանս հռչակելու վերաբերյալ)՝ և ո՛չ էլ Եռանկյունի գոտում սահմանի որոշման գործում «ազգագրական սկզբունքի» և «տեղի ազգաբնակչության ձևավորված կարծիքը» հաշվի առնելու վերաբերյալ խորհրդակցության ընդունած որոշման մասին: «Նախիջևանը, Դարալազյազը Հայաստանից սահմանազատող Եռանկյունու հարցում, - ասել է Ալ. Բեկզադյանը, - Հայաստանի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչներին (խորհրդակցությունը - է. Ջ.) հանձնարարել է ներկայացնել իրենց նախագծերը առաջիկա կոնֆերանսին, ինչպես նաև հանձնարարել է Հայաստանին և Ադրբեջանին այդ կոնֆերանսին ներկայանալ պատրաստի նախագծերով՝ Մոսկվայում մշակված վրաց-թուրքական պայմանագրի օրինակով»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Եթե ընդգծված տողերը համեմատենք խորհրդակցության ընդունած որոշման հետ, ապա կտեսնենք, որ Բեկզադյանն իսկապես խոսափել է «ազգագրական սկզբունքի» և «տեղական ազգաբնակչության կարծիքը» հաշվի առնելու մասին խոսելուց: Իսկ դա նշանակում է, որ Բեկզադյանը կա՛մ նշանակություն չի տվել խորհրդակցության որոշման այդ կետին, կա՛մ էլ իսկապես նա ծանոթ չէր այդ տեղամասի ազգագրական պատկերին, ինչպես որ հայտարարեց խորհրդակցության ժամանակ:

Ա. Մոսկվայի և Ալ. Բեկզադյանի հեռախոսային այս խոսակցության ժամանակ շոշափվել է նաև Անդկովկասյան հանրապետությունների միջև սահմանագծերի անցկացման հարցը, ինչի մասին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոն որոշում էր կայացրել Մայիսի 2-ի նիստում²: Ըստ այդ որոշման՝ պետք է ստեղծվեր հանձնաժողով երեք հանրապետությունների ներկայացուցիչներից՝ Ս. Կիրովի գլխավորությամբ, որը սահմանագծման աշխատանքները պետք է ավարտեր մինչև հունիսի 1-ը և այն ներկայացներ Կավրյուրոյի հաստատմանը: Մոսկվայն թիֆլիսում գտնվող Ալ. Բեկզադյանի ուշադրությունն է հրավիրում Ալսալթալաքի վրա, հանձնարարում հայտնել Դանուշ Շահ-

վերդյանին (Ուորհրդային Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչը Վրաստանում) Ալսալթալաքի գավառի վերաբերյալ փնտհակազրական նյութերի հավաքման մասին, որին Բեկզադյանը պատասխանում է, որ Ալսալթալաքի և Լոռու չեղոք գոտու վերաբերյալ միջոցներ կձևոնարկեն, նաև տեղեկացնում, որ երկու շարաթից Կիրովը Թիֆլիսում կլինի, հետևապես մինչ այդ անհրաժեշտ է գործուղել մեկին՝ որպես Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ, սահմանների հաստատման հանձնաժողովի համար³:

Հանրապետությունների միջև սահմանների որոշման աշխատանքները հատկապես պետք է անհանգստացնեին Ուորհրդային Հայաստանի ղեկավարներին, քանի որ բոլոր կողմերից խուզված հանրապետությունը նոր մարտահրավերներ էին սպասում: Ադրբեջանը Թուրքիայի օգնությամբ տեր դառնալով Շարուր-Նախիջևանին, այժմ էլ աչքը գցել էր Հայաստանի Լեռնային Ղարաբաղի և Զանգեզուրի վրա, իսկ Վրաստանը Լոռու չեղոք գոտու դիմաց բացահայտորեն պահանջում էր ամբողջովին հայերով բնակեցված Ալսալթալաքի գավառը: Այսպիսի պայմաններում մայիսի 23-ին Հայկոմկուսի Կենտկոմի պլենումը, որին ներկա էին Մյասնիկյանը, Լուկաչինը, Ազատյանը, Մակինցյանը, Մոսկվայնը, Բեկզադյանը, Կարինյանը և Ուաչինը, լսում է Երեք հանրապետությունների միջև սահմանագծի անցկացման հանձնաժողովի համար ներկայացուցիչ ուղարկելու հարցը և որոշում գործուղել Ալ. Բեկզադյանին²: Իսկ ընդամենը հինգ օր հետո՝ մայիսի 28-ին նույն կազմով Հայկոմկուսի Կենտկոմի պլենումը լսում է Լուկաչինի ղեկուցումը «1. Զանգեզուրի մասին, 2. Երեք հանրապետությունների սահմանների մասին, 3. դրամանիչների պատրաստման Լքսպեդիցիայի մասին, 4. Նախիջևանի երկրամասի հետ հարաբերությունների մասին, 5. մաքսատների հանման մասին և 6. տնտեսական միավորման ձևերի մասին» հարցերը և որոշում հանձնարարել Մյասնիկյանին ՌԿ(Բ)Կ Կավրյուրոյի նիստում պաշտպանել Հայկոմկուսի Կենտկոմի տեսակետը նշված հարցերի վերաբերյալ³:

Թե ինչպես Մյասնիկյանը կատարեց Հայկոմկուսի Կենտկոմի պլենումի որոշումը հանրապետությունների միջև սահմանների ճշտման հարցում, այստեղ չենք քննարկի, քանի որ դուրս է մեր ուսումնասիրության շրջանակներից, թեև արժեք խոսել նրա պասսիվ կեցվածքի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 53, թ. 109:

² Տե՛ս ԲԳԱՄԻ, ֆ. 64, օտ. 2, Ե/Մ 1, ռ 57:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 53, թ. 109:

² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, փ. 1, գ. 15, թ. 3:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 4:

մասին՝ հատկապես Լեոնային Ղարաբաղի և Ախալքալաքի գավառի պատկանելիության հարցերում: Ինչ վերաբերում է Նախիջևանի երկրամասի հետ հարաբերությունների հարցին, ապա Հայաստանը ոչ միայն ձգտում էր նորմալ հարաբերություններ պահպանել Նախիջևանի հետ, այլև իր սուղ միջոցներից բաժին էր հանում նրան, ամեն կերպ ձգտում օգնել: Այսպես, մայիս ամսին երկու անգամ Հայաստանի ղեկավարությունը անդրադարձել է Նախիջևանին օգնելու խնդրին: Մայիսի 14-ին (1921թ.) Նախիջևանի հեղկոմի նախագահ Կադիմովից ստացված հեռագրի առթիվ Հայաստանի արտգործոցկոմը դիմում է Հայհեղկոմի նախագահ Մյասնիկյանին հետևյալ գրությունում. «Աչքի առաջ ունենալով Նախիջևանի և Գողթան գավառների տնտեսական ծանր դրությունը, կարծում են, որ Պարսկաստանում գնած ցորենից կարելի է բաց թողնել Նախիջևանի հեղկոմին մի քանի հարյուր փութ: Միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ են համարում հրավիրել Հայաստանի առողջապահության և սոցիալական ապահովության կոմիսարիատներին միջոցներ փնտրել հիշյալ գավառներին հասցնելու բժշկական և ուրիշ տեսակի օգնություն»: Իսկ մայիսի 31-ին ժողկոմխորհի նախագահության նիստում լսվում է «Նախիջևանի հեղկոմին 15 մլն. ռուբլի բաց թողնելու խնդիրը և որոշվում.

ա) Բաց թողնել Նախիջևանի հեղկոմին 15 մլն. ռուբլի վարկ,

բ) Բաց թողնել այդ գումարը մի քանի նվազով (ա. 5 մլն.),

գ) Պահանջել Պարծողկոմից և Ֆինժողկոմից մինչև այժմ Նախիջևանի հեղկոմին ուղարկած ապրանքների ու դրամների, ինչպես նաև այնտեղից ստացված ապրանքների հաշիվը»²:

Ինչպես տեսնում ենք, Նախիջևանի երկրամասը Ազրբեյջանի հովանավորությանը հանձնելուց հետո էլ Հայաստանը շարունակում էր նրան օգնելու իր այն քաղաքականությունը, որ որդեգրել էր Կասյանի գլխավորած Հեղկոմը դեռևս 1920թ. դեկտեմբերին՝ Հանրապետության աղքատիկ բյուջեից անվերադարձ հատկացնելով 20 մլն ռուբլի: Այն ժամանակ դա քաղաքական ենթատեքստ ուներ: Ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում Հայաստանը այս անգամ, փաստաթղթում ոչինչ չի ասված: Բայց եթե նկատի առնենք այն իրողությունը, որ Կողբի աղահանքերը Թուրքիային անցնելուց հետո Հայաստանը շահագրգռված էր Նախիջևանի աղահանքերով, ուստի դժվար չէ գուշակել, որ նպատակը

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 87, թ. 8:

² Նույն տեղում, գ. 17, թ. 52:

աղահանքերի շահագործմանը նպաստելն էր, որոնք փաստորեն չէին գործում: Դա երևում է նաև «Գ» կետի բովանդակությունից (պահանջվում էր ներկայացնել նաև Նախիջևանից ստացված ապրանքների հաշիվը): Իսկ Նախիջևանը Հայաստանին միմիայն աղ կարող էր մատակարարել:

Առաջ անցնելով ասեմք, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը հետագայում էլ շարունակեց Նախիջևանին տնտեսական օգնություն ցույց տալու գործը՝ նպաստելով նրա տնտեսական զարգացմանը: Մասնավորապես սեպտեմբերի 5-ին Կավրյուրոյի նիստում Մյասնիկյանի առաջարկությամբ լսվեց Նախիջևանին օգնելու հարցը և ընդունվեց որոշում.

«ա) Աղի հարցը կարգավորելու համար ուղարկել Հանձնաժողով՝ ենթարկելով այն Կավրյուրոյի ԿԿ-ի տնտեսական բաժնին:

բ) Նախիջևանի երկրամասի վերաբերյալ բոլոր տնտեսական որոշումները իրականացնել նրա ԺՏՆ-ի (ժողտնտխորհի) միջոցով:

գ) Ընդունել ընկ. Մյասնիկովի (Մյասնիկյանի) առաջարկությունը և Հայաստանի ԿԿ-ին առաջարկել բաց թողնել Նախիջևանի երկրամասի համար 20 000 ռ. ոսկով:

դ) Առաջարկել Կավրյուրոյի ԿԿ-ին իր միջոցներից բաց թողնել Նախիջևանի երկրամասի համար 20 000 ռ. ոսկով:

ե) Հատկացվող ոսկին գլխավորապես պետք է օգտագործվի բնակչության համար անասունների գնման նպատակով:

զ) Ընդունել ընկ. Մյասնիկովի առաջարկությունը և Հայաստանի ԿԿ-ին առաջարկել ամենալուրջ ուշադրություն դարձնել Նախիջևանի երկրամասին մանուֆակտուրայով և դրամանիշներով օգնելուն:

է) Առաջարկել Միացյալ Արտառևտրին (объединторг-ին¹) հատկացնել Նախիջևանի երկրամասին ամսական տասը վագոն հացահատիկ:

ը) Նախիջևանի երկրամասի բոլոր հայտերը անցկացնել объединторг-ով:

թ) Ընկ. Կազիևին ազատել աշխատանքից Նախիջևանի երկրամասում և առաջարկել Ազր. ԿԿ-ին առաջադրելու մեկ ուրիշ թեկնածու-թյուն»² (ընդգծումը մերն է - է. Չ):

¹ Объединторг-ը (միացյալ արտառևտուր) ստեղծվել է 1921թ. հունիսի 2-ին Բաքվում Ֆ. Մախարաձեի, Ալ. Մյասնիկյանի և Ն. Նարիմանովի կողմից ստորագրված համաձայնագրով, որով միավորվում էր Հայաստանի, Վրաստանի, Ազրբեյջանի արտաքին առևտուրը:

² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, փ.3, գ. 68, թ. 22:

Ահա այսպես. Հայաստանը շարունակում է օգնել Նախիջևանի տնտեսական զարգացմանը, ինչը չենք կարող ասել Նախիջևանի հովանավոր պետություն՝ Ադրբեջանի մասին: Դա այնքան ակնառու էր դարձել, որ Լեզրանը դեռևս մայիսի 27-ին Ադրբեջանի արտգործոց կոմ Մ. Գ. Հուսեյնովին հասցեագրած նամակում խոսելով այն մասին, որ անհրաժեշտ է ավելի սերտ կապ պահպանել իր հետ (ապրիլին Լեզրանը նշանակվել էր ՌԻՖՍՄՀ լիազոր նորկայացուցիչ Հայաստանում, Վրաստանում և Ադրբեջանում), ապահովել մշտական տեղեկատվություն Ադրբեջանի գործերի մասին, ուղարկել Բաքվի մայիսի 7-ի խորհրդակցության արձանագրությունը և այլն, և այլն, միաժամանակ ավելացնում է. «...հատկապես անհրաժեշտ է ժամանակին մեզ հայտնել այն ամենի մասին, ինչ ձեռնարկվում է Ձեր և Ադրբեջանի ԺՏՈՒ-ի կողմից Նախիջևանի վերաբերյալ»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Իսկ ի՞նչ էր ձեռնարկում Ադրբեջանը: Պարզվում է, որ Ադրբեջանի ղեկավարությունն ավելի շատ հետաքրքրում էր ոչ այնքան Նախիջևանի տնտեսական զարգացումը, որքան նրան Հայաստանի աղղեցությունից զերծ պահելու հարցը: Այդ մասին են վկայում այն մի շարք գրությունները, որ Ադրբեջանի ղեկավարությունը ուղարկել է Կավբյուրոյի ղեկավարությանն ամեն անգամ, հենց որ Հայաստանը Նախիջևանին օգնելու նախաձեռնություն էր հանդես եկել: Այսպես, Նախիջևանին 15 մլն ռուբլի վարկ տրամադրելու Հայաստանի կառավարության մայիսի 31-ի որոշմանը հետևեց Ադրբեջանի արտգործոց կոմ Հուսեյնովի Հունիսի 12-ի հեռագիրը՝ «Երևան, արտգործոց կոմ Մոսկվային, Թիֆլիս» ընկ. Օրջոնիկիձեին և ընկ. Լեզրանին», իսկ Կավբյուրոյի սեպտեմբերի 5-ի նիստում Մյասնիկյանի՝ Նախիջևանին օգնելու մասին հարցադրմանը հետևեց հոկտեմբերի 10-ի բողոքի նամակը Կավբյուրոյին:

Հուսեյնովի հեռագրում խոսվում է այն մասին, որ «Երևանի որոշ ընկերների գործունեության հետևանքով», որոնք իրեն թվում էր «թույլ կողմորոշվելով ստեղծված միջազգային իրադրության մեջ և անբավարար պատկերացում ունենալով Նախիջևանի նկատմամբ մեր ընդհանուր քաղաքականության հարցում», ստեղծվել է մի դրություն, որը հղի է անբարենպաստ բարդությանը Մոսկվայի պայմանագրի համաձայն Նախիջևանի երկրամասի հարցի լուծման գործում: Այնուհետև վկայարկելով երկու աննշան փաստ (Հայաստանի Կարմիր բանակի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 11, թ. 241:

ուղիստրացիոն բաժնի պետ Յուզբաչևի պահանջը Զուլֆայում անտակտ պահվածքի պատճառով ձերբակալված Հաջի Սաֆիի ազատ արձակման և Ծանցիների կալվածքի մի մասի օգտագործման նպատակով Հայաստանի Հողօժողկոմի կողմից Մատուրյանցներին տրված մանդատի մասին), հետևություն է անում, թե Հայաստանից գործուղված մարդիկ իրենց այնպես են պահում, որ կարծես թե Նախիջևանը դուրս չի եկել Հայհեղկոմի ենթակայությունից ու ավելացնում. «...հագիվ թե կարելի է հուսալ, որ որոշ ընկերների նման գործողությունները աննկատ կմնան սահմանակից շրջանների թուրքական հրամանատարության ուշադրությունից և նրանց կողմից առաջ չեն բերի Նախիջևանի երկրամասի նկատմամբ հավակնության փորձ՝ Մոսկվայի պայմանագիրը չօգտագործելու պատրվակով»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Դարձյալ թուրքական գործոն, դարձյալ սպառնալիք, որն այժմ արդեն հնչում է Ադրբեջանի Արտգործոց կոմի շուրթերից: Սակայն նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ հասցեատերերը անպատասխան են թողել Հուսեյնովի այս հեռագիրը, պետք է ենթադրել, որ թուրքական սպառնալիքը որևէ կերպ չի ազդել նրանց վրա: Գուցե այդ է պատճառը, որ Կավբյուրոն ուղարկած հոկտեմբերի 10-ի գաղտնի նամակում այլևս չի օգտագործվում թուրքական գործոնը, այլ ուղղակի խոսվում է այն մասին, որ հայկական կառավարությունը իր համար «բավարար չափով չի պարզել Հայաստանի և Նախիջևանի երկրամասի փոխհարաբերությունների բնույթը», խառնվում է Նախիջևանի ներքին գործերին՝ այդ միջամտությունը հասցնելով մինչև մանր խնամակալության աստիճանի և դարձյալ վկայակոչում երկու դեպք. 1. Հայաստանի կողմից Նախիջևան գործուղված ուղիստրացիոն բաժնի ներկայացուցիչ Սայադյանի գործունեությունը, որն իր գործում է միանգամայն ինքնուրույն, առանց հաշվի նստելու տեղական իշխանությունների և կուսակցական կազմակերպության հետ և 2. Իրեն թե Հայաստանի Կոմերիտմիության ԿԿ-ի կողմից Նախիջևանի Կոմերիտմիության կազմբյուրոյի պատասխանատու քարտուղար նշանակված Ռզա Ախունդովի գործունեությունը, որն իր գրառված է կեղծ տեղեկություններ հաղորդելով Հայկոմկուսի Կենտկոմ՝ Նախիջևանի ներքին դրության մասին և այլն, ու դարձյալ առանց տեղական կուսակցական կազմակերպության գիտություն²: Իսկ վերջում ավելաց-

¹ Նույն տեղում, գ. 14, թ. 101:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 116, փ. 5, թ. 31:

նում է. «Աղբրեջանի Կոմկուսի Կենտկոմը նման երևույթը համարում է աննորմալ և խնդրում է Կալբյուրոյին համապատասխան ցուցում տալ Հայկոմկուսի Կենտկոմին Նախիջևանի և Հայաստանի փոխհարաբերությունների բնույթի մասին ու բացատրել, որ նոր ազատագրված հանրապետություններում առավել արգասարեր խորհրդային և կուսակցական շինարարության համար անհրաժեշտ է բարեկամական սերտ հարաբերություններ աշխատանք և որ Հայկոմկուսի Կենտկոմը Նախիջևանի տարածքում իր ամեն մի միջոցառում պետք է իրականացնի Աղբրեջանի Կոմկուսի ԿԿ-ի գիտություններ և համաձայնություններ»¹:

Ինչ խոսք, որ Հունիսյան Հեռագրի համեմատությամբ այս գաղտնի նամակն իր բովանդակությամբ ավելի մեղմ է, նրանում չկա Մոսկվայի պայմանագրի և թուրքական սպառնալիքի մասին հիշեցում: Ինչո՞ւ բացատրել: Հավանաբար այդ սպառնալիքի նկատմամբ Կալբյուրոյի ղեկավարության արհամարհական վերաբերմունքով: Բայց եայնպես չի կարող զարմանք չպատճառել այն համառությունը, որով Աղբրեջանի ղեկավարությունը փորձում էր Հեռու պահել Հայաստանը Նախիջևանից, կտրել նրանց միջև ամեն մի կապ: Թեև, հանուն արդարության, պետք է նշել, որ այս գաղտնի նամակն էլ չէր արժանացել Կալբյուրոյի ղեկավարության առանձնակի ուշադրությանը, ինչի մասին կարող է վկայել թեկուզ այն փաստը, որ այդ նամակը Հայաստանի ղեկավարությունն է հանձնվել շուրջ երկու ամիս անց՝ ղեկտեմբերին: Հայկոմկուսի Կենտկոմի ղեկտեմբերի 29-ի նիստում լսվում է Հայաստանի կողմից Նախիջևանի ներքին գործերին միջամտելու Աղբրեջանի բողոքի մասին հարցը և որոշվում «ամենվճռական կերպով հերքել» ներկայացված մեղադրանքը՝ հատուկ նամակով ուղղված Կալբյուրոյին, Աղբրեջանի ԿԿ-ին և Նախիջևանի երկրկոմիին²: Իսկ նամակում, որի տակ զրված է Հայկոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար Լուկաչինի ստորագրությունը, հայտնվում էր, որ «ոչ մի միջամտություն Նախիջևանի ներքին գործերին, առավել ևս մանր խնամակալություն, ՀԿԿ ԿԿ-ի կողմից չի եղել: Միակ «միջամտությունը» դրսևորվել է Կենտկոմի քարտուղար ընկ. Լուկաչինի կողմից Ձեր կողմից հիշատակված Սայադյանի Հետ կանչման դեպքում՝ նրա աշխատանքի մասին ինֆորմացիա ստանալուց հետո»: Այնուհետև մատնանշելով այն փաստը, որ

Սայադյանը Նախիջևան էր գործուղվել պատերազմական իրադրության պայմաններում, և այն էլ՝ ոչ թե ՀԿԿ Կենտկոմի, այլ ուղիստրացիոն բաժնի կողմից, իսկ Ախունդովը գործուղվել է Նախիջևան ոչ թե Հայաստանի, այլ «Կոմերիտմիության Կալբյուրոյի Կենտկոմի գիտություններ, համաձայնություններ և կարգադրություններ», Հայկոմկուսի Կենտկոմը ավստանք է հայտնում «Աղբրեջանի պատասխանատու քաղաքական ղեկավար Կիրովի նամակի կապակցությամբ», որը հիմնված է կեղծ տեղեկատվության վրա և առաջարկում է «Նախիջևանի Հետ կապված թյուրիմացությունների, խոսակցությունների և կոնֆլիկտների վերջնական վերացման նպատակով ստեղծել կուսակցական-քննչական հանձնաժողով և կեղծ ինֆորմացիա ներկայացնելու համար մեղավորներին ենթարկել օրինական պատասխանատվության»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Ճիշտ է, հանձնաժողով չստեղծվեց և կեղծ տեղեկատվության հեղինակները չպատժվեցին, բայց նաև Լուկաչինի վճռական բողոքը ևս անհետևանք չանցավ: Ամեն դեպքում մի որոշ ժամանակ աղբրեջանական ղեկավարությունը դադարեց Նախիջևանի ներքին գործերին միջամտելու ուղղությամբ Հայաստանի կառավարությանը մեղադրանքներ ներկայացնելուց: Միաժամանակ տեղին ենք համարում մատնանշել, որ հայկական կողմը ցուցաբերում էր նրբանկատություն և նույն կերպ չէր պատասխանում Աղբրեջանի ղեկավարությանը: Մինչդեռ իրականում Հայաստանն ավելի հիմքեր ուներ բողոքելու Նախիջևանի կողմից իր ներքին գործերին միջամտելու առումով: Այսպես, արևիվային մի փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ Հուլիսի 30-ին ՀԽՍՀ ժողկոմխորհը որոշում է կայացրել վեղիբասարցիներին 4000 արշին մանուֆակտուրա բաժանելու մասին և այդ նպատակով Վեղի է գործուղել Բ. Էֆենդիևին և Կ. Այվազյանին, որոնք օգոստոսի 7-ին կազմակերպել են միտինգ ու նաև ելույթ ունեցել ընթացիկ մոմենտի և Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների փոխհարաբերությունների մասին: Սակայն ելույթներից անմիջապես հետո վեղիբասարցիները հայտարարել են, որ իրենք ցանկանում են միանալ Նախիջևանին, որտեղից ստանում են աղ, հաց և այլն: Եվ միայն վեղիբասարի Կարմիր տարրի հրամանատար Արաս Կուլի բեկի սպառնալից ելույթից հետո վեղիբասարցիները՝ կես ժամ առանձին խորհրդակցելուց հետո հայտարարել են, թե իրենք մոլորված են եղել

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 15, փ. 1, թ. 48:

¹ Նույն տեղում, թ. 251:

և միմիայն այժմ իրենց պարզ դարձավ, որ «Նորհրդային Հայաստանը և Նորհրդային Նախիջևանի երկրամասը, դրանք երկու եղբայրներ են, ուստի մենք այսօրվանից միանում ենք Նորհրդային Հայաստանին»¹: Իսկ Հոկտեմբերի 14-ին Նորհրդային Հայաստանի ներքին գործերի ժողովմատում Վեդիրասարից ստացված մի գրույթյան մեջ ասված է, որ տեղի ազգաբնակչության մեջ հակահայկական ուժեղ տրամադրություններ կան, որոնք արդյունք են Նախիջևանից ուղարկված գաղտնի գործակալների ակտիվ գործունեության և որպես օրինակ վկայակոչում են Հենց այդ օրերին Նախիջևանից Վեդիրասար 8000 փութ աղի ուղարկումը, ինչը մեծապես օգտագործվել է հակահայկական ագիտացիա մղելու համար: «Ահա տեսնում եք, - ասում են գործակալները բնակիչներին, - Հայաստանի խորհրդային իշխանությունը ձեզ ոչինչ չի տալիս, իսկ Նախիջևանի խորհրդային իշխանությունը ձեզ ամեն ինչ է տալիս և եթե դուք միանաք Նախիջևանին, ապա այն ժամանակ ամեն ինչ կստանաք»²:

Տեղյա՞կ էր արդյոք Ադրբեջանի ղեկավարությունը Հայաստանի տարածքում նախիջևանցիների այդ գաղտնի գործակալների գործունեության մասին, թե ոչ՝ միանշանակ պատասխանել չենք կարող: Բայց որ Կարսի կոնֆերանսի օրերին վեդիրասարցիների պատվիրակության Կարսում հայտնվելը և Վեդու շրջանը Նախիջևանին միացնելու ուղղությամբ աշխատանք տանելը պատահական չէր և կատարվել էր ոչ միայն Նախիջևանի, այլև Ադրբեջանի ղեկավարության գիտությունով, իսկ գուցեև գաղտնի հրահրանքով, դա անառարկելի է³: Այդ փաստին ղեռ կանդրադառնանք:

Վերադառնալով Եռանկյունի գոտու խնդրին, հարկադրված ենք արձանագրել, որ արխիվներում շատ չնչին բան է պահպանվել Նախիջևանի Հյուսիս-արևմտյան հատվածում սահմանի ճշտման գործընթացի մասին: Նախ ասենք, որ Ձիչերինին այլևս չէր հետաքրքրում այդ հարցը, նա կարծես թե բավարարվել էր այդ կապակցությամբ ապրիլին տրված հանձնարարություններով և չէր հետևում գործընթացին՝ նույնիսկ երբ դրանք խախտվում էին: Այսպես օրինակ, Ադրբեջանի կողմից Եռանկյունի գոտու հարցի լուծումը հանձնարարված էր Շահթախթինսկուն, ինչի մասին վկայություն կա Լեզրանի՝ Ադրբե-

ջանի արտագործող կոմ Հուսեյնովին ուղարկած մայիսի 27-ի նամակում: «Ինչ որ բան անո՞ւմ է ընկ. Շահթախթինսկին, - հարցնում է Լեզրանը Հուսեյնովին, - Բեկզադյանի հետ միասին պարզելու համար Նախիջևանի մարզի Հյուսիսային սահմանի ուղղման հարցը» (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.): Մինչդեռ, ինչպես արդեն վերը տեսանք, Ձիչերինը դեմ էր Շահթախթինսկու թեկնածությունը ինչպես Եռանկյունի գոտու խնդրի լուծման, այնպես էլ թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսին նրա մասնակցության հարցում, ինչի մասին նա պարզ արտահայտվել էր Բեկզադյանի հետ զրույցում, իսկ վերջինս էլ այդ մասին հայտնել էր Շավերդովին և Աթարեկովին հասցեագրած հեռախոսագրում: Բայց ինչպես երևում է, Շահթախթինսկին Ադրբեջանի համար անփոխարինելի գործիչ էր որպես ղիվանագետ, ուստի և նրան է հանձնարարում ոչ միայն Հայաստանի հետ Նախիջևանի Հյուսիս-արևմտյան սահմանի ճշտման հարցը, այլև իր երկիրը թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսում ներկայացնելու պատիվը: Իսկ Հայաստանի ղեկավար գործիչները, ինչպես երևում է, կա՛մ մոռացության էին տվել Ձիչերինի կարծիքը, կա՛մ էլ ուղղակի չէին փորձել հակադրվել Ադրբեջանին՝ դա համարելով նրա ներքին գործը:

Ինչևէ, թե ինչպիսի լուծում ստացավ Եռանկյունի գոտու հարցը Կարսի կոնֆերանսում, կտեսնենք քիչ հետո, իսկ առայժմ ծանոթանանք Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող երկու փաստաթղթերի, որոնցում շոշափված է մեզ հետաքրքրող հարցը: Դրանցից առաջինը «Մեմորանդում» (հուլիսի 1) է՝ Կարսում թուրքիայի հետ առաջիկա կոնֆերանսում քննարկման համար Հայաստանի կողմից առաջարկվող հարցերի: Իսկ երկրորդը՝ «Պայմանագրի նախագիծ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև»: Երկու փաստաթղթերն էլ թվագրված չեն, բայց դատելով նրանց բովանդակությունից (հատկապես Նախիջևանի հարցում) դժվար չէ ենթադրել, որ «Մեմորանդումը» կազմվել է ավելի վաղ՝ դեռ մինչև Եռանկյունի գոտու հարցում Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև համաձայնության կայացումը՝ հավանաբար հունիսին: Այսպես օրինակ, քաղաքական հարցեր բաժնում՝ նախատեսվում էր սահման-

¹ «Մեմորանդում»-ն ուներ տնտեսական հարցերի մի ամբողջ շարք՝ Թուրքիային որոշ տոկոս հատկացնելու պայմանով Հայաստանին իրավունք վերապահել շահագործելու Կարսի մարզում՝ Օլթիի բարածխի, Կաղզվանի մկնդեղի հանքերը և Սարիղամիշի անտառները, Սուրմալուի գավառում՝ Կողրի աղահանքերը, եթե դրանք չվերադարձվեն Հայաստանին: Առաջ էր քաջված նաև Թուրքիայի հետ արտաքին առևտրի (կողմերի առավել բարենպաստման սկզբունքով), վերաբնակեցման հարց (Հայրենիք անարգել վերադառնալու սկզբունք) և այլն (մանրամասն տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 11, թ. 167-168):

¹ Նույն տեղում, գ. 32, փ. 3, թ. 82:

² Նույն տեղում, գ. 65, փ. 3, թ. 6:

³ Տե՛ս է. Ա. Զոհրաբյան, Սովետական Ռուսաստանը և Հայ-թուրքական հարաբերությունները, էջ 281:

ների ուղղում երևա մասերում, ա) Սուրմալուի գավառում (առաջարկվում էր Կողրի աղահանքերի չրջանը թողնել Հայաստանին), բ) Նախիջևանի երկրամասի հատվածում և գ) Արփաչայի չեղոք գոտում (առաջարկվում էր այն ընդլայնել և այնտեղ մտցնել խառը թուրք-Հայկական վարչություն):

Մեզ Հետաքրքրողը „Բ“ կետն է, որտեղ ասված էր, որ առաջարկվում է «Նախիջևանի երկրամասի նկատմամբ հովանավորությունը հանձնել Հայաստանին կամ էլ Հաստատել նոր սահման Քյանդը-Ոոկ-Ազնաբերդ-Սուլթան-բեկ գծով և այնուհետև ուղիղ գծով մինչև Կյուկի-դաղ լեռը»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.): Մեմորանդումը նաև անդրադառնում էր երկրամասի հովանավորությունը Հայաստանին հանձնելու պահանջի հիմնավորմանը՝ արձանագրելով, որ Մոսկվայի պայմանագրով Նախիջևանի երկրամասի առանձնացումը որպես ինքնավար միավոր «Հայաստանը զրկում է՝ առաջին, միակ հարմար ուղուց, որը նրա կենտրոն Երևանը կապում է Դարայազյաղի և Զանգեզուրի Հետ (Բաշ-Նորաչեն-Արփի-Քեչիչքենդ ճանապարհը), Երկրորդ, կորցնում է հարուստ բամբակի և աղի շրջանները և երրորդ՝ անմիջական կապը Պարսկաստանի հետ»²: Ինչ վերաբերում է Քյանդը-Ոոկ-Ազնաբերդ-Սուլթան-բեկ գծով անցկացվելիք սահմանագծին, ապա թեև դրա համար Մեմորանդումը որևէ բացատրություն չի տալիս, բայց նայելով քարտեզին՝ զժվար չէ հասկանալ, որ նրա կազմողները նկատի են ունեցել Արփա գետի ջրերով ոռոգվող Ծարուրի դաշտի այդ հատվածը (Ծահթախթիից Հյուսիս-արևմուտք), որտեղ կային բամբակի հարուստ պլանտացիաներ:

Այսպիսին է Մեմորանդումի Նախիջևանին վերաբերող մասը: Քննարկվել է այն Ազրբեջանի Հետ բանակցություններում, թեև կուղ, ասենք, Եռանկյունի գոտու հարցի կապակցությամբ: Կարծում ենք, որ ո՛չ: Այդ մասին ոչ մի հիշատակություն չի պահպանվել ո՛չ արխիվներում, ո՛չ էլ մամուլում: Հիշատակություն չի պահպանվել անգամ Եռանկյունի գոտու բաժանման շուրջ Բեկզադյանի և Ծահթախթիսկու միջև բանակցությունների մասին: Կարծես թե դրանք չեն էլ եղել: Իսկ որ Եռանկյունի գոտին ոչ թե ամբողջությամբ է տրվել Հայաստանին, ինչպես Զիչերինն էր ասում, այլ բաժանվել է Նախիջևանի և Հայաստանի միջև և այն էլ դեռ մինչև Կարսի կոնֆերանսը, դա երևում է

¹ Նույն տեղում, թ. 167:

² Նույն տեղում:

«Հայաստանի և Թուրքիայի միջև պայմանագրի նախագծից»՝ կազմված Հայաստանի կառավարությունից կողմից: 14 հոգիվածներից բաղկացած այդ փաստաթղթի 3-րդ հոգիվածը նվիրված է Նախիջևանի երկրամասի կարգավիճակին: Նրանում ասված է, որ «երկու պայմանավորվող կողմերը համաձայն են, որ Նախիջևանի մարզը ներկա պայմանագրի I (B) հավելվածում նշված սահմաններում կազմում է ինքնավար տարածք Ազրբեջանի հովանավորության տակ»:

Սա առաջին պաշտոնական փաստաթուղթն է, որում արձանագրված է Ոորհրդային Հայաստանի համաձայնությունը Նախիջևանի երկրամասը Ազրբեջանի հովանավորության տակ դնելուն և միաժամանակ չեղյալ է հայտարարված այդ հովանավորությունը Հայաստանին հանձնելու վերաբերյալ Մեմորանդումում առաջ քաշված պահանջը: Բայց պարզվում է, որ դա միակ զիջումը չէ, որ կատարել է Հայաստանը Նախիջևանի հարցում: I (B) հավելվածում Նախիջևանի երկրամասի տարածքի նկարագրությունից պարզ է դառնում, որ Հայաստանի կառավարությունը հրաժարվել է նաև Մեմորանդումում առաջ քաշված մյուս պահանջից (սահմանագիծը անցկացնել Քյանդը-Ոոկ-Ազնաբերդ-Սուլթան-բեկ գծով), և որ առանձնապես կարևոր է՝ զիջել նաև Եռանկյունի գոտու հարցում՝ համաձայնելով նրա բաժանմանը այնպես, որ իրեն բաժին է ընկել միայն նշված գոտու Հյուսիսային մասը (Արարատ կայարանից մինչև Արազդայան կայարան) մնացածը (Արազդայանից մինչև Գայի Դրունք վայրը) թողնելով Նախիջևանին: Ահա Հայաստանը Նախիջևանից բաժանող սահմանագիծը, որ նշված է պայմանագրի նախագծի I (B) հավելվածում. «Գյուղ Ուրմիա-կայ. Արազդայան (միայն) - լեռ Դաշ-Բուրուն (4108) - լեռ Բոհարսըխ (6607) - լեռ 6629 - լեռ Քյոմուրյու-դաղ (6639) - լեռ 3080 - լեռ Սալթ-դաղ (7868) - գյուղ Կուրթ-կուլաղ-լեռ Գամեսուր-դաղ (8160) - լեռ 8022 - լեռ Կյուկի-դաղ (10282) և Նախիջևանի գավառի նախկին արևելյան վարչական սահմանը»²:

Ի՞նչ բացատրություն կարող ենք տալ նշված սահմանագծին: Եթե Մեմորանդումում առաջ քաշված պահանջներից նահանջելը կարելի է բացատրել Մոսկվայի պայմանագրի պարտադիր լինելու պայմանով, ապա նույն բանն ասել Եռանկյունի գոտու մասին չենք կարող: Մոսկվայի կոնֆերանսի նյութերին ծանոթանալիս մենք տեսանք, որ թուր-

¹ Նույն տեղում, թ. 155:

² Նույն տեղում, գ. 23, թ. 37

քական պատվիրակության հետ Ձիչերինի երկար բանավեճից հետո կողմերը ի վերջո համաձայնեցին, որ Գայի Դրունքից հյուսիս-արևմուտք ընկած Եռանկյունի գոտու հատվածը (նույնն է թե՛ Երևանի գավառի հարավ-արևմտյան մասը) համարվում է վիճելի և նրա պատկանելիության հարցը կուժվի Հայաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի ներկայացուցիչներից կազմված հանձնաժողովի կողմից: Իսկ երբ Բաքվի խորհրդակցությունը (մայիսի 7-ին) Հայաստանի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչներին հանձնարարեց լուծել այդ հարցը և միասնական կարծիքով հանդես գալ Թուրքիայի հետ կայանալիք կոնֆերանսում, ապա մի պահ թվաց, թե գոնև այդ հարցը կուժվի Հայաստանի օգտին, առավել ևս, որ խորհրդակցությունում Ծա՛թախթինսկին հայտարարեց, որ Ադրբեջանը միշտ էլ իր ծայրագույն սահմանը համարել է Գայի Դրունքը: Բայց դա տեղի չունեցավ, ինչպես արդեն նշեցինք Արազդայանից Գայի Դրունք հատվածը մնաց Նախիջևանի կազմում: Ինչո՞վ բացատրել, արդյո՞ք դա արդյունք էր «տեղացի, գիտակ ընկերների» կողմից սահմանագծի ճշտման՝ ինչպես դա, հավանաբար, հրամցրել է Ծա՛թախթինսկին իր հայ գործընկերոջը, թե դարձյալ գործ ունենք Թուրքական գործոնի հետ, ավելի ճիշտ Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև ընդհանուր սահման ունենալու երկուստեք ձգտման հետ: Եվ, թեև ադրբեջանցի պատմաբաններն այդ հարցին երբեք չեն անդրադարձել (ո՛չ նախկինում՝ խորհրդային ժամանակաշրջանում, և ոչ էլ մեր օրերում), իսկ մեր արխիվներում էլ բացարձակապես ոչինչ չի պահպանվել, բայցեայնպես կարծում ենք, որ այս հարցում ևս, ինչպես որ Նախիջևանի հարցի լուծման գործում ընդհանրապես, մենք գործ ունենք Թուրք-ադրբեջանյան ընդհանուր սահմանի ստեղծման փաստի հետ: Դրանում կհամոզվենք, երբ կանդրադառնանք Կարսի կոնֆերանսին ու կտեսնենք, թե ինչպես համարյա առանց առարկության Կարաբեքի փաշան համաձայնվեց Հայաստանի և Նախիջևանի երկրամասի միջև սահմանագծի նման փոփոխության հետ:

* * *

Կարսի Թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսը¹ (1921թ. սեպտեմբերի 26 – հոկտեմբերի 13) քննարկել է մի չարք քաղաքական ու

¹ Թուրքական պատվիրակության ղեկավարն էր Կարաբեքի փաշան, Ռուսաստանը ներկայացնում էր Յակ. Գանեցկին, Հայաստանը՝ Մուսայանը և Մակինցյանը, Վրաստանը՝ Էլիավան և Սվանիձեն, Ադրբեջանը՝ Ծա՛թախթինսկին և Արիովը:

տնտեսական հարցեր, որոնց վրա մենք կանգ չենք առնի, նախ որովհետև այդ հարցերն ամենայն մանրամասնությամբ լուսարանված են հայ-թուրքական հարաբերություններին նվիրված մեր գրքում¹, և հետո՝ դրանք դուրս են մեր հետաքրքրությունների շրջանակից: Ուստի կանգ կառնենք միմիայն սահմանագծային հարցերի վրա, հատկապես Նախիջևանի խնդրի հարցում:

Տանտիրոջ իրավունքով բացելով կոնֆերանսը և ողջունելով Անդրկովկասի պատվիրակներին «Թուրքական հողի վրա», Կարաբեքի փաշան Թուրքական պատվիրակության անունից իսկույն երկու առաջարկ արեց.

1. Նիստերի արձանագրությունները կատարել ֆրանսերեն լեզվով և հետո թարգմանել Թուրքերեն, ռուսերեն, հայերեն և վրացերեն:

2. Գաշնագրերը կնքել բոլոր երեք հանրապետությունների հետ առանձին-առանձին պայմանագրերով²:

Ֆրանսերենը միջազգային հարաբերությունների լեզու էր, հետևապես ընդունելի: Ինչ վերաբերում է Կարաբեքի երկրորդ առաջարկին, ապա այն անընդունելի էր կովկասցիների համար: Ուստի և պատասխան ելույթում Յակ. Գանեցկին մերժում է Կարաբեքի երկրորդ առաջարկությունը, մատնացույց է անում Անդրկովկասյան հանրապետություններում տեղի ունեցող տնտեսական ու քաղաքական միավորման փաստը և Թուրքերին առաջարկում Անդրկովկասը դիտել որպես մեկ միասնական կողմ և համապատասխան պայմանագիր կնքել նրա հետ: Սակայն Կարաբեքի փաշան մերժում է Գանեցկու առաջարկությունը՝ հայտարարելով, թե իր պատվիրակությունը Անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ միասնական պայմանագիր կնքելու իրավունք չի ստացել իր կառավարությունից, հետևապես ստիպված են դիմել Անկարային և սպասել նրա պատասխանին:

Պայմանագրի ձևի մասին վիճարանությունները (առանձին-առանձին, թե՛ ընդհանուր) կողմերի միջև շարունակվեցին հետագա մի չարք նիստերի ընթացքում և բավականին համառ բնույթ ստացան: Ամեն անգամ նիստերում դեմ առնելով կովկասյան պատվիրակների համառ պնդումներին՝ Թուրքական պատվիրակությունը հետաձգում էր հարցի լուծումը՝ հայտարարելով, թե ստիպված է նորից դիմել Անկարային, իսկ հաջորդ նիստին նորից էր առաջ քաշում առանձին պայմանագրերի

¹ Տե՛ս է. Ա. Զոհրաբյան, Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները (1920-1922), Եր. 1979, էջ 265-305:

² Տե՛ս «Մոսկովային Հայաստան», օրաթերթ, 19 հոկտ. 1926թ.:

գաղափարը՝ ըստ որում վկայակոչելով ոչ միայն Հարցի իրավական կողմը, այլ նաև Մոսկվայի պայմանագիրը, որտեղ խոսք չկար Անդրկովկասի Հանրապետությունների Հետ միասնական պայմանագիր ստորագրելու մասին: Կոնֆերանսի չորրորդ նիստը (սեպտ. 30-ի) ամբողջովին դրադվեց պայմանագրի ձևի Հարցով: Գաննեցկու Ելույթը նվիրված էր միասնական պայմանագրի թե՛ իրավական և թե՛ քաղաքական նշանակության Հարցին: Նա համոզիչ կերպով ցույց տվեց, որ իրավական տեսակետից ոչ մի տարրերություն չկա կոլեկտիվ և առանձին պայմանագրերի միջև: Ինչ վերաբերում է Հարցի քաղաքական կողմին, ապա այն ավելի շատ ձևոնտու պետք է լինի Թուրքիային, որովհետև աշխարհին ցույց են տալիս, որ իրենք միավորվում են և միասնական, ամուր ու եղբայրական դաշինք են կնքում Թուրք ժողովրդի Հետ: Պատասխան խոսքում Կարաբեքիր փաշան կեղծ գոհունակություն է հայտնում Անդրկովկասյան Հանրապետությունների նման ձգտման համար, բայց միաժամանակ փորձում առանձին պայմանագրեր կնքելու գաղափարը այլ կերպ պարտադրել: Նա առաջարկում է պայմանագիրը բաժանել երկու մասի՝ առաջին մասում ղեկավարել ընդհանուր բնույթի հողվածները, որոնք վերաբերում են բոլոր Հանրապետություններին, իսկ երկրորդ մասում՝ ըստ առանձին Հանրապետությունների, սկսած սահմաններից և այնուհետև նրանցից յուրաքանչյուրին վերաբերող մյուս հողվածները: Սակայն Կարաբեքիրի այս փորձն էլ չանցավ (վտանգ կար, որ պայմանագրի երկրորդ մասը կդառնա առանձին Հանրապետություններին՝ հատկապես Հայաստանին, պարտադրվող պայմանագիր), ուստի և կովկասցիները մերժեցին այդ փորձը ևս: Այդժամ Թուրքական պատվիրակության ղեկավարը հայտարարեց, որ իր կառավարությունը «պայմանագրի իրավարանական կողմն ապահովելու նպատակով ցանկալի է համարում, որ իրեն հայտնեն գոյություն ունեցող միասնություն ինչպես ձևի, այնպես էլ այն մասին, թե ինչքանով է այն վերաբերում արտաքին ներկայացուցչությանը: Նա անհրաժեշտ է համարում գոյություն ունեցող միասնությունը ներքին հարց համարել այնքան ժամանակ, քանի դեռ իրեն այդպիսի հայտարարություն չի արվել...»¹:

Անդրկովկասյան պատվիրակները հավաստիացրեցին Թուրքերին, որ համապատասխան հայտարարություններ կարվեն: Եվ իսկապես, հոկտեմբերի 1-ին Սվանիձեն, Շահթախթինսկին և Մոսկվայից առան-

¹ ՀԱԱ. ֆ. 113, ց. 3, գ. 21, Թ. 125:

ձին հայտարարություններ ուղարկեցին Անկարայի կառավարությունը՝ երեք հանրապետությունների տնտեսական և քաղաքական միասնություն մասին: Նույնը հաստատող հեռագիր ուղարկեց նաև Զիչերինը, որից Հետո Անկարան տվեց իր համաձայնությունը միասնական պայմանագիր կնքելու մասին¹: Պայմանագրի ձևի մասին մոտ Հինգ օր տևած բանավեճը ի վերջո ավարտվեց խորհրդային պատվիրակների հաղթանակով, որը միաժամանակ առաջին և վերջին հաղթանակն էր: Մնացած բոլոր հարցերը (սահմանագծային, տնտեսական) լուծվեցին Թուրքական պատվիրակության օգտին, որը ցուցաբերեց համառություն, անդիջում վարքագիծ հատկապես Հայաստանին վերաբերող հարցում:

Մոսկվայի պայմանագրով գծված սահմանները բավականին ընդհանուր բնույթ էին կրում: Պատճառն այն ժամանակ (1921թ. փետրվար-մարտ) Հայաստանում և Վրաստանում պատերազմական վիճակն էր, որը դրկել էր սահմանները տեղում ճշտելու հնարավորությունից: Այդ բացը պետք է լրացներ Կարսի կոնֆերանսը, որի համար էլ ստեղծվել էր սահմանագծային հանձնաժողով (ներսում Հայաստանը ներկայացնում էր Վլ. Թամրուչին), որն իր հերթին բաժանվել էր երկու ենթահանձնաժողովի՝ Թուրք-հայկական և Թուրք-վրացական սահմանագծի ուսումնասիրման և ճշտման համար: Մենք, ինչպես որ վերը նշել ենք, կանգ կառնենք Թուրք-հայկական սահմանագծի հարցի վրա:

Հենց սկզբից ասենք, որ Թուրք պատվիրակները սահմանների որոշման հարցում խստորեն կառչում էին Մոսկվայի պայմանագրից և պահանջում ոչ մի փոփոխություն չմտցնել նրա մեջ: Միաժամանակ օգտվելով այն բանից, որ պայմանագրում չէր ասված, որ քարտեզի և տեքստի միջև անհամապատասխանություն ղեկավարում նախապատվությունը տրվում է տեքստին, պնդում էին, որ սահմանների վրա նշված բոլոր գյուղերը պատկանում են իրենց: Այնուամենայնիվ հայ և վրաց պատվիրակներին հաջողվեց որոշ ուղղումներ մտցնել սահմանագծի մեջ, որոնք թեև իրենց չափերով նշանակալից չէին, բայց կարևոր էին, որովհետև վերաբերում էին Վրաստանի սահմանում Բաթումի, իսկ Հայաստանի սահմանում՝ Ալեքսանդրապոլի հատվածին (ճշտորեն հաստատվեց սահմանագիծը Ճորոխ գետի ձախ ափով, Հայաստանին մնացին Մեծ Աղբարա լեռան հյուսիս-արևմտյան լանջերը, Իբիչ գյուղից հյուսիս-արևելք ընկած սարահարթը): Սակայն մի շարք տեղամա-

¹ Մանրամասն տե՛ս Է. Ա. Զորաբյան, նշվ. աշխ., էջ 265-275:

սերի չուրջ համաձայնություն չկայացվեց (Սարպ գյուղը, սահմանը Սարատուր գյուղի չըջանում, Քավթառնթի գյուղը՝ թուրք-վրացական սահմանում և Նոր Կիդիղաչ ու Վարթանյու գյուղերը, Անին, Կողրը՝ հայ-թուրքական սահմանում) և որոշվեց հարցը փոխադրել կոնֆերանսի պլենում: Ըստ որում, Անիի և Կողրի պատկանելիությունը վիճելի չէր, երկուսն էլ գտնվում էին Թուրքիային անցած տարածքներում: Հայաստանի համար պատմամշակութային խիստ կարևոր արժեք ներկայացնող Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաք Անիի ավերակները, որոնք գտնվում են Արփաչայի անմիջականորեն աջ ափին, Մոսկվայի պայմանագրով Արփաչայը սահմանագիծ ընդունելով, մնացել էին թուրքական մասում: Հայաստանի կառավարությունն էլ կարծելով, թե դա թյուրիմացություն արդյունք է, և հեշտ շտկելի (չէ՞ որ ընդամենը մեկ-երկու քառ. կմ. տարածքի մասին է խոսքը), մտցրել էր իր կազմած «Հայ-թուրքական պայմանագրի» նախագծի սահմանների մեջ:

Երբ անցում կատարվեց Անիի խնդրին, Կարաբեքիր փաշան հայտարարեց, որ ինքը դեմ չի Անիի ավերակները Հայաստանին թողնելուն, բայց պետք է այդ մասին հարցում անի կառավարությունը: Նա առաջարկեց Արփաչայը ընդունել որպես վերջնական սահմանագիծ և ապա Անկարայի դրական պատասխանի դեպքում մի առանձին հոդված ընդունել, որտեղ կասվի, որ Թուրքիան Անին զիջում է Հայաստանին: Նման մոտեցումը ընդունելի չէր Անդրկովկասյան պատվիրակության համար, քանի որ նույն պայմանագրում Անիի վերաբերյալ իրար հակասող երկու հոդված կլինեք, որոնցից մեկում ասվում է, որ Անին պատկանում է Թուրքիային (Արփաչայը սահմանագիծ ընդունելու դեպքում), իսկ մյուսում, որ Անին անցնում է Հայաստանին: Ուստի Գանեգլին առաջարկեց Անիի հարցը հետաձգել մինչև Անկարայի պատասխանի ստացումը: Բանավիճելով Կարաբեքիրի հետ՝ Գանեգլին մատնացույց է անում Եվրոպայում տիրող կարծիքը Հայաստանի սահմանների հարցում, ցույց տալիս, որ Եվրոպայում շատ լավ տպավորություն կթողնի Անիի զիջումը Հայաստանին և ընդգծում, որ Անիի հարցը կական նշանակություն ունի ոչ միայն Հայաստանի, այլև ամբողջ Անդրկովկասի համար: Կարաբեքիրը վերջապես զիջեց և Անիի հարցը հետաձգվեց մինչև Անկարայի պատասխանի ստացումը:

Սահմանային մյուս հարցերի քննարկման ժամանակ թուրքական պատվիրակության առաջարկությամբ որոշվեց առաջնորդվել ընական սահմաններով՝ գետերով, ջրբաժաններով և այլն: Սա ճիշտ մոտեցում էր, և խորհրդային պատվիրակները չառարկելով հանդերձ ավելացրին, որ եթե սահմանագիծը գյուղերով է անցնում, ապա պետք է հաշվի

առնել տվյալ գյուղի տնտեսական, իսկ խառը բնակչություն ունենալու դեպքում նաև ազգագրական կազմը: Այդպիսին էր Քավթառնթի, Վարթանյու, Կիդիղաչ գյուղերի հարցը, որոնց միջով գետ էր հոսում և թուրք պատվիրակները պնդում էին, որ գետն ընդունվի իրրև սահման: Սակայն հայ և վրաց պատվիրակները՝ հարազատներին իրարից չկտրելու նպատակով, համաձայնեցին, որ նշված գյուղերի իրենց անցնող մասերը մնան թուրքերին: Այդպես վարվելով, հույս ունենի փոխադարձ վերաբերմունքի թուրքերի կողմից՝ հատկապես Անիի հարցում: Բայց չուտով պարզվեց, որ թուրքերը ինչպես Անիի, այնպես էլ ընդհանրապես Հայաստանին վերաբերող ոչ մի հարցում որևէ զիջում անելու մտադրություն չունեն: Ահա թե ինչ է գրում Մոսկվայի Մյասնիկյանին ուղարկած հոկտեմբերի 6-ի հեռագրում. «Երևկվա խորհրդակցությունը զբաղված էր հայկական հոդվածներով: Թուրքերը խիստ անհաշտօղականություն ցուցաբերեցին, հրաժարվեցին զիջել Անիի ավերակները, մերժեցին Կողրի կոնցեսիան¹, երկար համառում էին հայ-թուրքական պատերազմի մասնակիցների ամիստիայի հարցում... Վեճերը խիստ տաք էին: Այսօր դրանք կշարունակվեն»²: Նույն բանն է ասված Ջիչերինին ուղարկած Գանեգլու հեռագրում, որում շեշտված է, որ թուրքերը չեն գնում փոխադարձ զիջման ճանապարհով, թեև անդրկովկասյան հանրապետությունները մի շարք հոդվածներում կական զիջումներ արեցին թուրքերին³:

Հայաստանին առնչվող խնդիրների շարքում էր նաև Հայաստանի և Նախիջևանի միջև Եռանկյունի գոտու հատվածում սահմանի ճշտման հարցը, որն ըստ Մոսկվայի պայմանագրի պետք է լուծեր Հայաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի ներկայացուցիչներից կազմված խառը հանձնաժողովը: Եվ թվում էր, թե թուրք պատվիրակները, որոնք բոլոր հարցերը լուծելիս կառչում էին Մոսկվայի պայմանագրից (այդպես մերժեցին Անիի ավերակները Հայաստանին հանձնելու հարցը), կողտազործեն այդ հնարավորությունը, կպահանջեն հանձնաժողով ստեղծել, կփորձեն միջամտել Հայաստանի և Ադրբեջանի ներքին գործերին, կախողեն Մոսկվայում իրենց առաջ քաշած սահմանագծի վրա: Սակայն դա տեղի չունեցավ: Ի զարմանս հայ, վրաց և ռուս պատվի-

¹ Անիի նկատմամբ թուրքերի ցուցաբերած վերաբերմունքից հետո հայ պատվիրակները որոշել էին Կողրը Հայաստանին վերադարձնելու փոխարեն առաջ քաշել Կողրի աղահանքերի շահագործման պահանջ՝ կոնցեսիոն կարգով:

² ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 23, թ. 137:

³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 11, թ. 231:

րակների, Կարաբեքիր փաշան շատ հանգիստ ընդունեց Գանեցկու հայտարարությունն այն մասին, որ Ադրբեջանն արդեն լուծել է Հայաստանի հետ Նախիջևանի սահմանի հարցը և եթե թուրքական պատվիրակությունը չի առարկում, ապա հարցը կարելի է լուծված համարել: Մեջբերենք այդ կապակցությամբ Գանեցկու և Կարաբեքիրի երկխոսությունը, որը տեղի է ունեցել սեպտեմբերի 27-ին.

«Գանեցկի» – Սահմանների կապակցությամբ այստեղ պետք է ավարտել մի ձևական հարց ևս: Եռանկյունու վերաբերյալ հարցը: Ես ինձ թույլ եմ տալիս հիշեցնելու, որ այդ առթիվ ընդունված է որոշում, սահմանը հաստատում է հայկական, ադրբեջանական, թուրքական ներկայացուցիչներից կազմված խորհրդի հանձնաժողովը: Ինչ վերաբերում է երկու անդրկովկասյան հանրապետություններին, ապա այդ հարցը լուծված է և հետևաբար ես կրկնում եմ, որ ամբողջ այդ հարցը կարելի է ավարտված համարել: Եթե թուրքական պատվիրակությունը համաձայն է, ապա սահմանի հարցը կարելի է հենց այստեղ համարել ավարտված:

Կարաբեքիր փաշա – Թուրքական պատվիրակությունը ընդունում է Ադրբեջանի և Հայաստանի հաստատած սահմանը և վաղը կարելի կլինի վերջնականորեն դա ձևակերպել¹:

Ճիշտ է, հաջորդ օրը Նախիջևանի մասին հողվածը չձևակերպվեց, և ընդհանրապես մինչև հոկտեմբերի 3-ը այդ հարցին չանդրադարձան: Բայց ուշագրավը Կարաբեքիրի վերաբերմունքն է, նրան չի հետաքրքրում, թե ինչպիսի սահմանագիծ է անցկացվել, արդյո՞ք այդ վիճելի տարածքը բաժանվել է կողմերի միջև, թե ամբողջությամբ տրվել է կողմերից մեկն ու մեկին: Այդ ամենը կարծես թե նրան չէր հետաքրքրում, կամ էլ, որ առավել հավանական է, նա նախապես գիտեր կատարված բաժանման մասին: Նման ենթադրության համար հիմք կարող է ծառայել Շահթախթինսկու կապը Կարսի հետ:

Ընդհանրապես Կարսի կոնֆերանսի նյութերի հետ ծանոթությունը ցույց է տալիս, որ Նախիջևանի խնդիրը կողմերին առանձնապես չի հետաքրքրել: Արձանագրություններում համարյա ոչինչ չկա, շատ սուղ տեղեկություններ են պարունակում Գանեցկու՝ Ջիչերինին ուղարկած և Մոսկվայի՝ Մյասնիկյանին ուղարկած հեռագրերում: Ահա օրինակ, ինչ էլ գրում Գանեցկին Ջիչերինին հոկտեմբերի 3-ին, այսինքն՝ այն նույն օրը, երբ ձևակերպվեց Նախիջևանի վերաբերյալ հողվածը.

«Տար վեճեր եղան Նախիջևանի և Բաթումի հարցում, քանի որ թուրքերը պնդում էին, որ այդ հողվածներից յուրաքանչյուրի համար հավելված կցվի պայմանագրին, որում ճշտորեն որոշված կլինեն այդ մարզերի ինքնավարության ընդհանուր հիմունքները. մշակված հենց այստեղ՝ կոնֆերանսում համապատասխան հանրապետությունների և թուրքերի հետ մեկտեղ: Վերջապես նրանք համաձայնեցին, որ հավելվածներ չեն լինի և կբավարարվեն միայն կոնֆերանսի նիստում Նախիջևանի և Բաթումի մարզերում գոյություն ունեցող կարգի մասին Նախիջևանի և Վրաստանի կողմից տրված բացատրություններ, որը Ադրբեջանի և Վրաստանի կողմից տրված բացատրություններ, որը կմտցվի արձանագրության մեջ»¹: Ինչ վերաբերում է Մյասնիկյանին կմտցվի արձանագրության մեջ»¹: Ինչ վերաբերում է Մյասնիկյանին հասցեագրած Մոսկվայի հեռագրերին, որոնցում շոշափվում է Նախիջևանի հարցը, ապա դրանք երկուսն են՝ տրված հոկտեմբերի 4-ին և 5-ին: Առաջինում խոսելով նախորդ օրը (3-ին) թուրքերի հետ ունեցած երկու խորհրդակցությունների մասին և հայտնելով, որ «թուրքերը հատկապես համոզում են Բաթումի հարցում», այնուհետև անցնում է Նախիջևանի խնդրին՝ ավելացնելով, որ «նրանք (թուրքերը – է. Զ.) ցուցաբերեցին մեծ հետաքրքրություն Նախիջևանի նկատմամբ: Ընդունված է մեր խմբագրությունը հողվածը» և այնուհետև հեռագրի վերջում նորից է անդրադառնում Նախիջևանի խնդրին, ասելով, թե «այստեղ եկան վեճերասարգիների ներկայացուցիչները՝ Նախիջևանին միանալու պահանջով: Մասնավոր կերպով հաջողվեց նրանց հանգստացնել»² (ընդգծումը մերն է – է. Զ.): Թե ինչ հետաքրքրություն են ցուցաբերել թուրքերը Նախիջևանի նկատմամբ, Մոսկվայի չի են ցուցաբերել թուրքերը, որից տեղեկանում ենք, որ թուրքերին հետևում էր Նախիջևանի ինքնավարության հարցը: Բայց դատելով տաքքրում էր Նախիջևանի ինքնավարություն չնորհելու մասին իրողությունից, որ Նախիջևանի վերաբերյալ հողվածում, պետք սին հատուկ չի շեշտված Նախիջևանի վերաբերյալ հողվածում, պետք է ենթադրել, որ թուրքերին այն չի հետաքրքրել այնպես, ինչպես Բաթումի հարցը, որի մասին մի առանձին պարագրաֆ է գետեղված (6-թումի հարցը, որի մասին մի առանձին պարագրաֆ է գետեղված (6-րդ հողվածի 1-ին պարագրաֆը), որով Վրաստանից պահանջվում է ապահովել Բաթումի մարզի համար «լայն տեղական ինքնավարություն»³ և այլն:

Իսկ հիմա տեսնենք, թե ինչ է ասված Նախիջևանին ինքնավար

¹ Նույն տեղում, գ. 21, թ. 137:

¹ Նույն տեղում, թ. 87:

² Նույն տեղում, գ. 23, թ. 55:

³ «Документы внешней политики СССР», т. IV, М., 1960. էջ 423.

տարածքի կարգավիճակ շոնորհող Կարսի պայմանագրի 5-րդ հոդվածում և որքանով է այն «մեր խմբագրությունը», ինչպես Մոսկվային է ասում.

«Հոդված 5 - Թուրքական կառավարությունը և Հայաստանի ու Ադրբեջանի խորհրդային կառավարությունները համաձայն են, որ Նախիջևանի մարզը՝ ներկա պայմանագրի 3-րդ հավելվածում ցույց տրված սահմաններում, կազմում է ինքնավար տարածք Ադրբեջանի հովանավորության տակ»¹:

Եթե համեմատելու լինենք ներկա հոդվածը Հայաստանի կառավարության ընդունած «Հայաստանի ու Թուրքիայի միջև պայմանագրի նախագծի» Նախիջևանին վերաբերող հոդվածի հետ, ապա երկու կական տարբերություն կտեսնենք. 1-ինն այն է, որ հայկական նախագծում ասված է, որ «Երկու պայմանավորվող կողմերը (այսինքն՝ Հայաստանը և Թուրքիան) համաձայն են, որ Նախիջևանի մարզը...», և այնուհետև ինչպես տեքստում: Երկրորդ տարբերությունն այն է, որ Ադրբեջանը Նախիջևանի նկատմամբ իր իրավունքներով հավասարեցված է Հայաստանին և Թուրքիային. «Թուրքական կառավարությունը և Հայաստանի ու Ադրբեջանի խորհրդային կառավարությունները համաձայն են...» և այլն: Եթե հիշենք, որ Մոսկվայի պայմանագրով Թուրքիան և Ռուսաստանը համաձայնեցին, որ Նախիջևանի երկրամասը դրվի Ադրբեջանի հովանավորության տակ «պայմանով, որ Ադրբեջանը այդ հովանավորությունը չի գիջի ոչ մի երրորդ պետության», այսինքն՝ Հայաստանին, ապա պարզ կդառնա, որ Ադրբեջանը չպետք է տեղ գտներ Հայաստանի և Թուրքիայի կողքին՝ Նախիջևանի ինքնավարությունը ճանաչողների շարքում: Պարզ է նաև, որ դա արված է Նախիջևանի նկատմամբ Ադրբեջանի իրավունքը ամրապնդելու նկատառումով: Միայն պարզ չէ, թե ո՞ւմ թեթև ձևով է դա կատարվել, արդյո՞ք Ծախթախթինսկու, թե՞ Թուրքական պատվիրակության:

Դատելով Մոսկվայի հոկտեմբերի 5-ի հեռագրից՝ դա Ծախթախթինսկու ձևով գործն է: Հեռագրի սկզբում խոսելով նախորդ օրվա նիստի լարվածության մասին և չեչտելով, որ «կոնֆերանսի վրա սավառնում է մեկը մյուսին չվստահելու ոգին» և, որ Բաթումի հարցում Թուրքերը շարունակում են համառել իրենց ծրագրի վրա, Մոսկվայնը վերջում հանկարծ մի նախադասությամբ անդրադառնում է Նախիջևանի հարցին՝ ասելով. «...Հիշում եմ մեր պայմանը (դժվար ընթե-

նելի է - է. Զ.) Նախիջևանի հարցի մասին, Հայտնեցեք չիֆրով, Հնարավոր է Ծախթախթինսկուն կրեբենք Երևան»¹ (ընդգծումը մերն է - է. Զ.):

Ծախթախթինսկուն իսկապես կոնֆերանսից հետո բերեցին Երևան, բայց թե ինչի մասին են խոսել, մնում է անհայտ: Միայն Հայտնի է, որ հոկտեմբերի 15-ին, կեսօրին ժամը 12-ին, Ծախթախթինսկին Մոսկվայի և Մակինցյանի հետ մեկտեղ, Ծախթախթինսկու անվան բանվորական ակումբի բալկոնից ելույթ ունեցավ հավաքված բազմության (կարմիրանակայիններ, բանվորներ և ծառայողներ) առջև և հավաստիացրեց, որ կոնֆերանսի արդյունքները բարենպաստ են երկու կողմերի համար էլ և որ պայմանավորվող կողմերը անկեղծ էին իրենց ձգտումներում²:

Մի կողմ թողնելով երկու կողմերի անկեղծ ձգտումների մասին կեղծ Հայտարարությունը, որը սովորաբար հրապարակային ելույթների լեզու է, ասենք, որ Ծախթախթինսկուն Երևան բերելու համար մի այլ հիմնավոր պատճառ էլ կարող էր լինել. դա վեղիբասարցիների պատվիրակության Կարս ժամանելը և Նախիջևանին միանալու պահանջը առաջ քաշելն է, որից հայկական կողմը, հասկանալի է, դժգոհ պետք է մնար: Եվ քանի որ Հայաստանի ղեկավարությունը տեղյակ էր Ծախթախթինսկու նախորդ գործունեությանը Նախիջևանի հարցում, ուստի նա կարող էր կասկածել, որ վեղիբասարցիների այդ ելույթն էլ հրահրված էր Ծախթախթինսկու կողմից: Անգամ եթե չի հրահրել, բայց ցանկապես կարող էր կանխել, ինչը չէր արել:

Թե ի՞նչն էր իրական պատճառը Ծախթախթինսկուց Մոսկվայի դժգոհության, արդյո՞ք Նախիջևանի ինքնավարության հարցում Ադրբեջանին Հայաստանի և Թուրքիայի կողքին դնելը, թե՞ վեղիբասարցիների Կարս ժամանելը և Նախիջևանին միանալու պահանջը, այդպես էլ անհայտ է մնում:

Դատելով «Նախիջևանի տարածքը» վերնագիրը կրող Կարսի կոնֆերանսում ընդունված 3-րդ հավելվածին, ապա պետք է արձանագրենք, որ այն ամբողջովին համընկնում է Հայ-Թուրքական պայմանագրի նախագծում տեղ գտած I (B) հավելվածին: Պարզապես առաջինում առկա են սահմանագծի նկարագրության որոշ մանրուքներ: Բայց որպեսզի ընթերցողն էլ համոզվի դրանում, մեջբերենք այդ երկու հավելվածները.

¹ Նույն տեղում:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 23, թ. 56:

² ՏԵՍՍՍՍ „Правда Грызусу“, N = 189, 18 окт. 1921г.

Հավելված I (B) – Նախիջևանի տարածքը:

«Գյուղ Ուրմիա - Արաղդայան կայարան (բացառապես) - լեռ Դաշ-Բուրուն (4108) - լեռ Բահարսղ (6607) - լեռ 6629 - լեռ Քյոմուրյու-դաղ (6639) - լեռ 3080 - լեռ Սայաթ-դաղ (7868) - գյուղ Գուրդ-գուլաղ - լեռ Գամեսուր-դաղ (8160) - լեռ 8022 - լեռ Կյուլի-դաղ (10282) և Նախիջևանի գավառի նախկին արևելյան վարչական սահմանը»¹:

Հավելված III – Նախիջևանի տարածքը.

«Գյուղ Ուրմիա - այստեղից ուղիղ գծով՝ Արաղդայան կայարան (Թողնելով այն Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետությունը) - այնուհետև ուղիղ գծով դեպի արևմտյան Դաշ-Բուրուն լեռ (3142) - արևելյան Դաշ-Բուրուն լեռան ջրբաժան գիծ (4108) - անցնում է Ջհանամ-դարասի գետով «Աղբյուր»-ից (Բուլաղ) (Հարավ) դեպի Հարավ - ընթանում Բահարսղ լեռան ջրբաժան գծով (6607 կամ 6587) և այստեղից ընթանում է նախկին Երևանի օկրուգի և Շարուր-Դարալագյազի գավառի վարչական սահմանով և 6629 բարձունքով դեպի Քյոմուրյու-դաղ լեռ (6839 կամ 6930) և այստեղից դեպի 3080 բարձունք - Սայաթ-դաղ (7868) - Գուրդ-Գուլաղ (Գյուրդ-Գուլաղ) գյուղ - Գամեսուր-դաղ լեռ (8160) - 8022 բարձունք - Կյուլի-դաղ (10282) և նախկին Նախիջևանի օկրուգի արևելյան վարչական սահմանը»²:

Այսպիսին են սահմանները Հայաստանի և Նախիջևանի միջև, այսպես Երևանի գավառի Հարավ-արևելյան մի հատվածը ևս կտրվեց Խորհրդային Հայաստանից և միացվեց Նախիջևանի երկրամասին, որով և ապահովվեց Թուրք-աղբրեջանական ընդհանուր սահմանի առկայությունը Ուրմիա գյուղից (Արաքսի ձախ ափին), մինչև Ստորին Կարասուի թափվելը Արաքս գետը (Արաքսի աջ ափին), ընդամենը շուրջ 9-10 կմ. երկարությամբ մի սահման, բայց անչափ կարևոր, քանի որ մեր օրերում (ԽՍՀՄ փլուզումից հետո) հենց սահմանի այդ հատվածով է ապահովվում Աղբրեջանի կապը Թուրքիայի հետ: Ուստի ճիշտ չէ մեր պատմագրության մեջ տեղ գտած այն կարծիքը, ըստ որի՝ Թուրքիան 30-ական թվականներին Իրանի հետ տարածքների փոխանակություն է կատարել Նախիջևանի հետ ընդհանուր սահման ունենալու համար: Թուրքիան Իրանից բաժանող սահմանագիծը հիմա էլ անցնում

է Ստորին Կարասուով: Իսկ այդ նեղ շերտը (լեզվակը) նախկին Սուրմալուի գավառի այն հատվածն է, որը Արաքս գետը սահման ընդունելուց հետո անցել էր Թուրքիային:

Կարսի կոնֆերանսում Հայաստանին առնչվող մյուս Հարցերին՝ տնտեսական (Կողրի աղահանքերի կոնցեսիայի, Ալեքսանդրապոլի դեպոյի թալանված գույքի վերագործման), պատերազմի մասնակիցների ամսխտիայի, զաղթականների վերագործի և այլն, մենք չենք անդրադառնում, նախ՝ որովհետև դուրս են մեր ուսումնասիրությունների թեմայի շրջանակներից և հետո՝ ինչպես արդեն նշվել է, այդ Հարցերը թեմայի շրջանակներում 1920-1922թթ. Հայաստանյան մանրամասնություններին նվիրված մեր գրքում: Ճիշտ նույն թուրքական հարաբերություններին նվիրված մեր գրքում: Ճիշտ նույն թուրքական հարցում և Աղբրեջանի (նավթի մատակարարման) հետ առնչվող Հարցերին, ինչպես նաև հոկտեմբերի 13-ին ստորագրված պայմանագրին, որի վավերացրած օրինակները փոխանակվեցին 1922թ. սեպտեմբերի 12-ին Երևանում:

* * *

Ամփոփենք այս գլխում շարադրվածը.

1. Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրի ստորագրումից անմիջապես հետո Ջիչերինը լծվեց իր առաջ ծառայած երկու գլխավոր խնդիրների իրականացման գործին (1. Համոզել միջազգային Հանրությունը, որ Թուրքիային կատարված տարածքային զիջումներն այլընտրանք չունենին, 2. պարտադրել Անդրկովկասյան Հանրապետություններին Մոսկվայի պայմանագրի հիմքի վրա պայմանագրեր կնքել Թուրքիայի հետ) և, եթե առաջին խնդրում հաջողություն չունեցավ, ապա երկրորդը հաջողությամբ իրականացրեց:

2. Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը դժգոհ մնաց Մոսկվայի կոնֆերանսի որոշումներից, ինչն իր արտահայտությունը գտավ Ջիչերինին հասցեագրած Ալ. Բեկզադյանի բողոք-նամակում, ինչպես նաև Բեկզադյանի պատվիրակության գործունեությունը հավանություն տված Հայկոմկուսի Կենտկոմի մայիսի 19-ի պլենումի որոշման մեջ: Ինչ վերաբերում է Ջիչերինի պատասխան գրություններին՝ ուղղված Ս. Տեր-Գարրիելյանին և Բ. Լևրանին, ապա դրանք անհամոզիչ էին, թեև նա այդ գրություններում բացահայտեց որոշ գաղտնիքներ՝ Հարցերը անդրկովկասյան բանակցություններում վճռելու, այդ գործում ղեկավար գործիչների մասնակցության և այլն:

3. Ջիչերինը մտահոգված էր Երևանի գավառի Հարավ-արևելյան

¹ ՀԱԱ. ֆ. 113. ց. 3, գ. 23, թ. 37:

² «Документы внешней политики СССР», т. IV, էջ 429.

հատվածը՝ այսպես կոչված Եռանկյունի գոտին (Արարատ կայարանից մինչև Գայի Դրունք ընկած հատվածը) Նախիջևանին անցնելու խնդրով, քանի որ դրանով իսկ անմիջական կապ էր ստեղծվում Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև: Այդ է պատճառը, որ Բարու՝ Հուսեյնովին ուղարկված հրահանգներում, խոսելով այն մասին, որ Հայաստանի և Նախիջևանի միջև սահմանի վերջնական որոշումը Մոսկվայի պայմանագրով թողնված է Հայաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի ներկայացուցիչներից կազմված հանձնաժողովի հայեցողությանը, միաժամանակ առաջ է քաշում այն միտքը, որ Գայի Դրունքից Հյուսիս-արևմուտք ընկած հատվածը (Եռանկյունի գոտի) Թուրքերն անարդարացիորեն են կտրել Հայաստանից: Քաջատեղյակ Մոսկվայի կոնֆերանսում Նախիջևանի ճակատագրի վճռման գործում Ծաճթախթինսկու խաղաղած դերին՝ Ջիչերինը միաժամանակ Բեկզադյանին խորհուրդ է տալիս Հայհեղձոմի միջոցով կանխել Ծաճթախթինսկու մասնակցությունը Հայաստանի և Նախիջևանի միջև սահմանի ճշտման հարցին:

4. Բարվի մայիսի 7-ի խորհրդակցությունը (մասնակցում էին Օրջոնիկիձեն, Լեգրանը, Օրախելաչվիլին, Հուսեյնովը, Ծաճթախթինսկին և Բեկզադյանը) ավելի շատ զբաղվեց տվյալ հավաքույթը կոնֆերանս թև խորհրդակցություն անվանելու Հուսեյնով-Բեկզադյան բանավեճով, քան օրակարգային հարցերով, որոնք արագ լուծում ստացան (Թուրքիայի հետ Անդրկովկասյան հանրապետությունների միացյալ կոնֆերանսի, բանակցությունները Մոսկվայի պայմանագրի հիմքի վրա վարելու և այլն): Խորհրդակցությունը կոնֆերանս հայտարարելու և օրակարգում դրված հարցերին լուծում տալու Հուսեյնովի ջանքերը ապարդյուն անցան: Առարկում էր Բեկզադյանը՝ վկայակոչելով այն փաստը, որ օրակարգային հարցերը չեն քննարկվել հանրապետություններում, հետևապես չի կարելի կոնֆերանս անվանել, որի որոշումները պարտադիր կատարում են պահանջում: Օրակարգի վերջին հարցի՝ Նախիջևանի և Հայաստանի միջև սահմանի խնդրի մասին զեկուցում է Ծաճթախթինսկին, որը տեղեկացնելով հանդերձ, որ ինքը Ջիչերինին ասել է, որ ճիշտ սահմանը Գայի Դրունքն է, միաժամանակ վերջում ավելացնում է, թե արդարացի կլինի, որ հաշվի առնվի նաև «տեղացի, գիտակ ընկերների կարծիքը»:

Թվում էր, թե Բեկզադյանը կհասկանա Ծաճթախթինսկու հեռահար նպատակը և կկառչի Գայի Դրունքը սահման ճանաչելու գաղափարից, բայց ո՛չ: Ի պատասխան Ծաճթախթինսկուց հետո հանդես եկած Լեգրանի այն կարծիքի, որ «հարցին այնպիսի լուծում կտրվի, ինչպես որ մենք կորոշենք», նա հայտարարում է, որ ինքը «չի կարող

ճիշտ սահման նշել տեղանքին ծանոթ չլինելու պատճառով»: Դրան հաջորդում է Օրջոնիկիձեի առաջարկությունը՝ որոշումը. «Հանձնարարել Հայաստանի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչներին տեղում ճշտելու սահմանը՝ համաձայն ազգագրական սկզբունքի, ինչպես նաև այդ հարցի վերաբերյալ տեղական ազգարնակչության մոտ ձևավորված կարծիքի»: Իսկ դա նշանակում էր, որ Ադրբեջանը կօգտվի այդ որոշումից և սահմանագիծը Գայի Դրունքից առաջ կմղի դեպի Հյուսիս-արևմուտք և ձևաք կզցի Եռանկյունի գոտու մի մասը ևս, ինչը և նա կատարեց հետագայում՝ Հայաստանի հետ սահմանն անցկացնելով Արազդալանով: Գայի Դրունքից Արազդալան հատվածը պահելով իրեն՝ Ադրբեջանը դրանով իսկ ապահովեց կապը Թուրքիայի հետ¹: Դա Ծաճթախթինսկու գծի հաղթանակն էր:

5. Չնայած իր տնտեսական ծանր դրությունը՝ Հայաստանն իր սուղ միջոցներից շարունակում էր բաժին հանել Նախիջևանին՝ նպատակ ունենալով ամեն կերպ օգնել նրան տնտեսությունը վերականգնելու, հատկապես աղահանքերի շահագործումը վերսկսելու գործում: Մայիս ամսին Հայկոմկուսի Կոնտկոմը իր նիստերում երկու անգամ անդրադարձել է Նախիջևանին օգնելու խնդրին և որոշում կայացրել (մայիսի 31-ին) 15 մլն. ռուբլու վարկ տրամադրել Նախիջևանին: Իսկ երբ սեպտեմբերի 5-ին Մյասնիկյանը Կավբյուրոյի նիստում բարձրացրեց Նախիջևանին տնտեսական օգնություն ցույց տալու հարցը, ապա այդ նույն նիստում հանձնարարվեց Հայաստանին բաց թողնել Նախիջևանում Ադրբեջանը զբաղված էր Նախիջևանը Հայաստանի ազդեցությունից կտրելու խնդրով, ինչի մասին են վկայում նրա երկու բողոք-դիմումները Կավբյուրոյին (հունիսի 12-ի և հոկտեմբերի 10-ի), որոնցում մեղադրում էր Հայաստանին Նախիջևանի ներքին գործերին միջամտելու մեջ:

6. Նախապատրաստվելով Կարսի կոնֆերանսին, Հայաստանի կառավարությունը մշակել էր Մեմորանդում (Հուլի 1919) և «Պայմանագրի նախագիծ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև»: Չթվագրված այդ երկու փաստաթղթերը Նախիջևանի հարցում խիստ տարբեր մոտեցումներ են նախանշում: Եթե Մեմորանդումով առաջարկվում է կա՛մ Նախիջևանի երկրամասի նկատմամբ հովանավորությունը հանձնել Հայաս-

¹ Պրոֆ. Ա. Հակոբյանը սխալմամբ Արազդալանը նույնացրել է Գայի Դրունքի հետ (տե՛ս նրա «Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում», Եր., 2010 թ., էջ 306, 307):

տանին, կա՛մ էլ սահմանը անցկացնել Քյանդը-խոկ-Ազնարերդ-Սուլ-թան-բեկ գծով մինչև Կյուկի-ղաղ՝ համապատասխան հիմնավորումներով, ապա հայ-թուրքական պայմանագրի նախագծում խոսվում է այն մասին, որ երկու պայմանավորվող կողմերը համաձայն են, որ Նախիջևանի երկրամասը կազմում է ինքնավար միավոր Ադրբեջանի հովանավորության տակ: Ընդ որում պայմանագրի նախագծի հավելվածում նշված սահմանները համընկնում են Կարսի պայմանագրով գծված սահմանագծին: Իսկ դա նշանակում է, որ Մեծորանդումը և հայ-թուրքական պայմանագրի նախագիծը տարբեր ժամանակում են կազմվել: Մեծորանդումը հավանաբար ապրիլին կամ մայիսին, իսկ պայմանագրի նախագիծը արդեն Եռանկյունի գոտու բաժանումից հետո (հունիսին կամ հուլիսին):

7. Կարսի կոնֆերանսում թուրքական պատվիրակությունը խստորեն կառչում էր Մոսկվայի պայմանագրից և պահանջում ոչ մի փոփոխություն չկատարել նրանում: Այսպես մերժեցին Անիի ավերակները Հայաստանի սահմաններում թողնելու անրդկովկասյան պատվիրակության պահանջը, մերժվեցին նաև Կողրի աղահանքերի չահագործումը կոնցեսիոն կարգով Հայաստանին հանձնելու, Ալեքսանդրապոլի դեպոյի թալանված գույքը վերադարձնելու պահանջները և այլն: Ընդհանրապես թուրքերը շատ անզիջում էին Հայաստանին վերաբերող հարցերում և նրա կողմից առաջ քաշված և ոչ մի հարց լուծում չստացավ: Միակ հարցը, որ թուրքերը չառարկեցին և շատ շուտ համաձայնվեցին, դա Հայաստանի և Նախիջևանի միջև սահմանի հաստատումն էր: Կարարելիքը չպահանջեց խոռը հանձնաժողովի (Հայաստանի, Թուրքիայի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչների) ստեղծում, չփորձեց պաշտպանել թուրք փորձագետների գծած սահմանները Մոսկվայում, այլ իսկույն հանաձայնեց Գանեցկու առաջարկության հետ՝ ճանաչելու Ադրբեջանի և Հայաստանի կողմից գծված սահմանները: Իսկ դա նշանակում է, որ նա նախապես տեղյակ էր գծված սահմանների մասին:

8. Կարսի կոնֆերանսում Նախիջևանի վերաբերյալ հողվածը տարբերվում է Հայաստանի կառավարության կազմած հայ-թուրքական պայմանագրի նախագծից նրանով, որ ըստ վերջինի՝ Ադրբեջանի հովանավորության տակ Նախիջևանին ինքնավարություն չնորհողի դերում հանդես են գալիս Հայաստանը և Թուրքիան, մինչդեռ Կարսի պայմանագրի համապատասխան հողվածում Հայաստանի և Թուրքիայի կողքին ավելացված է Ադրբեջանի անունը: Դա նշանակում է, որ Ադրբեջանը Նախիջևանի նկատմամբ իր իրավունքներով հավասարեցված է Հայաստանին և Թուրքիային: Ուրեմն սխալվում էր Մոսկվայանը

հոկտեմբերի 4-ին հեռագրելով Մյանսիկյանին, թե «ընդունված է մեր խմբագրությունը հողվածը», իսկ 5-ին՝ թե «Շահթախթինսկուն կրե-րենք Երևան»: Ինչո՞վ էր դժգոհ Մոսկվայանը Շահթախթինսկուց, արդյո՞ք Նախիջևանի հարցում Ադրբեջանին Հայաստանի և Թուրքիայի հետ նույն հարթության վրա դնելուց, ինչը նա կարող էր անել թուրքերի հետ գաղտնի համաձայնությանը, թե՞ վեղիբասարցիների Կարս գալու և Նախիջևանին միանալու պահանջից, ինչը, անտարակույս, չէր կարող տեղի ունենալ առանց Շահթախթինսկու գիտության: Դրանք հարցեր են, որոնց պատասխանը արխիվներում հայտնաբերել մեզ չհաջողվեց:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Մոսկվայի ռուս-թուրքական և Կարսի թուրք-անդրկովկասյան պայմանագրերով ստանալով Նախիջևանի երկրամասի նկատմամբ հովանավորության իրավունք, Ադրբեջանի ղեկավարությունը դրանով չրավարարվեց, այլ իսկույն ևեթ ձևոնամուխ եղավ երկրամասը ամբողջովին իրեն ևնթարկելու, Ադրբեջանի անբաժան մաս դարձնելու խնդրի լուծման գործին: Դեռ նոր էր տեղի ունեցել Կարսի պայմանագրի վավերացրած օրինակների փոխանակությունը Երևանում (1922թ. սեպտ. 12-ին), երբ Ադրբեջանի ղեկավարությունը առաջ քաշեց Նախիջևանի երկրամասը ինքնավարության իրավունքով Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմի մեջ ընդգրկելու մասին հարցը և այդ նպատակով դիմեց Խորհուրդների անդրկովկասյան առաջին համագումարի կազմկոմիտեին՝ խնդրելով այդ մասին համապատասխան որոշում կայացնել: Վերջինս էլ՝ ընդառաջելով Ադրբեջանի ղեկավարության խնդրանքին, այդ հարցը մտցրեց օրակարգ, որի արդյունքում 1922թ. դեկտեմբերին գումարված Խորհուրդների անդրկովկասյան առաջին համագումարը կայացրեց որոշում Նախիջևանի ԽՍՀ-ն ինքնավարության սկզբունքով վերակառուցելու մասին: Շուտով ՌԿ(Բ)Կ Անդրկովկասի երկրային կոմիտեն ևս անդրադարձավ այդ հարցին (1923թ. հունվարին) և որոշեց առաջարկել Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմին Խորհուրդների անդրկովկասյան առաջին համագումարի որոշման հիման վրա Նախիջևանի ԽՍՀ-ն վերակառուցել որպես ինքնավար մարզ Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմում:

Թվում էր, թե դա առաջ կրերի Նախիջևանի եթե ոչ ազգարնակչության, ապա գոնև ղեկավարության դժգոհությունը: Չէ՞ որ Նախիջևանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը վեր էր ածվում ինքնավար միավորի և մտցվում Ադրբեջանի կազմի մեջ, որով խուզվում էին նրանց իրավունքները, ստանում ստորադաս կարգավիճակ: Բայց ո՛չ, փետրվարի 27-ին բացված Խորհուրդների համանախիջևանյան երրորդ համագումարը, քննարկելով Նախիջևանի ԽՍՀ-ն Ադրբեջանի կազմի մեջ ինքնավար միավորի իրավունքով մտնելու հարցը, որոշեց.

«1. Ճանաչել Նախիջևանի ԽՍՀ-ն Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի անքակ-

տելի մաս, որի կազմի մեջ մտնելը համարել կենսական անհրաժեշտություն.

2. Լուծարել Նախիջևանի Կենտգործկոմը և Ժողովոսրհը և բոլոր ժողովուհները.

3. Երկրամասի կառավարման համար բնտրել 17 անդամներից և 7 թեկնածուներից բաղկացած «Նախիջևանի երկրամասային գործադիր կոմիտե»,

4. Նախիջևանի ողջ երկրամասը իր ամբողջ ապարատներով մտցնել Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմի մեջ ինքնավար երկրամասի իրավունքով»¹:

1923թ. հունիսի 16-ին Ադրբեջանի Կենտգործկոմը որոշում կայացրեց Նախիջևանի երկրամասը Ադրբեջանին միացնելու մասին, ինչը սակայն իսկույն ևեթ առաջ բերեց Թուրքական կառավարության դժգոհությունը: Տասն օր էլ չէր անցել, երբ Մոսկվայում ստացվեց Թուրքական կառավարության բողոքի նոտան: ՌԽՖՍՀ կառավարությանը հասցեագրած 1923թ. հունիսի 25-ի նոտայում Նախիջևանի երկրամասի միացումը Ադրբեջանին որակելով որպես Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրի (1921թ. մարտի 16-ի) 3-րդ հոդվածի և Կարսի թուրք-անդրկովկասյան պայմանագրի (1921թ. հոկտեմբերի 13-ի) 5-րդ հոդվածի ուղղակի խախտում, Թուրքիայի արտգործմինիստրը գրում է. «Իմ կառավարության ցուցումով ևս լիազորված եմ տեղյակ պահելու ՌԽՖՍՀ կառավարությանը, որ Թուրքիան այդ միացումը համարում է անվավեր այն պատճառով, որ այդ աննեքսիան հանդիսանում է վերոհիշյալ պայմանագրերի բացահայտ խախտում, և որ Թուրքիան վճռական կերպով բողոքում է այդ տարածքի անվերապահ միացման փաստի դեմ»²:

Թուրքիայի Արտաքին գործերի մինիստրության բողոքի նոտան անհետևանք չանցավ. Մոսկվայի ցուցումով Ադրբեջանի Կենտգործկոմի նախագահությունը ստիպված եղավ վերանայել իր որոշումը և 1924թ. փետրվարի 9-ին ընդունել հետևյալ որոշումը. «Նախիջևանի երկրամասը վերակառուցել Նախիջևանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության Ադրբեջանի ԽՍՀ պրոտեկտորատի տակ»³:

Այսպես Թուրքիայի միջամտությունը կանխեց Նախիջևանի երկրամասի միացումը Ադրբեջանին: Սակայն այդ վիճակը պահպանվեց

¹ Г. Мадамов, նշվ. աշխ., էջ 158:

² „Геноцид армян...“, էջ 633:

³ Նույն տեղում:

մինչև 1936թ. դեկտեմբերը, երբ ստալինյան սահմանադրությամբ Նախիջևանի երկրամասի կարգավիճակը կրկին փոխվեց և նա ինքնավար Հանրապետության կարգավիճակով մտցվեց Ադրբեջանի կազմի մեջ:

1966թ. նորից առաջացավ Նախիջևանի կարգավիճակի փոփոխման անհրաժեշտություն: Բանն այն է, որ 1966թ. մայիսի 31-ին ԽՍՀՄ Արտաքին գործերի մինիստրությունը ԽՄԿԿ Կենտկոմի պահանջով նախապատրաստեց և Միջին Արևելքի երկրների բաժնի վարիչ Ս. Կիկտեի և պայմանագրային-իրավական բաժնի վարիչ Օ. Խլեստովի ստորագրությամբ ներկայացրեց տեղեկանք «Նախիջևանի ԽՍՀ-ն խորհրդա-թուրքական պայմանագրերում»: Տեղեկանքում ներկայացնելով Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի նախիջևանին վերաբերող հոդվածները և ամփոփելով՝ Հետևություն է արվում, թե «չարադրվածի լույսի ներքո Նախիջևանի Ինքնավար Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության կարգավիճակի վերանայումը կնշանակի ետ կանգնել պայմանագրային պարտավորություններից, որ վերցրել է իր վրա Խորհրդային Միությունը վերը նշած համաձայնագրերով: Դրա հետ մեկտեղ այդ քայլը կարող է առաջ բերել խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների բարդացում: Թուրքական կողմը կարող է Նախիջևանի կարգավիճակի վերանայումը որակել որպես կնքված պայմանագրերի խախտում և օգտագործել այդ հանգամանքը դրանք չեղյալ հայտարարելու համար»¹: Այս ամենին Հետևում է վերը նշված բաժինների եզրակացությունն այն մասին, որ իրենք նպատակահարմար չեն համարում Նախիջևանի Ինքնավար Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության «կարգավիճակի փոփոխման ուղղությամբ ինչ-որ քայլերի ձեռնարկումը»:

Դժվար է ասել, թե ինչն է հարկադրել ԽՄԿԿ Կենտկոմին ստալինյան սահմանադրությամբ Ադրբեջանի կազմում ինքնավար Հանրապետության կարգավիճակ ստանալուց 30 տարի անց անդրադառնալ Նախիջևանի կարգավիճակին: Արդո՞ք դա կապված էր նախապատրաստվող նոր սահմանադրության հետ (սահմանադրական Հանձնաժողովը ստեղծվել էր Ն. Խրուշչովի ժամանակ և նրա գահընկեցությունից հետո այն զլխավորել է Լ. Բրեժնևը), թե՞ դարաբաղցիների բողոքի՝ Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի կարգավիճակի մասին (1965-1966թթ. դարաբաղցիները 40 հազար ստորագրություն էին հավաքել և դիմել ԽՄԿԿ Կենտկոմ ինքնավար մարզը Ադրբեջանի կազմից հանելու և Հա-

յաստանին փոխանցելու առաջարկությամբ): Ինչ էլ որ լինեք պատճառ, հետևանքը գրոյական է. Բրեժնևյան սահմանադրությամբ (1977թ.) ո՛չ Ղարաբաղի կարգավիճակը փոխվեց, ո՛չ էլ Նախիջևանի: Եվ այդ վիճակը պահպանվեց ընդհուպ մինչև Խորհրդային Միության փլուզումը:

Խորհրդային Միության փլուզմանը զուգընթաց ամբողջ Ադրբեջանում գրոհ սկսվեց արտաքին սահմանների վրա, որի արդյունքում պետական սահմանները քանդվեցին: Առաջինների շարքում էին Նախիջևանցիները, որոնք ձեռնարկեցին պետական սահմանի և հատկապես Թուրքիայի հետ սահմանի քանդումը (Արադղայանից Գայի Դրունք հատվածում), որով հնարավորություն ստեղծվեց Արաքսի վրայով կամուրջ կառուցելու և Իզդիլի շրջանի հետ աշխույժ կապերի մեջ մտնելու համար: Մեր օրերում Թուրքիան Նախիջևանի հետ սերտ առևտրատնտեսական կապեր է պահպանում: Նախիջևանը ողողված է թուրքական արտադրության ապրանքներով: Իսկ Ադրբեջանի հետ տարածքային կապ չունեցող Նախիջևանն իր գյուղատնտեսական արտադրանքը (Նախիջևանը ինչպես որ եղել էր գերադանցապես գյուղացիական երկիր, այնպես էլ մնացել է), մեծ դժվարությամբ է իրացնում Թուրքիայում, քանի որ Թուրքիայի հարակից շրջանները նմանապես գյուղատնտեսական են (նախկինում իրացնում էին հիմնականում Հայաստանում): Իսկ եթե դրան ավելացնենք նաև այն, որ նախիջևան-Հայաստանում: Իսկ եթե դրան ավելացնենք նաև այն, որ նախիջևան-Հայաստանում է կենտրոնական Թուրքիայի քաղաքների մի զգալի մասը աշխատում է շրջաններում, ապա պատկերը դաքններում և արդյունաբերական այլ շրջաններում, ապա պատկերը միանգամայն պարզ կդառնա. Նախիջևանը աստիճանաբար վեր է ածվում Թուրքիայի սոսկական մի նահանգի: Առավել ևս, եթե իրականություն դառնա Արաքսի աջ ափով ղեպի Նախիջևան տանող երկաթուղու կառուցման Թուրքիայի մտադրությունը, ինչի մասին տեղեկացվում է մամուլում:

¹ Նույն տեղում, էջ 632:

НАХИЧЕВАНСКАЯ ПРОБЛЕМА В 1920-1921 ГГ.

РЕЗЮМЕ

После установления советской власти в Азербайджане (апрель 1920 г.) армяно-азербайджанские отношения ещё более обострились*. Используя присутствие 11-ой Красной Армии, Азербайджан начал говорить с Арменией языком ультиматума, пытаясь решить спорные территориальные вопросы в свою пользу. Вопросы территориального разграничения между Арменией и Азербайджаном были обсуждены на Московских русско-армянских переговорах летом (июнь-июль) 1920г. Архивные материалы, а также "воспоминания" члена армянской делегации А. Тертеряна показывают, что правительство России не было склонно удовлетворить территориальные притязания националистически настроенных бакинских руководителей. Выдвинув в начале переговоров схему разделения спорных областей "Карабах - спорный, Зангезур и Нахичевань -Армении", наркоминдел Г. Чичерин затем под давлением азербайджанских руководителей вынужден был отступить и во второй половине июня предложил новую схему "Карабах - Азербайджану, Зангезур - спорный, Нахичевань -Армении". Однако и эта схема не была реализована: Азербайджан и Турция (кемалистская) настаивали на неподписании договора с Арменией, и в начале июля переговоры были прерваны с тем, чтобы возобновить их уже в Ереване. Несмотря на такой исход, эти переговоры убедительно показывают, что летом 1920г. Москва твёрдо стояла на том, что Нахичеванский край есть неотъемлемая часть Республики Армения.

После подавления Майского восстания большевиков правительство Армении приступило к выполнению задач, необходимых для укрепления

* В своих предыдущих ("Межнациональные столкновения в Ереванской губернии 1918 г.", Ер., 2000 и "Нахичеванская проблема и "союзники" Армении (1918-1920)", Ер., 2002) работах автором были описаны развернувшиеся события, в результате которых был завершен геноцид коренного населения - армян исторической Нахичевани. А начало геноцида было положено во время турецкой оккупации 1918 г.

внутреннего положения республики. Такой задачей правительство считало покорение населённых азербайджанцами мятежных районов (Зангибасар, Ведибасар, Шарур-Нахичевань), которые вооружились, организовали боевые отряды и не признавали власти правительства республики. 18-го июня Зангибасару был предъявлен ультиматум о выдаче турецких и азербайджанских агитаторов и признании власти республики. Не получив ответа, правительство послало войска, которые и очистили этот район от мятежников. То же самое произошло и с Ведибасаром: 11-го июля армянские войска начали наступление, 12-го заняли весь район, а 14-го перешли Волчьи Ворота (Гайли Друнк) и вступили в Шарурский район. Разгромленный турецкий отряд перебрался на правый берег Аракса, а азербайджанская конница и местные вооружённые силы оступили к г. Нахичевань. Потеряв возможность сопротивления, руководители Нахичевани прибегли к хитрости: начав переговоры с правительством Армении об условиях признания её власти, вместе с тем провозгласили советскую власть и обратились к находившимся в Зангезуре Красным войскам. 28-го июля передовые части Красной Армии вступили в Нахичевань, а 30-го командованию армянских войск предложили приостановить дальнейшее наступление. Так завершилась удачно начатая нахичеванская операция армянских войск.

Одним из главных вопросов в русско-армянских переговорах лета 1920г. являлся вопрос Шарур-Нахичевани. По заключенному в Тифлисе 10-го августа Соглашению о перемирии между Арменией и Россией было установлено, что спорные территории Карабах, Зангезур и Нахичевань временно, до окончательного решения их судьбы на азербайджано-армянской смешанной конференции с обязательным участием представителя России, занимаются русскими войсками, а Шарур остается за Арменией. Армения также получила право эксплуатации железнодорожной линии Шахтахты-Джюльфа. Однако такое решение вопроса не устраивало ни Баку, ни Анкару. Под предлогом установления непосредственной связи между кемалистскими силами и вступившей в Нахичевань Красной Армией, они настойчиво требовали занять Шахтахты русскими или турецкими войсками. Председатель турецкой делегации Бекир Сами-бей на встрече с Лениным (14-го августа) настойчиво просил дать согласие, хотя бы устное, на занятие на территории Армении Шахтахты и Сарикамиша турецкими силами. По поручению Ленина Чичерин по телеграфу обсудил этот вопрос с Орджоникидзе и Кировым и дал положительный ответ турецкой делегации. Воспользовавшись этим, турецкие войска 23-го сентября перешли в общее наступление против Республики Армения.

Вопрос о спорных между Арменией и Азербайджаном территориях особенно остро стоял на октябрьских переговорах Б. Лиграна с правительственной делегацией Армении в Ереване. Переговоры завершились 28-го октября. Был подготовлен проект мирного договора между РСФСР и Республикой Армения и подписан "Протокол заключительного постановления", в одном из пунктов которого было сказано, что "правительства РСФСР и АССР признают незыблемые права Республики Армения на территории спорных областей - Нахичеванского и Зангезурского уездов и выведут из пределов этих уездов все войсковые части, находящиеся в подчинении командования РСФСР и АССР". Однако созванное 4-го ноября в г. Баку совместное заседание Политбюро ЦК АКП(б) и Кавбюро РКП(б) с участием И. Сталина, не одобрило представленный проект договора и поручило Сталину вести по этому вопросу переговоры с Москвой. На следующий день, 5-го ноября, за подписью Сталина и Орджоникидзе в Москву была послана телеграмма, в которой говорилось, что проект договора не может быть подписан немедленно и нуждается в подробном рассмотрении и существенном изменении. Этим самым была поставлена точка на выработанном в Ереване проекте договора между РСФСР и Республикой Армения.

Турецко-армянская война, которую развернули кемалисты против Республики Армения в конце сентября 1920г., завершилась поражением последней. Правительство Оганджяна вынуждено было принять тяжелые условия перемирия (18-го ноября), а также согласиться на созыв конференции в Александрополе для выработки условий мира и подписания договора.

Территориально-разграничительные вопросы были главными и вместе с тем самыми болезненными вопросами Александропольской конференции (25-го ноября - 2-го декабря). Работа конференции проходила по сценарию, заранее намеченному кемалистской дипломатией. Воспользовавшись безвыходным положением Республики Армения, кемалисты навязали ей непомерно тяжёлые условия мира. Армения вынуждена была не только отказаться от Севрского договора, но и уступить Турции Карскую область и Сурмалинский уезд. Не удовлетворившись таким расчленением, Турция заставила Армению отказаться также от Шарур-Нахичевани, которые по договору переходили под протекторат Турции. Отторжение Шарур-Нахичевани от Армении явилось результатом азербайджано-турецкой антиармянской политики.

Так называемая „наримановская декларация" от 1-го декабря 1920г. о передаче Армении спорных между Арменией и Азербайджаном территорий, была ничем иным, как простым пропагандистским актом, целью которой было способствование установлению советской власти в Армении. В действи-

тельности азербайджанское руководство никогда не отказывалось от идеи присоединения Карабаха, Зангезура и Нахичевани к Азербайджану. Изменились лишь методы достижения этой цели: лишившись силового метода, Нариманов и его окружение стали прибегать к таким средствам достижения цели, какими являются нефть и шантаж (в вопросе Карабаха), подкуп руководства (в вопросе Зангезура), единоверная и родственная Турция (в вопросе Нахичевани).

Вскоре после опубликования декларации в Нахичевань прибыл член Азревкома Б. Шахтагинский и совместно с командиром турецкого отряда Вейсал-беем развернул широкую антиармянскую пропаганду среди населения края. На митинге, созванном в г. Нахичевань, Шахтагинский объявил: «Азербайджан вас продал. Если бы я был в Баку, то не допустил бы этого... Теперь вы взирайте на турок. Они ваше единственное спасение. Крепко держитесь за них».

Достоверные архивные материалы показывают, что, ведя усиленную антиармянскую пропаганду среди населения, запретив всякое сообщение (железнодорожное и т. д.) между Ереваном и Нахичеванью, вместе с этим турецкие агенты Вейсал-бея в январе-феврале 1921 г. в разных местах края организовали ряд антисоветских мятежей (в г. Нахичевань, в селах Джагри, Тиркеш, Карачух и т. д.) с целью захватить власть на местах, объявить о присоединении края к Турции и таким образом поставить Московскую русско-турецкую конференцию перед свершившимся фактом.

Хотя с заключением Александропольского договора и советизацией остальной части республики Армения фактически была разделена между Турцией и Советской Россией, однако окончательный её раздел был осуществлён только по Московскому русско-турецкому договору «О дружбе и Братстве». Слепо доверяя лживым заявлениям турецких националистов о готовности бороться против западного империализма и стремясь любой ценой удержать турок на своей стороне, советское руководство по всем вопросам (политическим, экономическим и т. д.) шло навстречу им. Территориальные притязания турок были удовлетворены за счет Армении за её спиной.

Крёстным отцом Московского договора был И. Сталин. Спорные вопросы (особенно территориальные) разрешались не на пленарных заседаниях конференции, а на закулисных переговорах Сталина с турецкими делегатами. В письме Чичерину от 6-го марта 1921 г., сообщая о содержании своих бесед с турками в вопросе территориальных уступок Турции со стороны РСФСР и решительно констатируя, что „большая часть Батумского округа остается за РСФСР”, а Карская область отходит к Турции, Сталин обращается также к

Нахичеванскому вопросу и заявляет, что „по вопросу о Нахичевани последнее слово предоставляется представителю Азербайджана”.

По поручению Сталина Шахтагинский вел долгие переговоры с турками по вопросам Батума и Нахичевани и наконец убедил их, „что все споры об этих округах бесполезны”.

10-го марта конференция наконец приступила к официальному рассмотрению вопроса о границах. Российская делегация с самого начала заявила, что она готова признать турецкий „Национальный обет”, но требует произвести некоторое изменение границы, в частности в секторе Батума. После определения границы в секторе Батума конференция приступила к обсуждению вопроса о границах Армении, пожалуй, единственному вопросу, в котором Турция не шла на компромисс. Турки упорно настаивали на границах, определенных Александропольским договором, считая их единственно верным решением вопроса. 10-го марта Чичерин вынужден был заявить, что „российское правительство не будет настаивать на проведении границы западнее Арпачая и южнее Аракса...”. Так был санкционирован отход Карской области и Сурмалинского уезда к Турции. Однако турки не удовлетворились этим и подняли вопрос о принадлежности Нахичевани. По заявлению Кемаль-бея, „в силу самого факта призвания населением турецких войск Нахичевань состоит под турецким покровительством. Тем не менее она согласна уступить это покровительство Азербайджану при условии получения от Азербайджана обязательства не уступать этого покровительства третьему государству”. Возражения Чичерина, что нельзя серьёзно говорить о покровительстве Турции над Нахичеванью, поскольку версия о призыве турецких войск не соответствует действительности, а Александропольский договор не ратифицирован, и, наконец, обязательство возлагается на государство, которое не представлено на конференции, не увенчались успехом. Турки настаивали на своём, и последняя часть статьи о передаче Нахичевани под покровительство Азербайджана была сформулирована следующим образом: „при условии, что Азербайджан не уступит сего протектората третьему государству”, т. е. Армении.

Так Турция совместно с Азербайджаном осуществляла свою антиармянскую политику и добилась того, что Нахичеванский край также был отделён от Армении, завершив тем самым расчленение Армении. А когда 12-го марта на политической комиссии стали обсуждать границы Нахичевани, то выяснилось, что до настоянию турецких экспертов границы Нахичевани были определены по Александропольскому договору, то есть к Нахичевани были присоединены не только Шарур-Даралагяз, но и южная часть бывшего Эри-

ванского уезда от станции Арарат до Волчьих Ворот (Гайли Друнк). Чичерин не мог согласиться с этим, т. к. с переходом этого треугольника к Нахичевани турки получают возможность установить общую границу с Азербайджаном. После многочасового спора стороны наконец пришли к компромиссному решению: точную границу установит комиссия из представителей Армении, Азербайджана и Турции.

Зная из опыта Московских переговоров о роли Шахтагинского в деле решения судьбы Нахичевани, Чичерин даже пытался с помощью Армревкома отстранить Шахтагинского от участия в вопросе определения границы между Нахичеванью и Арменией. 11-го апреля в телеграмме Шавердову и Атабекову Бекзаян предупреждал, что „вместе с Чичериным признаю необходимым, что по вопросу о Нахичевани, Шарур-Даралагязе представителем Азербайджана ни в коем случае не должен быть Шахтагинский ...”. А 12-го апреля в инструкциях Гусейнову Чичерин прямо указал, что граница между Арменией и Нахичеванью должна пройти у Волчьих Ворот (Гайли Друнк). Однако 7 мая при обсуждении на совещании в Баку Шахтагинский, говоря о том, что „на вопрос Чичерина, где правильно провести границу Нахичевани с Арменией, он указал на Волчьи Ворота (Гайли Друнк)”, но в конце добавил, что „было бы весьма рационально, если бы на месте провели точную и непререкаемую границу местные знающие товарищи“, и когда был услышан ответ Бекзаяна о том, что он „не может указать точную границу в силу незнания местности”, то по предложению Орджоникидзе совещание постановило: принять меры по изучению на месте представителями Азербайджана и Армении вопроса о правильном проведении границы в согласии с этнографическим принципом, а также с установившимися по этому вопросу взглядами местного населения”. А это означало, что Азербайджан воспользуется этим, и определённая часть Треугольной зоны присоединит к Нахичевани.

Готовясь к конференции с Турцией, правительство Армении приняло два документа: 1. Меморандум, 2. Проект договора между Арменией и Турцией. Оба этих документов не датированы, но судя по содержанию, можно предположить, что Меморандум был составлен в апреле или в начале мая, а проект договора — уже после определения границы в Треугольной зоне (в июне или в начале июля). Об этом свидетельствует тот факт, что в Меморандуме выдвинуто предложение о передаче протектората над Нахкраем Армении. А в проекте договора указанная линия границы, разделяющая Армению от Нахичевани, точно совпадает с границей установленной на Карской конференции.

На конференции в Карее (26-го сентября - 13-го октября 1921г.) Турция

вновь продемонстрировала суть своей антиармянской политики. Цепляясь за Московский договор, турки ни в одном вопросе, поднятом армянской делегацией, не шли на компромисс. Так были отвергнуты предложения о том, чтобы оставить в границах Армении развалины её средневековой столицы Ани, о концессии соляных копий Кульпы, о возвращении разграбленного имущества Апександропольского депо и т.д. Единственным вопросом, в котором турки проявили лояльность и не требовали создания комиссии из представителей Турции, Азербайджана и Армении для определения границы между Нахичеванью и Арменией, как об этом сказано в Московском договоре, был вопрос об установлении границы в Треугольной зоне. Как только Ганецкий объявил о решении этого вопроса между Арменией и Азербайджаном и добавил, что если турецкая делегация согласна, то вопрос можно считать законченным, Карабекир, не обсудив с товарищами и не поинтересовавшись установленными границами, в ответ объявил, что турецкая делегация принимает границы, установленные Азербайджаном и Арменией. Такое быстрое согласие Карабекира говорит о том, что он заранее знал, какая именно граница установлена. Он знал, что усилиями Шахтагинского примерно половина Треугольной зоны оставлена Нахичевани (от станции Араздаян до Волчьих Ворот) и тем самым обеспечена общая граница Турции с Нахичеванью. И наконец, 3-го октября при оформлении статьи о передаче Нахичевани под протекторат Азербайджана выяснилось, что наряду с Арменией и Турцией упоминается и Азербайджан: „Правительство Турции и правительства Советской Армении и Азербайджана согласны, что Нахичеванская область образует автономную территорию под покровительством Азербайджана”.

Чьей бы не была эта идея (Шахтагинского или Карабекира), одно бесспорно: этой формулировкой Азербайджан по своим правам на Нахичевань приравнен к Армении и Турции.

E. A. Zohrabyan

NAKHIJEVAN PROBLEM IN 1920-1921

Summary

After the establishment of Soviet power in Azerbaijan (April 1920) Armenian-Azerbaijani relations became even more strained*. Capitalizing on the presence of the 11th Red Army, Azerbaijan took up the language of ultimatum, making an effort to resolve contentious territorial issues to its own advantage. Issues of territorial demarcations between Armenia and Azerbaijan were considered at Russian-Armenian talks in the summer (June-July) of 1920. The archives materials as well as the "Memoires" of a member of the Armenian delegation A. Terteryan reveal that the Russian government was not inclined to satisfy the territorial claims of Azeri nationalist leaders. At the beginning of the talks People's Commissar for Foreign Affairs G. Chicherin suggested a draft on the issue of the disputed regions ("Karabakh – disputable, Zangezur and Nakhijevan – to Armenia"). However, he was obliged to alter his position late in June and propose a new draft "Karabakh to Azerbaijan, Zangezur – arguable, Nakhijevan – to Armenia". However, this draft was not implemented either. Azerbaijan and Kemalist Turkey insisted on not signing an agreement with Armenia and early in July the negotiations were suspended: with an intention to resume in Yerevan. Despite such an outcome the negotiations reveal that in the summer of 1920 Moscow's position on Nakhijevan being an integral part of Armenia was quite firm.

After the suppression of the Bolshevik May Revolt, the government of Armenia embarked on the fulfillment of the tasks necessary for strengthening the internal situation in the Republic. Among such tasks were considered the subjugation of the Azeri-populated rebellious regions (Zangibasar, Vedibasar, Sharur-Nakhijevan) which had armed, formed combatant squads and refused to recognize the authorities of the Republic. Having received no response the government sent troops and

* The previous works ("The Intestine War in the Province of Yerevan, 1918", Yerevan, 2000 and "The Nakhijevan Issue and "Allies" of Armenia (1918-1920)", Yerevan, 2002) of the author describe the events that resulted the end of the genocide of the native people - Armenians in Historical Nakhijevan. Actually, a real genocide with all its manifestations was carried out. It had began during the Turkish occupation in 1918.

mopped up the region. The same happened in Vedibasar: the Armenian forces launched an offensive on July 11, on July 12 they occupied the whole region, on July 14 crossed the Wolves' Gates (Gaili Drunk) and entered Sharur region. The defeated Turkish detachment got over the right bank of the Araks, while the Azeri cavalry and local armed forces retreated to the town of Nakhijevan. Having lost the possibility of resistance, the authorities of Nakhijevan resorted to cunning: they started talks with the Armenian government on the conditions of the recognition of its authority and at the same time proclaimed Soviet power and turned to the Red Army in Zangezur. On July 28 the advanced detachments of the Red Army entered Nakhijevan and on July 30 the commanders of the Armenian troops were ordered to halt the further attack. The Nakhijevan operation which had started so successfully came to an end.

The issue of Sharur-Nakhijevan was one of the major issues at Russian-Armenian talks in the summer of 1920. According to the August 10 agreement between Armenia and Russia signed in Tiflis on August 10 it was settled that the disputed territories of Karabakh, Zangezur and Nakhijevan would be deployed by Russian troops while Sharur would remain in the territory of Armenia until the final decision at a joint Azerbaijani-Armenian conference with the participation of a Russian envoy.

Armenia was also granted the right to exploit the railway route Shakhatahty – Julfa. However, such a decision was acceptable neither to Baku nor Ankara. Under the pretext of establishing direct connection between Kemalist forces and the Red Army in Nakhijevan, they persistently required deployment of Russian or Turkish forces in Shakhtakhty. On August 14 the head of the Turkish delegation Bekir Sami-Bey insistently required Lenin to give at least his verbal consent to deployment of Turkish forces on the Armenian territories of Shakhtakhty and Sarikamish. On Lenin's behalf Chicherin discussed by telegraph the issue with Orjonikidze and Kirov and gave the Turkish delegation a positive response on September 23. Taking advantage of this opportunity the Turkish forces struck an offensive against the Republic of Armenia.

The problem of the territories disputed between Armenia and Azerbaijan stood particularly acute during the October talks of B. Legran with the government delegation of Armenia in Yerevan. The talks were concluded on October 28. A peace treaty between the RSFSR and the Republic of Armenia was drafted and they signed a protocol of the final resolution, one of the provisions of which stated that "the governments of RSFSR and ASSR recognize the inalienable rights of the Republic of Armenia on the territories of the disputed regions of Nakhijevan and Zangezur and will withdraw from the above territories their forces that are under

the control of the RSFSR and ASSR. However, the joint meeting of Politbureau of the Central Committee of ACP and the Caucasian Bureau of RCP with the participation of Stalin disapproved of the draft agreement and charged Stalin to hold talks with Moscow on the above issue. On November 5 a telegram, bearing signatures of Stalin and Orjonikidze was sent to Moscow; it stated that the draft agreement could not be immediately signed and needed thorough consideration as well as considerable alteration. This telegram put an end to the draft agreement between the RSFSR and the Republic of Armenia, drawn up in Yerevan.

The Turkish-Armenian war, unleashed by the Kemalists against the Republic of Armenia at the end of September of 1920 ended with the defeat of Armenia on November 18. The government of Ohanjanyan was obliged to accept harsh conditions of the ceasefire; it also had to agree to convene a conference in Alexandrapol in order to work out peace conditions and sign an agreement. The territorial demarcation issues were the main and the most painful issues at Alexandrapol conference (November 25 - December 2). The conference was planned in advance according to the scenario of the Kemalist diplomacy. Taking advantage of the desperate condition of the Republic of Armenia the Kemalists imposed excessively harsh peace conditions. Armenia was forced not only to renounce the Treaty of Sevres but also yield Kars region and Surmalu district to Turkey. The latter was not satisfied with this dismemberment and forced Armenia to yield Sharur-Nakhijevan as well, which passed under the protectorate of Turkey. Seizure of Sharur-Nakhijevan from Armenia was the result of the Azerbaijani-Turkish anti-Armenian policy.

The so-called Declaration of Narimanov (December 1, 1920) on the transfer of the disputed territories to Armenia was nothing but an act of propaganda, whose aim was to contribute to the establishment of the Soviet power in Armenia. In fact, the Azerbaijani authorities never renounced the idea of joining Karabakh, Zangezur and Nakhijevan to Azerbaijan. The only change was in the methods resorted to achieve the goal. Narimanov and the circle of people around him resorted to such means as the oil, blackmail (in case of Karabakh), bribery of authorities (in case of Zangezur), kindred Turkey (in case of Nakhijevan).

Soon after the publication of the declaration, a member of Azrevkom B. Shakhtakhtinsky arrived in Nakhijevan and together with the commander of the Turkish squad Veisel-Bey launched a broad anti-Armenian propaganda among the population of the region. At a meeting convened in Nakhijevan Shakhtakhtinsky announced, "You were sold by Azerbaijan. If I had been in Baku, I would not have allowed that. Now you should regard Turks. They are your only salvation. Hold fast to them".

Reliable archives materials reveal that carrying out intensive anti-Armenian

propaganda among the population, forbidding any communication between Yerevan and Nakhijevan in January-February 1921 the Turkish agents of Veisel Bey organized a number of anti-Soviet mutinies in different parts of the region (in Nakhijevan, in the villages Jagry, Tirkesh, Karachuk, et.). aimed at seizing power declaring the unification of the region with Turkey and thus confronting the Moscow Russian-Turkish conference with a fait accompli.

Although due to the conclusion of the Alexandrapol Treaty and the sovietization of the rest of the republic Armenia was actually divided between Turkey and Soviet Russia the final decision was accomplished only by the Moscow Russian-Turkish Agreement on "friendship and fraternity". The blind faith in the mendacious announcements of Turkish nationalists about their readiness to fight against western imperialism together with the urge to keep the Turks on their side at all costs led the soviet leadership to meet them halfway in all issues (political, economic, etc.). the territorial claims of the Turks were fully satisfied at the expense of Armenia behind its back.

I. Stalin was the godfather of the Moscow Agreement. Vexed issues (the territorial ones in particular were resolved) through his secret negotiations with Turkish delegates rather at the plenary sessions of the conference. In his letter to Chicherin (March 6 1921) Stalin informed the latter about the contents of his talks with Turks on the issue of territorial concessions to Turkey on the side of RSFSR, stating firmly that "the greatest part of Batum region remains to RSFSR while Kars region goes to Turkey". As regards the Nakhijevan issue, Stalin states that "the last word on the Nakhijevan issue belongs to the government of Azerbaijan".

On behalf of Stalin Shakhtakhtinsky held long negotiations with Turks on the issues of Batum and Nakhijevan and finally convinced them "that all disputes on these regions are useless".

On March 10 the conference finally started the formal consideration of the borders issue. At the very outset the Russian delegation announced that it was ready to admit Turkish "national vow" but demanded certain changes of borders, particularly in Batum area. Having defined borders in Batum area the conference proceeded to discuss the issue of the borders of Armenia, perhaps the only issue regarding which Turkey rejected any concession. The Turks stubbornly insisted in the borders settled by Alexandrapol Treaty considering them the only right solution. On March 10 Chicherin was obliged to announce that "the Russian government will not insist on extending borders to the West of Arpachay and to the south of Araks". Thus transition of Kars region and Surmalu district to Turkey was sanctioned. However, the Turks were not yet satisfied and raised a question on Nakhijevan ownership. According to Kemal Bey "by virtue of the fact of the population's summoning

the Turkish troops, Nakhijevan is under the patronage of Turkey. Nevertheless, Turkey consents to yield the patronage to Azerbaijan on one condition: Azerbaijan should pledge not to yield patronage to a third country". Chicherin objected that it was not serious to speak about the Turkish patronage over Nakhijevan, as the population's summoning the Turkish troops was not true, the Alexandropol Treaty was not ratified and finally the obligation rested with the state which was not presented at the conference. However, his objections did not yield success and the final part of the provision on the transition of Nakhijevan under the patronage of Azerbaijan was formulated as follows "on condition, that Azerbaijan should not yield the above protectorate to a third state", i.e. to Armenia.

Thus Turkey, together with Azerbaijan, accomplished their anti-Armenian policy and ensured the separation of Nakhijevan region from Armenia. Hence the dismemberment of Armenia was accomplished. When on March 12 the borders of Nakhijevan were considered at the political commission, it turned out that under the pressure of Turkish experts the borders of Nakhijevan were defined according to Alexandropol Treaty, i.e. not only Sharur Daralagyaz, but also the southern part of the former Erivan district (from Ararat station to Wolves' Gates - Gaili Drunk) were joined to Nakhijevan. Chicherin could not agree to this, as with the transition of that triangle to Nakhijevan the Turks were getting an opportunity to establish common frontiers with Azerbaijan. After a dispute that lasted for many hours the sides finally came to a compromise decision: the exact borders were going to be defined by a committee consisting of representatives of Armenia, Azerbaijan and Turkey.

Arising from the experience of the Moscow talks about Shakhhtakhtinski's role in the fate of Nakhijevan Chicherin even tried by the help of Armrevcom to remove Shakhhtakhtinsky from participation in proceedings related to border determination between Nakhijevan and Armenia. On April 11 in the telegram to Shaverdov and Atabekov Bekzadyan warned: "like Chicherin I consider it necessary that regarding the issue of Nakhijevan, Sharur Daralagyaz Shakhhtakhtinsky be not the representative of Azerbaijan on any account". On April 12 Chicherin directly instructed Huseinov that the borderline between Armenia and Nakhijevan should be drawn at Wolves' Gates (Gaili Drunk). However, on May 7, while discussing the matter at the meeting in Baku, Shakhhtakhtinsky referred to Chicherin's instruction on drawing the border at Wolves' Gates (Gaili Drunk) and then added that it would be most rational to have the accurate border drawn by local competent people. Bekzadyan replied that he "couldn't specify the accurate borderline" due to the lack of knowledge of the area. Then, in accordance with Orjonikidze's proposal, the meeting made a resolution: make arrangements for the place to be studied by the representatives of Azerbaijan and Armenia and draw the border in accordance with ethno-

graphic principles, as well as with the established views of the local populations on the matter. This meant that Azerbaijan would take advantage of that and would join part of the Triangle Zone to Nakhijevan.

Getting ready for the conference with Turkey the government of Armenia adopted two documents: 1. Memorandum, 2. Draft agreement between Armenia and Turkey. Neither of the documents bears a date. However, judging from the contents, one can assume that the memorandum was drafted in April or early May and the draft agreement – in June or early July (after the border at the Triangle Zone was defined). This is evidenced by the fact that the memorandum proposes to transmit the protectorate Nakhijevan region to Armenia while the borderline dividing Armenia and Nakhijevan, mentioned in the draft agreement fully coincides with the one worked out at the Kars conference.

At the conference in Kars (September 26 – October 13 1921) Turkey once again demonstrated the essence of its anti-Armenian policy. Clinging to the Moscow Agreement the Turks did not make compromises on any of the issues raised by the Armenian delegation. The proposal to leave the ruins of the medieval capital Ani in the territory of Armenia was rejected together with a number of others. The only issue around which the Turks demonstrated loyalty and did not demand a commission of representatives of Turkey, Azerbaijan and Armenia for defining the border between Nakhijevan and Armenia was the issue of defining the borderline in the Triangle Zone. As soon as Hanetzki announced about the decision of the mentioned issue between Armenia and Azerbaijan, adding that the Turkish delegation did not mind, the matter could be considered resolved, Karabekir, without any consultations with his colleagues, announced that the Turkish delegation accepted the borders drawn by Azerbaijan and Armenia. Karabekir's hasty agreement proves that he knew beforehand what border had exactly been drawn. He knew that thanks to Shakhhtakhtinsky's efforts about half of the Triangle Zone was given to Nakhijevan (from Arazdayan station to Wolves' Gates - Gaili Drunk), thus providing a common border of Turkey with Nakhijevan. And finally, on October 3, while formulating the provision on transfer of Nakhijevan under protectorate of Azerbaijan it turned out that, along with Armenia and Turkey, Azerbaijan was mentioned as well. "The government of Turkey and the governments of Soviet Armenia and Azerbaijan agree that Nakhijevan region forms an autonomous territory under the protectorate of Azerbaijan".

Regardless of the author of the idea (be it Shakhhtakhtinsky or Karabekir) one thing is doubtless: this formulation equals Azerbaijan with Armenia and Turkey as regards its rights over Nakhijevan.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՈՍՏ ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՆ.....5

ՄԱՍ ԱՌԱՋԻՆ

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆՑԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ՀՀ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ (1920 Թ. ՄԱՅԻՍ - ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ).....7

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Աղբյուրների խորհրդայնացումը և վիճելի տարածքների հարցը հայ-աղբյուր-
ջանական և Մոսկվայի ռուս-հայկական բանակցություններում:
Շարունի վերամիավորումը Հայաստանին (1920թ. մայիս-հուլիս).....9

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Նախիջևանյան հիմնահարցը Թիֆլիսի օգոստոսի 10-ի հայ-ռուսական
համաձայնագրում և Մոսկվայի ռուս-թուրքական առաջին
կոնֆերանսում81

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Իրադրությունը Շարունի ճակատում Թուրք-հայկական պատերազմի
չրջանում: Նախիջևանյան հիմնահարցը Ալեքսանդրապոլի
կոնֆերանսում149

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՇԱՐՈՒՐ-ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԽՆԴԻՐԸ ԹՈՒՐԳ-ԽՈՐՀՐԴԱՑԻՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ (1920 Թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ - 1921 Թ.
ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ)221

ԳԼՈՒԽ ՋՈՐՐՈՐԴ

Իրադրությունը Շարուն-Նախիջևանում Հայաստանում խորհրդային
իշխանությունների առաջին ամիսներին: Թուրք-աղբյուրջանյան
հակահայկական և հակախորհրդային խժոժությունները (1920թ.
դեկտեմբեր-1921թ. փետրվար).....223

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Նախիջևանյան հիմնահարցը Մոսկվայի ռուս-թուրքական երկրորդ
կոնֆերանսում269

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

Նախիջևանի խնդիրը Կարսի կոնֆերանսում351

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

.....408
Зограбян Э. А. - Нахичеванская проблема в 1920-1921 гг. (РЕЗЮМЕ).....413
E. A. Zohrabyan - Nakhijevan Problem in 1920-1921 (Summary).....420

ՋՈՀՐԱԲՅԱՆ ԷԴԻԿ ԱՐՏԵՄԻ

**ՆԱԽԻՋԵՎԱՆՑԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ
1920 Ք. ՄԱՑԻՍ - 1921 Ք. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ**

Հրատ. խմբագիր՝ **Լ. Գ. Մանուկյան**
Տեխ. խմբագիր՝ **Վ. Զ. Բղոյան**
Կազմի ձևավորումը՝ **Կ. Հ. Ավագյանի**
Համակարգչային ձևավորումը՝ **Ա. Աղուզումցյանի**

Ստորագրված է տպագրության 06.12.2010 թ.:

Չափսը 60x84 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:

Հրատ. 25.0 մամուլ, տպագր. 26.8 մամուլ + 1 թ. ներդիր,
պայմ. 24.9 մամուլ: Տպաքանակ՝ 300: Պատվեր՝ 101:

ԵՊՀ Հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Աբովյան 52